Putovi revolucije 6(1966)

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **1966**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:255:115212

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-05-05**

Repository / Repozitorij:

Repository of the Croatian Institute of History

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

INSTITUT ZA HISTORIJU
RADNIČKOG POKRETA
HRVATSKE ZAGREB
1966

putovi revolucije 6

INSTITUT ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA HRVATSKE
ZAGREB

putovi revolucije

GODINA IV ZAGREB, 1966 BROJ 6

PUTOVI REVOLUCIJE

CHEMINS DE LA REVOLUTION — ПУТИ РЕВОЛЮЦИИ — THE WAYS OF REVOLUTION — WEGE DER REVOLUTION — LE VIE DELLA RIVOLUZIONE — LOS CAMINOS DE LA REVOLUCIÓN

IZLAZI POVREMENO

PARAIT PERIODIQUEMENT — ВЫХОДИТ ПЕРИОДИЧЕСКИ — PUBLISHED PERIODICALLY — ERSCHEINT PERIODISCH — PERIODICO — PERIODICO

IZDAVAČ

EDITEUR — ИЗДАВАТЕЛЬ — PUBLISHER — HERAUSGEBER — EDITORE — EDITÓR:

INSTITUT ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA HRVATSKE — ZAGREB

INSTITUT DE L'HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER — ИНСТИТУТ ИСТОРИИ РАБОЧЕГО ДВИЖЕНИЯ — THE INSTITUTE FOR THE HISTORY OF THE WORKERS' MOVEMENT — INSTITUT FÜR GESCHICHTSFORSCHUNG DER ARBEITERBEWEGUNG — ISTITUTO PER LA STORIA DEL MOVIMENTO OPERAIO — EL INSTITUTO PARA LA HISTORIA DEL MOVIMENTO DE LOS TRABAJADORES

ZAGREB

ZNANSTVENO — STRUČNI SAVJET

CONSEIL SCIENTIFIQUE — НАУЧНЫЙ СОВЕТ — SCIENTIFIC COUNCIL — WISSENSCHAFTLICHER RAT — CONSIGLIO SCIENTIFICO — CONSEJO CIENTIFICO:

IVAN BABIĆ
DUŠAN BILANDŽIĆ
VASO BOGDANOV
MIROSLAVA DESPOT
IVO FRANGEŠ
VERA LUKATELA
HODIMIR SIROTKOVIĆ
VLADO STOPAR
FRANJO TUĐMAN
IVO VINSKI
PREDRAG VRANICKI

UREDNIČKI ODBOR

COMITÉ DE LA RÉDACTION — РЕДАКЦИОНАЯ КОЛЛЕГИЯ — EDITORIAL BOARD REDAKTIONSAUSSCHUSS — COMITATO DI REDAZIONE — COMITÉ DE REDACCIÓN:

FEDORA BIKAR
NIKOLA KAJIĆ
LEO KOBSA
IVAN RAMLJAK
MARIJAN RASTIĆ
HRVOJE ŠARINIĆ
ŠERIF ŠEHOVIĆ
IVAN ŠKILJAN

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

RÉDACTEUR EN CHEF RESPONSABLE — ГЛАВНЫЙ И ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР — EDITOR-IN-CHIEF AND MANAGING EDITOR — VERANTWORTLICHER UND CHEF-REDAKTEUR — REDATTORE RESPONSABILE — REDACTÓR RESPONSABLE:

FRANJO TUĐMAN

UREDNIK

RÉDACTEUR — РЕДАКТОР — EDITOR — REDAKTEUR — REDATTORE — REDACTÓR:

DRAGUTIN ŠĆUKANEC

ADRESA UREDNIŠTVA

ADRESSE DE LA RÉDACTION — АДРЕС РЕДАКЦИИ — ADRESS OF THE EDITORIAL OFFICE — REDAKTIONSANSCHRIFT — INDIRIZZO DI REDAZIONE — LA DIRECCIÓN DE REDACCIÓN:

UREDNIŠTVO »PUTOVI REVOLUCIJE«, ZAGREB, OPATIČKA UL. 10, JUGOSLAVIJA

FEDORA BIKAR

Nacionalna politika Ugarske socijaldemokratske partije i nemađarski socijalistički pokreti hrvatski, slovački, rumunjski i srpski od 1890. do 1907.

I

DA BI SE sagledala važnost nacionalnog pitanja za Ugarsku uopće, a za njenu socijalnu demokraciju napose, treba prije svega imati u vidu nacionalni sastav tadašnje ugarske države.

Usprkos intenzivnoj mađarizaciji, koju od Austro-ugarske nagodbe iz 1867. mađarska vladajuća klasa sistematski provodi upotrebom svih sredstava (od davanja svakojakih materijalnih prednosti pomađarenim elementima — službe, koncesije, nagrađivanja i sl. — do primjene najgrubljeg nasilja i progona)[1] — u mnogonacionalnoj Ugarskoj i u razdoblju 1890—1907. nemađarski su narodi (Slovaci, Rumunji, Hrvati, Srbi i dr.) sačinjavali znatnu natpolovičnu većinu ukupnog stanovništva. (III. str. 34.)

Već i na osnovi takvog svog velikog broja ti nemađarski narodi bili su jedna od veoma značajnih komponenata u stranačkopolitičkom životu Ugarske. Uz taj brojčani momenat, važnost tih naroda za politiku Socijaldemokratske partije proizlazila je prije svega i iz njihova socijalnog sastava. Golemu većinu slovačkog, rumunjskog, hrvatskog i srpskog naroda u Ugarskoj sačinjavalo je seljaštvo s veoma velikim procentom poljoprivrednih radnika, bezemljaša i seljačke sirotinje, iz čijih se redova regrutirao dobar dio industrijskog nekvalificiranog radništva.

Položaj tog brojnog seoskog proletarijata i poluproletarijata bio je mnogo teži od položaja gradskog radništva: nadnice poljoprivrednih radnika bile su znatno manje, radno vrijeme gotovo neograničeno, uvjeti rada nepovoljni, nezaposlenost veća, obespravljenost bezobzirnija.

---

[1] Bogata izvorna građa o razvoju međunacionalnih odnosa u Ugarskoj za ovo razdoblje objavljena je u zbirci: *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. Második kötet. A magyar munkásmozgalom az imperializmusra való átmenet időszakában 1890—1900.* Szerkeszti: Magyar munkasmozgalmi intézet. Összeállitották: Erényi Tibor és S. Edit Vincze. Budapest 1954. *(Odabrani dokumenti historije mađarskog radničkog pokreta. Svezak drugi. Mađarski radnički pokret u periodu prelaska na imperijalizam 1890—1900.* Redakcija: Institut za historiju mađarskog radničkog pokreta. Sastavili: Tibor Erényi i Edita S. Vincze. Budimpešta 1954.) — Isto, *Harmadik kötet. A magyar munkásmozgalom a 20. század elsö éveiben és az 1905—1907-es forradalmi válság idején. 1900—1907.* Szerkesztette: MMI. Összeállitotta: Erényi Tibor, Mucsi Ferenc és S. Vincze Edit. Budapest 1955. (*Svezak treći. Mađarski radnički pokret u prvim godinama 20. stoljeća i u vrijeme revolucionarne krize iz god. 1905—1907.* U redakciji istog instituta. Sastavili Tibor Erényi, Ferenc Mucsi i Edita S. Vincze.) — Pozivanje na II i III tom navedene zbirke dokumenata redovno je označeno zagradama u samome tekstu.

Uz to je velik dio nemađarskih naroda (naročito Slovaka i Rumunja) bio nastanjen u najneplodnijim i najsiromašnijim krajevima Ugarske.

Zbog takve socijalne strukture i razmjerno veće bijede i siromaštva, za radne seljačke mase nemađarskih naroda morao je imati osobitu privlačnost onaj socijalistički pokret koji je kao jedan od glavnih svojih ciljeva isticao poboljšanje materijalnog položaja radnog naroda i, u krajnjoj liniji, njegovo potpuno ekonomsko oslobođenje.

Radne mase nemađarskih naroda sve su više postajale potencijalni privrženici i saveznici socijalističkoga pokreta ne samo zbog svog socijalnog sastava i svojeg ekonomskog položaja nego i zbog toga što su predstavljale onaj dio ugarskoga pučanstva koji je bio najvećma potlačen i obespravljen. Uz ono opće ekonomsko ugnjetavanje i političko obespravljivanje koje je pogađalo sve potlačene društvene klase, mađarske i nemađarske podjednako, pripadnici nemađarskih naroda bili su za razliku od mađarskoga pučanstva izloženi još jednoj posebnoj vrsti ugnjetavanja: nacionalnom tlačenju koje nad njima vrši mađarska vladajuća klasa i njen državni aparat.

Taj *višak* posebne, specifične, nacionalne potlačenosti[2] svaljivao se ne samo na svaki nemađarski narod kao cjelinu nego je naročitom bezobzirnošću pogađao i radničku klasu, radničke organizacije i socijalističke pokrete unutar tih naroda.

To je došlo do izražaja u brojnim izvještajima na socijaldemokratskim kongresima, u referatima, govorima i diskusiji kao i u socijalističkoj štampi, gdje se iznose podaci o povećanim, pooštrenim progonima što ih organi vlasti vrše u onim krajevima Ugarske koji su nastanjeni nemađarskim narodima i, naročito, nad pristašama socijalističkog pokreta tih naroda.

U izvještaju o radu Socijaldemokratske partije od 1896. do 1900, podnesenom Pariškom kongresu Druge internacionale, ističe se da je u jednoj jedinoj godini »u samoj srijemskoj županiji osuđeno više od 400 radnika na otprilike 100 godina zatvora«. (III, str. 34.)

Za dvije godine, koje su protekle između V i VI kongresa (od lipnja 1897. do travnja 1899), žandari su ubili 51 radnika a ranili 114; po zatvorima su zvjerski izmrcvarena 34 radnika; u tom razdoblju je, nadalje, pripadnicima socijalističkoga pokreta izrečena kazna zatvora i robije u trajanju više od 178 godina. (II, str. 588.) Najveći broj ubijenih, ranjenih i kažnjenih čine socijalisti po selima i gradovima nastanjenim nemađarskim ili mješovitim stanovništvom.

Jedan od delegata na VI kongresu *(Farkas)* konstatirao je među ostalim: »Ovdje u Budimpešti radnici mogu demonstrirati, tome se ne pridaje nikakva važnost, ali ako se pokrenu poljoprivredni radnici, onda kao da se stalo na žulj silnicima«. (II, str. 593.)

Na socijaldemokratskom kongresu poljoprivrednih radnika (održanom 4—5. travnja 1899) delegat iz Cluja, govoreći o položaju rumunjskog radništva u Erdelju, rekao je među ostalim: »... Položaj erdeljskog poljoprivrednog radništva gori je sto puta od položaja ostalih. U Erdelju je organiziranje mnogo teže nego u Alföldu, jer o bijednom rumunjskom čovjeku nitko ne vodi brigu«. (II, str. 601.)

U izvještaju VII partijskog kongresa (travanj 1900) ističe se da su u godini 1899. najžešći progoni socijalističkoga pokreta bili u onim krajevima ugarske unutrašnjosti koji su naseljeni i nemađarskim pučanstvom.

[2] O tom »višku« ugnjetavanja koje se vrši samo nad nemađarskim narodima Ugarske vidi Jászi Oszkár, *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetisépi kérdés (Formiranje nacionalnih država i nacionalno pitanje)*, Budimpešta, 1912.

Partijski izvještaj podnesen XI socijaldemokratskom kongresu (travanj 1904) sadrži ove konstatacije o izuzetnom progonu srpskog i rumunjskog socijalističkog pokreta: »Tiszina vlada nastoji najbrutalnijim sredstvima uništiti srpski i rumunjski pokret, koji se razvijaju... Mirna sela su napunili žandarmerijom i vojskom... Svaki broj rumunjskog i srpskog lista je zaplijenjen. I najneviniji članak dovoljan je povod za intervenciju mračnjačkog državnog tužioca. Nakana je jasna. Izdano je naređenje da se svim dopustivim i nedopustivim sredstvima uguši srpski i rumunjski list...«[3] (III, str. 186.)

U izvještaju podnesenom XII kongresu partije (travanj 1905) iznosi se među ostalim: »... U južnoj Ugarskoj, *u Beloj Crkvi i u Somboru* izrečene su kazne od dvije i po godine robije u onim procesima u kojima bi uz normalne prilike ma koji sud izrekao... kaznu od najviše dvije nedjelje... Tužilaštvo je zaplijenilo gotovo svaki broj *Adeverula* i *Narodne Reči* (rumunjski i srpski socijalistički list, napom. F. B.)... Tužilaštvo, koje vodi sudski postupak i protiv zaplijenjenih novela *Narodne Reči* i *Adeverula*, odustalo je od tužbe protiv oštrog članka *Népszave*...

Partijsko se vodstvo na Amsterdamskom međunarodnom kongresu pobrinulo da čitav kulturni svijet sazna za ove najnovije pojave mađarskog ustavnog života...

Nova vlada bacila se svom silinom na pokret Srba, Rumunja i poljoprivrednih radnika.« (III, str. 270—271.)

Isti izvještaj donosi i tekst povjerljive direktive najviših sudskih vlasti, u kojoj se na zahtjev ministra pravde pozivaju sudovi u južnim, rumunjskim i srpskim krajevima da protiv ondašnjih socijalističkih pokreta primijene izuzetni postupak. (III, str. 270—271.)

O izuzetnim bezobzirnim progonima socijalističkoga pokreta na rumunjskom području govori se i u izvještaju XIII partijskog kongresa iz godine 1906. (II, str. 439.)

O golemoj razlici kojom su državne vlasti tretirale socijalistički pokret u Pešti i čisto mađarskim gradovima, na jednoj, i u onim dijelovima unutrašnjosti gdje su glavni nosioci socijalističkih akcija bili pretežno Slovaci, Rumunji ili Srbi, na drugoj strani, svjedoče i masovna krvoprolića koja su u tom razdoblju izvršili žandari nad socijalistima. Najbrojnija i najužasnija bila su ta krvoprolića na takozvanom narodnosnom teritoriju.[4]

23. VI 1891. došlo je u Battonyi, selu pretežno rumunjskom, do sukoba između poljoprivrednih radnika i žandara zbog toga što je nadničar Mitar Pakurar, koji je na trgu sakupljao potpise svojih drugova za povišenje nadnice i za ukidanje rabote, bio uhapšen. Tom su prilikom žandari, pucajući u seljačku masu koja je zahtijevala da se Mitar pusti na slobodu, ubili petoricu, teško ranili sedmoricu, a dvadesetoricu lakše.[5]

Žandari, dovedeni na Tamási-pustu 19. VII 1892. zbog štrajka žetelaca, ubili su pet a ranili oko pedeset seljaka učesnika u štrajku. (II, str. 150.)

Srpski seljaci u Elemiru, pristaše agrarnosocijalističkog pokreta, došli su 11. VI 1897. u sukob sa zakupcem veleposjeda koji je bio vlasništvo majke tadašnjeg mađarskog ministra trgovine baruna Dániela. Zakupac je pozvao žandare koji su pucali u pobunjene seljake; dvojicu su ubili a sedmoricu ranili. Nato su seljaci kosama i motikama ubili dva žandara. (II, str. 442, 443, i 476.)

[3] Svi citati iz *Odabranih dokumenata* donose se u mojem prijevodu s mađarskog.

[4] Po shvaćanju mađarske vladajuće klase, u mnogonacionalnoj Ugarskoj postojala je samo jedna prava, historijska, priznata nacija: mađarska, a nemađarski narodi (Rusini, Slovaci, Srbi, Rumunji i dr.) bili su nehistorijski narodi drugoga reda, za koje se upotrebljavao termin: *narodnosti*.

[5] Isporedi novinski izvještaj objavljen u *Odabranim dokumentima*, II, str. 107—108.

U Toponaru su u srpnju 1897. poljoprivredni radnici Mađari stupili u štrajk. U Toponar su tada dovedeni nadničari Slovaci, ali oni su se solidarizirali sa svojim drugovima mađarskim štrajkašima i odlučno odbili da obave žetvu. Nato su žandari ubili dvojicu renitentnih Slovaka. (II, str. 465. i 475.)

U izvještaju ugarske socijalne demokracije Pariškom kongresu Druge internacionale 1899. iznosi se da su »žandari 7. siječnja ubili (u Szentanni) šest radnika, a 32 ranili«. (III, str. 34.) (Szentanna = Sînt ana, danas u Rumunjskoj.)

24. IV 1904. su u Élesdu (Alesd, danas u Rumunjskoj), u sukobu između ogorčenih progonjenih rumunjskih seljaka socijalista i žandara, ubijena 23 socijalista a još deset ubrzo je umrlo od smrtonosnih rana. Osim toga, ranjeno je još oko stotinu pristaša socijalističkoga pokreta. (III, 216—224.)

Prilikom štrajka u Nándorhegyu (Ferdinand, sada u Rumunjskoj) žandari su u sredini siječnja 1906. u sukobu sa štrajkašima ubili devet radnika, dva su umrla od dobivenih rana, a 40 ih je teže ili lakše ranjeno. (III, str. 415. i 442.)

Takvi drastični progoni, uz sve nepodnošljiviju ekonomsku bijedu i izvrgnutost posebnom nacionalnom tlačenju, izazivali su kod radnih masa nemađarskih naroda sve veće nezadovoljstvo protiv postojećeg stanja i jačali njihovu sklonost i volju za odlučnu, pa i revolucionarnu borbu u cilju rušenja ugnjetačkog vladavinskog sistema.

Svoju borbenost i radikalnost i svoju revolucionarnu nastrojenost broili delegati nemađarskih socijalista odlučno su izražavali na kongresima ugarske partije.

Delegat poljoprivrednih radnika s narodnosnog područja Matija Moravski (Morávszky), izražavajući na XII kongresu (god. 1905) spremnost seoskog radništva na sve, pa i na najteže žrtve u borbi za ostvarenje ciljeva socijalističkoga pokreta, rekao je među ostalim: »Nas ne može zaustaviti strah da ćemo pasti u bijedu, jer se već ionako nalazimo u njoj ... Mi nemamo šta izgubiti«. (III, str. 291.)

Na socijaldemokratskoj pučkoj skupštini, koja je održana 13. VIII u Pešti s ciljem da se izvojuje opće izborno pravo, delegati iz provincije su izjavili da se ne straše ni upotrebe krajnjih sredstava u borbi i da će, »ako treba, umrijeti za slobodu«. (III, str. 357.)

Te su izjave toliko vrednije što su na djelu potvrđivane čitavim nizom borbenih, požrtvovnih akcija, neustrašivih, krvavih sukoba sa žandarima i s oružanom vojnom silom.

Značajno je pri tom da su i oni kongresni delegati iz narodnosnih krajeva koji nisu bili ni slovačke, ni rumunjske, ni srpske nacionalne pripadnosti kategorički potvrđivali da ona područja Ugarske koja su nastanjena nemađarskim narodima predstavljaju veoma pogodno tlo za razvoj socijalističkog pokreta.

Tako je, na primjer, Viktor *Knaller*, delegat iz rumunjskog Brašova, izjavio na XII kongresu (god. 1905) među ostalim: »Ja kao izaslanik koji dolazi iz narodnosnog područja mogu tvrditi da se u tim krajevima može stvoriti dobar pokret.« (III, str. 293.)

Privlačna moć socijalističke partije za radničke i seljačke mase potlačenih naroda Ugarske bivala je sve veća i s ovih razloga:

Uslijed sve intenzivnijeg procesa klasnog raslojavanja unutar svakog pojedinog nemađarskog naroda dolazi do sve oštrijih suprotnosti i sukobljavanja između gradskog i seoskog radništva i seljačke sirotinje, na jednoj, i njihove vlastite posjedničke, izrabljivačke klase, na drugoj strani.

To je, nadalje, doba kad građanske stranke nemađarskih naroda gotovo sasvim napuštaju svoju nekadašnju odlučnu opoziciju protiv režima iz Miletićeve ere i sve više prelaze na oportunističku, pomirljivu politiku prema mađarskim vlastodršcima.

U istoj mjeri u kojoj su radne mase nemađarskih naroda gubile vjeru u vlastitu buržoaziju i u to da će ih njihova kompromisna politika dovesti do nacionalnog i političkog oslobođenja raslo je i pouzdanje tih masa u socijalistički pokret, koji je za njih predstavljao jedinu radikalnu, revolucionarnu političku organizaciju, koja se programatski bori za potpuno oslobođenje i ravnopravnost svih potlačenih naroda i svih ugnjetenih klasa.

Pri tom su mase nemađarskih naroda vidjele u revolucionarnoj socijalističkoj borbi jedini izlaz iz svoje obespravljenosti još i zato što je mirni, zakoniti parlamentarni put promjene i reforme postojećeg stanja za njih bio sasvim besperspektivan.

U projektima izborne reforme i režimskih i opozicionih mađarskih stranaka u ugarskom saboru predviđalo se davanje općeg prava glasa samo onim državljanima koji znaju mađarski, tako da bi stanje političke obespravljenosti za nemađarske radnike i seljake ostalo nepromijenjeno čak i poslije provođenja takve izborne reforme.

II

Vodstvo Socijaldemokratske partije Ugarske nije pravilno ocjenjivalo značenje mnogonacionalnog sastava Ugarske niti je uočavalo važnost potencijalne revolucionarne uloge nemađarskih nacija koje, sastavljene svojim daleko najvećim dijelom od ugnjetenih klasa (ugarski Rusini, Slovaci, Srbi i Rumunji gotovo i nemaju vlastitog nacionalnog plemstva, a i njihova buržoazija je u odnosu na mađarsku neznatna), i zbog svoje socijalne strukture i zbog svog broja i svoje izuzetne nacionalne potlačenosti i političke obespravljenosti čine značajnu komponentu u borbi socijalističkog pokreta protiv ugnjetačkog vladavinskog sistema, za puno oslobođenje radnog naroda Ugarske.

Nasuprot tome, službena socijalna demokracija smatrala je postojanje različitih nacija u Ugarskoj jednom od glavnih smetnja i prepreka za normalan razvoj ugarskog socijalističkog pokreta.

Već u pozivu redakcije službenog organa ugarskog radničkog pokreta *Népszave* (broj od 9. X 1890) na osnivački kongres Socijaldemokratske partije Ugarske istaknuta je kao jedna od bitnih teškoća ekonomsko-društvenog progresa uopće, a razvoja socijalističkoga pokreta napose, mnogonacionalnost i »mnogojezičnost« Ugarske.[6]

A deset godina kasnije, u *Izvještaju Socijaldemokratske partije Ugarske Pariškom kongresu Druge internacionale* iz god. 1900, ističe se najprije da »u *Ugarskoj* stanuje gotovo isto toliko narodnosti ... kao u *Austriji* (prema službenim mađarskim statističkim podacima, koji imaju šovinističko obilježje, bilo je u godini 1890. od ukupnog stanovništva 48,53% Mađara, 13,12% Nijemaca, 12,51% Slovaka, 17,08% Rumunja, 2,50% Rusina, 1,28% Hrvata, — tu nije uračunata Hrvatska i Slavonija — i 3,27% Srba)«, a zatim se taj mnogonacionalni sastav Ugarske, u kojoj i bez Hrvatske nemađarski narodi čine natpolovičnu većinu cjelokupnog pučanstva, navodi kao jedna od osnovnih prepreka jačanju socijalističkoga pokreta.[7]

Takvo shvaćanje o mnogonacionalnoj stvarnosti Ugarske i takav odnos prema njenim nemađarskim narodima zadržat će socijaldemokratsko vodstvo sve do kraja razdoblja 1890—1907.

[6] Isporedi *Odabrana dokumenta*, sv. II, str. 31—32.
[7] Vidi *Odabrana dokumenta*, sv. III, str. 34.

U članku jednog od službenih organa socijaldemokratskog pokreta *(A'csok szaklapja)*, objavljenom 1. IV 1905. pod naslovom »O kongresu naše partije«, ovako se ocjenjuje učešće nemađarskih socijalista na XI partijskom kongresu, održanom 3—5. IV 1904: »Drugovi će se gotovo jednoglasno složiti u tome da je kongres iz godine 1904. pokazao neodrživu situaciju. Dijelom velik broj delegata, a najvećma njihova mnogojezičnost, predstavljali su veliku smetnju za temeljito vijećanje. Zaista se na jednome mjestu u roku od tri raspoloživa dana ne može uspješno vijećati na mađarskom, njemačkom, srpskom, hrvatskom, slovačkom i rumunjskom jeziku. Postavlja se, dakle, pitanje: kako ukloniti to zlo? Po našem mišljenju, najpravilnije bi bilo prepustiti svaku nacionalnost samoj sebi, i u krajnjem slučaju povezati federativnim putem pojedine naše i njihove organizacije. Tako bismo izbjegli najveću nevolju, najveću smetnju naših vijećanja: mnogojezičnost.« (III, str. 265—266.)

Slično stajalište zauzeto je u službenom socijaldemokratskom izvještaju podnesenom XII partijskom kongresu iz godine 1905, u kome se među ostalim tvrdi: »Vijećanja partijskog kongresa u mnogome je sprečavala okolnost da se savjetovanje moralo voditi na četiri jezika.« (III, str. 276.)

Isto shvaćanje ponovljeno je i u izvještaju partijskoga vodstva XIV socijaldemokratskom kongresu, gdje se među ostalim ističe: »... Ne manju smetnju našoj jedinstvenoj djelatnosti predstavlja okolnost što među stanovnicima države postoji velika jezična razlika, i što pojedine narodnosti ne žive na određenom zaokruženom, zatvorenom području.« (III, str. 506.)

Na osnovi takvih koncepcija službena socijalna demokracija dosljedno je zauzimala negativan stav prema nacionalnom pitanju, sistematski izbjegavajući svaku ozbiljniju raspravu o njegovu rješenju, zapostavljajući socijalističke pokrete nemađarskih naroda i sprečavajući njihovu afirmaciju unutar Socijaldemokratske partije Ugarske.

Takva nacionalna politika došla je do punog izražaja i u teoriji i u praksi ugarske partije.

Za sve vrijeme svoga postojanja Socijaldemokratska partija Ugarske nije donijela poseban nacionalni program stranke, a partijsko je vodstvo sistematski suzbijalo svaki pokušaj opozicije da se programatski odredi socijalistički stav prema nacionalnom pitanju.

Opći partijski programi ne samo da su zanemarivali nacionalno pitanje nego su prema njemu redovno zauzimali krivo stajalište.

Na osnivačkom kongresu Socijaldemokratske partije Ugarske iz godine 1890. prihvaćena je kao partijski program Načelna izjava *(Elvi nyilatkozat)*. U toj Načelnoj izjavi — koja je punih dvanaest godina, sve do donošenja novog programa na X kongresu travnja 1903, vrijedila kao stranački program ugarske socijalne demokracije — zauzima se prema nacionalnom pitanju poznato austromarksističko stajalište. U njoj se ističu isključivo klasne suprotnosti i naglašava apstraktan internacionalistički karakter ugarskog socijalističkog pokreta.

U uvodnom dijelu Izjave kaže se među ostalim: »Socijaldemokratska partija Ugarske teži za tim da čitav puk, bez razlike na nacionalnu, rasnu i spolnu pripadnost, oslobodi ropskih lanaca ekonomske zavisnosti, da ukine političku obespravljenost puka i da radni narod uzdigne iz duhovne zaostalosti.« (II, str. 40.) A prva tačka programatske Izjave u cijelosti glasi: »Socijaldemokratska radnička partija Ugarske je internacionalistička partija koja ne priznaje privilegije nacija, rođenja i vlasništva, pa izjavljuje da borba protiv izrabljivanja mora biti internacionalistička, kao što je i samo izrabljivanje.« (II, str. 40.)

Značajno je da predstavnik austrijske socijalne demokracije na tom osnivačkom kongresu, Rudolf Pokorny, govoreći o narodima Austro-Ugarske Monarhije spominje samo dvije nacije: austronjemačku i mađarsku, dok se nijednom riječju ne osvrće na postojanje drugih nenjemačkih i nemađarskih naroda. (II, str. 43—44.) Tu se još jedanput pokazalo da su se službeni predstavnici austrijske socijalne demokracije (za kojima će se povoditi i mađarsko vodstvo ugarske partije) samo u teoriji izjašnjavali protiv nacionalnih razlika, a da su u praksi na području Monarhije priznavali samo dvije, vladajuće *nacije:* njemačku i mađarsku.

Program Socijaldemokratske partije Ugarske koji je prihvaćen na X kongresu od travnja 1903. i kojim je zamijenjena dotadašnja programatska *Načelna izjava* iz godine 1890. ne sadrži bitne promjene u tretiranju nacionalnog pitanja. Četvrta i peta tačka deklarativnog dijela programa glasi: »4. Budući da je klasni položaj proletarijata jedne zemlje tijesno povezan s klasnim položajem proletera ostalih kulturnih zemalja, njihova klasna borba postaje internacionalistička. Na temelju toga Socijaldemokratska partija Ugarske izjavljuje da je ona internacionalistička partija, da suosjeća s potlačenima u svim zemljama i da se zajedno s njima bori.« »5. Tom svojom borbom ona ne želi stvoriti novu klasnu vladavinu ili nove privilegije, nego hoće da zbriše sve klase i privilegije, i da ljude, ne gledajući na nacionalne, rasne, vjerske i spolne razlike, učini na osnovi jednakih dužnosti jednakopravnima... Uništit će privatno vlasništvo nad sredstvima proizvodnje, koje prouzrokuje nejednakost, i — promijenivši zajedno s time zakone, moral i običaje koji se na tom vlasništvu zasnivaju — dat će pretvaranjem proizvodnih sredstava u zajedničko vlasništvo nov sadržaj ljudskome životu.« (III, str. 139—140.)

O postojanju stvarnog nacionalnog ugnjetavanja u Ugarskoj, o zauzimanju stava prema borbi njezinih potlačenih, nemađarskih naroda za nacionalno oslobođenje nema ni u tom novom Programu nijedne riječi.

Interesantno je da je nacrt tog Programa pregledao Karl Kautsky; izjasnivši se da Program smatra općenito »veoma uspjelim«, on je postavio neke svoje primjedbe i sugestije, koje su pri definitivnoj stilizaciji Programa bile uglavnom prihvaćene.[8]

Uz načelan, prvi dio, Program iz godine 1903. u svom završnom dijelu sadrži i dvadeset šest tačaka »zahtjeva ugarske socijalne demokracije«. O nacionalnom pitanju govori se samo u jednoj, četvrtoj tački, koja zahtijeva »potpunu ravnopravnost svih naroda koji žive u državi«. (III, str. 140.)

U vezi s tim od osobite je važnosti činjenica da je u raspravi o toj četvrtoj tački delegat srpskih socijalista podnio ovaj prijedlog: »Predlažemo da se onoj tački programa kojom se zahtijeva ravnopravnost svih naroda doda: i *samoupravu* (autonomiju).« (III, str. 142.) Taj prijedlog predstavnika srpskih socijaldemokrata o izmjeni odnosno nadopuni četvrte tačke — koji je išao za tim da se apstraktnom zahtjevu o nacionalnoj ravnopravnosti dade stvaran sadržaj — odbio je kongres[9] na kojem su golemu većinu sačinjavali delegati mađarske narodnosti.

Službeni stavovi socijalne demokracije prema nacionalnom pitanju fiksirani su, osim u spomenuta dva programa, i u referatima partijskoga vodstva na kongresima, u kongresnim rezolucijama i u štampi.

Jedan od vođa socijalne demokracije, János *Czinder*, na I partijskom kongresu (1890) zastupao je stajalište da i proširenje političkih prava ima da služi suzbijanju nacionalnih pokreta i jačanju i učvršćenju postojeće ugarske države. Czinder je tom

[8] Isporedi III svezak *Odabranih dokumenata*, bilješka na str. 138—141.
[9] Isporedi na istome mjestu, str. 142.

prilikom rekao među ostalim: »Kažu da će u slučaju općeg izbornog prava Ugarska propasti zbog mnogojezičnih narodnosti. Moje osvjedočenje je drukčije, a i historija potvrđuje da prava puka još nisu nijednu državu srušila, a primjera o suprotnome nalazimo zaista mnogo. Neka dadu ugarskom stanovništvu prava, neka se pobrinu da se ekonomski položaj radnoga naroda popravi, onda nitko neće krišom pogledati na drugu stranu (misli se na težnje nemađarskih naroda: Slovaka, Rumunja, Hrvata, Srba ... za ujedinjenjem sa svojim susjednim nacionalnim državama, otcijepivši se od Ugarske — napom. F. B.), tada ćemo se svi dobro osjećati i tada će, ali samo tada, Ugarska biti tako jaka kao što nije bila nikad prije. *(Odobravanje.)*« (II, str. 47.)

U pojedinim govorima na tom kongresu naglašavala se isključivo politička i ekonomska sloboda pojedinih ljudi, a nacionalna prava i slobode uopće se ne spominju. (»Svaki čovjek mora biti politički i ekonomski slobodan, neka prestane nejednakost.« — II, str. 47.)

U referatu II partijskog kongresa (siječanj 1893) O *zahtjevima socijalne demokracije* naglašava se među ostalim isključivo internacionalni karakter Ugarske socijaldemokratske stranke: »Često nam se predbacuje da smo internacionalisti. Ali zar mi nemamo iste težnje kao naša braća u drugim zemljama? Zar ne stojimo u svemu protiv istog neprijatelja — protiv kapitala? Prema tome, zato što su nam interesi svagdje isti, zato smo internacionalisti.« (II, str. 154.)

Na VII kongresu (1900) predstavnik socijaldemokratskog vodstva Dezső Bokányi zastupao je ovo stajalište prema nacionalnom pitanju: »Zadatak je partijskoga vodstva da istrgne iz vladinih ruku njeno oružje, nacionalno pitanje. Vodstvo će pozvati proletere različitih narodnosti da na svojim skupštinama proklamiraju kako im nije stalo do nacionalnih cifrarija, nego do općeg prava glasa ...« (III, str. 18.)

U tom je smislu donesena i rezolucija koju je kongres jednoglasno prihvatio: »Kongres ... poziva partijsko vodstvo da bezodvlačno stupi u vezu s proleterima drugih nacionalnosti u zemljama mađarske krune, koji su zajedno s pukom mađarske narodnosti lišeni izbornog prava, da se priključe socijalnoj demokraciji i da se zajedno s nama bore za opće, tajno pravo glasa.« (III, str. 18.)

Šta je u postojećoj stvarnosti mnogonacionalne Ugarske značio takav stav socijalne demokracije prema nacionalnom pitanju, sadržan u izlaganju jednog od glavnih njenih vođa i u rezoluciji kongresa?

Mađarska vlada upotrebljavala je nacionalno pitanje kao jedno od glavnih svojih oružja u borbi protiv uvođenja općeg izbornog prava, navodeći kao bitni razlog za njegovo odbijanje okolnost da u Ugarskoj nemađarski narodi čine znatnu natpolovičnu većinu cjelokupnog pučanstva, tako da bi ti narodi, ako bi se uvelo opće izborno pravo, došli do većine i u parlamentu, a preko njega i u vladi, i na taj način uništili ne samo postojeću mađarsku hegemoniju nego i sam mađarski karakter ugarske države.

Prema službenom stavu socijalne demokracije, to oružje trebalo je izbiti iz vladinih ruku na taj način što bi se radne mase potlačenih nemađarskih naroda dobrovoljno, definitivno i javno odrekle svojih nacionalnih prava i borbe za nacionalnu slobodu, pa bi se — proglasivši sve to nacionalističkim cifrarijama s kojima one ne žele imati ničeg zajedničkog — odrekle svoje nacionalnosti za ljubav općeg prava glasa. Time bi prestale ugrožavati mađarstvo države, tako da vlada ne bi više imala opravdanog razloga da strahuje od realizacije općeg prava glasa i da svojim suprotstavljanjem i dalje brani interese mađarske nacije.

Naivnija i većma naopaka nacionalna politika socijalističkoga pokreta teško bi se mogla i zamisliti.

Član vodstva Adolf Goldner zalaže se na IX kongresu (1902) za ekonomsku samostalnost i za političku nezavisnost Mađarske prema Austriji, pa je u tome smislu podnio kongresu i svoj prijedlog rezolucije koji među ostalim sadrži i ovo: »... a pošto demokracija ne znači samo nezavisnost puka prema pojedincima, prema klasama, nego i nezavisnost jednog naroda prema drugima, kongres izjavljuje da je pristaša samostalnog ekonomskog uređenja«. (III, str. 83.)

Goldnerovu stajalištu suprotstavio se Ernő Garami, drugi član vodstva. Ustajući protiv nezavisnosti Mađarske prema Austriji, on je naročito napao nelogičnost Goldnerova prijedloga, koji u Austro-Ugarskoj zahtijeva samo mađarsku nezavisnost, a ne traži u isto vrijeme nezavisnost ostalih nemađarskih naroda Ugarske. U vezi s tim Garami je rekao među ostalim: »Drug Goldner kaže da demokracija zahtijeva nezavisnost države ... O kakvoj se nezavisnosti tu govori: o mađarskoj? Pa zar ovdje ima samo Mađara? Slovaka, Srba, Rumunja, Nijemaca nema? Dosljedno bi se morala zahtijevati i njihova nacionalna nezavisnost i tražiti da se i oni mogu priključiti svom nacionalnom teritoriju: Rumunjskoj, Srbiji itd.« (III, str. 84.)

Garami je u tom smislu podnio svoj prijedlog rezolucije, suprotan Goldnerovu prijedlogu, Garamijev među ostalim sadrži i ovu postavku: »Kongres ... odlučno protestira protiv svakog takvog nastojanja koje — poput agitacije, nezavisnih stranaka koja traje decenijima — ima za cilj da naglašavanjem šovinističkih parola skrene pažnju puka sa stvarne bijede i postojećih nevolja. Socijaldemokratska stranka je internacionalistička partija, pa će se kao takva najenergičnije boriti protiv svake nacionalne politike koja želi da konzervira sadašnje stanje; namjesto nacionalne izoliranosti ona će se ... boriti za takvu snažnu ekonomsku, unutrašnju i vanjsku politiku koja će nam, držeći prije svega pred očima samo interese radnog naroda, neposredno donijeti blagodati internacionalnoga progresa.« (III, str. 86.)

Oba, međusobno suprotna, stajališta spomenute dvojice socijaldemokratskih vođa izražavaju nepravilno shvaćanje nacionalnog pitanja tadašnje ugarske partije. Goldner pod utjecajem vladajuće mađarske klase i njene nezavisne stranke priznaje u čitavoj Ugarskoj samo Mađare kao *naciju*, pa se zalaže isključivo za mađarsku nacionalnu nezavisnost, a Garami se protivi svakom zalaganju za nacionalnu nezavisnost (pa i za onu mađarsku), prije svega zato što bi logično i dosljedno provedena borba za nacionalnu nezavisnost u Ugarskoj morala nužno dovesti i do nezavisnosti nemađarskih naroda, što bi prouzrokovalo razbijanje i rušenje postojeće ugarske države, koja se, po mišljenju Garamija, može spasiti samo tako ako ostane u sklopu Austro-Ugarske Monarhije.

Kongres nije prihvatio ni jedan ni drugi prijedlog rezolucije, nego je to pitanje povjerio odboru kojemu je stavljeno u zadatak da za idući kongres izradi nacrt novog partijskog programa.

Na XI kongresu (travanj 1904) donesena je i posebna rezolucija o nacionalnom pitanju pod naslovom *Narodnosti i socijaldemokratska partija.* Ta rezolucija glasi: »XI kongres Socijaldemokratske partije Ugarske, održan u Budimpešti 3, 4. i 5. travnja 1904, izjavljuje

da se u potpunosti pridržava 4. tačke partijskoga programa, koji zahtijeva 'punu ravnopravnost svih naroda koji žive u državi', jer ne priznaje pravljenje razlika između čovjeka i čovjeka, ma kojoj naciji pripadao i ma kojim jezikom govorio.

Partijski kongres konstatira da ljudi koji govore njemački, srpski, rumunjski, slovački itd. nisu u Ugarskoj izvrgnuti ekonomskom i političkom tlačenju samo kao Nijemci, Srbi, Rumunji, Slovaci itd., nego da političko i ekonomsko tlačenje trpe najviše i u prvom redu kao proleteri, zajedno s mađarskim proleterima.

Svjesni toga da se protukulturni šovinizam mađarskih buržoaskih stranaka ni za trunku ne razlikuje od šovinizma rumunjskih, srpskih, slovačkih itd. buržoaskih stranaka, i svjesni toga da su mađarski šovinisti uvijek spremni da stupe u savez s rumunjskim, srpskim, slovačkim itd. šovinistima, kako bi se zajedno mogli suprotstaviti težnjama za proširenje prava i ekonomskim nastojanjima puka, koji je jedinstven bez obzira na nacionalnu pripadnost; šovinisti time dokazuju da u obrani svojih klasnih interesa ne poznaju nacionalne razlike, pa je zato životni interes radnoga naroda da se isto tako bez obzira na nacionalne razlike ujedini radi obrane svojih političkih i ekonomskih interesa.

A budući da se u Ugarskoj za političke i ekonomske interese radnoga naroda iskreno i istinski bori i zalaže jedino i isključivo Socijaldemokratska partija Ugarske — dužnost je radnoga naroda da se bez obzira na nacionalne razlike priključi toj partiji i da se zajedno s njome bori . . .« (III, str. 199.)

Navedena rezolucija značajna je prije svega po tome što je u njoj prvi put izneseno tumačenje najvišeg socijaldemokratskog foruma o onom dijelu partijskoga programa koji se odnosi na nacionalno pitanje a koji je prihvaćen na prethodnom, X kongresu iz godine 1903.

Kakvo je, dakle, tumačenje dao XI partijski kongres tom dijelu socijaldemokratskog programa, i kako je u rezoluciji toga kongresa shvaćena realizacija četvrte tačke programa, koja zahtijeva »punu ravnopravnost svih naroda koji žive u državi«?

Ta rezolucija, kojom se određuje osnovna linija socijaldemokratske nacionalne politike, uopće se ne zalaže za ostvarenje nacionalne ravnopravnosti, usprkos teoretskom zahtjevu sadržanom u 4. tački programa. Rezolucija se suprotstavlja samo *pravljenju razlika između čovjeka i čovjeka,* a postojanje razlike između vladajuće, hegemonističke mađarske nacije i potlačenih nemađarskih naroda ne spominje nijednom riječju.

Pozivajući u borbu samo protiv političkog i ekonomskog tlačenja svih proletera (bez razlike na njihovu nacionalnu pripadnost), rezolucija ne priznaje postojanje nacionalnog ugnjetavanja u Ugarskoj i iz socijaldemokratske političke aktivnosti sasvim izostavlja borbu za nacionalna prava i nacionalne slobode ugnjetenih nemađarskih naroda.

Izjednačujući u potpunosti hegemonistički nacionalizam mađarske vladajuće klase s nacionalizmom građanskih nacionalnooslobodilačkih pokreta nemađarskih naroda, rezolucija ne priznaje razliku između ugnjetačkog mađarskog nacionalizma i onog oslobodilačkog, nemađarskog, pa samim tim negira postojanje stvarnih uzroka nacionalnome sukobu i potrebu suprotstavljanja mađarskoj hegemoniji.

Prelazeći tako preko stvarnih nacionalnih suprotnosti i eliminirajući iz svoje politike borbu protiv postojećeg nacionalnog ugnjetavanja, socijaldemokratsko vodstvo svojom se rezolucijom u stvari izjasnilo za dalje trajanje vladajućih hegemonističkih nacionalnih odnosa u Ugarskoj.

Službeni organ ugarske socijalne demokracije na njemačkom jeziku *Volksstimme,* u članku »Narodnosti«, objavljenom u broju od 11. V 1905, zauzima ovo stajalište prema nacionalnom pitanju i prema nacionalnim sukobima između mađarske vladajuće nacije i potlačenih nemađarskih naroda: ». . . Mi ne znamo za nacionalno pitanje, nego samo za pitanje izrabljivača i izrabljenih. Borba budućnosti vodit će se među njima. Sadašnja sitna čarkanja odigravaju se u interesu vladajuće klase.« (III, str. 308.) Članak sličnog sadržaja objavljen je i u mađarskom organu Ugarske socijaldemokratske partije *Népszavi,* broj od 6. V 1905. (III, str. 308.)

Službena socijalna demokracija je uz to i otvoreno priznavala Mađare kao vladajuću naciju u mnogonacionalnoj Ugarskoj i njihovu hegemoniju nad nemađarskim narodima.

Na I kongresu Socijaldemokratske partije (1890) delegat iz Braşova (danas Rumunjska) podnio je pismeni prijedlog da proletarijat Ugarske reagira na pripremanu proslavu tisućugodišnjice postojanja mađarske države (takozvani *milleneum).* Kao osnovni cilj proslave postavljena je afirmacija velikomađarskih, hegemonističkih koncepcija mađarske vladajuće klase. Braşovski je delegat zahtijevao donošenje odluke da se socijalna demokracija suprotstavi takvom veličanju postojeće šovinističke stvarnosti i da za vrijeme proslave organizira proteste protiv obespravljenosti i potlačenosti pučanstva Ugarske, zahtijevajući uvođenje općeg izbornog prava. (II, str. 47.)

Jedan od istaknutih prvaka pokreta *(Kürschner),* podržan od drugih članova socijaldemokratskog vodstva, ustao je protiv prihvaćanja toga prijedloga rekavši među ostalim: »Ja se protivim tom prijedlogu i zbog toga što je i gledište radnika da se ne suprotstavimo nacionalnoj proslavi, jer to ne donosi koristi, a i te kako bi moglo naškoditi. *(Odobravanje.)«* (II, str. 48.)

Kongres je nakon toga gotovo jednoglasno (dva glasa protiv) odlučio da se spomenuti prijedlog odbije.

U peticiji upućenoj saboru, koju je socijaldemokratsko vodstvo predložilo na prihvat javnoj radničkoj skupštini održanoj u Pešti 16. V 1903. u doba parlamentarne krize, ustaje se u obranu tisućugodišnjeg mađarskog ustava; tu se taj ustav koji je služio protunarodnim interesima mađarske vladajuće klase veliča kao simbol slobode. (III, str. 147.)

U članku glavnog organa ugarske socijalne demokracije *Népszava,* »Izborno pravo, socijalna demokracija i mađarstvo« (broj od 9. XII 1905), fiksirano je službeno socijaldemokratsko stajalište prema mađarstvu i prema mađarizaciji nemađarskih naroda Ugarske. U vezi s tendencijom vodstva koaliranih mađarskih buržoaskih stranaka da se prilikom reforme izbornoga sistema radi obrane mađarskih nacionalnih interesa pravo glasa uvjetuje znanjem čitanja i pisanja na mađarskom jeziku, u članku se izražava samo načelno, teoretsko neslaganje s takvom nakanom koalicije, jer ona daje manje prava biračima nego što je to sadržano u kraljevoj propoziciji izborne reforme, kojom se pravo glasa uvjetuje znanjem čitanja i pisanja na bilo kojem jeziku. Nakon toga *Népszava* nastavlja svoje izlaganje ovako:

»Mi smo pripravni da nam zbog te naše načelne izjave, kao toliko puta dosad, ponovo prilijepe optužbu da smo antipatrioti i antinacionalni; ali nama nije teško braniti se protiv te optužbe. Stvar, naime, stoji tako da bi povezivanje izbornog prava sa znanjem čitanja i pisanja *na mađarskome* bilo u sadašnje vrijeme sa stajališta interesa naše partije povoljnije od izbornog prava povezanog samo sa znanjem čitanja i pisanja uopće, jer pristaše Socijaldemokratske partije u većem broju stanuju u gradovima, koji su pretežno već mađarski, a ako nisu mađarski, oni se naglo mađariziraju, dok se, nasuprot tome, u kulturnom pogledu zaostali »narodnosni« (nemađarski, napom. F. B.) stanovnici, koji ne znaju čitati i pisati mađarski, većinom nalaze u kandžama reakcionarnih stranaka. Kada bi, dakle, i nas sitničavi partijski interesi i lovljenje mandata pokretali čas desno čas lijevo, mi bismo s radošću morali prihvatiti tumačenje koalicije o općem izbornom pravu. Ali nas rukovodi osvjedočenje da neznanje mađarskog jezika ne može biti razlog da netko bude isključen iz općih prava.

Pa kad izražavamo to naše osvjedočenje, ljudi koji pravedno rasuđuju ne mogu nas optužiti da smo neprijatelji mađarstva. Ta već smo izjavili na ovome

mjestu da *želimo da svaki stanovnik Ugarske znade mađarski; budući da je službeni jezik mađarski, samo poznavanje tog jezika može osigurati puk protiv presizanja i pljačkanja od strane vlasti.*

Mi idemo i dalje! Socijaldemokratske organizacije moćan su faktor u pomađarivanju i kulturnom razvijanju Budimpešte i ostalih gradova. Da ne spominjem mnogobrojne druge primjere: u više od stotinu radničkih organizacija u Budimpešti poslovni je jezik isključivo mađarski, a i jezik vijećanja je mađarski; on je to u tolikoj mjeri da slovački, rumunjski i drugi radnici koji dolaze ovamo iz unutrašnjosti nauče u tim organizacijama mađarski. Istodobno se u tom gradu iz državnih prihoda izdržavaju crkve u kojima se propovijeda njemački i slovački, što mi ne iznosimo kao grijeh, nego samo konstatiramo kao činjenicu. Mi nismo antimađari, a nismo to ni bili.

Nas dakle u pitanju izbornog prava ne rukovode, niti nas mogu rukovoditi, antimađarska osjećanja . . .« (III, str. 388—389.)

Usprkos uvijenom načinu izražavanja, u tom principijelnom članku socijaldemokratskog organa ne samo da se ne osuđuje mađarizatorska politika hegemonističke, velikomađarske buržoazije nego se mađarizacija i sa socijaldemokratskog stajališta priznaje kao pozitivna i općekorisna pojava; ističu se krupne zasluge socijaldemokratskih organizacija u pomađarivanju i denacionaliziranju nemađarskih radnika; kulturnost stanovnika Ugarske identificira se s mađarstvom, a oni koji ne znaju mađarski proglašavaju se zaostalima i nekulturnima.

Afirmacija mađarskog buržoaskog nacionalizma, pristajanje uz velikomađarske, hegemonističke koncepcije nisu došli do izražaja samo u nekim stavovima službene socijaldemokratske partije nego se u isto vrijeme javljaju i kod nekih drugih socijalističkih struja, među kojima je najznatnija *Reorganizirana socijaldemokratska partija Ugarske*, osnovana travnja 1900.

Na zemaljskoj konferenciji erdeljskih socijaldemokrata održanoj 3. i 4. VI 1900. u Braşovu, koja je značajna po tome što su na njoj sudjelovali pristaše i službene i reorganizirane partije, donesena je rezolucija koja o nacionalnom pitanju sadrži među ostalim i ovo:

»Zemaljska socijaldemokratska konferencija, održana u Braşovu 3. i 4. lipnja 1900, izjavljuje da je privržena mađarskoj državnoj ideji, kao i to da mađarskoj naciji priznaje vodeću političku ulogu, koja se zasniva na tisućugodišnjem državnom životu . . .« Osuđujući podjednako i nacionalizam mađarske vladajuće klase i nacionalne pokrete nemađarskih naroda, konferencija ističe kao jedan od glavnih ciljeva ugarske socijalne demokracije »da pomoću uzajamne tolerancije i internacionalističke bratske ljubavi ujedini sve narode i rase koji žive u ovoj domovini, kao privrženike mađarske državne ideje . . .« (III, str. 23—24.)

Značajno je pri tom da iscrpni i egzaktni policijski izvještaj o toj socijaldemokratskoj konferenciji na kraju ističe: »Među zaključcima donesenim na kongresu najzanimljiviji je prihvaćeni prijedlog rezolucije u vezi sa trećom tačkom dnevnoga reda: 'Nacionalno pitanje i socijalna demokracija'; njime su socijaldemokrati prvi put priznali hegemoniju mađarske države nad nemađarskim narodima.« (III, str. 24.)

Iz takve teorije, iz takvih programatskih stavova i koncepcija o nacionalnom pitanju proizašla je i praksa nacionalne politike vodstva socijalne demokracije, koja je imala ova glavna obilježja:

Suprotstavljanje zahtjevima pojedinih predstavnika nemađarskih socijalista i partijske ljevice da se socijalna demokracija i u teoriji i u praksi angažira u borbi protiv nacionalnog ugnjetavanja, a za nacionalna prava i slobode i za autonomiju nemađarskih naroda Ugarske. Negativan odnos prema upotrebi narodnosnih jezika na kongresima i u drugim centralnim partijskim ustanovama. Isključivanje iz partije onih predstavnika opozicije koji su izvrgavali oštroj kritici službenu politiku partije u nacionalnom i seljačkom pitanju i tražili radikalnu izmjenu te politike. Nepoduzimanje odlučnih mjera za obranu nemađarskih naroda i njihovih socijaldemokratskih organizacija protiv izuzetno drastičnih progona i bezakonja državnih vlasti.

Zapostavljanje, nepomaganje nemađarskih socijalističkih pokreta i njihove štampe. Negativan stav prema masovnim agrarnosocijalističkim organizacijama poljoprivrednih radnika, koje su najvećim dijelom obuhvaćale nemađarske seljake. Sprečavanje adekvatnog zastupanja nemađarskih socijalista u najvišim, centralnim partijskim forumima (na kongresima, u vodstvu) i onemogućavanje njihova odgovarajućeg utjecaja u rukovođenju partijom. Protivljenje stvaranju samostalnih, autonomnih socijaldemokratskih organizacija nemađarskoga radništva, itd.

Evo nekoliko konkretnih manifestacija takve prakse službene socijalne demokracije.

U izvještaju Socijaldemokratske partije Ugarske Züriškom kongresu Druge internacionale konstatira se da partija na planu unapređivanja socijalističke štampe na slavenskim jezicima nije učinila »ništa što bi bilo spomena vrijedno, iako posredstvom Srbije nisu izostali izvjesni pokušaji«. (II, str. 194.)

Iz izvještaja VIII kongresu (god. 1901) vidi se da partijsko vodstvo nema veze s nekim sjevernim (slovačkim) krajevima i »rumunjskim predjelima u Erdelju«. (III, str. 47.)

U diskusiji na IX kongresu »delegati József Szilassy, Károly Segesdi i József Sztaszny ističu važnost agitacije među rumunjskim, srpskim i slovačkim radnicima i zamjeraju partijskom vodstvu što je tu agitaciju dosad zanemarivalo«. (III, str. 82.)

Službenu nacionalnu politiku socijalne demokracije izvrgao je odlučnoj kritici na IX kongresu (1902) peštanski delegat Jozsef *Lakatos*. On je tom prilikom među ostalim rekao: »O radnicima stranih narodnosti koji žive u glavnom gradu nije se nitko brinuo. Poljsko udruženje sasvim je propalo; srpski partijski list prestao je izlaziti nakon kratkog vremena jer mu partijsko vodstvo nije dalo obećanu materijalnu pomoć.« (III, str. 81.) Na Lakatosevu i na slične kritike odgovorio je predstavnik vodstva Jakab *Weltner* prilično arogantno ovo: »Slovačke radnike treba da organiziraju oni koji znaju slovački jezik. Srpski list izlazi i danas, u novom obliku . . . Narodnosti treba organizirati, ali mi ne možemo učiniti više nego što činimo . . .« (III, str. 81.)

U izvještaju X kongresu (1903) iznosi se kako je u glavnom gradu i okolici partija održavala elementarne kurseve u 33 različita udruženja, na kojima se nije predavalo ni na jednom drugom jeziku osim na mađarskom i njemačkom.

Predstavnik vodstva *Weltner* otvoreno je na X kongresu branio partijsku politiku koja je svjesno bila uperena protiv agrarnog socijalizma i išla za planskim likvidiranjem posebnog pokreta poljoprivrednih radnika, koji su dobrim dijelom bili pripadnici nemađarskih naroda. Odgovarajući jednom delegatu koji je protestirao protiv seljačke politike vodstva, Weltner je među ostalim rekao: »Drug *Dincsér* želio je saznati zašto je nestalo, zašto nema zemljoradničkog pokreta . . . Partija se razvila, pa nema više *posebnog* zemljoradničkog pokreta; naš dnevni red podjednako zanima i poljoprivredne i industrijske radnike, a tako isto i naše ekonomsko stajalište, i program, itd. Jačanje Socijaldemokratske partije znači i poboljšanje položaja

poljoprivrednih radnika... Partija je prekinula pogrešnu praksu da radnike razdvaja jedne od drugih. Mi ne poznajemo ni poljoprivredne ni industrijske radnike na kongresu, tu postoje samo socijaldemokratski radnici...« (III, str. 123.)

Najutjecajniji član u vodstvu Socijaldemokratske partije i glavni urednik partijskog organa *Népszave* Ernő *Garami* u polemici s predstavnikom opozicije *Dánielom* na XII kongresu otvoreno se suprotstavio zahtjevu za aktivnijom politikom partije među poljoprivrednim radnicima, što je uglavnom značilo i među nemađarskim narodima. Dotadašnje partijsko nepomaganje agrarnosocijalističkoga pokreta Garami je obrazlagao time da partija nema za to potrebnih materijalnih mogućnosti, a kad jednom bude imala suvišnih sredstava, »onda ćemo s nadom u uspjeh moći da otpočnemo organiziranje poljoprivrednih radnika«. (III, str. 294—295.)

Na XII socijaldemokratskom kongresu (travanj 1905) predstavnici unutarpartijske opozicije i delegati s područja nastanjenog nemađarskim narodima izvrgli su argumentiranoj kritici nacionalnu politiku vodstva koja zapostavlja, ne pomaže, pa čak i sprečava socijalistički pokret gradskog i seoskog radništva slovačke, rumunjske i srpske narodnosti. Osuđujući takvo negativno držanje vodstva prema nemađarskim socijalistima, opozicija je utvrdila i konkretne štetne posljedice takve nacionalne politike, koje se manifestiraju na taj način što se nemađarski radnici odbijaju od Socijaldemokratske partije, njihovi predstavnici ne prisustvuju kongresu, njihovi listovi propadaju, itd.

Na tu je kritiku odgovorio jedan od glavnih socijaldemokratskih vođa, Jakab *Weltner*. Donosimo djelomično, prema zapisniku o radu kongresa, njegove misli. Weltner »primjećuje da su kritičari aktivnosti partijskoga vodstva prije svega 'drugovi studenti', i da proizlaze iz redova manjih organizacija. U vezi s listovima nemađarskih narodnosti kaže: 'Zato da bismo manifestirali prividan pokret, ne smijemo staviti na kocku mađarski list.' Optužuje radnike nemađarskih narodnosti da 'oni ne razumiju suštinu velike borbe Socijaldemokratske partije. U njihovu pamćenju ostaju samo dopadljive parole, pa zato nisu sposobni da vode ustrajnu, uspješnu borbu protiv vlasti'. Po njemu je pokret poljoprivrednih radnika sada samo 'prividno slabiji... jer u svojim vanjskim manifestacijama nije tako pretjeran kao što je bio ranije'. Pokret poljoprivrednih radnika i nemađarskih naroda bit će samo onda jak, kad se za agitaciju budu godišnje trošili deseci tisuća. Izlaže da na kongresu ima manje delegata nego prošle godine zato što nemađarske narodnosti odvojeno drže partijske skupštine... Ne slaže se s onom Dánielovom tvrdnjom da 'zajedno s bijedom kucaju na vrata radniką i socijaldemokratske ideje'. Naglašava da je 'najteže agitirati u onim radionicama i gradovima ili općinama gdje su radnici najlošije plaćeni. Najobrazovaniji, najustrajniji i najpožrtvovniji borci Socijaldemokratske partije su bolje plaćeni radnici, koji rade uz kraće radno vrijeme'.« (III, str. 285.)

Evo kakvo je stajalište zastupao na XII kongresu, u diskusiji o nacionalnoj politici partije, jedan od socijaldemokratskih prvaka, delegat iz Erdelja Jakab *Klein*. Prema zapisniku, on »odobrava taktiku partijskoga vodstva. Smatra pravilnim i to da na kongresu nema srpskih i rumunjskih delegata, jer, po njemu, delegati nemađarskih narodnosti, koji su sudjelovali na prošlogodišnjem kongresu, 'nisu bili osvjedočeni socijaldemokrati'.« (III, str. 293.)

U izvještaju partijskog vodstva ugarske socijalne demokracije upućenom Stuttgartskom kongresu Druge internacionale iz god. 1907. s prezirom se govori o zaostalim, nekulturnim, nepismenim slovačkim i rusinskim radnicima, za razliku od naprednih, kulturno razvijenih mađarskih i njemačkih radnika. (III, str. 554.)

Na takvo i slično diskriminatorsko tretiranje nemađarskih i nenjemačkih radnika reagirao je jedan od ugarskih delegata József *Diener-Dénes* predloživši kongresu Internacionale rezoluciju koja među ostalim sadrži i ovo: »Kongres, nadalje, izjavljuje da na temelju spoznaje da stupanj kulturnog razvoja proletarijata u svakoj zemlji zavisi od njenih ekonomskih uvjeta *energično protestira* protiv toga da se proletarijat bilo koje rase ili narodnosti *žigoše kao manje vrijedan* (inferioran)...« (III, str. 557.)

Partijsko je vodstvo dugo godina sistematski uskraćivalo materijalnu i moralnu pomoć nemađarskoj socijalističkoj štampi i time sprečavalo pokretanje i izdavanje takozvanih narodnosnih listova. A ako su iz vlastitih sredstava nemađarski socijalisti pokrenuli i izdavali svoje listove, oni često nisu priznavani za partijske organe. (Izuzetak je bio samo njemački list, koji je, uz *Népszavu*, od početka tretiran kao službeni organ socijalne demokracije.)

Na većini kongresa održanih u razdoblju 1890—1907. izvještaji su se podnosili a diskusija se vodila redovno samo na mađarskom i na niemačkom jeziku.

A kada je na XI kongresu, pod pritiskom velikog broja nemađarskih delegata koji su tada predstavljali najmasovnije i najborbenije socijalističke pokrete u unutrašnjosti Ugarske, vodstvo odstupilo od uobičajene prakse, pa su i izvještaji i referati i govori u diskusiji držani i na slovačkom, rumunjskom i srpskom jeziku, onda je ubrzo nakon toga službeno vodstvo i u štampi i na narednom kongresu (XII) tu slobodu govorenja na materinjem jeziku svih narodnosti proglasilo neodrživom, jer takva sloboda onemogućava pravilan i uspješan kongresni rad.

U razdoblju 1890—1907. održano je ukupno četrnaest redovnih kongresa Socijaldemokratske partije. Na osnovi kongresnih zapisnika, objavljenih u drugom i trećem svesku *Odabranih dokumenata*, može se utvrditi da ni na jednom od tih kongresa nije nikad izabran u partijsko vodstvo nijedan predstavnik slovačkih, rumunjskih ili srpskih socijalista.

Jedan jedini put, na X kongresu, delegat srpskih socijaldemokrata u Ugarskoj Gavra *Živanović* dobio je prilikom biranja vodstva svega 20 glasova, a kandidati koji su izabrani u vodstvo dobili su najmanje 208 glasova. (III, str. 136.)

III

Potpuno drugu, službenoj socijaldemokraciji suprotnu teoriju i praksu u nacionalnome pitanju zastupala je unutarpartijska lijeva opozicija na čelu s Ervinom Szabóom.[10]

Szabóov stav prema nacionalnom pitanju i njegovu rješenju u mnogonacionalnoj Ugarskoj sadrži ova tri osnovna obilježja: borba protiv nacionalnog ugnjetavanja što ga mađarska vladajuća klasa vrši nad nemađarskim narodima; obrana progonjenih, potlačenih narodnosti i solidariziranje s njihovom borbom za nacionalna prava i slobode; dosljedno zalaganje za pravilnu nacionalnu teoriju i praksu Socijaldemokratske partije Ugarske jačanjem utjecaja i ravnopravnim učešćem socijaldemokratskih predstavnika nemađarskih naroda u socijalističkom pokretu.

Szabó je već na početku zauzimanja svoga stava prema nacionalnom pitanju bio načistu s time da čitav ekonomsko-društveni i politički ugnjetački sistem u

[10] O nacionalnoj politici Szabóa vidi podrobnije moju radnju: »Uloga Ervina Szabóa u radničkom pokretu Mađara i nemađarskih naroda Ugarske od 1900. do 1918«. *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*. Volumen 5. Zagreb, 1964, str. 223—346.

Ugarskoj, čiji su nosioci reakcionarna mađarska veleposjednička i buržoaska klasa, počiva dobrim dijelom na nacionalnom tlačenju što ga predstavnici tih klasa kao vladajuća mađarska nacija provode nad nemađarskim narodima. Sve dotle dok se pod izlikom spašavanja mađarstva, mađarskog naroda i mađarske države bude održavala veća polovica ugarskoga pučanstva u stanju nacionalne potlačenosti i političke obespravljenosti — o rušenju postojećeg vladavinskog sistema, koji uz nemađarske narode ugnjetava i mađarsko radništvo i seljaštvo, ne može biti govora. Zato je Szabó smatrao neophodnom komponentom borbe protiv vladajućeg sistema ukidanje velikomađarske hegemonije, kao jednog od glavnih temelja toga sistema.

Za razliku od službenih vođa ugarske socijalne demokracije, Szabó je jasno uočio veliku važnost nemađarskih naroda i s obzirom na njihovu brojčanu snagu i socijalnu strukturu, i s obzirom na dvostruku, i društveno-političku i nacionalnu, potlačenost nemađarskih radnih masa, pa je njihovim pridobivanjem i mobiliziranjem za aktivno sudjelovanje u socijalističkom pokretu uvjetovao uspješnu borbu Socijaldemokratske stranke u Ugarskoj.

Zbog toga se Ervin Szabó odlučno i argumentirano suprotstavio službenoj teoriji i praksi ugarske socijalne demokracije, koja je, dosljedno izbjegavajući da zauzme svoj vlastiti određen stav prema sve akutnijem sukobu između mađarske vladajuće nacije i ugnjetenih nemađarskih naroda Ugarske, nacionalno pitanje tretirala u duhu poznate austromarksističke šablone: nacionalna su trvenja stvar buržoazije, ona se ne tiču proletarijata, koji je internacionalistički, a njegova Socijaldemokratska partija ima sasvim druge zadatke (klasna borba, opće prvo glasa itd.), pa je prema tome beskorisno da gubi svoju energiju sudjelovanjem u besmislenom i za radničku klasu bespredmetnom građanskom natezanju oko rješavanja nacionalnog pitanja.

Svoje osnovne poglede o nacionalnom pitanju Szabó je godine 1905. fiksirao u svom Uvodu Engelsovoj *Mađarskoj revoluciji:* »U svakom slučaju neispravno je ono veoma rasprostranjeno shvaćanje da internacionalizam marksizma znači potpunu indiferentnost prema nacionalnom pitanju.« — »Rješenje može biti samo jedno: ukidanje nacionalnih ugnjetavanja... Ne može se više poricati kako nacionalne težnje djeluju takvom silinom da je uzaludan pokušaj koncentrirati snagu proletarijata samo na ekonomsku borbu, prije nego što se te težnje ostvare. Engels u talijanskom predgovoru *Komunističkom manifestu* tvrdi: Bez uspostave autonomije i jedinstva svakog pojedinog naroda nije moguć ni internacionalni savez proletarijata, ni mirna i razumna suradnja tih naroda na zajedničkim ciljevima. Zamislite, ako možete, zajedničku internacionalnu akciju talijanskih, mađarskih, njemačkih, poljskih, ruskih radnika u političkim odnosima prije 1848...«[11]

Szabó se, međutim, nije ograničavao samo na pravilno teoretsko postavljanje nacionalnog pitanja i njegova rješenja nego je paralelno s time radio i na promjeni postojeće socijaldemokratske prakse, zalažući se da se i organizaciona struktura partije prilagodi potrebama vođenja pravilne nacionalne politike socijalističkoga pokreta.

Očekujući da će jačanje predstavnika radničke klase potlačenih nemađarskih naroda dovesti do afirmacije pravilnu nacionalnu politiku u Socijaldemokratskoj

[11] *Marx és Engels válogatott művei.* Szerkesztette, bevezetésekkel és jegyzetekkel kisérte és a forditást átnézte Szabó Ervin. I kötet.Budapest 1905. P. XV 400. *(Odabrana djela Marxa i Engelsa.* Uvodima i komentarima popratio i prijevod pregledao Ervin Szabó. I svezak. Budimpešta 1905. Str. XV—400.) Str. 105. i 109—110.

partiji Ugarske, Szabó je nastojao da se rumunjskim, srpskim i slovačkim socijalistima osigura što veće, što aktivnije i što organiziranije sudjelovanje u odlučujućim partijskim forumima, pa se zato dosljedno zalagao za osnivanje autonomnih socijalističkih organizacija nemađarskih naroda i njihova što ravnopravnijeg sudjelovanja u određivanju partijske politike.

Da bi ostvario ta svoja nastojanja, Szabó u svom Prijedlogu za izmjenu organizacionog statuta partije, štampanom ožujka 1905, traži da se o načinu na koji će članstvo biti zastupano na partijskom kongresu odluči tek onda kada se prethodno bude reguliralo »i pitanje autonomnih narodnosnih partijskih kongresa definitivnim formiranjem narodnosnih organizacija«.[12]

U vezi sa Szabóom i njegovim koncepcijama o nacionalnoj politici Ugarske socijaldemokratske stranke treba naglasiti da u III svezak *Odabranih dokumenata* nije unesen nijedan od brojnih članaka i rasprava Ervina Szabóa u kojima se tretira nacionalno pitanje, iako su njegovi radovi s toga područja najvrednija ostvarenja ugarskog socijalističkog pokreta. Do izostavljanja tih napisa u ovoj zbirci dokumenata, štampanoj god. 1955, došlo je zbog toga što su Szabóova shvaćanja toga problema bila potpuno suprotna teoriji i praksi rakošijevsko-staljinističkog službenog vodstva mađarske partije u početku pedesetih godina, u doba pripremanja zbirke za štampu.

Među nosiocima lijeve partijske opozicije u tom je periodu glavni pobornik pravilne nacionalne i seljačke politike socijalističkoga pokreta bio Arnold Dániel, tada jedan od najbližih suradnika Ervina Szabóa.

Na XII kongresu (travanj 1905) Dániel je u diskusiji o službenom partijskom izvještaju temeljito izložio stajalište unutarpartijske opozicije prema nacionalnom pitanju:

»U izvještaju partijskoga vodstva nema uvjerljivosti da se naš pokret proširio onako kako treba među svim narodima Ugarske. Iz izvještaja partijskoga vodstva i iz onoga što je ovdje rečeno proizlazi da smo napredovali, ali to u mnogome pogledu nije istina. Prošle godine bilo je 650 delegata, a ove samo 300. To je napredovanje — unatrag. Nad tom se pojavom moramo zamisliti... Iz izvještaja partijskoga vodstva vide se dvije bitne stvari. Prvo, socijalistički pokret među nemađarskim narodima je oslabio, a isto tako i pokret poljoprivrednih radnika...

U izvještaju je izneseno, a to je i drug Weltner istakao, da je državna vlast najstrahovitijim gaženjem zakona i upotrebom najvećeg nasilja nastojala da skrši narodnosni pokret, odnosno pokret naših radničkih drugova koji pripadaju drugim nacijama. Time se može ponositi Pista *Tisza*, ali za nas je najveća sramota što protiv toga nismo učinili ništa, što smo prignuli svoje zastave, samo zato što se Tiszi svidjelo da nekolicinu svojih žandara pošalje na vrat nemađarskim narodima. Naša je dužnost morala biti da još većom energijom izgradimo pokret naših drugova koji stanuju u Ugarskoj a pripadaju drugim nacijama. Ako su vlasti zabranile skupštine, mogli

[12] *Hogyan módositsuk a pártszervezeti szabályzatot? Szabó Ervin válogatott irásai.* Budapest 1958. *(Kako da promijenimo organizacioni statut partije? Izabrani spisi Ervina Szabóa,* Budimpešta, 1958, str. 216.)

su se održavati tajni sastanci ... a ako su nam zaplijenili listove, morali smo izdavati letke i širiti ih među nemađarske narode ... po cijenu najvećih žrtava morali smo održati pokret nemađarskih naroda ... Ali reteriranje partijskoga vodstva imalo je posljedica ... Rezultat tog povlačenja bio je u tome da su nas narodnosti napustile, da su prešle na drugu stranu ...

Weltner je spomenuo krvoproliće u Élesdu koje predstavlja sramotu cijele Ugarske pred čitavim civiliziranim svijetom. Ali nije spomenuo što je partijsko vodstvo učinilo poslije tog krvoprolića. Poznato mi je da su naši talijanski drugovi, kad se u Sardiniji dogodio sličan slučaj, stupili u generalni štrajk. Ne kažem da smo mi morali učiniti to isto, ali smo mogli organizirati bar demonstracije širom zemlje i tako pred licem Evrope strgnuti veo s mađarske administracije, koja se potpuno osramotila brutalnim činom u Élesdu. Népszava nije uradila ništa drugo nego je samo kukala. A partijsko vodstvo nije učinilo čak ni to da u Nagyvárad na proces delegira jednog advokata ...[13] Da se pokret nemađarskih naroda u Ugarskoj nalazi u našim rukama, kakvu bismo strahovitu snagu predstavljali protiv mađarske vladajuće klase, protiv mađarske džentrije ... Ovdje, u Ugarskoj, prvi uvjet progresa i stjecanja bilo kakve političke moći jest: stvoriti pokret nemađarskih naroda i zemljoradnički pokret ...

... gdje god sam boravio u unutrašnjosti, svagdje sam slušao da bi se moglo veoma mnogo učiniti na području zemljoradničkog pokreta kad bismo izgradili agitatore i izdavali letke u kojima bismo skretali pažnju na neposredne ekonomske činjenice. U Ugarskoj ima 650.000 industrijskih radnika, a nasuprot tome 5 milijuna zemljoradnika.

A mi zemljoradnike sasvim zapostavljamo ... Kad se mogao stvoriti seljački pokret u Italiji i u Galiciji, gdje prilike ni u pogledu uprave ni u drugome nisu bolje nego kod nas, onda se valjda može stvoriti i u Ugarskoj, samo treba htjeti, a k tome ne smijemo kapitulirati odmah čim naiđemo na otpor.

... Moj je krajnji zaključak da se politička moć u Ugarskoj makar i u najmanjoj mjeri, može steći samo uz preduvjet da se razvije seljački pokret, a smatram najpogrešnijom taktikom i znakom najvećeg kukavičluka to što je pred tim zadatkom vodstvo ugarske socijalne demokracije ... sve dosad dosljedno reteriralo. Izvještaj ne primam k znanju i ne pristajem na davanje razrješnice.« (III, str. 279, 280, 281.)

U diskusiji o partijskoj taktici, vođenoj na istom kongresu, Dániel je, pobijajući neka shvaćanja članova vodstva, ovako fiksirao svoje osnovno stajalište koje se u cijelosti poklapalo s koncepcijom Ervina Szabóa i tadašnje unutarpartijske lijeve opozicije: »Ako hoćemo odrediti osnovne smjernice taktici Socijaldemokratske partije Ugarske, onda prije svega moramo imati u vidu da je Ugarska seljačka zemlja. Ne smije se zbog eventualnog poboljšanja sudbine industrijskih radnika zapostaviti seljački i narodnosni pokret. Radi budućnosti treba podnositi žrtve da te pokrete razvijemo, jer se mi ne borimo za prednosti u sadašnjici, nego za ostvarenje krupnih budućih ciljeva.« (III, str. 293.)

Sve što je Dániel na čelu opozicije tom prilikom postigao bilo je da su desetorica od razmjerno malog ukupnog broja delegata ovoga kongresa, na kojem uglavnom nisu prisustvovali predstavnici nemađarskog radništva, glasala protiv rezolucije službenoga vodstva o partijskoj taktici. (III, str. 295.)

Dániel je slično stajalište zastupao i na idućem, XIII kongresu (lipanj 1906), s tom razlikom što je ovaj put kongres jednoglasno prihvatio njegov obrazloženi

[13] U Nagyváradu je bilo suđenje socijalistima koji su pohapšeni u vezi s krvoprolićem u Élesdu (napom. F. B.).

prijedlog o neophodnoj potrebi da se kao glavni zadatak socijalne demokracije utvrdi rad na unapređenju scijalističkog pokreta nemađarskih naroda u Ugarskoj. (III, str. 449—450. i 451.)

Uz Szabóa i Dániela, predstavnici lijeve opozicije unutar Ugarske socijaldemokratske partije bili su u razdoblju 1900—1907. među ostalima Sándor *Szabados*, Béla *Vágó*, Jenő *László* i Gyula *Alpári*. Oni su u štampi, na socijaldemokratskim kongresima i u partijskim organizacijama ustrajno radili na propagiranju i afirmaciji osnovnih Szabóovih i Dánielovih koncepcija o nacionalnom i seljačkom pitanju.

Szabados je u svojoj brošuri iz god. 1903. *Szocializmus. Védővám? (Socijalizam. Zaštitne carine?* Budimpešta) uspješno pobijao nacionalnu politiku službenoga vodstva. Ističući postojanje goleme razlike između ugnjetačkog, reakcionarnog nacionalizma mađarske vladajuće klase i oslobodilačkih pokreta potlačenih naroda Ugarske, on je s dobrim argumentima i uvjerljivo dokazivao da su ti nacionalni pokreti na liniji progresa, da su njihovi interesi u skladu s interesima proletarijata i da je jedan od glavnih zadataka socijalne demokracije da se u borbi za ostvarenje krajnjih ciljeva socijalizma poveže i surađuje s tim pokretima. (III, str. 146.)

Osuđujući nacionalnu i seljačku politiku vodstva *Vágó* je na XIII kongresu Socijaldemokratske partije (god. 1906) među ostalim isticao: »Glavna je stvar jačanje zemljoradničkih (socijalističkih) organizacija, jer zemljoradnici imaju u Ugarskoj prevagu nad industrijskim radnicima.« (III, str. 452.) Izvrgavajući oštroj kritici službeni partijski izvještaj, on je na XIV kongresu (god. 1907) napao socijaldemokratsko vodstvo među ostalim i zbog toga što nije na djelu pružalo potrebnu podršku nastojanjima nemađarskih naroda: »... partija nije dovoljno pomagala parlamentarnu akciju nemađarskih narodnosti«. (III, str. 517—518.) Značajno je pri tom da je sekretar Centralnog komiteta Socijaldemokratske partije Manó *Buchinger*, odgovarajući u ime vodstva na te kritike, optužio Vágóa da vodi politiku koja je suprotna principima socijalne demokracije, a kao dokaz za to je iznio kako je Vágó na debrecinskoj okružnoj konferenciji izjavio da je »... neophodno potrebno u okolici Debrecina razdijeliti zemljišne posjede i predati ih seljacima«. A kada je Vágó u polemici ustvrdio da je Buchinger falsificirao njegove riječi, jer da je on na spomenutoj konferenciji zahtijevao samo diobu crkvene zemlje, predsjedavajući član vodstva Bokányi dao je ovu izjavu: »Smatram potrebnim da s ovoga mjesta utvrdim da je dioba popovske zemlje protivna programu, pa prema tome znači antisocijaldemokratski zahtjev. Mi ne tražimo diobu popovske zemlje, nego njeno preuzimanje u opće vlasništvo i izdavanje u zakup sindikatima.« (III, str. 519.)

Na istom, XIV kongresu Jenő László završio je svoju kritiku politike partijskog vodstva rekavši da se »o pokretima nemađarskih naroda nije nitko brinuo, pa prema tome mora konstatirati da je cijela ovogodišnja aktivnost partije bila jalova, i zato ne može prihvatiti partijski izvještaj ...« (III, str. 517.)

Alpári je propagirao ideje partijske ljevice o nacionalnom pitanju u omladinskim organizacijama. Na kongresu socijalističke omladine godine 1907. on se zalagao da Socijaldemokratska partija svojom propagandom i svojom organizacionom djelatnošću obuhvati i radničku omladinu nemađarskih naroda. (III, str. 526.)

Značajno je da je na afirmaciji nacionalnih koncepcija Szabóove socijalističke ljevice oduševljeno radio i najveći suvremeni mađarski pjesnik Endre *Ady*. (III, str. 146.)

Nacionalnoj politici socijaldemokratskoga vodstva suprotstavljali su se i drugi pripadnici opozicije, a osobito delegati iz krajeva koji su nastanjeni nemađarskim narodima, zahtijevajući da partija posveti mnogo veću brigu socijalističkom pokretu nemađarskog radništva i seljaštva i njihovoj štampi.

Delegat na III kongresu (god. 1894) *Porizek* predlaže da »partijsko vodstvo postavi naročito težište na razvijanje partijske literature na slavenskim jezicima«. Prijedlog je prihvaćen. (II, str. 284.)

Delegat *Kunrad* na istom kongresu zahtijeva da se stvori slavenska socijaldemokratska literatura. (II, str. 288.)

Poljoprivredni radnik János *Kaszt,* socijaldemokratski delegat iz Kisharte, rekao je na VII kongresu (1900) među ostalim: »Nama je potreban jedan dobar socijaldemokratski list, a onda taj list treba izdavati na jeziku svake narodnosti, na hrvatskom, na slovačkom i na srpskom jeziku, jer socijalistička načela nisu povezana samo s mađarstvom.« (III, str. 19.)

Na XII kongresu je delegat József *Kovács* protestirao: »Ovdje nema nemađarskih naroda. Zašto nisu prisutni?« (III, str. 279.) Na istom je kongresu delegat *Mahler* odbacio kao neopravdanu izjavu vodstva kojom je krivicu zbog opadanja nemađarskih radničkih organizacija svaljivao isključivo na postupke državne vlasti. Ne prihvaćajući službenu izliku da su »srpski i rumunjski pokret uništili progoni«, Mahler optužuje vodstvo što se nije suprotstavilo tim progonima i što nije odlučno uzelo u obranu pokret nemađarskog radništva. »Ne slažem se« — rekao je tom prilikom Mahler — »što je partijsko vodstvo obustavilo izdavanje srpskog lista.« (III, str. 282.)

XIII kongresu upućen je i ovaj prijedlog: »Neka partijski kongres izjavi da će organizaciju koja se služi slavenskim jezikom u gornjoj Ugarskoj najdalekosežnije pomagati, moralno i materijalno, kako bi mogla osnovati radničku organizaciju zemljoradnika.« (III, str. 452.)

Temišvarski delegat na XIV kongresu Gyula *Freund* izjavio je među ostalim da ga »godišnji izvještaj partije ne zadovoljava«. Govorio je, dalje, o pokretima nemađarskih naroda. »Centrala zapostavlja rumunjski radnički pokret. Ne šalju mu se nikakva izdanja, ni brošure. Centrala se mora baviti Rumunjima, i to na njihovu vlastitom jeziku . . .« Ističući važnost srpskog radništva on traži da partijsko vodstvo i njemu obrati odgovarajuću pažnju. (III, str. 516.)

Slične kritike i zahtjevi podnosili su se i drugim kongresima Socijaldemokratske stranke.

Pravilno stajalište opozicije prema nacionalnom pitanju prodiralo je od vremena do vremena i u službenu socijaldemokratsku štampu.

Tu prije svega treba istaći članke Ervina Szabóa o nacionalnom pitanju, objavljene u partijskome organu *Népszavi.*[14]

Osim Szabóovih radova u tom su pogledu značajni neki članci, objavljeni u službenim partijskim organima.

U njemačkom organu Socijaldemokratske partije Ugarske *Volkesstimme* (broj od 16. VII 1897) objavljen je u povodu krvoprolića nad slovačkim poljoprivrednim radnicima članak pod naslovom »Toponar i ostalo«. Žigošući šovinističko, mađarizatorsko bjesnilo mađarskih vlastodržaca, koji upotrebom svih, pa i najzvjerskijih vrsta nasilja nacionalno tlače nemađarske narode uopće, a slovački napose, članak ističe da je ugarska socijalna demokracija jedina stranka koja se bori protiv svakog

[14] Vidi, na primjer, Szabóove članke »Történelmi hazugságok« (»Historijske laži«), »Hazafiság és szabadság« (»Patriotizam i sloboda«), »Nemzetiségi kérdés«. (»Nacionalno pitanje«), objavljene u brojevima »Népszave od 1. II, 24. V i 19. VI godine 1902. — O sadržaju i značenju tih drugih Szabóovih članaka i rasprava o nacionalnom pitanju vidi moju radnju *Uloga Ervina Szabóa u radničkome pokretu Mađara i nemađarskih naroda Ugarske*. . ., navedeno djelo, str. 237—268.

nasilja i ugnjetavanja, i »koja ima hrabrosti da u najšovinističkijoj zemlji svijeta ispiše na svoju zastavu parolu potpunog nacionalnog priznanja i pune ravnopravnosti«. Članak se na kraju ovim riječima obraća Slovacima, najbjednijima među bijednim narodima: »Bijedni naš bratski narode! Nama su sveti tvoj pradjedovski, snažan jezik, tvoji običaji, tvoje od davnina očuvane tradicije. Neka Nijemac ostane Nijemcem, Mađar Mađarom, a Slovak Slovakom — to je naša lozinka. Mi nećemo nikoga pomađariti . . . mi poštujemo svačiju narodnost . . .« (II, str. 464—465.)

U članku *Népszave* »Nacionalno pitanje«, objavljenom u broju od 8. VIII 1899, iznosi se među ostalim: »Glavno nastojanje mađarske vladajuće klase uvijek je bilo: održati svoju hegemoniju nad svim drugim narodima . . . A tom svojom politikom nasilja, tim nasilnim ostvarivanjem mađarske hegemonije . . . natjerali su i tako reći primorali nemađarske narode da se bore protiv mađarske vladavine . . .

Borba nemađarskih naroda Ugarske protiv nasilne mađarizacije je opravdana . . . mađarskom puku nije u interesu da ugnjetava rumunjski, slovački i srpski narod, jer je i sam ugnjeten i jer stenje pod onim istim jarmom kojim je podjarmljen puk nemađarskih narodnosti . . .« (II, str. 640.)

Ali takva, pravilnija shvaćanja nacionalnog pitanja dolazila su do izražaja u službenoj štampi ugarske socijalne demokracije sasvim rijetko i izuzetno.[15]

Pod pritiskom predstavnika opozicije i delegata s takozvanog narodnosnog terena, a i pod utjecajem masovnosti i borbenosti nemađarskih socijalističkih pokreta — u rezolucijama pojedinih kongresa došlo je do prihvaćanja i nekih pravilnih stavova prema nacionalnom pitanju, odnosno prema pomaganju socijalističkog pokreta nemađarskog radništva i seljaštva.

Ponekad, kada je spomenuti pritisak bio slabiji, vodstvo je uspijevalo da te kongresne zaključke stilizira tako da pružanje pomoći slovačkom, rumunjskom, srpskom i dr. socijaldemokratskom pokretu uvjetuje raspoloživim financijskim sredstvima centrale, ili ih je povezivalo s drugim uvjetima koji su unaprijed onemogućavali ostvarenje donesenih odluka.

Tako su, na primjer, na V kongresu (1897) prihvaćeni među ostalima i ovako formulirani zaključci rezolucije:

»Peti kongres Socijaldemokratske partije Ugarske upućuje partijsko vodstvo koje je sada izabrano da što prije izvrši pripreme za pokretanje jednog partijskog lista na srpskom jeziku. *A srpski drugovi se upućuju da u najkraćem vremenu stvore sakupljanjem kapital koji je potreban za ostvarenje toga cilja.* — Skreće se pažnja partijskoga vodstva na rumunjsko pučanstvo Banata i Erdelja, koje je u kulturi još veoma zaostalo. Neka partijsko vodstvo uznastoji da se bar jedanput mjesečno izda rumunjski letak . . . *Organizacije u južnoj Ugarskoj obvezuju se da će snositi troškove rumunjskih letaka.*« (II, str. 439. — Kurziv F. B.)

XIII kongres »prihvatio je, odnosno *učinio zavisnim od raspoloživih materijalnih sredstava* prijedlog da se 'novoizabrano partijsko vodstvo pozove da se ubuduće pobrine o tome da organizacijama u južnim krajevima budu na raspolaganju srpski, rumunjski, slovački i njemački leci i brošure, jer je bez njih agitacija sasvim nemoguća'.« (III, str. 452.)

[15] Spomenuta dva članka jedina su svjedočanstva takve nacionalne politike službene socijalne demokracije u II i III svesku *Odabranih dokumenata* koji imaju više od 1300 stranica velikoga formata. To, razumije se, ne znači da se pravilnija nacionalna politika nije manifestirala ni u jednom drugom prilogu službene socijaldemokratske štampe, ali su takve pojave svakako bile neznatne i malobrojne kad ih redakcija *Odabranih dokumenata* nije uzela u obzir.

Bilo je, međutim, i takvih slučajeva da su se na nekim kongresima u vezi s nacionalnom politikom donosile odluke čije ispunjenje nije vezano uz posebne uvjete ili ograničenja.

Kad jedan od delegata na II kongresu (1893) zahtijeva da se posveti pažnja »mnogobrojnim Slovacima«, pa predlaže »izdavanje jednog socijaldemokratskog tjednika na slovačkome jeziku« (II, str. 157), onda se u vezi s tim donosi rezolucija koja sadrži među ostalim i ovaj zaključak: »... kongres izjavljuje da, s obzirom na mnogonacionalnost Ugarske, smatra potrebnim da se socijalistički leci šire na materinjem jeziku svih tih narodnosti, kako bi socijaldemokratska načela mogla lako prodrijeti među njih«. (II, str. 157.)

Na IV kongresu (svibanj 1896) delegat slovačke Banske Bistrice Mihalj *Lichy*, a zatim i već spomenuti peštanski delegat *Porizek* podnose prijedlog da »partijski kongres donese odluku o izdavanju jednog slovačkog radničkog lista«. Prijedlog je jednoglasno prihvaćen, a partijskom vodstvu je stavljeno u dužnost da tu odluku ostvari. (II, str. 356—357.)

U izvještaju podnesenom XI kongresu (travanj 1904) konstatira se da je partijsko vodstvo među ostalim »povoljno riješilo« i »prijedlog Károlya *Segesdija* da se u rumunjskom kraju organizira pokret«. (III, str. 192.)

XI kongres je uz to prihvatio i prijedlog predstavnika bečkih slavenskih radnika Pavla *Pacela* i drugova »da se pozove partijsko vodstvo da agitaciju i organizacioni rad među Slovacima, Srbima, Rumunjima, Nijemcima itd. provodi na jeziku tih narodnosti isto onako intenzivno i energično kao što je to dosad činilo na mađarskom jeziku«. (III, str. 199.)

Ali takva odstupanja od svoje nacionalne politike i takve koncesije zastupnicima suprotnog shvaćanja o nacionalnome pitanju — što ih je socijaldemokratsko vodstvo činilo na kongresima — trajali su isto tako kratko kao i pojedini kongresi, poslije kojih se službena socijalna demokracija ponovo vraćala na svoju staru nacionalnu teoriju i praksu, sprečavajući i odgađajući provođenje kongresnih rezolucija i zaključaka.

Sukob između socijaldemokratskog vodstva i predstavnika lijeve opozicije zaoštravao se potkraj perioda 1890—1907. sve više baš zbog razilaženja oko dva najosjetljivija pitanja: nacionalnog i seljačkog.

Koliko je zalaganje ljevice za usvajanje radikalne nacionalne i seljačke politike nailazilo na jaču podršku i kod nemađarskih socijalista i kod nosilaca agrarnog socijalizma i socijaldemokratskoga pokreta na terenu, toliko je oportunistička teorija i praksa službene socijalne demokracije bila ugroženija, a djelatnost opozicije postajala za vodstvo neugodnija i nepodnošljivija.

Zbog toga se vodstvo Ugarske socijaldemokratske stranke odlučilo da, ne birajući sredstva, uništi lijevu opozicionu struju. Proglasivši nosioce ljevice glavnim neprijateljima socijalizma i radničke klase, ono je sistematski onemogućavalo svaki njihov rad unutar partije: sprečavalo štampanje njihovih radova u partijskim listovima, zabranjivalo širenje njihovih spisa u socijaldemokratskim organizacijama, ometalo izbor ljevičara u centralno socijaldemokratsko vodstvo i na rukovodeće položaje u drugim partijskim forumima, i — napokon — pristupilo potpunom likvidiranju unutarpartijske opozicije Ervina Szabóa i drugova njihovim isključenjem iz partije ili drugim sličnim sredstvima.[16]

[16] Vidi o tome moju navedenu radnju, *Uloga Ervina Szabóa* ..., poglavlje IV: »Borba E. Szabóa protiv oportunističkog socijaldemokratskog vodstva«, str. 277—299.

IV

Socijaldemokratski pokret nemađarskih naroda (Hrvata, Slovaka, Rumunja, Srba) razvijao se od 1890. pod veoma nepovoljnim uvjetima. Izvrgnuti, na jednoj strani, dvostrukom — i klasnom i nacionalnom — ugnjetavanju i izuzetnim progonima državnog aparata, a nailazeći, na drugoj strani, na odbojno i negativno tretiranje sa strane mađarskog vodstva Ugarske socijaldemokratske partije — socijalisti nemađarske narodnosti su, boreći se za afirmaciju svoga pokreta, morali svladavati teške smetnje, podržavani jedino od radikalne ljevičarske partijske opozicije, koja je i sama bila trajno pod udarom i službenih vođa i organa državne vlasti.

Usprkos tome nosioci nacionalnih socijaldemokratskih pokreta u Ugarskoj uspjeli su da razviju značajnu djelatnost i da masovnošću i borbenošću svojih akcija postanu važan faktor ugarske socijalne demokracije.

To je jasno došlo do izražaja i u brojčanoj zastupanosti i u aktivnom istupanju delegata s takozvanog narodnosnog područja na nekim kongresima Socijaldemokratske partije.

Tako je, na primjer, više od polovice onih mjesta koja su poslala svoje delegate na V partijski kongres (god. 1897) bilo naseljeno pretežno nemađarskim narodima (II, str. 432). Brojčana zastupanost narodnosnih krajeva bila je također znatna na VI socijaldemokratskom kongresu iz godine 1899 (II, str. 589), na VII iz god. 1900 (III, str. 15), na IX iz 1902. god. (III, str. 80—81), na X iz 1903. godine (III, str. 120), na XI iz 1904. godine (III, str. 193), na XIII iz 1906 (III, str. 448) i na XIV kongresu iz godine 1907 (III, str. 515).

Omjer i važnost učešća nemađarskog radništva i seljaštva nisu došli do izražaja samo u razmjerno velikom broju kongresnih delegata iz narodnosnoga područja nego su se manifestirali u masovnosti i borbenosti nemađarskih socijalista na terenu.

U izvještaju partijskoga vodstva na II kongresu iz god. 1893. naročito se ističe masovno širenje seljačkog socijalističkog pokreta u područjima nastanjenim nemađarskim pučanstvom. (II, str. 149.)

U izvještaju podnesenom IV kongresu Socijaldemokratske stranke Ugarske (29. V — 5. VI 1896) konstatira se da je u unutrašnjosti Ugarske u razdoblju između III (svibanj 1894) i IV kongresa »bilo spomena vrijednih socijalističkih pokreta« u 42 mjesta, od kojih se polovica (21) nalazi u krajevima nastanjenim Slovacima, Rumunjima, Srbima i Hrvatima. Neka od tih mjesta nalaze se danas u sklopu Slovačke (Banska Bistrica, Bratislava), Rumunjske (Braşov, Cluj) ili Jugoslavije (Srbobran, Bačko Gradište, Bačka Topola, Bajša, Stara Moravica, Potiski sv. Nikola, Senta). (II, str. 355.)

Do osobite afirmacije predstavnika nemađarskih socijalista došlo je na VI partijskom kongresu, održanom 2—3. IV 1899. To je dobrim dijelom bio rezultat aktivnosti nemađarskih socijaldemokratskih masa u prethodnim godinama, 1896—1898, kada je naročito agrarnosocijalistički pokret na teritoriju naseljenom nemađarskim narodima bio najmasovniji i najrevolucionarniji. Na tom je kongresu delegat *Martincsek* govorio na slovačkom, delegat Kisača *Đurafka* na srpskom, zagrebački delegat *Pravdica* na hrvatskom, itd. Taj su kongres raspustile državne vlasti zbog radikalnoopozicionog stava protiv postojećeg vladavinskog sistema. (II, str. 585—599.)

Uspješna socijaldemokratska aktivnost na narodnosnom području istaknuta je i u partijskom izvještaju na VII kongresu iz godine 1900. (III, str. 16.)

I na općinskim izborima iz god 1901. najveći uspjesi postignuti su u područjima s nemađarskim pučanstvom. (Isporedi: III, str. 79.)

Iz izvještaja IX kongresu (1902) vidi se da je u periodu između VIII i IX kongresa najveći štrajk bio u Rešici. (III, str. 78.) Među ostalim štrajkovima u tom vremenskom razdoblju ističu se pekarski u Zagrebu, zidarski u Subotici i štrajk radnika tvornice obuće u Temišvaru. (III, str. 78, 79.)

U izvještaju o partijskom radu podnesenom X kongresu godine 1903. ističe se među ostalim: »Partijske organizacije *u Nagyváradu* (rum. Oradea), *u Miskolcu, Somboru, Subotici, Aradu, Bratislavi i Temišvaru* obavile su već u prošloj godini pohvalan rad time što su organizirale puk u svojim obližnjim općinama bez pomoći partijske centrale . . .« (III, str. 115.) U istom se izvještaju među ostalim spomena vrijednim štrajkaškim pokretima navode štrajkovi u Aradu, Baji, na Rijeci, u Zagrebu i Subotici. (III, str. 117, 118.)

U izvještaju Upravnog odbora torontalske županije, upućenom predsjedniku vlade iz Vel. Bečkereka 10. VIII 1903, u kome se skreće pažnja na osobitu privrženost rumunjskog i srpskog radništva i seljaštva socijalističkome pokretu, ističe se da je u čenejskom kotaru, nastanjenom mješovitim pučanstvom, »širenje socijalizma mnogo ozbiljnije i opasnije među srpskim stanovnicima«. (III, str. 178.)

Afirmacija nemađarskog socijalističkog pokreta i po broju delegata i po njihovom istupanju dostigla je jednu od svojih kulminacija na već spomenutom XI partijskom kongresu godine 1904. (III, str. 184—200.)

U izvještaju XIII kongresu (4. i 5. VI 1906) navodi se da je na čitavom teritoriju šire Ugarske od početka travnja 1905. do kraja ožujka 1906. bilo ukupno šest generalnih štrajkova, od toga pet na nemađarskom području, nastanjenom Hrvatima i Rumunjima: u Oradeji (Nagyvárad), Osijeku, Zagrebu, Lugoju (Lugoš) i Rijeci. (III, str. 437.)

U istom se izvještaju iznosi da su u spomenutom razdoblju slovački, rumunjski i srpski socijalistički pokret u Ugarskoj znatno ojačali. (III, str. 437—446.)

Partijski izvještaj podnesen XIV kongresu godine 1907. sadrži brojne podatke o širenju i jačanju i o osobitoj radikalnosti i borbenosti socijalističkog pokreta u onim dijelovima Ugarske koji su naseljeni nemađarskim narodima. Pri tom se naročito naglašava veliki porast seljačkih socijalističkih organizacija kod Slovaka, Rumunja i Srba. Među mjestima koja se ističu kao centri u kojima je zapaženo posebno napredovanje socijaldemokratskih organizacija spominju se i Bratislava, Košice, Zilina, Turčinski sv. Martin, Ružomberok, Liptovský Mikulás i dr. (slovačko područje); Arad, Temišvar, Lugoš, Deta, Sibiu, Cluj, Caransebeş i dr. (rumunjsko područje); Subotica, Sombor, Novi Sad, Velika Kikinda, Vršac, Veliki Bečkerek i dr. (srpsko i hrvatsko područje). Uz to se socijalistički pokret poljoprivrednih radnika i seljaka uspješno razvijao, među ostalim, u ovim narodnosnim županijama: zilinskoj, aradskoj, bačkoj, baranjskoj, tamiškoj, torontalskoj. (III, str. 505—511.)

I socijalistički pokret nemađarskih naroda je, razumije se, doživljavao svoje oseke, koje su bile uvjetovane povremenim slabljenjem ugarske socijalne demokracije kao cjeline, ili pojačanim neprijateljskim držanjem vodstva, ili su ih izazvale drastične intervencije državnih vlasti, uslijed čega su partijske organizacije, naročito seljačke, bivale uništavane, nemađarska štampa zabranjivana, a svaka socijalistička aktivnost narodnosnog radništva silom onemogućavana. To se odražavalo na sasvim slaboj zastupanosti narodnosnih socijalista na partijskim kongresima, tako da na nekima od njih nemađarskih delegata gotovo nije bilo (slučaj sa XII kongresom godine 1905).

Ali zahvaljujući upornosti i borbenosti svojih nosilaca, nemađarski socijalistički pokret se poslije kraćeg ili duljeg vremena oporavljao od tih udaraca i uspijevao da svlada i najteže prepreke i smetnje.

Stav nemađarskih socijalista prema Socijaldemokratskoj partiji Ugarske bio je u prvim godinama tog razdoblja obilježen njihovim iskrenim i upornim nastojanjem da im se omogući nesmetan rad u sklopu jedinstvene ugarske partije. U to vrijeme predstavnici nemađarskih socijaldemokratskih radnika zalažu se da budu organizaciono obuhvaćeni centralnom partijom, da ih ona ne zapostavlja, da im pruža moralnu i materijalnu pomoć i da se prema njima odnosi isto tako kao i prema radnicima socijalistima mađarske narodnosti.

Tako je delegat iz slovačke Bratislave na I kongresu Ugarske socijaldemokratske stranke god. 1890. izjavio među ostalim: »Dopustite mi još da vam saopćim šta nas zaokuplja. Mi nastojimo da se svi radnici, govorili oni bilo kojim jezikom, sjedine . . .« (II, str. 38.)

Kasnije, međutim, kada je službeno vodstvo ugarske partije počelo sve otvorenije provoditi svoju politiku zapostavljanja, nepomaganja pa i suzbijanja socijalističkog pokreta nemađarskog radništva i seljaštva, kod nosilaca pojedinih narodnosnih pokreta sve se više javlja težnja za stvaranjem svojih vlastitih, posebnih, od centralnog vodstva ugarske partije nezavisnih socijaldemokratskih organizacija.

1.

U tom nastojanju za organizacionom, stranačkopolitičkom samostalnošću prva je postigla potpun i trajan uspjeh hrvatska socijalna demokracija. Ona je u rujnu 1894. godine uspjela da osnuje posebnu, od ugarske partije potpuno nezavisnu Socijaldemokratsku stranku Hrvatske i Slavonije.

Prema podacima sadržanim u drugom tomu *Odabranih dokumenata historije mađarskog radničkog pokreta,* odnosi između ugarske partije i hrvatskog socijalističkog pokreta razvijali su se u godinama prije osnivanja nezavisne Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije ovako:

Na II kongresu Socijaldemokratske partije Ugarske, održanom u Pešti siječnja 1893, delegat hrvatskog pokreta Ivan Ancel održao je oduži govor o ekonomskom stanju Hrvatske, o strukturi njezine radničke klase, o historijatu hrvatskog socijalističkog pokreta i o njegovoj privrženosti socijalnoj demokraciji. Ancelov govor kongres je pozdravio *burnim poklicima: živio.* (II, str. 159—160.)[17]

Izvještaj vodstva ugarske socijalne demokracije upućen Züriškom kongresu Druge internacionale kolovoza 1893. sadrži među ostalim i ovo saopćenje: »U Zagrebu postoji list koji pod naslovom *Sloboda* izlazi na hrvatskosrpskom jeziku dvaput mjesečno, i koji, unijevši u svoj program principe internacionalne socijalne demokracije, radi na širenju tih principa.« (II, str. 194.)

Na III kongresu Socijaldemokratske partije Ugarske, održanom 13—15. V 1894, predstavnik hrvatskih socijalista Ivan Ancel podnio je poseban izvještaj o socijaldemokratskom pokretu u Hrvatskoj. Prema *Népszavi,* Ancel je prije svega konstatirao da su se socijaldemokratske ideje od vremena posljednjega kongresa jako raširile u Hrvatskoj. One su »prodrle i među seljake, tako da se sve veći broj

[17] Taj Ancelov govor preštampan je iz *Slobode* u *Istorijskom arhivu KPJ,* tom IV, str. 9—10.

poljoprivrednih radnika svrstava pod zastavu socijalne demokracije«. Hrvatski socijalisti su »tijesno povezani sa socijaldemokratima ostalih južnoslavenskih naroda«. »Posjednička klasa je u Hrvatskoj isto tako korumpirana i tjesnogrudna kao i drugdje, ali su zakoni i prava još ograničeniji. Od dva i pol milijuna njenih stanovnika samo 29.000 ima izborno pravo... Hrvatska je policijska država u pravom smislu te riječi, u njoj i najmanji organ vlasti ima pravo da vrši neograničena nasilja nad neposjedničkim slojevima... Zakon o štampi je iz doba Bachova apsolutizma.« Ancel na kraju ističe da hrvatski socijalisti, »iako su zbog raznolikih prilika raznoliko organizirani«, žele da se u savezu s Ugarskom socijaldemokratskom partijom zajednički bore i da pobijede. (II, str. 279—280.)

Kad je na tom istom, III kongresu osječki delegat Spenn postavio zahtjev da se i Slavonija obuhvati ugarskom partijskom organizacijom, Ancel se suprotstavio Spennovu prijedlogu. On je tom prilikom izjavio da »prilike u Hrvatskoj toliko odudaraju od onih u Ugarskoj« da je neophodno potrebno da hrvatska socijalna demokracija bude nezavisno organizirana i da samostalno provodi agitaciju. (II, str. 281.)

Ancel je III kongresu podnio prijedlog rezolucije *U stvari hajke koja se u Ugarskoj poduzima protiv nemađarskih narodnosti.* U tom se prijedlogu među ostalim iznosi: »S obzirom na one odredbe koje je vlada uvela u cilju potpunog ugušenja individualne slobode i nasilnog pomađarivanja nemađarskih naroda, III kongres Socijaldemokratske partije Ugarske proglašava nasiljem i samovoljom svaku odredbu koja je uperena protiv pune slobode pojedinca, bilo na vjerskom, ekonomskom, političkom ili nacionalnom planu, i protestira protiv toga što se na umjetan način izaziva mržnja među građanima koji inače mirno žive jedni uz druge...« (II, str. 289.)[18]

Prema izvještaju *Népszave:* »Izaslanik vlasti htio je spriječiti druga Ancela u čitanju prijedloga rezolucije pa je zabranio glasanje o tom prijedlogu, *jer da taj prijedlog ne spada na dnevni red;* posljedica tog izaslanikova postupka bila je da su svi delegati jednodušno uzviknuli: *Primamo ga!*

Tako je dakle prijedlog bio jednoglasno prihvaćen.« (II, str. 289.)

Koliki je ugled uživao na tom kongresu predstavnik hrvatskih socijaldemokrata vidi se i po tome što je njemu bila povjerena čast kongresnog predsjednika. (Uz Ancela kongres je imao samo još jednog predsjednika, *Matoša.)*

Na III kongresu list hrvatskih socijalista *Sloboda* napokon je priznat kao jedan od partijskih organa ugarske socijalne demokracije. (II, str. 288.)

Za dalji razvoj hrvatskog socijalističkog pokreta III je kongres ugarske partije, održan svibnja 1894, osobito značajan zbog toga što je na njemu sazrela odluka o osnivanju samostalne, od ugarske socijalne demokracije potpuno nezavisne hrvatske socijaldemokratske partije. Svojim pozitivnim reagiranjem na izlaganje predstavnika hrvatskih socijaldemokrata uopće, a na njegovo obrazloženje da je neophodno potrebno formirati posebnu, organizaciono i politički samostalnu partiju za Hrvatsku, kao i jednodušnim prihvaćanjem ostalih Ancelovih prijedloga — najviši forum Socijaldemokratske partije Ugarske nedvojbeno je izrazio svoju suglasnost u pitanju osamostaljivanja hrvatskog pokreta.

Četiri mjeseca poslije III kongresa, u rujnu 1894, osnovana je posebna Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije a da službeno vodstvo ugarske partije nije pružilo nikakav otpor.

[18] Verziju rezolucije donesenu u *Slobodi* od 15. VI 1894. vidi na istome mjestu, str. 11.

Postavlja se pitanje: iz kojih je razloga ono vodstvo ugarske socijalne demokracije koje se onako uporno protivilo svim pokušajima ostalih nemađarskih socijalista u Ugarskoj da ostvare svoje samostalne, autonomne socijaldemokratske organizacije pristalo na formiranje nezavisne hrvatske partije?

Stvaranju samostalne hrvatske partije znatno je pridonijela činjenica da je u Hrvatskoj u decenijima prije god. 1894. postojao socijaldemokratski pokret, da je u njoj još 1874. pokrenut prvi socijalistički radnički list *(Radnički prijatelj).* Usprkos krupnim teškoćama, velikim smetnjama i progonima vlasti, socijaldemokratske organizacije u pojedinim mjestima Hrvatske su se održale i postizale relativno značajne rezultate na organizacionom i idejnopropagandističkom širenju i učvršćivanju socijalne demokracije. U trenutku osnivanja svoje samostalne partije hrvatska socijalna demokracija je predstavljala, uz mađarski, najstariji i najugledniji socijalistički pokret na području šire Ugarske.

Izvjesna organizaciono-politička samostalnost hrvatskog socijalističkog pokreta u odnosu na ugarsku partiju postojala je u stvarnosti i prije formalnog osnivanja nezavisne partije u rujnu 1894.

Centralna ugarska partija nije imala ni materijalnih ni kadrovskih mogućnosti da vodi neku značajniju brigu o pokretu u Hrvatskoj, da ga efikasno pomaže ili da nastoji da njime neposredno rukovodi. Uz to je osamdesetih i u početku devedesetih godina socijalistički pokret u Ugarskoj imao svladati brojne vlastite teškoće, unutarpartijske sukobe i trzavice, tako da nije stizao posvećivati veću pažnju razvoju pokreta u Hrvatskoj od vremena odlaska Lea Frankela s vodstva ugarskog socijalističkog pokreta (god. 1883), kada je oslabio i idejno-politički utjecaj, koji je u Frankelovo doba bio značajan.[19]

Stvaranje samostalne partije bilo je, nadalje, uvjetovano i specifičnim državnopravnim položajem Hrvatske, koja je od godine 1848. do 1868. bila potpuno nezavisna od Mađarske, a od 1868. uživala na osnovi Hrvatsko-ugarske nagodbe široku autonomiju, raspolažući posebnim saborom i vlastitom zemaljskom vladom. Postojanje takve državnopravne samostalnosti značilo je i samo po sebi pogodnu bazu i za formiranje posebne, samostalne socijaldemokratske stranke.

Tu je, svakako, igrala ulogu i jednodušna moralna podrška predstavnika socijalističkog pokreta ostalih nemađarskih naroda Ugarske; nastojanje za ostvarenjem nezavisnosti bar jednog narodnosnog pokreta poklapalo se s njihovim vlastitim težnjama za samostalnošću.

Hrvatski socijalistički pokret razvijao je svoju djelatnost u sredini nacionalno potlačenog i pretežno seljačkog naroda, koji se i zbog težnji za nacionalnim oslobođenjem i zbog zahtjeva za diobu veleposjedničke zemlje nalazio u trajnom sukobu s peštanskom vladom i s mađarskom hegemonističkom vladajućom klasom, sastavljenom dobrim dijelom od zemljišnih veleposjednika.

Dalja prisutnost takvog hrvatskog pokreta u jedinstvenoj ugarskoj partiji nametala bi partijskom vodstvu takvu nacionalnu i seljačku politiku koja bi ga neminovno morala dovesti u oštar sukob s nosiocima vladajućeg sistema i izvrgnuti ga bezobzirnim progonima državnih vlasti. A oportunističko vodstvo ugarske socijalne demokracije nastojalo je svim sredstvima da izbjegne takve sukobe s vlastodršcima i da tako od sebe otkloni njihove progone.

Organizaciono izdvajanje najjače nemađarske socijalne demokracije iz sklopa jedinstvene ugarske partije značilo je u izvjesnom smislu slabljenje ostalih socijalde-

[19] Vidi o tome moju radnju »Utjecaj Prve internacionale i Pariške komune na hrvatski radnički pokret preko njegove povezanosti s Ugarskom«. *Putovi revolucije,* br. 5, Zagreb, 1965.

mokratskih grupacija nemađarskog radništva i seljaštva, čiji su predstavnici, nezadovoljni službenom nacionalnom i seljačkom politikom partije, sve odlučnije ustajali protiv nosilaca takve politike i time ugrožavali hegemonističke pozicije mađarskog vodstva na čelu partije. Osamostaljenjem i odvajanjem Hrvata bila je ta unutarpartijska narodnosna opozicija lišena jednog od svojih glavnih prirodnih saveznika.

Sve te okolnosti djelovale su na vodstvo ugarske partije ne samo da se ne suprotstavi osamostaljenju hrvatske socijalne demokracije nego i na to da ni kasnije ne poduzima ništa da bi ukinula tu samostalnost. To poštivanje nezavisnosti hrvatske organizacije manifestiralo se među ostalim i u tome što je na nekim kongresima ugarske partije predstavnik hrvatskih socijalista svrstavan među »goste iz inozemstva«. (III, str. 120.)

O nekim momentima u razvoju odnosa između ugarske i hrvatske partije poslije godine 1894. daju nam *Odabrani dokumenti* ove podatke:

Deveta tačka dnevnoga reda na V kongresu ugarske socijalne demokracije (lipanj 1897) glasila je: »Radnički pokret u Hrvatskoj«. U vezi s tim kongres je prihvatio ovaj prijedlog rezolucije:

»Kongres u ime čovjekoljubljа i pravde podiže svoj glas protesta i osude protiv one sramne antisocijalističke hajke koja se vodi u Hrvatskoj, sastavnom državnopravnom dijelu Ugarske.

Kongres izražava svoje najtoplije simpatije i solidarnost prema našoj hrvatskoj braći koja stradavaju poput martira za ideale socijalne demokracije, koji će spasiti svijet.

Kongres poziva sve drugove da bezodvlačno pokrenu sabirnu akciju za pomoć porodicama žrtava strahovlade u Hrvatskoj!« (II, str. 432. i 440.)

X kongresu Ugarske socijaldemokratske partije, održanom 12—14. IV 1903, podnesen je prijedlog da se »kongres solidarizira s hrvatskim radništvom, koje se bori protiv terora državne vlasti«. Poslije govora hrvatskog izaslanika *Bukšega* kongres je prijedlog jednoglasno prihvatio. (III, str. 143.)

Izvještaj socijaldemokratskog vodstva o partijskoj djelatnosti u protekloj godini podnesen XI kongresu (travanj 1904) sadrži i ove podatke: »27. svibnja (1903, napom. F. B.) radništvo glavnoga grada zauzelo je na jednoj dobro posjećenoj skupštini stajalište protiv strahovlade u Hrvatskoj. Hrvatski ban Khuen-Héderváry poslužio se pobunjeničkim pokretom Hrvata protiv sramne mađarske uprave da uništi sebi mrski socijaldemokratski pokret. Zato je bacio u zatvor sve članove vodstva Socijaldemokratske partije i sve one koji su igrali aktivnu ulogu u pokretu. Skupština je u rezoluciji izrazila svoj prezir prema hrvatskom banu.« (III, str. 191.)

U istom izvještaju iznosi se među ostalim i ovo: »Borba za pravo zbora i udruživanja ne može pokazati uspjehe. Pod Khuenom-Héderváryjem[20] i pod Istvánom Tiszom prilike su postale još gore. O hrvatskom banu su ‚paše' u državnom aparatu unaprijed znale da protiv socijalnih demokrata mogu upotrijebiti svako nasilno sredstvo a da ne budu kažnjeni.« (III, str. 185.)

Na temelju informacija dobivenih od ugarske partije, Amsterdamski kongres Druge internacionale (kolovoz 1904) jednoglasno je u povodu spomenutih drastičnih progona socijalista u godini 1903. prihvatio prijedlog rezolucije koiom se protestira protiv tlačenja i proganjanja socijalne demokracije u Ugarskoj i izražava solidarnost s njenim progonjenim radnicima. (III, str. 233.)

Službeni organ ugarske partije *Népszava* posvetio je u svojim brojevima od 14, 15, 16, 17, 22. i 25. II 1906. veliku pažnju prikazivanju uzroka, toka i posljedica generalnog štrajka na Rijeci koji je izbio 16. veljače 1906.

[20] Khuen je po odlasku iz Hrvatske godine 1903. postao predsjednik ugarske vlade.

Vrhovna uprava ugarske policije u Pešti nije, međutim, poštivala ni državnopravnu samostalnost Hrvatske ni nezavisnost njene Socijaldemokratske partije, pa je i nakon njezina osnutka nastavila svoju evidenciju nad njom, referirajući u svojim godišnjim izvještajima i o aktivnosti hrvatskog socijalističkog pokreta.

U tom pogledu od osobitog je interesa godišnji izvještaj budimpeštanske policije *O stanju u Hrvatskoj godine 1897*, u kojem se među ostalim iznosi:

»Socijaldemokratski pokret proširio se i na zemlje koje se nalaze u državnopravnoj povezanosti s Ugarskom, na Hrvatsku i Slavoniju, gdje je agitacija naišla na plodno tlo zbog velikog osiromašenja seljaštva.

Pokret je poprimio takve omjere da je uzrujanost među poljoprivrednim radništvom iz dana u dan rasla, tako da su se na mnogim mjestima javili opasni znaci nasilničkih i prevratničkih tendencija.

Pošto se vrenje tako pojačalo da su na različitim mjestima Hrvatske i Slavonije izbile otvorene pobune, koje su već ozbiljno ugrožavale državni poredak, zemaljska vlada se napokon osjetila pobuđenom da energično nastupi protiv socijalističkih rovarenja i bunjenja.

Zakonsku podlogu tome pružila je okolnost što je u Hrvatskoj i Slavoniji još i danas na snazi čitav niz takvih zakona i odredaba koje je još prije sklapanja državnopravne nagodbe između Ugarske i Austrije u godini 1867. izdala tadašnja privremena austrijska vlada. Tako još uvijek vrijedi carski patent od 26. studenog 1852, koji u Hrvatskoj i Slavoniji ima punu zakonsku moć; a prema odredbama toga patenta, za osnivanje svakog udruženja potrebno je dopuštenje zemaljske vlade, a osnivanje političkih udruženja uopće je zabranjeno.

Ali usprkos tom carskom patentu, čija pravovaljanost nikad nije prestala, u Hrvatskoj i Slavoniji su osnovani klubovi koji su uz političke ciljeve stavili sebi u zadatak i širenje socijaldemokratskih ideja.

Budući da su ta udruženja i te organizacije u pojedinim dijelovima zemlje doveli do takvih pobuna kojima je ponovno narušen javni red i mir, vlada je — da bi ugušila svakim danom sve opasnije socijalističke smutnje — morala pribjeći primjeni najstrožih zakonom dopuštenih mjera.

Na temelju spomenutog carskog patenta ban Hrvatske i Slavonije izdao je naređenje kojim se strogo nalaže raspuštanje svih političkih klubova i udruženja i zapljena za njih sakupljenog novca i priloga; ujedno je odredio pokretanje strogog postupka protiv osnivača klubova i drugih udruženja, kao i protiv onih koji organiziraju sakupljanje novca.

Na osnovi toga svi organi državne vlasti dobili su najodlučnije upute da zabrane osnivanje takvih klubova, da raspuste one koji već postoje, da spriječe sakupljanje članarina i drugih priloga i da zaplijene novac koji će eventualno priteći, kao i onaj koji je već sakupljen.

Pošto je socijalistička propaganda — kao što je to spomenuto — već bila poprimila veće omjere, to je na osnovi tog banskog naređenja trebalo raspustiti brojna udruženja, izvršiti kućne premetačine i hapšenja i narediti zapljenu i konfiskaciju socijalističkih listova, spisa i novca; te su mjere, primijenjene s potrebnom energijom, uspostavile i osigurale mir u državi.

Veći broj vođa je zbog pozivanja na bunu, zbog rovarenja i zbog suprotstavljanja državi predan sudu i osuđen.« (II, str. 476—477.) Izvještaj na kraju navodi osudu mitrovačkog suda od 16. VII 1897. kojom su svi optuženi kažnjeni teškom tamnicom, kao i to da je slična sudbina zadesila i vođe krvavih izbora u slavonskoj općini Narince. (II, str. 477.)

II i III svezak *Odabranih dokumenata* donosi zanimljive podatke i o aktivnosti hrvatskih socijalista izvan državnog područja tadašnje Hrvatske, u bačkoj i baranjskoj županiji bivše Ugarske. Ti se podaci uglavnom nalaze u policijskim izvještajima.

Tako se, na primjer, u izvještaju centralne peštanske policije za godinu 1898. iznosi među ostalim: »U somborskom kotaru u Telečki radnici su jurišali na općinsku zgradu i silom odnijeli iz nje one socijalističke listove što ih je općinska policija bila zaplijenila...

U baranjskoj županiji pokret socijaldemokratskoga pravca najviše je primiječen u općinama naseljenim Šokcima.[21]

U mohačkom kotaru, u općinama Majs, Šomberek, Topolje i Duboševica, kao i na Margitinu otoku, pojavili su se pokreti koji su došli do izražaja u tajnim skupštinama i sakupljanju priloga, a pri radovima na podizanju budimskog nasipa izbili su radnički nemiri. U šikloškom kotaru došlo je do pokreta u Baranjskom Petrovu Selu, u Kašadu, Torjancima i Dravskom Sv. Martinu — sve same općine šokačkog nacionalnog karaktera...

U kotaru Branjin Vrh radnici su isticali socijalističke zahtjeve: znatno sniženje zemljarine, znatno povećanje nadnica, ukidanje popovskih dažbina, a kasnije da im pop i učitelj uopće nisu potrebni; u početku su zahtijevali diobu većih zemljoposjeda, a ubrzo zatim tražili su već opću novu jednaku razdiobu zemlje i imetka itd.« (II, str. 567.) U izvještaju se dalje navodi kako je socijalistički pokret u brojnim baranjskim selima poprimio takve buntovničke omjere da su vlasti morale upotrijebiti oružanu vojnu silu. U nekim je općinama vojska morala boraviti i po četiri mjeseca bez prekida. (II, str. 568.)

Brojne podatke o agrarnosocijalističkim pokretima u godini 1905. sadrži i četvrtgodišnji izvještaj baranjskoga podžupana od 5. VII 1905. (III, str. 331—332.)

U godišnjem izvještaju centralne peštanske policije, *Socijalistički pokreti u Ugarskoj u godini 1904* (Budimpešta 1905, str. 210—211), ističe se među ostalim: »...U bačko-bodroškoj županiji zapažen je socijalistički pokret većeg omjera u apatinskom kotaru u općini Sonta. U veljači je uz sudjelovanje polovice stanovništva te općine izbila pobuna; tom je prilikom došlo i do manjeg razaranja i oštećenja tuđeg vlasništva. Bila je potrebna vojska da bi se ponovo uspostavio red i mir. Zbog pobune je 30 ljudi osuđeno na zatvor u trajanju od 8 dana do 2 godine. — Prije pobune pučanstvo je osnovalo tajno udruženje pod firmom stolnog društva, gdje se vijećalo o diobi zemlje. Vlasti su to udruženje raspustile. Članovi udruženja, koji su svi sudjelovali i u pobuni, zemljoradnici su i nadničari — malo Nijemaca, a velika većina Šokci. — Vojska je šest nedjelja boravila u općini.« (III, str. 180.)

2.

Tek jedanaest godina poslije Hrvata slovački su socijalisti uspjeli ostvariti svoju organizaciono-političku samostalnost i godine 1905. formirati vlastitu, posebnu Slovačku socijaldemokratsku partiju Ugarske. Naišavši, međutim, na nesavladivo protivljenje mađarskoga vodstva ugarske partije, oni su tu svoju nezavisnost mogli održati samo godinu dana.

[21] Tim imenom su, često u podrugljivom smislu, nazivani Hrvati u Baranjskoj i Bačkoj županiji bivše Ugarske. (Napom. F. B.)

Kao nosioci socijalističkoga pokreta u narodu koji je uz Rumunje nacionalno bio najvećma potlačen i obespravljen, slovački socijaldemokrati su se od početka ustrajno zalagali za nacionalna prava i slobode, vodeći ujedno dosljednu borbu za ravnopravnost slovačkog radništva unutar jedinstvene ugarske partije.

Već u svom prvom broju od 15. V 1897, u uvodnom programatskom članku »Šta hoćemo«, slovački socijalistički list *Zora* postavlja posebne nacionalne zahtjeve: »Zahtijevamo... da svatko uživa jednaka prava, bez obzira na nacionalnu pripadnost... Nadalje, tražimo da nam se omogući u svim školama besplatno učenje, i to na našem vlastitom materinjem jeziku, jer samo dobro uređeno školstvo osigurava našu i našega naroda budućnost.« (II, str. 425.) U vezi s ovim posljednjim zahtjevom treba istaći da je Socijaldemokratska partija Ugarske u svojim programima (i u tački 5. svoje *Načelne izjave* iz godine 1890, i u tački 8. svog Programa iz godine 1903) tražila samo besplatno školovanje, a ne i osiguranje učenja na materinjem jeziku svakog pojedinog naroda.[22]

Na kraju se u *Zorinu* članku izjavljuje da će se slovački socijalisti boriti protiv svakog nasilja i izrabljivanja, pa i protiv nacionalnog ugnjetavanja.

Organ slovačkih socijalista *Nová Dǫba*, koji je kao mjesečnik počeo izlaziti 1. V 1897, već u prvoj godini svoga izlaženja (u broju od 1. XII te godine) ustaje odlučno i argumentirano protiv nacionalnog obespravljivanja i mađarizacije. Polemizirajući s mađarskom Nacionalnom demokratskom radničkom partijom, koja se, prožeta šovinizmom i mađarizatorskim tendencijama, zalagala za takvu izbornu reformu koja bi dala opće pravo glasa samo onim stanovnicima Ugarske koji znaju čitati i pisati mađarski, *Nová Dǫba* piše: »Pa šta hoće ti luđaci? To, da izborno pravo dobiju isključivo oni koji znaju mađarski — dakle samo Mađari? Ili zar bi mi zaista morali naučiti mađarski? Zbilja, drugog posla ionako nemamo nego da rujemo po gramatikama. Mi smo Slovaci, mi govorimo slovački, jednaki smo sa Česima, s Mađarima, s Poljacima i s Nijemcima, pa hoćemo imati izborno pravo i *bez poznavanja mađarskog jezika;* mi to tražimo zato što je to *ljudsko* pravo, a ne *mađarsko;* mi smo *ljudi*, pa zato imamo pravo na to...« Ti *najnoviji socijalisti* »nisu drugo do nakazni, brutalni agenti mađarizacije. Oni sebe nazivaju socijalistima da bi nas lakše prevarili; uvlače se u naš pokret... da bi nas lišili našeg materinjeg jezika! To je njihov paklenski smišljen plan!... Oni dobro znaju da se obrazovati može samo na materinjem jeziku, zato nam ga otimaju, da bi nas i dalje držali u neznanju, da bi i ubuduće mogli postupati s nama kao s nerazumnom, bespomoćnom stokom. Stan'te malo, gospodo... mi nismo tako lakovjerni kao što vi to mislite... mi dobro znamo šta to znači i kakve su posljedice!... Slovak je isto tako čovjek kao i Mađar, i obratno. Da bi nekoga ubrojili među ljude, i da bi netko imao prava ne mora postati Mađarom. Protiv toga protestiramo!...« (II, str. 428—429.)

Takvo oštro reagiranje slovačkih socijalista protiv pokušaja da slovački narod i poslije izborne reforme zbog neznanja mađarskog jezika bude i dalje lišen prava glasa nije pogađalo samo otvorenu šovinističku grupaciju unutar mađarskog radničkog pokreta nego je bilo upereno i protiv onih manje-više uvijenih mađarizatorskih tendencija koje su se javljale u teoriji i praksi vodstva Ugarske socijaldemokratske partije.

Nepomirljivo suprotstavljanje slovačkih socijalista, koje su podržali ostali nemađarski socijaldemokrati i unutarpartijska lijeva opozicija mađarskih drugova, primoralo je ugarsku socijalnu demokraciju da dvije godine kasnije, na svom VI kongresu god. 1899, donese rezoluciju u kojoj se zahtijeva opće pravo glasa podjednako za sve državljane, bez obzira na znanje mađarskog jezika. (II, str. 592.)

[22] Vidi *Odabrane dokumente*, svezak II, str. 41. i svezak III, str. 140.

Suprotstavljanje, decenije i decenije, nosilaca slovačkog socijalističkog pokreta nacionalnoj politici ugarske partije uopće i negativnom držanju službenoga vodstva prema socijaldemokratskom radništvu nemađarskih naroda napose — došlo je do svog punog izražaja uoči XII kongresa, koji je održan od 25. do 27. IV 1905.

Tadašnji organ slovačkog radničkog pokreta *Slovenské Rabotnícke Noviny* u svom broju od 1. IV 1905. ovako je fiksirao stav slovačkih socijalista prema rješenju nacionalnog pitanja unutar jedinstvene ugarske partije: »U onim državama u kojima zajedno živi više nacija obično se održavaju i posebni nacionalni kongresi, a svaka veća, razvijenija nacija ima i svoju vlastitu partiju. O tome pruža najbolju sliku austrijsko carstvo. Tu već postoji njemačka, češka i poljska partija, a svaka od njih drži odvojeno svoj kongres, bira svoje vodstvo, samostalno radi i upravlja sobom . . .

A kako stoji ta stvar u našoj domovini, s našom partijom?

I Ugarska je narodnosna država — iako bi Mađari željeli na svu silu napraviti jedinstvenu mađarsku državu — a u njoj još uvijek ima samo jedna radnička partija, to jest mađarska.

Uzrok tome je u prvom redu zapostavljen položaj radništva drugih narodnosti i njegova zaostalost, a s druge strane jednostrano šovinističko držanje mađarskih drugova, odnosno partijskoga vodstva. Želimo u prvom redu reći to da onako kao što buržoaski »hazafičari«[23] upravljaju poslovima države, isto tako postupaju naši »elvtarši«[24] u poslovima Socijaldemokratske partije Ugarske.

Šta će i kako će biti u budućnosti, mi još ne znamo, ali da to ne može ostati po starome, dovoljno jasno je dokazao već prošlogodišnji kongres, kad se sakupilo 665 predstavnika pet nacija i kad je nastala prava babilonska zbrka . . .« U članku se dalje ističe da je prijeko potrebno promijeniti organizacioni statut partije da bi se omogućilo pravilno rješenje nacionalnog pitanja unutar Ugarske socijaldemokratske stranke. Ta stranka će moći udovoljiti svojim krupnim zadacima samo ako obuhvati sve krajeve države i ako prodre među radništvo svih njenih naroda. »Ali, da bi se to postiglo, potrebna je druga taktika, suprotna dosadašnjoj. I zato upozoravamo naše mađarske drugove i partijske vođe, kada budu na kongresu vijećali o promjeni organizacionog statuta, neka uzmu u obzir nemađarske narode, neka im priznaju njihovo pravo samoupravljanja i neka nam pruže mogućnost da uzmognemo zajednički riješiti stvari koje se tiču svih naroda Ugarske.

Bilo ovako ili onako, mi, slovački radnici, nastavit ćemo, razumije se, prema mogućnostima našu započetu samostalnu djelatnost . . .« Na kraju se pozivaju slovački drugovi da se pripreme za kongres slovačkih socijalista koji predstoji i na kome će se položiti temelji samostalne slovačke socijaldemokratske partije u Ugarskoj. (III, str. 267—268.)

Taj najavljeni posebni kongres slovačkih socijalista održan je u Bratislavi 10. i 11. VI 1905. Na tom je kongresu osnovana samostalna Slovačka socijaldemokratska partija Ugarske i prihvaćen statut i program partije. (III, str. 308—314.)

Izaslanik vodstva ugarske partije na kongresu slovačkih socijalista, koji nije prisustvovao donošenju odluke o osnivanju nezavisne slovačke partije, uložio je protest protiv te odluke (III, str. 422—423) — a glavni organ ugarske socijalne demokracije *Népszava* nije objavio nijedne riječi o slovačkom kongresu i njegovim zaključcima. (III, str. 315.)

O tome šta je sve poduzimalo službeno mađarsko vodstvo ugarske partije da bi onemogućilo egzistiranje samostalne partijske organizacije s'ovačkih socijalista donose zanimljive podatke *Slovenské Rabotnícke Noviny* u članku »Jedna riječ o nama. Odnos između slovačkih i mađarskih socijaldemokrata«, objavljenom 1. I 1906. U članku se među ostalim konstatira da je vodstvo ugarske partije odmah nakon održanog kongresa kategorički izjavilo da ne priznaje samostalnu Slovačku socijaldemokratsku stranku, uskratilo joj svaku materijalnu i moralnu pomoć, zatvorilo vrata svojih sindikata organiziranim slovačkim radnicima, jer oni ne pripadaju njihovoj, ugarskoj partiji, a vodstvu slovačke stranke je saopćilo da će takav svoj stav prema slovačkim socijalistima promijeniti samo uz uvjet da se odreknu svoje samostalne slovačke organizacije i u svemu se podvrgnu statutu i odlukama vodstva ugarske partije. »Ne jedanput smo« — konstatira se u članku — »slušali od njih (od mađarskih vođa ugarske partije, napom. F. B.): Eh, nema potrebe da se nemađarskim narodima ulagujemo na njihovom materinjem jeziku, ta oni će se ionako pomađariti za 5—10 godina.« (III, str. 422—424.)

Žigosani kao separatisti od strane mađarskoga partijskog vodstva, izvrgnuti njegovim sankcijama i progonima i isključeni iz sindikalnih organizacija, slovački su socijalisti popustili takvom bezobzirnom pritisku službene ugarske partije i na II izvanrednom kongresu Slovačke socijaldemokratske partije, održanom 18. IV 1906. u Bratislavi, donijeli odluku o raspuštanju svoje samostalne stranke i ponovno ušli u sklop jedinstvene centralizirane Socijaldemokratske partije Ugarske.

Pišući o tom kongresu, *Népszava* je u svom broju od 28. III 1906. osudila slovački pokušaj formiranja samostalne partije, koja »nije bila sposobna za samostalnu akciju«. U članku se dalje tvrdi: »Za svoje jednogodišnje djelatnosti nisu na organizacionom području pokazali nikakvih uspjeha. Nisu mogli stvoriti sredstva potrebna za rad. Slovački radnici smatrali su našu partiju ustanovom za pomađarivanje, pa se zato nisu prošle godine htjeli odreći svoje takozvane 'samostalnosti'.« (III, str. 424.)

Sudeći po svemu, netrpeljiv, negativan stav mađarskog vodstva prema slovačkim socijalistima nije se promijenio ni poslije njihova sjedinjenja s ugarskom partijom. Kad je na posljednjem, XIV kongresu ovoga perioda, održanom god. 1907, slovački delegat *Čaderna* podnio prijedlog da se slovačkom socijalističkom listu pruži veća pomoć, kongres je taj Čadernin prijedlog odbio. (III, str. 521.)

Spomenuti odnos *Népszave* prema samostalnosti slovačke partije bio je samo logična posljedica onog stajališta što ga je zauzimalo centralistički i hegemonistički nastrojeno mađarsko vodstvo ugarske socijalne demokracije prema nacionalnim pravima nemađarskih naroda uopće, a prema ravnopravnosti i afirmaciji narodnosnog socijalističkog pokreta napose.

Mnogo je, međutim, zanimljivija i značajnija činjenica da se četiri decenija kasnije, godine 1955, redakcija trećeg toma *Odabranih dokumenata historije mađarskog radničkog pokreta* solidarizirala s takvim stavom socijaldemokratskog vodstva iz godine 1906.

U svom komentaru redakcija daje ovu ocjenu o pokušaju osamostaljenja slovačkog socijalističkog pokreta: »*Osnivanje samostalne Slovačke socijaldemokratske partije Ugarske bilo je rezultat nepravilnih, separatističkih nastojanja.* Ta su nastojanja, s jedne strane, proizašla iz nacionalističke nastrojenosti partijskoga vodstva Ugarske socijaldemokratske stranke, a, s druge strane, oslanjala su se na antimarksistički stav isto tako nacionalističkih čeških socijaldemokratskih vođa (Soukup,

[23] Podrugljiva varijanta mađarske riječi *hazafi* koja znači patriot a odnosi se na šovinističke velikomađarske »rodoljube«.

[24] *Elvtárs* znači na mađarskome *drug;* ovdje je ta riječ u mađarskom obliku upotrijebljena da bi se žigosao nedrugarski postupak mađarskih socijaldemokratskih vođa prema slovačkom i ostalom nemađarskom stanovništvu.

Němec), koji su zahtijevali stvaranje 'nacionalnih socijaldemokratskih partija'. Osnivanje samostalne partije razdijelilo je ugarski proletarijat, slabeći time borbu radništva u vrijeme revolucionarne krize koja je u Ugarskoj nastajala pod utjecajem ruske revolucije.« (III, str. 315. — Kurziv F. B.)

Navedena ocjena znači mehaničku primjenu na slovačko zbivanje iz god. 1906. onog službenog stajališta što ga je rakošijevsko-staljinističko vodstvo zauzimalo u početku pedesetih godina prema nacionalnoj i državnoj nezavisnosti istočnoevropskih socijalističkih zemalja i prema samostalnosti komunističkih partija. To stajalište bezobzirnog sprečavanja svake samostalnosti i nezavisnosti tih zemalja i tih partija, koje je odgovaralo centralizatorskim, velikodržavnim ruskim interesima Staljinove hegemonističke politike, razorno je djelovalo na razvoj socijalizma i radničkih pokreta u tim, moskovskom centru bezuvjetno potčinjenim zemljama. Kopiranje tog pogrešnog shvaćanja na planu historiografije, u stvaranju ocjena o značenju i razvoju međunacionalnih odnosa u radničkom pokretu Ugarske u početku ovog stoljeća — isto je tako pogrešno. Osuda nastojanja slovačkih i drugih nemađarskih socijaldemokrata da stvore slobodne, autonomne socijalističke pokrete svakog pojedinog naroda, na jednoj, i afirmacija hegemonističke nacionalne politike mađarskoga vodstva ugarske partije, na drugoj strani — znače nepravilno i neodrživo tretiranje nacionalnog pitanja u prošlosti.

3.

Predstavnici rumunjskih socijalista iskreno su se zalagali sve do kraja ovoga razdoblja za suradnju i solidarnost rumunjskog radništva s mađarskim i ostalim proletarijatom u sklopu jedinstvene ugarske partije.[25]

Ipak su delegati rumunjskog radništva na partijskim kongresima dolazili u sukob sa službenim socijaldemokratskim vodstvom zbog njegova oportunizma i zbog njegove nacionalne i seljačke politike.

Delegat rumunjskog rudarskog područja Rešice (Reşiţa, danas u Rumunjskoj) *J. Brodnyanszky* odlučno je tražio na I kongresu (1890) da se u prijedlog rezolucije o proširenju izbornoga prava — u kojem se spominjalo samo opće, jednako i neposredno pravo glasa a ostavljao se postojeći sistem javnoga glasanja — unese zahtjev o neophodnosti tajnog načina glasanja. Brodnyanszky je tom prilikom rekao: »Ja se zalažem da se postavi zahtjev za opće tajno pravo glasa. Nije dosta to da su milijuni naše radničke braće lišeni prava glasa, nego čak i oni koji to pravo imaju moraju glasati po volji poduzetnika i veleposjednika. Poslovođama rešičkih ugljenokopa i željezničkih radionica izdaje se prilikom izbora uputa kako da glasaju, a onaj koji drukčije glasa biva penzioniran ili otpušten iz službe. Zato tražimo tajno glasanje, jer ćemo inače ostati ono što smo i dosad bili, sredstvo posjedničke klase, sve ako i dobijemo opće pravo glasa. *(Istina je, tako je! Odobravanje.)*« — Usprkos tome što su se delegati solidarizirali s izlaganjem Brodnyanszkog, oportunističko partijsko vodstvo nije prihvatilo njegov prijedlog i nije unijelo u rezoluciju zahtjev za tajno glasanje. (II, str. 46. i 48.)

Brodnyanszky je na istom kongresu izrazio spremnost radništva u njegovu kraju da se odlučno i požrtvovno bori za ostvarenje ciljeva socijalne demokracije. (II, str. 39.)

[25] Vidi, na primjer, članak rumunjskog socijalističkog lista *Adeverula* »Nismo sami«, objavljen 14. II 1904. Članak je preštampan u *Odabranim dokumentima*, III, str. 179.

Na XIII kongresu (lipanj 1906) delegat iz Lugoja (Lugoš, danas Rumunjska) traži »prije svega jednak postupak prema narodnostima« (prema nemađarskim narodima). (III, str. 448.)

U zapisniku sa XIV kongresa zabilježeno je ukratko što je izjavio Gustav *Auerbach*, jedan od vođa socijalističkog pokreta Rumunja u Ugarskoj i urednik rumunjskog socijaldemokratskog organa *Adeverula*. Auerbach je »čuo da su rumunjski partijski listovi loše uređivani; uzrok tome je ona nebriga partijskog vodstva prema rumunjskoj stvari. Rumunji nisu dobivali letke i agitacione brošure. Očekuje da će novo partijsko vodstvo, koje će izabrati ovaj kongres, bolje vršiti svoju dužnost u tom pogledu.« (III, str. 520.)

Na tim su kongresima rumunjski predstavnici, osobito oni sa sela, iznosili istinita i uvjerljiva svjedočanstva o metodama nacionalnog tlačenja i o specifičnim progonima rumunjskog radništva i seljaštva.[26]

Rumunjski organizacioni komitet u sklopu jedinstvene ugarske partije osnovan je u isto vrijeme kad i srpski, na XI partijskom kongresu travnja 1904.

Prvi kongres rumunjskih socijaldemokrata održan je u Lugošu 24—25. XII 1905. u prisutnosti 93 delegata iz 45 mjesta. Na tom su kongresu došli do izražaja stavovi predstavnika rumunjskih socijalista prema nacionalnom pitanju i prema drugim problemima partijske politike.

Delegat iz Sibiua Joan Creţu izrazio je odlučan negativan stav rumunjskih socijalista prema vlastitoj nacionalističkoj buržoaziji, i unutar Ugarske i onoj u Rumunjskoj. On je među ostalim rekao da rumunjsko »radništvo ne može očekivati ništa dobra od lažnih nacionalista, jer kad bi oni voljeli svoj narod, ne bi ga izrabljivali i pljačkali i ne bi ga puštali da padne na prosjački štap, nego bi držali s nama, kako bismo se zajednički s većim uspjehom mogli boriti za prava naroda . . .« — »Mi nemamo razloga da postanemo nacionalisti. Pogledajmo prijeko u Rumunjsku, gdje vlada rumunjska nacija, kakvi su ondje odnosi? U Rumunjskoj boljari još uvijek plaćaju radnički seljački narod korbačem, i ondje nastoje svim sredstvima da iz radnika iscijede što više koristi i da ga učine što obespravljenijim.« (III, str. 390.)

Gustav *Auerbach*, kasnije urednik rumunjskog partijskog organa, govorio je da »drugovi drugih narodnosti imaju takve listove koji izlaze svakoga dana, dok naš list, rumunjske novine *Adeverul* (Glasul Poporului), izlaze samo jedanput u mjesecu«. (III, str. 391.)

Isti je delegat ukazao na bijedno stanje rumunjskog seljaštva i iznio podatke o drastičnim progonima koje vrše kotarski predstojnici i općinski bilježnici nad seljacima rumunjskoga područja. »Našim zemljoradničkim drugovima ne dopuštaju da se sastanu i da vijećaju o svojoj sudbini. Kad se sakupe četvorica-petorica, onda su kažnjeni sa 200 kruna novčane kazne i sa 20—30 dana zatvora.« (III, str. 392.)

Kongres je izabrao Organizacioni komitet, kojem je kao glavni zadatak postavljeno održavanje veze s centralom ugarske partije. (III, str. 392.)

4.

Odabrani dokumenti sadrže ova obavještenja o aktivnosti i o razvoju srpskog socijalističkog pokreta u Ugarskoj i o držanju njegovih predstavnika prema nacionalnom pitanju:

[26] Vidi, na primjer, str. 121—122. i 143. u III tomu *Odabranih dokumenata*.

Kada je godine 1897. Mita Radujkov radio u Starom Vrbasu na pripremama za pokretanje srpskog socijalističkog lista za seljake, »starovrbaski žandari su ga uhapsili i krvavo pretukli, a pokretanje lista zabranili«.[27]

Delegat srpskih socijalista zalaže se na X kongresu iz god. 1903. da se u program Ugarske socijaldemokratske partije unese kategoričan zahtjev za autonomiju svakog pojedinog naroda Ugarske. (III, str. 142.)

U apatinskom kotaru izbio je ljeti 1903. štrajk poljoprivrednih radnika žetelaca, koji je ubrzo prerastao u seljačke nemire. Zbog sudjelovanja u tim štrajkaškim nemirima uhapšeni su i kažnjeni zatvorom ovi poljoprivredni radnici: Rada Ačanski, Mladen Cvejić, Lazar Cvejin, Nova Cvejin, Toma Đurić, Mita Jokić, Đuro Kostić, Đuka Kulančić, Milan Laučuski, Miloš Laučuski, Stevan Laučuski, Mita Lazić, Miloš Rejić, Uroš Rejić, Sava i Vlada Stojkov. (III, str. 163.)

Branko Popov, delegat srpskih socijalista iz Velike Kikinde, na XI partijskom kongresu god. 1904. oštro je kritizirao rad kongresnih organa za izbor novoga vodstva, tvrdeći da je odbor za sakupljanje glasova nepravilno obavio svoj posao. Prisutni delegati dočekali su tu tvrdnju Popova *bučnim povicima: »Istina je!«* (III, str. 196.)

Težnje srpskih socijalista u Ugarskoj da ostvare vlastitu samostalnu socijaldemokratsku partiju došle su do izražaja u članku *Narodne Reči* od 8. IV 1904. napisanom u povodu XI kongresa jedinstvene ugarske partije. U tom članku iznosi se među ostalim: »Mađarska socijalna demokracija je između 3. i 5. travnja održala svoj XI kongres... Raspravljalo se na pet jezika u prisutnosti 665 delegata. Naizmjenično se govorilo mađarski, njemački, srpski, rumunjski i slovački. Svi su na vlastitim jezicima raspravljali o različitim pitanjima dnevnoga reda. Iako je ovaj kongres pružao zanimljivu sliku, ipak se mogla osjetiti velika potreba za odvojenim, posebnim nacionalnim kongresima koji bi na jednome jeziku obavili cijelu diskusiju...« (III, str. 200.)

Na tom je kongresu došlo do formiranja Srpskog socijaldemokratskog komiteta i održana je posebna srpska konferencija, na kojoj je prihvaćen statut kojim se određuje da se od predstavnika onih županija u kojima stanuju Srbi u većem broju (po jedan iz tamiške, torontalske, bačko-bodroške, srijemske i peštanske županije) izabere Srpski komitet od pet članova, koji će rukovoditi srpskim socijalističkim pokretom u Ugarskoj. Jedna odredba statuta glasi: »Predstavnik vodstva ugarske partije na sjednicama toga komiteta ima samo savjetodavno pravo.« (III, str. 200.)

U vezi s formiranjem posebnog Srpskog komiteta *Narodna Reč* u istom članku piše: »Svatko će moći razumjeti da će uspostava Srpskog komiteta (a takav komitet se uspostavlja i za Rumunje) biti klica organiziranja nove ugarske socijalističke partije. Naša je partija postala tako velika, ona se toliko razgranala da se mora podijeliti na pojedine nacionalne grupe koje će sve više upravljati stvarima vlastite nacije. Budućnost velike ugarske socijalističke partije krije se u tom karakteru razgranavanja. To nije rasulo partije, nego prirodna posljedica njenoga postojanja...« (III, str. 200.)

Za radikalnost agrarnosocijalističkog pokreta u nekim krajevima Ugarske, naseljenim mješovitim srpsko-rumunjsko-mađarskim stanovništvom (zahtjevi za diobu veleposjedničke zemlje i pokušaji da se takva dioba i stvarno provede), i za zajedničku borbu seljačke sirotinje tih triju nacija značajan je izvještaj centralne peštan-

[27] Péter Simon, *A századforduló földmunkás- és szegényparasztság mozgalmai 1891—1907. (Pokreti poljoprivrednih radnika i seljačke sirotinje na prelasku stoljeća 1891—1907).* Budimpešta, 1953, str. 158—159. — Navedeno u *Odabranim dokumentima*, II, str. 485.

ske policije O *nastojanjima oko diobe zemlje srpskog i mađarskog siromašnog seljaštva u godini 1904.* U tom se izvještaju iznosi među ostalim:

»U torontalskoj županiji bilo je na području pardanjskoga kotara radničkih pokreta većeg omjera u Srpskom Itebeju i u Mađarskom Itebeju; osim toga, do manjih je pokreta došlo u Srpskom Pardanju i u Dinnyásu. (Diniaș, danas u Rumunjskoj, napom. F. B.)

Pokret u Srpskom Itebeju može se pripisati huškanju lista koji izlazi na srpskom jeziku pod naslovom *Narodna Reč;* taj se pokret u početku manifestirao u sitnijim ispadima, u narušavanju noćnog mira, zatim u prestupima i zločinima protiv privatnog vlasništva... a kasnije je poprimao sve opasnije omjere, tako da se prvih dana siječnja, — kada su socijalisti nasilu htjeli održati svoju skupštinu koja je bila zabranjena pravomoćnom drugostepenom odlukom, odnosno kada su dopuštenje za održavanje skupštine silom htjeli iznuditi svojim masovnim demonstracijama pred uredom kotarskog predstojnika — zakoniti pravni poredak mogao održati samo upotrebom oružane vojne sile.« Seljaci iz Mađarskog Itebeja, »pretežno masa bezemljaša, zaposjeli su Jergovan-pustu, vlasništvo veleposjednika Imre Jenovaya, i zahtijevajući diobu zemlje zauzeli tako prijeteće držanje da ih je samo oružana vojna sila mogla ukloniti sa spomenutog posjeda...« (III, str. 180—181.)

Za karakter socijalističkog pokreta nemađarskih, pretežno seljačkih naroda uopće, i za spajanje borbe za socijalno oslobođenje s paralelnim izvojevanjem i nacionalne slobode kod južnoslavenskih socijalista u Ugarskoj napose — od osobite je važnosti izvještaj velikog župana tamiške županije predsjedniku mađarske vlade od 30. III 1904.

Onaj dio tog izvještaja koji govori o preraštanju, povezivanju i spajanju socijalističkog pokreta s borbom za nacionalno oslobođenje na teritoriju nastanjenom Srbima glasi: »... Socijalistički pokreti su najvećma primijećeni u kubinskom i belocrkvanskom kotaru. — Te su pokrete raspirivali bezdušni agenti dijelom iz susjedne Srbije i torontalske županije, a dijelom iz zemaljske socijaldemokratske organizacije u Budimpešti; ti su pokreti u posljednje vrijeme poprimili nacionalni karakter i bili upereni protiv integriteta mađarske države. Kao krajnji cilj tih pokreta propagirani su ponovna uspostava Srpske Vojvodine, odnosno nekadašnje Vojne granice, seljačka vladavina i uklanjanje mađarskog državnog jezika iz ureda i škola. Zvučne parole koje propagiraju socijalistički listovi, leci i agitatori našle su slijepo oduševljene privrženike u puku, koji je onda zauzeo prijeteće držanje prema vlastima i u pojedinim općinama bojkotirao one koji nisu držali s njim...«[28]

Organ srpskih socijalista u Ugarskoj *Narodni Glas* objavljuje u broju od 15. XI 1905. članak pod naslovom »Odjek ruske revolucije u Austro-Ugarskoj«, u kojem se, po ugledu na ruske revolucionare, poziva na pripremanje generalnog štrajka i na pokretanje odlučne borbe za izvojevanje općeg prava glasa. Tu se među ostalim ističe kao primjer uspješna aktivnost hrvatske socijalne demokracije i njen masovni zagrebački zbor od 10. XI 1905. (III, str. 378.)

Srpski socijalistički pokret i njegova štampa vode borbu i protiv šovinističke politike vlastite srpske buržoazije, a naročito protiv radikala Jaše Tomića i njegove *Zastave.* U partijskom izvještaju podnesenom XI kongresu ugarske socijalne demokracije (god. 1906) ističe se da će u toj borbi imati da odigra važnu ulogu novosadski organ srpskih socijalista *Narodni Glas.* (III, str. 438.)

[28] Izvještaj velikog župana Tamiške županije *Molnára* čuva se u peštanskom Državnom arhivu (ME. 1904—XXXVII—1606) a objavljen je u *Odabranim dokumentima,* III, str. 180.

Partijski izvještaj podnesen XIV posljednjem kongresu u tom razdoblju (održanom od 31. III do 2. IV 1907) posebno govori o aktivnosti srpskih socijalista: »*Srpski pokret*. Redakcija *Narodnog Glasa* premjestila se iz Novog Sada u Veliki Bečkerek. List sad već izlazi svake nedjelje (do te godine izlazio je jedanput mjesečno, napom. F. B.), pa je uspio podvostručiti broj svojih čitalaca. U siječnju 1907. održan je drugi srpski zemaljski kongres. Izabran je Agitacioni zemaljski komitet od 11 članova. U torontalskoj, tamiškoj i bačko-bodroškoj županiji održali su više od 100 pučkih skupština. Velikobečkerečka partija izdala je kalendar pod naslovom *Narodni Glas* u 5.000 primjeraka, od kojih je 4.400 i rasprodano. Otkad postoji novi komitet, ostvarena je veza s gotovo 200 novih općina. Potrebnom partijskom literaturom snabdijevaju se iz Srbije.« (III, str. 510.)

5.

U socijalističkom pokretu nemađarskih naroda Ugarske jedino su predstavnici njemačkih socijaldemokrata zauzimali prema nacionalnom pitanju sasvim pasivno držanje. Kao pripadnici druge vladajuće nacije u Habsburškoj monarhiji oni, za razliku od ostalih narodnosti, nisu bili izvrgnuti nacionalnom tlačenju, pa su i u ugarskoj polovici carstva i u jedinstvenoj ugarskoj partiji uživali izvjestan privilegirani položaj i bili uglavnom izjednačeni s Mađarima. Njih borba potlačenih naroda za nacionalnu ravnopravnost i slobodu nije interesirala, a prema rješavanju nacionalnog problema prihvaćali su stajalište mađarskog vodstva ugarske socijalne demokracije.

Kao posebna socijalistička grupacija počeli su razvijati izvjesnu organizacionu i propagandističku djelatnost tek potkraj tog perioda, godine 1906. (III, str. 510.)

V

Ostaje da se objasne motivi i uzroci na jednoj, a posljedice i rezultati nacionalne politike vodstva Socijaldemokratske partije Ugarske u razdoblju 1890—1907. na drugoj strani. To je potrebno učiniti već i zato što se ta politika nije mijenjala sve do propasti Austro-Ugarske potkraj 1918.[29]

Zapostavljanje nacionalnog pitanja i njegovo pogrešno, austromarksističko tretiranje nije bilo neko specifično obilježje samo ugarske socijalne demokracije. Slično programatsko stajalište zauzimale su u to doba prema nacionalnom problemu i druge socijaldemokratske stranke u zapadnoj i srednjoj Evropi, a naročito austrijska partija, pod čijim se neposrednim utjecajem izgrađuje teorija i praksa vođa ugarskih socijaldemokrata.

Tijesna povezanost između te dvije stranke nije, međutim, bila ni jedini ni presudni faktor u određivanju nacionalne politike vodstva ugarske partije. Na formiranje te politike u mnogo većoj mjeri djeluje nacionalni sastav vodstva s jedne, i unutrašnja društvena i nacionalnopolitička stvarnost Ugarske, koja je uvjetovala

[29] O nacionalnoj politici vodstva ugarske socijalne demokracije još i u godini 1918. vidi moj prikaz Kendeove radnje o Izvanrednom kongresu ugarske partije od 13. X 1918. *Putovi revolucije*, dvobroj 1—2, Zagreb, 1963, str. 499—503.

oportunizam službene partijske politike u nacionalnom i u seljačkom pitanju, s druge strane.

Centralno, peštansko vodstvo partije sastavljeno je u tom razdoblju gotovo isključivo od Mađara ili od pomađarenih Nijemaca i drugih denacionaliziranih elemenata. Oni u to vrijeme svi odreda ne znaju nijedan nemađarski jezik osim njemačkog. Zbog toga nastoje da se poslovanje u svim centralnim partijskim forumima i ustanovama obavlja na mađarskom jeziku. Uz mađarski tolerira se još samo njemački jezik. Onome tko nije znao dobro mađarski (ili bar njemački) bilo je do krajnjih mjera otežano, a u praksi i sasvim onemogućeno sudjelovanje u najvišim forumima ugarske socijalne demokracije. To je bio jedan od uzroka što u čitavom tom periodu nije ni jedanput bio izabran u partijsko vodstvo nijedan predstavnik slovačkih, rumunjskih i srpskih socijalista, a do god. 1894. ni hrvatskih (dok su hrvatske socijaldemokratske organizacije bile u sklopu ugarske partije).

Nepoznavanje slavenskih i rumunjskoga jezika otežavalo je a često i onemogućavalo povezanost članova vodstva sa slovačkim, srpskim i rumunjskim socijaldemokratskim radništvom.

Osim jezične barijere, na tu izoliranost djelovao je i onaj superioran stav što ga je mađarsko vodstvo, svjesno svoje pripadnosti historijskoj, državotvornoj, privilegiranoj naciji, zauzimalo prema »nižim«, »inferiornim« narodnostima uopće, a prema nemađarskom socijalističkom radništvu napose.

U tom je pogledu od presudnog značenja bila okolnost da je socijaldemokratsko vodstvo u to vrijeme potpadalo pod jak utjecaj mađarske vladajuće klase. Surađujući i s opozicionim i s vladinim mađarskim strankama da bi ih pridobilo da se u parlamentu, u kojem tada nema socijaldemokratskih zastupnika, angažiraju za izbornu reformu i da tako pomognu ostvarenju glavnog cilja partijske politike, uvođenju općeg prava glasa, službeno vodstvo je u znatnoj mjeri prihvatilo ideologiju mađarske vladajuće klase uopće, a njen stav prema nacionalnom pitanju napose.

Kroz tu suradnju sve su više prodirale u socijaldemokratsko vodstvo nacionalističke, mađarizatorske koncepcije mađarske vladajuće nacije.

U rukovođenju jedinstvenom Ugarskom socijaldemokratskom partijom i u unutarpartijskom tretiranju nemađarskih socijalista službeno mađarsko vodstvo je, nadalje, u malome primjenjivalo i kopiralo onu centralističku i hegemonističku nacionalnu politiku koju je prema nemađarskim narodima Ugarske provodila mađarska vlada na širem, općedržavnom planu. Otuda velika sličnost međunacionalnih odnosa u samoj partiji s onima u ugarskoj državi kao cjelini.

Suprotstavljanje vodstva afirmiranju i jačanju nemađarskih socijalističkih pokreta nije, međutim, proizlazilo samo iz ugledanja na isto takvo tretiranje nemađarskih narodnih pokreta od strane mađarskog državnog aparata nego je bilo uvjetovano još i nekim drugim okolnostima.

Vodstvo ugarske socijalne demokracije u to je doba već u velikoj mjeri birokratizirano, brojni partijski i sindikalni funkcioneri žive od plaća koje dobivaju od pokreta; zato u prvom redu nastoje da osiguraju mirno, nesmetano egzistiranje partijskih i sindikalnih organizacija, pa u tom cilju vode oportunističku, zakonom dopuštenu politiku, izbjegavajući na sve načine svaki oštriji sukob s državnim vlastima, čiji bi progoni u protivnom slučaju mogli ugroziti dalji opstanak organizacija, a njihovo raspuštanje dovelo bi u pitanje i dalju materijalnu egzistenciju socijaldemokratskih vođa.

A u to isto vrijeme nosioci vladavinskog sistema u Ugarskoj bili su najosjetljiviji prema nastojanjima nemađarskih naroda da ostvare nacionalnu ravnopravnost

i slobodu uopće, a prema agrarnosocijalističkim pokretima narodnosti, koji su išli za diobom veleposjedničke zemlje, napose. Ugarski vlastodršci su, naime, smatrali da nacionalni i socijalistički pokreti tih naroda podjednako ugrožavaju i nacionalnu hegemoniju Mađara i postojeće odnose u raspodjeli zemljišnog posjeda. A održanje i te hegemonije i tih postojećih agrarnih odnosa ugrožavalo je osnovne životne interese najbrojnijih i najutjecajnijih pripadnika mađarske vladajuće klase. S jedne strane, očuvanje nacionalne hegemonije značilo je dalje zadržavanje monopola nad državnim aparatom u rukama Mađara, a golem broj mađarskoga plemstva, takozvane džentrije, i mnoštvo ostalog činovništva mađarske narodnosti živjelo je od tog aparata, zaposjevši, u nerazmjeru prema brojčanom odnosu mađarskog i nemađarskog pučanstva, sve najunosnije državne službe, od ministara i velikih župana do kotarskih predstojnika i ostalih viših pozicija u administraciji, u sudstvu i u školstvu. S druge strane, najkrupniji veleposjednici još uvijek igraju jednu od glavnih uloga u stranačkopolitičkom i državnom životu Ugarske. Uz to je potpuna prevlast mađarstva u državi odgovarala i predstavnicima industrijskog i bankarskog kapitala, i privilegiranoj mađarskoj buržoaziji uopće.

Zato je omasovljivanje i radikaliziranje agrarnosocijalističkog pokreta na teritoriju nastanjenom nemađarskim narodima izazivalo protiv sebe izuzetno oštre, drastične progone državnih vlasti, koji su prijetili da se prenesu i na Ugarsku socijaldemokratsku stranku kao cjelinu.

Mađarska vlada i njeni organi (veliki župani, kotarski predstojnici, šefovi policije, zapovjednici žandarmerije i dr.) tretirali su socijalističke pokrete nemađarskih naroda (Hrvata, Slovaka, Rumunja, Srba) kao opasnu antidržavnu, protumađarsku djelatnost, uperenu protiv postojeće mađarske države, kao djelatnost kojoj je glavni cilj rušenje države i otcjepljenje perifernih narodnosnih područja od Ugarske.

Pomaganje pokreta nemađarskih socijalista iz peštanskoga centra Socijaldemokratske partije državna je vlast kvalificirala kao izričitu protudržavnu, izdajničku, antipatriotsku akciju koja ugrožava osnovne interese mađarske nacije, dovodeći u pitanje i sam opstanak mađarske države.[30] Vlada je pri tom otvoreno najavljivala da će iste mjere koje primjenjuje u gušivanju nemađarskih socijalističkih pokreta upotrijebiti i protiv centralnog socijaldemokratskog vodstva.

Da bi otklonilo sa sebe takve teške optužbe i da bi izbjeglo da i samo dođe pod udar onako bezobzirnih progona kakve je vlast primjenjivala protiv svih stranačkopolitičkih organizacija i njihovih pripadnika osumnjičenih zbog antidržavne djelatnosti, službeno se vodstvo ugarske socijalne demokracije desolidariziralo sa socijalističkim pokretom nemađarskih naroda, obustavljalo pružanje pomoći i manje ili više otvoreno radilo na njegovu suzbijanju i likvidiranju.

Radikalnost i revolucionarnost agrarnosocijalističkih pokreta ugrožavale su službenu politiku vodstva i iznutra, u samoj partiji. Nosioci toga pokreta — i mađarske i nemađarske mase poljoprivrednih radnika, bezemljaša i seljačke sirotinje, čije je stanje postajalo sve nepodnošljivije — nisu prihvaćali oportunističku taktiku vodstva i nisu bili skloni da čekaju na ostvarenje svog socijalnog, političkog i nacionalnog oslobođenja mirnim, zakonitim, parlamentarnim putem u dalekoj budućnosti, tek nakon uvođenja općeg prava glasa i dobivanja većine u saboru. Zbog toga su predstavnici tih masa svojim sve odlučnijim zalaganjem (na socijaldemokratskim kongresima i drugim partijskim skupovima) za radikaliziranje i revolucioniranje socijalne demokracije i za mijenjanje oportunističkog pravca postajali službenom

[30] Vidi, na primjer, Izvještaje Upravnog odbora torontalske županije upućene predsjedniku vlade iz Vel. Bečkereka 10. VIII 1903. i 14. III 1904. (III, str. 177—179.)

vodstvu sve neugodniji. I u tome je bio jedan od razloga što je partijsko vodstvo, na jednoj strani, zapostavljalo pa i sprečavalo razvoj socijalističkog pokreta u provinciji i u unutrašnjosti Ugarske uopće, a onaj nemađarskih naroda posebno; a na drugoj strani, glavnu je pažnju posvećivalo radničkim organizacijama u centru, postavljajući težište cjelokupne partijske aktivnosti na Peštu, gdje je za razmjerno bolje situirano radništvo bila prihvatljivija oportunistička politika vodstva, koje je uz to, preko brojnih funkcionera i namještenika pokreta, na peštanske organizacije vršilo neposredan i jak utjecaj i tako osiguravalo provođenje svoje partijske politike.

Zapostavljanje, nepomaganje, pa i plansko sprečavanje nemađarskog, pretežno agrarnosocijalističkog pokreta zbog njegove radikalne i revolucionarne nastrojenosti poklapalo se, dakle, s općom oportunističkom politikom službene socijalne demokracije u to doba.

Uz već iznesene uzroke, dosljedno suprotstavljanje službenoga vodstva ostvarenju samostalnosti i autonomije nemađarskih socijalističkih pokreta bilo je uvjetovano još i nekim posebnim okolnostima.

Organizaciono i političko jačanje osamostaljivanjem i s tim povezanim afirmiranjem tih pokreta i njihovo ravnopravno tretiranje unutar ugarske socijalne demokracije ugrožavalo je monopol i hegemoniju mađarskog vodstva u rukovođenju partijom. Najviši partijski funkcioneri mađarske narodnosti strahovali su da će ih predstavnici brojnijeg gradskog i seoskog nemađarskog radništva istisnuti s njihovih dotadašnjih pozicija onoga trenutka kada budu raspolagali jakim, dobro izgrađenim samostalnim organizacijama, koje bi osigurale jednak, ravnopravan položaj svojih predstavnika u odnosu na zastupnike mađarskog radništva u zajedničkoj ugarskoj partiji.

Boreći se za svoju samostalnost, predstavnici socijalističkih pokreta nemađarskih naroda odlučno su isticali zahtjev da partijska članarina pripadne tim nacionalnim organizacijama i da se upotrijebi za organizacioni i agitacioni rad nemađarskih pokreta.[31] Ne samo što nije postojala autonomija tih pokreta nego je gotovo sva ubrana članarina išla u centralnu partijsku blagajnu, kojom je raspolagalo isključivo mađarsko vodstvo. I ta financijska strana u vezi s osamostaljivanjem nemađarskih organizacija također je djelovala na stav vodstva prema autonomiji narodnosnih pokreta.

Predstavnici nemađarskih socijalista pružali su trajan otpor neravnopravnim međunacionalnim odnosima koji su postojali unutar jedinstvene ugarske partije, a najbolji među njima suprotstavljali su se i općoj nacionalnoj i seljačkoj politici službenog mađarskog vodstva.

U vezi s time postavlja se pitanje da li je nastojanje nemađarskih socijaldemokrata da formiraju vlastite, samostalne, autonomne organizacije — što je bio jedan od oblika otpora — bilo opravdano ili nije; odnosno: da li je težnja za organizacionim osamostaljivanjem, koja je u slučaju hrvatske partije, a donekle i slovačke, i ostvarena, bila pozitivna ili negativna za opći razvoj radničkoga pokreta u Ugarskoj?

Na to pitanje, koje je od presudne važnosti za ocjenu nacionalne politike jedinstvene ugarske partije u socijaldemokratskom periodu, nije dosad ni u mađarskoj ni u našoj historiografiji dan konkretan, obrazložen, na naučnoj analizi historijskih činjenica fundiran odgovor.

[31] Isporedi, na primjer, *Odabrani dokumenti*, III, str. 309.

I u našoj i u mađarskoj dosadašnjoj historiografiji došla je do izražaja samo općenita, generalna i u stvari nekonkretna ocjena stava ugarske partije prema nacionalnom pitanju, koja se sastoji u ovome: taj stav je bio pogrešan zato što je austromarksistički.

O konkretnom pitanju opravdanosti osnivanja i postojanja autonomnih socijaldemokratskih organizacija u našoj povijesnoj znanosti nije se uopće raspravljalo, a kod Mađara postoje dva osnovna, manje-više identična shvaćanja.

Jedno je mišljenje mađarskog vodstva Ugarske socijaldemokratske stranke po kome težnje za organizacionom samostalnošću nemađarskih socijalista Ugarske znače negativnu i po interese radničkog pokreta apsolutno štetnu pojavu. To je mišljenje službena ugarska socijalna demokracija uz beznačajna kolebanja zastupala sve do godine 1919.[32]

Tu je osudu samostalnosti socijalističkih pokreta nemađarskih naroda Ugarske izreklo zainteresirano mađarsko partijsko vodstvo, koje je time pokušavalo braniti svoju centralističku, hegemonističku politiku u nacionalnom pitanju i svoje podržavanje neravnopravnih međunacionalnih odnosa unutar jedinstvene partije. Lišena samim tim neophodne objektivnosti, ta je osuda očito pristrana i zato neprihvatljiva.

Ista, samo još jače naglašena osuda ponovljena je pedesetak godina kasnije (1955) u ocjeni redakcije trećeg sveska *Odabranih dokumenata historije mađarskog radničkog pokreta*. Budući da je ta ocjena objavljena u službenom partijskom izdanju, u njoj se odrazilo shvaćanje tadašnjeg rakošijevsko-staljinističkog vodstva mađarske partije. Tu se, kao što smo vidjeli, osnivanje autonomne Slovačke socijaldemokratske partije *žigoše kao rezultat nepravilnih, separatističkih nastojanja*, jer je ono *razdijelilo ugarski proletarijat, slabeći time borbu radništva.* (III, str. 315.)

Da je taj staljinistički stav prema međunacionalnim i međupartijskim odnosima, to jest prema pitanju nacionalne i partijske samostalnosti pojedinih naroda, bio pogrešan, i za razvoj suvremenog komunističkog radničkog pokreta krajnje štetan, o tome svjedoče dobro poznati rezultati staljinističke teorije i prakse.

Ovdje treba ispitati da li je održiva historiografska primjena toga stava na ocjenu odnosa u ugarskom radničkom pokretu prije pedeset godina.

Da bi se izbjeglo dogmatsko tretiranje postavljenog pitanja — do čega se nemirnovno dolazi nekritičkim prihvaćanjem i šablonskim ponavljanjem u marksističkoj literaturi već postojećih sudova, stvorenih na bazi druge, a naročito ruske socijaldemokratske stvarnosti — potrebno je značenje samostalnosti nemađarskih socijalističkih pokreta ispitati na temelju analize onih stvarnih, specifičnih historijskih odnosa koji su prije pedeset godina postojali u mnogonacionalnoj ugarskoj državi, s jedne, a u njenoj jedinstvenoj Socijaldemokratskoj partiji, s druge strane.

U razmatranju tih konkretnih odnosa od najbitnije su važnosti ova dva pitanja: 1. tko se zalagao za održanje strogo centralizirane jedinstvene ugarske partije, u kojem cilju i s kakvim posljedicama; i 2. tko je bio nosilac težnji za osamostaljenjem socijalističkih pokreta nemađarskih naroda Ugarske, kakvim motivima i ciljevima su se rukovodili pobornici te samostalnosti, i kakav su smisao i značenje, u danim okolnostima, imala ta njihova nastojanja.

1. Branilac centralizirane jedinstvene ugarske partije i protivnik autonomnih socijaldemokratskih organizacija nemađarskog radništva bilo je ono centralno mađarsko vodstvo koje se u tretiranju nemađarskih naroda uopće, a njihovih socijalističkih pokreta unutar partije napose, nalazilo pod utjecajem vlastite mađarske vladajuće klase. To je vodstvo podržavalo postojeće nacionalne odnose u ugarskoj državi, koji su osiguravali hegemoniju mađarske vladajuće nacije nad nemađarskim narodima i ozakonjivali njihovo nacionalno ugnjetavanje. Pružajući svojom oportunističkom politikom podršku takvom vladavinskom sistemu u zemlji, to je vodstvo u isto vrijeme održavalo neravnopravne međunacionalne odnose i u samoj partiji.

Nastojanje da se po svaku cijenu održi centralizirano rukovođenje partijom ne samo da nije imalo nikakve veze s demokratskim centralizmom nego je bilo njegova izričita negacija, služeći apsolutističkom, antidemokratskom nametanju volje i politike malog broja vođa cijeloj, centralistički organiziranoj jedinstvenoj partiji. Zadržavanje takvog centralističkog sistema značilo je, dakle, učvršćivanje gotovo neograničene vlasti oportunističkoga vodstva i osiguravalo provođenje njegove krive, antimarksističke, antirevolucionarne političke linije.

2. Pobornici autonomije polazili su od činjenice da postojeće mađarsko centralizirano rukovođenje partijom, s gotovo samo mađarskim funkcionerima i s isključivom upotrebom mađarskog (ili njemačkog) jezika u organizacionoj i agitacionoj partijskoj djelatnosti, zapostavlja pa i sprečava socijalističko organiziranje i osvješćivanje više od polovice gradskog proletarijata, poljoprivrednih radnika i seljačke sirotinje, koji ne znaju mađarski i koji se organizaciono i idejno-politički mogu obuhvatiti samo ako se stvore takve socijaldemokratske organizacije koje će poslovati na njihovu materinjem jeziku, imati vlastite agitatore i organizatore i štampu na svom jeziku.

Zbog postojanja jezičnih i nacionalnih razlika i zbog negativnog, hegemonističkog držanja mađarskog vodstva prema nemađarskom radništvu jedan od osnovnih preduvjeta za opći razvoj radničkoga pokreta u Ugarskoj bilo je osamostaljenje nemađarskih pokreta formiranjem njihovih autonomnih socijaldemokratskih organizacija.

I neki predstavnici nemađarskih pokreta teoretski su bili podložni općim austromarksističkim shvaćanjima i drugim slabostima suvremene socijalne demokracije, ali zastupajući najvećma i ekonomski i nacionalno potlačene radne mase po gradovima i selima Ugarske, nosioci nemađarskih socijalističkih pokreta zalagali su se za pravilniju nacionalnu i seljačku politiku socijalne demokracije i za ravnopravne međunacionalne odnose u njoj, jačajući time lijevu unutarpartijsku opoziciju, koja se u to vrijeme dosljedno bori za demokratizaciju partije i za radikaliziranje i revolucioniranje socijaldemokratske teorije i prakse.

Pri tom treba imati u vidu da težnje za samostalnošću nisu imale karakter nacionalističkih zastranjenja. Iako su se zalagali za autonomiju i ravnopravnost vlastitih pokreta, predstavnici nemađarskih socijaldemokrata nisu u tom razdoblju vodili šovinističku politiku. Solidariziranje sa socijalističkim pokretom mađarskog radništva i seljaštva i suprotstavljanje politici vlastitih buržoazija došlo je do izražaja u hrvatskom i slovačkom pokretu isto tako kao i u rumunjskom i srpskom.

Nesmetano, autonomno jačanje i širenje nemađarskih organizacija znatno je, dakle, pridonosilo omasovljivanju i revolucioniranju ugarske socijalne demokracije kao cjeline, a sprečavanje samostalnog, slobodnog razvoja socijaldemokratskih organizacija nemađarskih naroda i nastavljanje centralizatorsko-hegemonističkog rukovođenja partijom štetno je djelovalo na opći razvitak socijalističkog pokreta u Ugarskoj u dva pravca. Time se, na jednoj strani, onemogućavao efikasan, uspješan rad na obuhvaćanju i organiziranju seoskog i gradskog nemađarskog radništva i njegovo mobiliziranje u borbi za socijalizam, a, na drugoj strani, garantiralo se dalje

[32] Teoretsko fiksiranje toga mišljenja vidi, na primjer, u već spomenutom broju službenog socijaldemokratskog organa *Népszava* od 28. III 1906.

provođenje pogrešne, oportunističke nacionalne i seljačke politike vodstva i održavanje neravnopravnih međunacionalnih odnosa u jedinstvenoj partiji.

Da je u konkretnom slučaju Ugarske socijaldemokratske partije težnja za autonomijom bila pozitivna, o tome govore uspjesi koji su postignuti potpunim ili djelomičnim ostvarenjem samostalnosti nemađarskih socijalističkih pokreta.

Razvoj hrvatske socijalne demokracije poslije njena osamostaljenja i osnivanja nezavisne Socijaldemokratske partije Hrvatske i Slavonije svjedoči o tome da se rezultati koji su postignuti u organizacionom i idejno-političkom širenju i učvršćivanju socijalističkoga pokreta u Hrvatskoj imaju dobrim dijelom zahvaliti samostalnosti toga pokreta, koja je ostvarena godine 1894.

I kratkotrajno nezavisno postojanje slovačkog pokreta dalo je neosporno pozitivne rezultate. Za nepunu godinu svoga egzistiranja (od polovice lipnja 1905. do polovice ožujka 1906) samostalna Slovačka socijaldemokratska partija postigla je usprkos svim teškoćama i smetnjama više uspjeha u jačanju i razvijanju radničkog pokreta među Slovacima nego za čitavih petnaest prijašnjih godina.

I sama redakcija *Odabranih dokumenata* morala je priznati i pozitivne strane postojanja samostalne slovačke partije: »Ako se odbiju pogrešne odluke donesene na prvom kongresu[33] i osnovne zablude toga kongresa, pozitivno značenje onih deset mjeseci koji su protekli do ponovnog ujedinjenja bilo je u tome što je u to vrijeme započet neprekidan rad na prosvjećivanju i organiziranju slovačkog proletarijata.« (III, str. 315.)

Pa i minimalna autonomija rumunjskih i srpskih socijaldemokrata u obliku formiranja posebnog Rumunjskog i Srpskog komiteta jedinstvene ugarske partije (godine 1906) znatno je utjecala na dalji razvoj i na unapređivanje socijalističkoga pokreta među gradskim i seoskim radništvom tih dvaju naroda. Tako je, na primjer, Srpski komitet u prvoj godini poslije svog formiranja uspostavio organizaciono-propagandističke veze s oko dvjesta novih općina.

S druge strane, gušivanje autonomnih težnja i sprečavanje osamostaljenja nemađarskih socijalističkih pokreta negativno se odrazilo na dalji razvoj centraliziranе jedinstvene ugarske partije.

Pogrešna nacionalna i seljačka politika mađarskog vodstva i njegovo podržavanje neravnopravnih, hegemonističkih međunacionalnih odnosa u centraliziranoj jedinstvenoj partiji izazivalo je nezadovoljstvo nemađarskoga radništva i dovodilo do unutarpartijskih nacionalnih trvenja i sukoba, opravdavajući i jačajući centrifugalne struje.

Nacionalne suprotnosti, koje su podrivale centralističku i hegemonističku ugarsku državu za sve vrijeme njenoga trajanja i bile jedan od glavnih unutrašnjih uzroka njenom raspadu na kraju prvog svjetskog rata godine 1918, postojale su i unutar centralistički i hegemonistički vođene jedinstvene Ugarske socijaldemokratske partije.

I nije slučajno što se zajedno s propašću tako uređene ugarske države raspala i tako organizirana ugarska socijalna demokracija.

Ponovna solidarnost i jedinstvena borba mađarskog i našeg radničkog pokreta u novoj revolucionarnoj situaciji i na novim idejno-političkim principima uspostavljena je tek stvaranjem mađarske i naše Komunističke partije nakon rasula Austro-Ugarske Monarhije.

[33] Misli se na prvi, osnivački kongres samostalne Slovačke socijaldemokratske partije, održan 11—12. lipnja 1905. (Napom. F. B.)

Razumije se, ova ocjena opravdanosti osnivanja i postojanja autonomnih pokreta koja vrijedi za ugarsku socijalnu demokraciju ne može se generalizirati i šablonski primijeniti na sve socijaldemokratske partije koje su slične ugarskoj stranci samo po tome što su u isto vrijeme razvijale svoju aktivnost u nekoj drugoj, poput Ugarske mnogonacionalnoj zemlji, kakva je, na primjer, bila carska Rusija.

Ondje gdje su postojali drugačiji odnosi — kao na primjer u ruskoj socijaldemokratskoj partiji onda kada je njome rukovodio Lenjin, kad je centralno vodstvo provodilo pravilnu, revolucionarnu politiku uopće a prema nacionalnom i seljačkom pitanju napose, i kad su pokreti nekih neruskih socijaldemokrata težili za punom nezavisnošću i zastupali takvom vodstvu suprotnu politiku, koja je sadržala u sebi oportunističke i nacionalističke tendencije — problem samostalnosti postavlja se drugačije.

SUMMARY

THE POLICY OF THE HUNGARIAN SOCIAL DEMOCRATIC PARTY TOWARDS THE NON — HUNGARIAN SOCIALIST MOVEMENTS — CROAT, SLOVAK, RUMANIAN AND SERBIAN — FROM 1890 TO 1907.

The First Chapter of this paper represents the approach to the specific position of the non-Hungarian peoples in the social and political reality of the multinational Hungary.

In spite of the intensive magyarisation enforced by the Hungarian governing class upon the non-Hungarian peoples since the Austro-Hungarian Agreement of 1876, still in the period from 1890 to 1907, Slovaks, Rumanians, Croats, Serbs and others formed a considerable majority of the entire population of the then Hungary. In addition to this numerical condition the importance of the these peoples lied in their social composition. Being mostly poor and landless these peasant nations provided later the towns with the bulk of the non-qualified industrial labour. Besides the general unrightousness to which were subjected all the oppressed social classes, non-Hungarian and Hungarian alike, the non-Hungarian peoples were furthermore exposed to another kind of injustice — the national oppression excercised upon them by the Hungarian ruling class and its State administration. That fact provoked an ever increasing dissatisfaction among the working classes of the non-Hungarian origin against the regime.

The process of class disintegration within each of non-Hungarian nation caused deep disunion and many a conflict between the town and country workmen, and between the poor landless peasantry on one side and their landlords on the other.

In the meatime the non-Hungarian bourgeois parties almost entirely abandoned their former opposition against the regime and started adopting an opportunistic and conciliatory policy towards the Hungarian ruling classes. The more the non-Hungarian peoples were losing their confidence in their own bourgoisie whose compromising policy could not lead them up to national and political freedom, the deeper was their faith in socialist movement which in their eyes was the only radical and revolutionary organisation struggling for the emancipation of all the oppressed peoples and classes.

On the other hand the peaceful, legal parliamentary struggle and the reforms of the State administration through it proved to be of no perspective for them. The projects in favour of the franchise and party system reform in the House of Representatives did not contemplate an increased representation for the non-Hungarian nations in the Assembly, nor an extention of the franchise to the principle of the universal adult suffrage. Only the citizens speaking Hungarian were entitled to vote, so that the state of political and national discrimination remained unchanged for the workmen and peasants of non-Hungarian origin even after the reform. For all that the masses of the non-Hungarian peoples found themselves with little or no option but to consider the revolutionary socialist struggle for possible advancement in political and social fields as the only way out from their humiliating position.

The Second Chapter describes the theory and practice of the leadership of the Hungarian Social Democratic Party.

The Party leadership underestimated the meaning of the multinational composition of Hungary and misunderstood the importance of the role of the labour movement of the non-Hungarian nations. On the contrary the official Socialdemocracy considered the existence of various nations in Hungary as the main obstacle to the normal development of socialist movement. Such an attitude towards the non-Hungarian socialist movements was best manifested in the theory and practice of the Hungarian Social Democratic Party. During its whole life the Hungarian Party had never elaborated a separate national political programme, and the Party leadership had systematically suppressed any attempt of the opposition to determine by any programme its attitude towards the national question. The general Party programme did not only disregard the national question but as a rule took the negative standpoint towards it. The basic theses of the official Party press was: »We do not know anything about the so called nationalities' question, all we are aware of is the question of the exploited and the exploiters.« The official Socialdemocracy had further silently and sometimes even openly recognized the Hungarian nation as a ruling nation of the Hungarian State and accepted as natural its hegemony over the non-Hungarian peoples of the then Hungary. Such a theses put into practice by the Party leadership was characterized by a tendency to oppose any progress towards ending national discrimination and to engage the Party

in the struggle against national oppression and the emancipation of the non-Hungarian peoples. The Party leadership disregarded and declined any assistence to the non-Hungarian socialist movements and their prass. They took the negative attitude towards the masses belonging to the agrarian-socialist organisations which comprised the peasant elements mostly from the non-Hungarian speaking lands. They were not only against the creation of the independent autonomic socialdemocratic organisations of the non-Hungarian labour but they even impended the adequate representation of the non-Hungarian socialist in the highest central Party bodies (Congresses, leadership) thus rendering impossible their corresponding influence on the Party leadership.

The Third Chapter outlines the internal Party left wing opposition following the lead of Ervin Szabó, Arnold Daniél and their comrades.

The difference between the Party and Szabó's point of view lied in the fact that Szabó understood the enormous importance of the non-Hungarian peoples for the socialist forces. Thus he conditioned the success of the struggle of the Social Democratic Party by winning and mobilizing these masses for an active participation in socialist movement taking advantage of their double, socio-political and national, oppression. The Hungarian Socialdemocracy on the other hand treated the national question according to the Austromarxist theses. They preached that national frictions belonged to the bourgeois society and had nothing to do with the proletariat which is international and its Social Democratic Party could only lose uselesly its energy by participating in the nonsencial and for the working class meanintless bourgeois quarellings about national question while it had other tasks to fulfil.

Nevertheless Szabó and his followers continued to stand firmly by the principle of unimpeded and equal participation of non-Hungarian nationals in conducting the Party policy and pleaded for the authonom socialist organisations of the non-Hungarian peoples.

The fourth Chapter analyses the policy of the non-Hungarian Socialdemocracies — Croatian, Slovak, Rumanian, Serbian and German.

In the first years of this period the non-Hungarian socialists tried obstinately to obtain the consent of the central leadership to execrice their own activity but within the unique Hungarian Party. The representatives of the non-Hungarian Socialdemocrats sought to be organisationally included into a central Party, to be given moral and material assistence and to be treated on the same footing with the socialist of Hungarian nationality.

Later, however, when the official leadership of the Hungarian Party began to carry out more openly its policy of disregard, nonhelping and suppressing of the socialist movements in the non-Hungarian speaking countries, the national movement in each of these countries developed the tendency of creating their own separate social democratic organisations detached from the central leadership. In their endeavour towards the organisational, political and party independence, the Croats were the first to achieve the entire and satisfactory success. In September 1894 they created the separate and from the Hungarian Party completely independent Social Democratic Party of Croatia and Slavonia. The Slovak socialists realised their organisational and political independence eleven years later and in 1905 formed their own separate Slovak Social Democratic Party. Still, because of the insurmontable opposition of the Hungarian Party leadership, the could not survive longer than a year. The Rumanian and Serbian socialdemocrats obtained only the separate committees within the centralised Hungarian Party while the German members did not even tend to have their own autonomic socialdemocratic organisation.

The Fifth and Concluding Chapter explains the sources and causes of such a policy pursued by the Hungarian Social Democratic Party leadership and consequences of such a policy to the developement of the socialist movement in Hungary.

The constant neglect of the national question and even its wrong interpretation based on the Austro-marxist viewpoint was not the specific characteristic of the Hungarian Socialdemocracy only. The similar attitude towards the same problem was taken at that time by the other social democratic parties in Europe and particularly by the Austria Party leadership under whose influence was the theory and practice of the Hungarian leading socialdemocrats. The close relations between these two parties were, however, neither the only nor the most decisive factor in determining the national policy of the Hungarian Party leadership. It was the internal socio-political and national reality of Hungary as well as the national composition of that leadership which were of the primary importance to their policy and attitude towards the national question as that leadership of Pesta was exclusively staffed by Hungarians or magyarised Germans and other denationalised elements. As a rule they could speak only Hungarian and wanted all the administration to be run in that language.

Besides that language barrier that separated the Hungarian Party leadership from the non-Hungarian labour, the controvercies between them were caused bay the collaboration of the official

Party leadership with not only the other Hungarian parties in opposition but even with the Hungarian governemental parties. Consequently the Hungarian Socialdemocracy accepted the ideology of the ruling class in general and took their view towards the national question in particular. At the same time the machinery of the Hungarian Socialdemocracy became to the greatest extent bureaucratic and many a Trade Union and Party leader was on the movement pay-roll. They main purpose was, therefore, to assure peaceful and smooth functioning of the Party and Trade Union organisations and to pursue the opportunistic lawabilding policy avoiding by all means any possible clash with the State authorities. As the ruling circles in Hungary were extremely touchy as to the tendency of the non-Hungarian peoples towards the realisation of their political and national emancipation in general and to the agrarian-socialist movements demanding the distribution of land in particular, the massiveness and radicalness of agrarian-socialist movement in the lands belonging to the non-Hungarian peoples provoked exceptionally severe and drastic measures by the State authorities which treathened to dissipate the Hungarian Social Democratic Party as a whole. The strenghtening of these movements and their equitable treatement within the Hungarian Socialdemocracy would jeopardize on the other hand the hegemony of the Hungarian leadership in their party policy. Trying to avoid it and the persecution by the State authorities the official leadership of the Hungarian Social Democratic Party desolidarized itself from the socialist movements of the non-Hungarian peoples, declined them its support and more or less openly worked on their suppression and liquidation.

The wrong national and paesant policy of the Hungarian Party leadership and the unequal and hegemonic international relations in a centralised unique Party provoked dissatisfaction among the non-Hungarian labour and caused the internal Party frictions and disunity justifying and strengthening at the same time the centrifugal tendences.

The national antagonism which sapped the centralist and hegemonic Hungarian State and which was one of the main reasons of its collapse at the end of the I World War in 1918, existed also within the centrally and hegemonicly ruled Unique Hungarian Social Democratic Party. It was not a haphazard that together with the downfall of in that manner organised a State also collapsed and crumbled into nothing the Hungarian Socialdemocracy which was set up in the same pattern.

BOSILJKA JANJATOVIĆ

Štrajk tekstilnih radnika u »Tivaru« godine 1936*

I

U TOKU 1935. u vezi s pripremama za održavanje zemaljske ankete[1] o položaju tekstilnih radnika Jugoslavije (koja je 24. siječnja 1936. održana u Beogradu) provela je Radnička komora u Zagrebu na inicijativu Ujedinjenog saveza šivačko-odjevnih radnika nekoliko anketa po tekstilnim centrima Savske banovine. Tako su održane ankete u Varaždinu (2. VI 1935), Karlovcu (1. IX 1935) i Osijeku (13. X 1935), a rezultati tih anketa i posebnog anketiranja 34 tekstilna poduzeća sumirani su u referatu od 5. XII 1935.[2] koji je priložen zemaljskoj anketi.[3] 26. siječnja 1936. u Zagrebu je održan Prvi kongres Podsaveza (za Savsku banovinu) Ujedinjenog saveza tekstilno-odjevnih radnika Jugoslavije[4] — na kojem se također raspravljalo i o položaju radnika tekstilne industrije. U anketama, referatu (5. XII 1935) i na Kongresu obuhvaćeni su ovi najvažniji problemi radnika zaposlenih u tekstilnoj industriji: 1. Zarade, 2. Radni uvjeti, 3. Zdravstveno stanje i 4. Pitanje radničkih organizacija.

Nakon opširnih izlaganja samih radnika, podataka sakupljenih u anketama i statističkih podataka dobivenih od SUZOR-a (Središnjeg ureda za socijalno osiguranje radnika) o plaćama i zdravstvenom stanju radnika, došlo se do konstatacije: »Položaj radnika i namještenika tekstilne industrije toliko je očajan, da se o njemu mora govoriti javno . . .«[5].

1.

Uzroci takvom stanju bile su, prije svega, vrlo niske nadnice — koje su gotovo na najnižem mjestu u Evropi.[6] Dok je broj uposlenih i osiguranih radnika tekstilne industrije u neprestanom porastu, radničke nadnice pokazuju stalnu tendenciju opadanja:

---

* Ovom prilikom zahvaljujem na usmenim izjavama drugovima J. Hrnčeviću, V. Novaku i V. Ivanuši.

[1] Uobičajeni termin u praksi Radničke komore za sastanke koji su sazivani u svrhu prikupljanja informacija o pojedinim pitanjima.

[2] Referat se nalazi u IHRP, Zagreb, Radnička komora (u daljem tekstu RK), 1936, USTORJ, Materijali za I Podsavezni kongres 26. I 1936. Nema naslovne stranice. Datiran je sa 5. XII 1935. Ima 43 stranice. U daljem tekstu Referat. Svi ostali dokumenti RK, citirani u tekstu, nalaze se u IHRP, Zagreb.

[3] S područja Savske banovine ukupno je anketirano 53 poduzeća sa 11.722 radnika. »Stanje tekstilne industrije i položaj tekstilnog radništva. Anketa Centralnog sekretarijata radničkih komora«. *Ujedinjeni sindikati*, XII/1936, br. 1—3, mart, str. 55.

[4] Ujedinjeni savez tekstilno-odjevnih radnika (USTORJ) nastao je 23. I 1936. iz Ujedinjenog saveza šivačko-odjevnih radnika (USŠORJ) kad se ovaj ujedinio s tekstilnim radnicima.

[5] *Radničke novine*, Zagreb, VII/1935, br. 23. od 7. VI, str. 2—3.

[6] *Ujedinjeni sindikati*, n. br., str. 90.

Tekstilna industrija	1934	1935	1936
Broj radnika u cijeloj zemlji	42.956	47.175	53.273[7]
Prosječno Osigurana nadnica tekstilnih radnika	1934 23.16	1935[8] 22.04	

To su podaci o zaradama tekstilnog radništva u cijeloj zemlji. Za područje Savske banovine nema podataka za 1934. godinu, a niti za 1936. Poznati su podaci za 1935: nadnice radništva tekstilne industrije za područje Savske banovine u prosjeku iznose dnevno 21,58 dinara.[9]

Prosjek zarada varira prema veličini tvornice. Dok je u manjim tvornicama viši, zbog toga što nemaju modernih strojeva pa upošljavaju kvalificirane radnike, u većim tvornicama prosjek je niži, zato što »rade više s modernijim strojevima, na kojima uposluju uglavnom nekvalifikovane radnike. Nekvalifikovani radnici znatno su manje plaćeni od kvalifikovanih« i zbog toga oko dvije trećine radnika »zarađuju ispod ustanovljenog prosjeka«.[10]

Broj žena-radnica je u stalnom porastu u odnosu na muškarce,[11] a njihove su zarade ispod prosjeka zarada muškaraca. Tako na primjer u Zagrebu, dok je plaća muškarca 216 din tjedno, žene za istu vrstu posla dobivaju samo 120 din.[12] Uzrok tome je, između ostalog, i nekvalificiranost ženske radne snage.

Da bi se dobila prava slika zarada tekstilnih radnika potrebno je iznijeti i ove podatke o ukupnim troškovima života:

Meseca marta	Za radnika samca Ukupno u dinarima	Za radnika s porodicom Ukupno u dinarima
»Zagreb[13] godine		
1934.	649	
1935.	618,87	1649,89
1963.	619,40	1564,86
		1574,52«[14]

To je značilo »da 50% neoženjenih radnika i radnica zarađuje prosječno 29% manje od nužnih mjesečnih troškova života«, a »radnik koji proboravi 8 sati na radu, ako je familijaran, ima ... u svom kućanstvu prosječno cca 60% deficita«.[15]

Do sličnih rezultata je dovela i anketa Udruženja industrijalaca za Savsku banovinu u Zagrebu, provedena 1935. Iako je ta anketa ustanovila nešto veći prosjek zarada u tekstilnoj industriji (28,14 dinara dnevno za 1934 — jer su uzete u obzir i plaće činovnika) konstatirala je: »da u našoj industriji više od polovice radnika ne zarađuje ni toliko da pokrije troškove fizičko-fiziološkog egzistenčnog minimuma ni za vlastitu osobu, a da o uzdržavanju radničkih obitelji i ne govorimo«.[16]

[7] URSSJ 1934—1937, Izvještaj izvršnog odbora IV kongresu, I, Privredni život, str. 19.
[8] *Ujedinjeni sindikati*, n. br., str. 77. i 80. Za 1936. nema podataka o prosječnoj nadnici tekstilaca.
[9] *Ujedinjeni sindikati*, n. br., str. 80.
[10] Vidi bilješku 6.
[11] *Ujedinjeni sindikati*, n. br., str. 65—68.
[12] RK, 1935, USŠORJ, podružnica Varaždin, Anketa u Varaždinu.
[13] Misli se na područje zagrebačke Radničke komore.
[14] URSSJ 1934—1937, Izvještaj izvršnog odbora IV kongresu, II, Položaj radnika, str. 6.
[15] Referat
[16] Bogdan Krekić, Radnički štrajkovi 1936, Beograd, 1936, str. 20.

2.

Prema Zakonu o zaštiti radnika[17] radno vrijeme i u tekstilnoj industriji određeno je na 8 sati dnevno, a rad nedjeljom zabranjen. Prekovremeni rad, ako do njega ipak dođe, treba da je plaćen sa 50% više.

Međutim, prema rezultatima anketa radno je vrijeme u mnogim tvornicama produženo na više od 8 sati. U svojim izlaganjima sami radnici često ističu: »Zakonsko 8 satno radno vrijeme ne poštuje se. Prekovremeni rad ne naplaćuje se sa 50% više«.[18] U pogledu radnog vremena u boljoj su situaciji radnici većih tvornica, jer se rad odvija u više smjena pa je zbog toga produženje radnog vremena ograničeno.

Zakonski propis o zabrani rada nedjeljom ne primjenjuje se u praksi u mnogim tvornicama.[19] Plaćanje prekovremenog rada se također u većini slučajeva ne vrši. Ustanovljeno je: »da od 34 anketiranih poduzeća 6 njih plaćaju redovito 50% nadoplatka za prekovremeni rad, 1 djelomično, i to samo pojedinim radnicima, a 27 poduzeća uopće ne plaćaju taj nadoplatak«.[20]

Radne prostorije, u većini tvornica, ne odgovaraju propisima. Veliki se broj tekstilnih poduzeća nalazi u raznim napuštenim starim zgradama, štalama, skladištima. »Mnoge prostorije smještene su i do 3 m ispod razine zemlje« i »bez prozora i bez ventilacije.«[21] Nije rijetka slika da »na prostoru od 324 četvorna metra imade 250 strojeva, visina prostorije je svega 3,5 m, a ventilira se jednim malim ventilatorom«.[22]

Uređaja za higijensko-tehničku zaštitu radnika nema u većini tvornica, iako su zakonom propisani.[23]

Posebno su teški radni uvjeti radnika-seljaka, kojih ima oko 75% od svih uposlenih tekstilnih radnika. Oni, prema podacima »pješače od svojih kuća dnevno na rad od 3 do 7 kilometara, a isto toliko na povratku svojim kućama«.[24]

U većini tvornica radi se na akord (na primjer na području zagrebačke Radničke komore od 34 anketirana poduzeća u 28 radi se na akord).[25]

Da bi racionalizirali proizvodnju, počeli su industrijalci tridesetih godina uvoditi razne sisteme, po kojima su radnici trebalo da rade istovremeno na nekoliko strojeva. Radnike je specijalno opterećivao tzv. američki sistem (koji je dobivao različita imena — kao »Norma« itd.) po kojem radnik radi na 3 do 5 strojeva.[26]

Osim ovih radnih i plaćevnih uvjeta, položaj radnika naročito je otežavao sistem kažnjavanja — i za najmanje greške u proizvodnji radnici su kažnjavani različitim globama, koje su ovisile o samovolji majstora koji ih je izricao. Primjenjivale su se u gotovo svim poduzećima. (Na području Zagrebačke komore od 34

[17] Radno vrijeme je određivano na 8 sati različitim uredbama: 1. Uredba o radnom vremenu u industriji, zanatstvu, rudarstvu, trgovini i saobraćajnim poduzećima od 12. IX 1919, izmijenjena je 15. IV 1921. tako da se može uvesti 10-satno radno vrijeme u manjim zanatskim poduzećima. 2. Zakon o zaštiti radnika od 14. VI 1922.
[18] Vidi bilješku 12.
[19] Referat
[20] Isto
[21] Isto
[22] Vidi bilješku 12.
[23] Pravilnik o higijenskim i zaštitnim mjerama od 28. I 1922.
[24] Referat
[25] Isto
[26] Uvođenje tog sistema rada u zagrebačkoj tekstilnoj tvornici Hermanna Pollacka izazvalo je 1935. dva štrajka.

anketirana poduzeća globe su primjenjivane u 26). Nad tako ubranim novcem radnici nemaju nikakve kontrole. U većini tvornica njime raspolažu uprave prema svojoj volji.[27]

Ne postoje statistički podaci o broju radnika koji rade kod kuće na tzv. sitzu.[28]

3.

Posljedica ovakvih radnih i plaćevnih prilika je i nepovoljno zdravstveno stanje radnika tekstilaca. U rezoluciji Kongresa od 26. siječnja 1936. se konstatira: »Zdravstveno stanje radnika vrlo je rđavo«. Ili izraženo brojkama: »Dok od 100 u svim poduzećima uposlenih radnika stalno bolesnih i za rad nesposobnih imade 1,8, kod tekstilnih poduzeća ta brojka iznosi 3,1 tj. skoro duplo više«.[29] Iako po broju oboljenja tuberkuloza kod tekstilnog radništva dolazi na četvrto mjesto, najveći broj umrlih je upravo od tuberkuloze.[30]

4.

Pitanje radničkih organizacija, konkretno pitanje slobodnog organiziranja u sindikalne organizacije i pitanje izbora, rada i priznanja od strane poslodavaca radničkih povjerenika[31] neobično je aktuelno i u ovo vrijeme. Karakterističan je ovaj prikaz o Varaždinskoj industriji svile: »Formalno priznanje radničkih povjerenika uprava tvornice ne osporava, no njihove intervencije ipak ne uvažuje. Uprava tvornice principijelno stoji na stanovištu, da između nje i radnika ne treba posrednika, pa prema tome ni radničkih povjerenika. Radničku organizaciju se ignorira. Raznim postupcima daje se radnicima na znanje, da se njihova organizovanost ne želi«.[32]

Od 34 anketirana poduzeća s područja Savske banovine 1935. izbori za radničke povjerenike provedeni su samo u 14, dok u 22 tvornice ovog organa za zaštitu radničkih interesa nema, a samo u 18 tvornica postoje radničke organizacije i to: URSS, ORS i poslije petomajskih izbora 1935. počinje da se opet organizira HRS.[33]

U toku 1935. postaje i opet neobično aktuelno pitanje sklapanja kolektivnih ugovora. Iako su zakonima[34] predviđeni, u praksi postoje samo u malom broju tvornica. Borba za kolektivne ugovore često dovodi i do štrajka.

[27] Vidi bilješku 12.
[28] Isto
[29] Isto
[30] Isto
[31] Zakonom o zaštiti radnika od 14. VI 1922. predviđeni su i radnički i namještenički povjerenici. Na temelju tog zakona donesen je Poslovnik o radu radničkih i službeničkih povjerenika 23. XII 1927.
[32] Vidi bilješku 12.
[33] Referat
[34] Kolektivni ugovori bili su predviđeni ovim zakonima: Naredbom bana Hrvatske i Slavonije od 28. II 1922; Zakonom o radnjama od 5. XI 1931; Uredbom o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži od 13. II 1937. itd. Kolektivni ugovori su od velike važnosti po tome, što se njima određuju nadnice, a i drugi radni uvjeti kao radno vrijeme, dužina odmora u toku rada, nedjeljni i godišnji odmori, pitanje noćnog rada. Zatim

Izneseni podaci u tački 1. do 4. o položaju tekstilnih radnika bili su glavni uzroci štrajkova radnika tekstilne industrije, koji su u vremenu od 1. I 1934 — 1. XII 1935, samo na teritoriju Savske banovine (u Oroslavlju, Zagrebu, Vinkovcima, Vukovaru, Krapini, Slavonskoj Požegi, Sušaku, Slavonskom Brodu, Sisku i Varaždinu) proveli 32 štrajka, a u toku 1936. bilo je 20 organiziranih štrajkova. gotovo u svim tekstilnim tvornicama.[35]

II

1.

Prema podacima,[36] koje je Radnička komora u Zagrebu dobila od svog Povjereništva u Varaždinu za svoju anketu, stanje i položaj radnika u jednoj od najvećih tekstilnih tvornica u zemlji — Tekstilna industrija d. d. Varaždin — »Tivar«,[37] izgleda ovako:

1935. tvornica ima osam odjeljenja u kojima radi 1850 radnika i to 850 muških i 1000 ženskih. Oko 75% dolazi na posao iz udaljenosti do 10 kilometara. Rad se obavlja u dvije smjene. Nedjeljom se radi prema potrebi. Radi se na akord i dnevnicu. U predionici, na primjer, postoji kolektivni akord i radnici nikad ne znaju kolika će im biti zarada. Podijeljeni su na kategorije — prva zaradi 180 dinara tjedno, druga 150, a treća 95. Plaća naučnika je 1 dinar na sat. »Špulneri« imaju nefiksirani akord, a zarade od 60—130 din nedjeljno.

U konfekciji radi 130 kvalificiranih krojača i 260 nekvalificiranih radnica. Plaće se kreću od 1.50 do 6.60 na sat (posljednju plaću ima samo nekoliko majstora). Minimalna plaća za krojače je 4.60 na sat, a maksimalna 6.60. Zarade nekvalificiranih radnica kreću se od 1.50 — 3.90 na sat. Radi se po sistemu vrpce.

Primjenjuje se sistem kazni, ali radnici ne znaju kuda odlazi novac sakupljen na taj način.

kolektivni ugovor sadrži i odredbe o primanju i otpuštanju radnika. Kolektivni ugovor ima veliko značenje i u tome što obuhvaća sve radnike jedne tvornice, bili oni organizirani ili ne. Iako gotovo po pravilu zahtjev za kolektivni ugovor postavlja sindikalna organizacija (koja ga i potpisuje u ime radnika) u pojedinoj tvornici uvijek se tome zahtjevu pridružuju neorganizirani radnici i pružaju organizaciji pomoć.

[35] B. Krekić, Prilog knjizi Radnički štrajkovi 1936, tabela 1. Provedeno je i 6 tarifnih pokreta. U štrajkovima i tarifnim pokretima sklopljena su 22 kolektivna ugovora.

[36] RK, 1935, Zaprimljeni i otpremljeni spisi, fasc. 5600—5700, dopis Povjereništva u Varaždinu od 17. VII 1935, br. 158/35. — podaci o »Tivaru«.

[37] Tekstilna industrija dd. Varaždin nastala je na mjestu gdje je 1902. tvrtka Zublin i Schwarz iz Litije podigla malu tvornicu za proizvodnju vrpce. 1910. tvornica mijenja vlasnika a i proizvodnju. Počela je proizvodnja pamučnih i lanenih tkanina. U toku prvog svjetskog rata tvornica izrađuje sanitetski materijal. Potkraj 1918. dolazi u vlasništvo češkog koncerna Stiasny iz Brna. 1922. je preuređena i dobiva ime Tekstilna industrija dd ili »Tivar«. Zahvaljujući raznim povlasticama: oprostu od poreza, zaštitnoj carinskoj politici i, prije svega, jeftinoj radnoj snazi, iako se radilo na starim strojevima glavnica je od 6,000.000 u 1930. porasla na 12,000.000 u 1933, a na 24,000.000 31. XII 1935. Čisti dobitak prema javno iznesenim bilancama poduzeća iznosio je: 1933 — 4,669.386; 1934 — 5,602.839; 1935 — 6,302.460; 1936 — 7,009.251. 1926. počelo je s radom jedno odjeljenje za vojne liferacije, a kasnije je od njega nastalo konfekcijsko odjeljenje — za izradu muške konfekcije. Ono je vrlo brzo ojačalo — dok je 1926. god. 90 radnika izrađivalo prosječno 75—80 odijela dnevno, prelaskom na sistem rada na vrpci već je 1935. oko 360 radnika izrađivalo oko 320 muških odijela i 270 dječjih, 280 hlača itd. 1926. plaće muških radnika kretale su se od 250—300 dinara tjedno, a žena od 150—280.

Naročito teško padala je radnicima obavezna članarina za nogometni klub »Slavija« koji je uprava tvornice organizirala od radnika tvornice. Međutim, ti radnici-nogometaši u stvari nisu ništa radili nego im je jedino zanimanje bio nogomet. Članarina za klub ustezala se od plaće.

Biranje radničkih povjerenika onemogućava se na različite načine: »Radnički povjerenici su prošlogodišnji, budući je inspekcija rada na žalbu preduzeća i ORS-a izbor istih dvaput poništila iako je izborni postupak bio pravilan«.[38]

Radnici su organizirani uglavnom u URSSJ-u, u Savezu šivačko-odjevnih radnika koji je svoju podružnicu u Varaždinu osnovao potkraj 1933.[39] Organizirani su svi kvalificirani radnici, a broj ostalih varira. 1935. god. ima 380 organiziranih radnika u cijeloj tvornici.[40] Za 1936. god. nema tačnih podataka. Broj organiziranih je neznatno veći.

U tvornici nema ni radnog reda ni kolektivnog ugovora.

Neposredno pred štrajk prema iskazu uprave tvornice[41] vidi se »da je 989 radnika plaćeno ispod 3.— din na sat«.[42]

Zdravstvene prilike radnika zaposlenih u »Tivaru« jednake su kao i u ostalim tekstilnim tvornicama.

Prilike namještenika kojih u tvornici ima oko 120 također nisu zadovoljavajuće.

»Plaće namještenika kreću se od Din 500.— do 1600.— mjesečno . . .«, »Radno vrijeme namještenika formalno važi 8 sati, stvarno oni rade po 10 i više sati, a bez naplate prekovremenog rada« . . . »Neko približe uređenje radnih i plaćevnih odnosa namještenika uopće ne postoji.«[43]

Položaj namještenika u »Tivaru« neposredno pred štrajk nije se izmijenio.

2.

U toku druge polovice 1935. god. u vezi s odlukama ankete u Varaždinu »da se čim prije pristupi izradbi kolektivnih i tarifnih ugovora između pojedinih tekstilno-odjevnih poduzeća i stručnih organizacija uposlenih radnika i namještenika, kojima će se u okviru ovih zaključaka i zakonskih odredaba približe utvrditi njihovi radni i plaćevni odnosi«[44] pokrenuto je pitanje kolektivnog ugovora i u »Tivaru«, i to najprije za radnike u konfekciji, a zatim i za sve ostale radnike i namještenike tvornice.

Zahtjev za kolektivni ugovor postavili su radnici preko svoje sindikalne organizacije — podružnice Saveza šivačko-odjevnih radnika u sklopu URSSJ-a, ali je u tome znatnu ulogu odigrala i partijska organizacija u tvornici. U »Tivaru« nije postojala partijska organizacija sve do druge polovice 1933. kada se u njoj

[38] Vidi bilješku 36.
[39] *Radničke novine*, Zagreb, V/1934, br. 9. od 2. III, str. 7.
[40] Vidi bilješku 36.
[41] RK, 1936, USTORJ, podružnica Varaždin, dopis uprave tvornice Inspekciji rada od 16. V 1936.
[42] *Radničke novine*, Zagreb, VII/1936, br. 19. od 8. V, str. 1, *Varaždinske novosti*, Varaždin, VII/1936, br. 336. od 8. V, str. 1 (u daljem tekstu *Varaždinske novosti*).
[43] Vidi bilješku 12.
[44] Isto

zapošljava Vid Novak, koji se povezuje s partijskom organizacijom u gradu.[45] On izvršava zadatak koji je pred njega postavila Partija i počinje rad na uspostavljanju tvorničke organizacije. Tako je već 1934. formirana prva partijska jedinica u tvornici, a sačinjavali su je Vid Novak, Stjepan Selec i Mirko Horvat. Ubrzo je formirana i druga partijska jedinica u koju su ušli: Florijan Bobić, Andrija Frntić, Ivan Lončar, Antun Cvetković, a kasnije i Elizabeta Vlašić (koja je bila uposlena u Varaždinskoj industriji svile). Osim ovih članova Partija je u »Tivaru« imala i znatan broj kandidata kao i simpatizera.

Aktivnost partijskih jedinica obuhvaćala je proučavanje ilegalne partijske literature i direktiva Partije, kao i konkretni rad s ostalim radnicima tvornice u cilju učlanjivanja u sindikat (u Savez šivača) i jačanja sindikalne organizacije. Osim toga »vodila se agitacija i propaganda za posjećivanje Radničkog doma, tamošnjih kulturno-prosvjetnih priredaba i ideoloških predavanja, te čitanja radničke štampe i naprednih knjiga, što je sve pridonosilo postupnom političkom formiranju većeg broja Tivarovih radnika«.[46] Partijske jedinice u tvornici aktivno su sudjelovale u izborima radničkih povjerenika, a isto tako i u pripremi kolektivnog ugovora, kao i na okupljanju radnika u radničkim društvima »Sloboda« i »Prijatelj prirode«. Intenzivan je bio i rad na povezivanju sa seljacima i obiteljima tvorničkih radnika na selu. Aktivnost partijskih jedinica osobito je došla do izražaja u toku samog štrajka.

Radnici konfekcije su preko svojih predstavnika uputili 13. VI 1935. upravi tvornice zahtjev da se izradi kolektivni ugovor za radnike konfekcije. Ujedno su tražili da uprava u roku od 14 dana odgovori na ovaj zahtjev.[47]

Uprava odbija traženja radnika (28. VI) obrazlažući odbijanje time što se izrađuje »radni red« i da nema smisla gubiti vrijeme na razradu kolektivnog ugovora kad će u »radnom redu« biti regulirani svi odnosi između tvornice i radnika. »Radni red« zastupa i Inspekcija rada i ne želi intervenirati u korist radnika kad su joj se ovi obratili.[48]

Zbog toga je 14. VII 1935. održana velika skupština radnika. Glavni referenti bili su Miroslav Pintar, tajnik Podsaveza USŠORJ-a, i Stjepan Pongračić, upravi-

[45] Partijska organizacija u Varaždinu obnovljena je 1931. Do tada su u gradu postojale dvije grupe komunista, a okupljale su se oko Slavka Lončarića, nekadašnjeg komunističkog poslanika za Konstituantu, i oko Ivana Hercega. Oko Slavka Lončarića bili su okupljeni radnici, naročito iz društva »Sloboda« i sindikata, a oko Hercega izvjestan broj ljudi iz grada i okolnih sela. Članovi grupe Lončarića bili su povezani s manjim brojem radnika u »Tivaru« i Varaždinskoj industriji svile, ali su te veze bile dosta slabe. 1931. dolazi u Varaždin Blažo Jovanović kao sudski pripravnik. On održava partijske veze sa Zagrebom. Ubrzo se povezuje s grupama S. Lončarića i I. Hercega. 1933. su u partijsku organizaciju uključeni Josip Hrnčević, tada sudac Kotarskog suda, Hugo Kohn, a zatim i Vid Novak, koji se vratio s robije. Potkraj 1933. po direktivi Partije (koja je donesena 1932) i varaždinski komunisti ulaze u URSSJ. Tako postaje centar partijske aktivnosti sindikalna podružnica URSSJ-a — Saveza šivačko-odjevnih radnika, jer je i najbrojnija budući da Varaždin ima 4 tekstilne tvornice. Poslije odlaska Blaže Jovanovića, u jesen 1934. sekretar MK postaje Josip Hrnčević, a kada je i on u proljeće 1935. otišao u Čakovec, sekretar postaje Hugo Kohn. (Prema Andrija Frntić — Vid Novak: »Sjećanja na rad i razvoj partijske organizacije u Tekstilnoj industriji d. d. u Varaždinu (Tivar)« — *Varteksov vjesnik*, Varaždin, VII/1959, 25. IV, br. 17. i br. 18. od 9. V; Runjak Josip: »Veliki štrajk«, *Naša praksa*, Varaždin, I/1959, br. 4—5, str. 28—35; I. Kurtalj: »Opći štrajk u »Tivaru« 1936«, *Varteksov vjesnik*, Varaždin, III/1955, br. 3. od 1. V, str. 1—2; Josip Hrnčević: »Okupljanje komunista u Varaždinu i Čakovcu«, *Četrdeset godina, Zbornik sećanja*, Beograd, 1960, knj. 2, str. 134. i 135.)
[46] Andrija Frntić — Vid Novak, n. dj.
[47] *Radničke novine*, Zagreb, VI/1935, br. 25. od 21. VI, str. 2.
[48] *Radničke novine*, Zagreb, VI/1935, br. 27. od 5. VII, str. 7. i br. 32. od 9. VIII, str. 3; RK, 1935, USŠORJ, podružnica Varaždin.

telj ekspoziture OUZOR-a u Varaždinu. Oni su govorili o potrebi i značenju kolektivnog ugovora. Skupština je donijela i rezoluciju, u kojoj se ponovo traži kolektivni ugovor, ali sada se zahtijeva da kolektivni ugovor obuhvati sve radnike tvornice, a ne samo radnike u konfekciji. U rezoluciji se nadalje ističe jedinstvenost svih radnika i njihova spremnost da borbom izbore svoja prava.[49]

Međutim, uprava tvornice nije uopće reagirala na ove radničke zahtjeve.

Zato je 11. VIII 1935. organizirana nova radnička skupština na kojoj se još oštrije postavlja zahtjev za kolektivni ugovor. U rezoluciji koju je skupština donijela ističe se:

»1) da se zahtjev za sklapanje kolektivnog ugovora koji bi jedini mogao donijeti smirenje odnosa između radništva i uprave, jer bi se radni i plaćevni uslovi uredili sporazumno i na jedan trajniji rok, izigrava sa strane uprave poduzeća nuđanjem oktroisanog 'radnog reda';

2) da ovo nastojanje uprave tvornice biva otvoreno pomagano sa strane organa Inspekcije rada, koji pored pismenih i ličnih molbi sa strane radnika i njihove sindikalne organizacije nisu smatrali za vrijedno, da interveniraju u pravcu udovoljavanja opravdanim zahtjevima radništva.

Skupština radništva primajući na znanje podnešene izvještaje, smatra donošenje 'radnog reda' uspjehom svoje borbe za bolje uređenje radnih i plaćevnih odnosa u toj tvornici, ali se s njime ne zadovoljava već izjavljuje da radništvo tvornice »Tivar« nastavlja svoju opravdanu borbu za sklapanje kolektivnog ugovora, kojim će radni i plaćevni odnosi biti uređeni samo sporazumno!«.[50]

Uprava tvornice nije uzela u obzir zahtjeve iznesene na ovim skupštinama, tvrdeći i dalje da »Za snošljiv odnošaj nijesu uvjeti ni kolektivni, a ni pojedinačni ugovori, nego dobra volja za taj odnošaj s jedne i druge strane« i »Da se onemogući samovolja pojedinaca ili nekolicine bilo sa strane eksponenata ili radnika, postoji zakon, a ukoliko je preopćenit za posebnosti preduzeća treba da postoji poslovni red, u koji se uvrsti sve u odnosu radnika i poslodavca što nije zakonom naročito predviđeno«.[51]

Da bi provela svoju zamisao o »radnom redu« uprava se tvornice obratila za pomoć ORS-u koji je i izdao letak o tome da je »radni red« gotov, a također i akordni cjenici koji će biti izvješeni po odjeljenjima.[52] Međutim, pozicije ORS-a su 1935. u Varaždinu kao i ostaloj Hrvatskoj sasvim slabe, tako da je i taj pokušaj uprave tvornice da radnicima nametne svoj »radni red« propao. Zbog toga se ona sada obraća radničkim povjerenicima da ga potpišu.[53] I taj pokušaj propada.

Što se je više primicao kraj godine i tako približavalo vrijeme izbora radničkih povjerenika, uprava je na razne načine pokušavala da, budući da nije uspjela s nametanjem »radnog reda«, onemogući izbor radničkih kandidata i pripremi teren za izbore svojih ljudi. Pri tome se služila raznim manevrima. Tako »Protiv funkcionera, koji nisu namješteni tvornice i kojima ona ne može direktno naškoditi, dizane su

[49] RK, 1935, USŠORJ, podružnica Varaždin.
[50] *Radničke novine*, Zagreb, VI/1935, br. 33. od 16. VIII, str. 3.
[51] RK, 1935, USŠORJ, podružnica Varaždin, prijepis dopisa Tekstilne industrije d. d. s oznakom Sl. od 6. VIII 1935.
[52] Isto i *Radničke novine*, Zagreb, VI/1935, br. 36. od 7. IX, str. 5.
[53] RK, 1935, USŠORJ, podružnica Varaždin, dopis podružnice Oblasnom podsavezu od 5. VIII 1935, br. 47/35.

prijave da su boljševici i traženo je njihovo prisilno uklanjanje iz pokreta: oni pak koji su u tvornici namješteni otpuštaju se bezobzirno«.[54]

Uglavnom je cijelo to nastojanje uprave upereno »protiv konfekcionog odjeljenja, jer je ono pokazalo najviše nepokolebljivosti. Slomi li se konačno otpor konfekcije, bit će slomljen otpor radništva cijele tvornice«.[55]

Međutim, otpor radnika konfekcije nije bilo tako jednostavno razbiti. Zbog toga što su otpuštena četvorica radnika pod optužbom da su razbili strojeve, a među njima i jedan sindikalni funkcioner, dolazi do obustave rada u konfekciji 18. XI 1935. Uprava tvornice je zatražila intervenciju policije, a također je intervenirala i Inspekcija rada. Sklopljeno je utanačenje, po kojem je trebalo da se četvoro otpuštenih primi natrag u tvornicu.[56]

Zatim je 10. II 1936. došlo do protestnog štrajka u cijeloj tvornici zbog toga što je uprava tvornice primila natrag u posao jednog majstora (kojeg su već 1935. radnici izbacili iz tvornice) poznatog po šikaniranju radnika. Iako je intervenirala policija, jednodušnost radnika odnijela je i ovaj puta pobjedu.[57] Naime, radnici su zahtijevali momentalno otpuštanje tog majstora i uspjeli su.

Početkom 1936. trebalo je održati godišnje izbore radničkih povjerenika u »Tivaru«. Situacija je bila nešto drugačija nego prošlih godina. Polovicom siječnja 1936. god. osniva u Varaždinu svoju podružnicu Hrvatski radnički savez (HRS)[58] i počinje intenzivnu djelatnost u nastojanju da u svoju organizaciju privuče što veći broj radnika. Najprije počinje u Varaždinskoj industriji svile i pokušava da omete izbore radničkih povjerenika sa URSSJ-ove liste. U tom pokušaju ne uspijeva potpuno, jer su radnici u većini glasali za kandidate na listi URSSJ-a. Ipak dobiva nekoliko povjerenika.[59]

U »Tivaru« zbog stava uprave tvornice početkom godine i nisu izabirani radnički povjerenici. HRS, međutim, i ovdje pokušava da organizaciono obuhvati radnike. Međutim URSSJ-ova je organizacija u tvornici prilično jaka tako da ti pokušaji sve do štrajka ne dovode ni do kakvog uspjeha.[60]

[54] *Radničke novine*, Zagreb, VI/1935, br. 47. od 22. XI, str. 4.
[55] *Radničke novine*, Zagreb, VI/1935, br. 52. od 28. XII, str. 8.
[56] *Radničke novine*, Zagreb, VI/1935, br. 48. od 29. XI, str. 7, RK, 1935, USŠORJ, podružnica Varaždin.
[57] Isto
[58] *Radničke novine*, Zagreb VII/1936, br. 8. od 21. XI, str. 6 — Hrvatski radnički savez (HRS) osnovan je 21. II 1921. Pravila su mu potvrđena tek 1922. Poslije proglašenja šestojanuarske diktature prestaje s radom. Naime, u Zagrebu postoji samo jedna kancelarija HRS-a. Poslije petomajskih izbora počinje s intenzivnom aktivnošću i u prosincu 1935. održava u Zagrebu skupštinu, koja predstavlja obnovu saveza. U prvom broju svog obnovljenog organa »Hrvatski radnik« iznosi svoj program: »Hrvatski Radnički savez je potreban osobito u današnje doba, kad se vodi hrvatska narodna borba. Potrebno je, da i hrvatski radnici budu organizirani na narodnom temelju, onako, kako to shvaća hrvatski seljački narod... Što više on mora sudjelovati u narodnoj borbi, kako bi unio zahtjeve i težnje hrvatskih radnika medju opće narodne zahtjeve«. Nadalje u programu ističe svoju povezanost s HSS-om: »Dobro je i korisno kad se radnički pokret može osloniti na jaku političku stranku i to baš seljačku stranku, a ne građansku, jer danas je sve politika i ništa nema izvan politike«. *(Hrvatski radnik*, Zagreb, VIII/1936, br. 1. od 1. V — u daljem tekstu *Hrvatski radnik.)*
[59] *Radničke novine*, Zagreb, VII/1936, br. 16. od 17. IV, str. 8, RK, 1936, USTORJ, podružnica Varaždin.
[60] U toku priprema za izbore radničkih povjerenika postavljena je kao protuteža kandidatskoj listi URSSJ-a lista »Odbora nezavisnih radnika« — ostaci ORS-a koji su sada nastupili kao HRS. *(Radničke novine*, Zagreb, VII/1936, br. 4, 5, 6. od 24. I, 31. I, 7. II i RK, 1936, USTORJ, podružnica Varaždin.)

3.

Neposredan povod štrajku bio je sukob u konfekciji (23. IV) do kojeg je došlo zbog toga što je poslovođa Petar Ugrenović premjestio jednu radnicu da radi za strojem za kojim je prije radio muškarac. Radnici je određena niža plaća od one koju je primao taj radnik. Pri tom je poslovođa, i inače poznat zbog šikaniranja radnika, bio vrlo grub, pa su revoltirani radnici, shvativši ovaj postupak kao novu mjeru u pravcu snižavanja plaća, obustavili posao i postavili zahtjev upravi tvornice da otpusti Ugrenovića, a sve dok uprava ne izvrši ovaj njihov zahtjev oni neće napustiti tvornicu. Druga su odjeljenja radila normalno. Uprava je pozvala policiju u tvornicu. Podružnica Saveza tekstilaca telefonski je pozvala iz Zagreba svoje funkcionere da budu posrednici, to više što je jedan od sindikalnih funkcionera bio uhapšen. Tako su iz Zagreba došli Miroslav Pintar, tajnik Podsaveza i u ime Radničke komore Stevo Komerički. Radnici su odmah izabrali odbor za pregovore (Franjo Benkus, Mijo Hajduk, Franjo Čižmek, Terezija Tomašić, Fanika Međeral i Ivan Panić).

Uprava je pristala na pregovore (koji će početi 24. IV ujutro) s tim, da radnici odmah napuste tvornicu i da ujutro (24. IV) nastave s normalnim radom. Ovaj prijedlog uprave radnici u početku nisu htjeli prihvatiti. Međutim, budući da se u tvornici nalazila policija, radnici su naknadno pristali na prijedloge uprave, da bi omogućili nesmetane pregovore. Na inzistiranje radnika, odnosno pregovaračkog odbora i predstavnika Saveza, napravljen je zapisnik o tome da će se pregovori održati sutradan, tj. 24. IV i uprava je dala izjavu, da zbog ovog pokreta nitko neće biti otpušten. Na sjednici pregovaračkog odbora i predstavnika Saveza (održanoj istog dana uveče) zaključeno je, da se započnu pregovori o kolektivnom ugovoru (za radnike konfekcije) i da se odustane od zahtjeva za otpuštanje Ugrenovića, jer se time ne bi postigla promjena radnih i plaćevnih uvjeta, nego bi se samo jedna osoba zamijenila drugom.[61]

Pregovori su stvarno i održani 24. IV i tekli su normalno. Zaključeno je, da se sva sporna pitanja obuhvate jednim utanačenjem koje bi imalo punu važnost kao i kolektivni ugovor.

Prije početka pregovora uprava je zatražila od predstavnika USTORJ-a Pintara, da pita radnike u konfekciji da li ovlašćuju taj Savez da im on bude predstavnik. U pratnji predstavnika uprave došao je Pintar u odjeljenje konfekcije gdje su radnici prihvatili jednoglasno Savez za svog predstavnika. Uprava je postavila taj zahtjev, jer se nadala, da Savez u tvornici nema podršku i da će zahtjeve, koje ovaj postavi moći zato lakše odbiti.[62]

I sindikalnoj organizaciji a i partijskoj bilo je jasno da sada treba iskoristiti situaciju i zajedničkom akcijom svih radnika nametnuti tvornici kolektivni ugovor, kojim će biti obuhvaćeni svi radnici tvornice. Članovi Partije, kandidati i simpatizeri i predstavnici sindikalne organizacije održavaju neprestano sastanke s radnicima ili pojedinačno ili u Radničkom domu, odlaze u sela i po kućama ih organiziraju,

[61] IHRP, Zagreb, Izjava Miroslava Pintara (u daljem tekstu Izjava M. Pintara) i RK, 1936, Zaprimljeni i otpremljeni spisi, fasc. 5500—5600, pismo S. Komeričkog od 8. VI 1936. Radničkoj komori: To je u stvari bio samo formalni razlog. Ugrenović je u upravi tvornice imao jakog utjecaja i uživao povjerenje poslodavaca, pa bi pitanje njegova isključenja stvaralo znatne poteškoće u pregovorima.

[62] Isto

obilaze sva odjeljenja tvornice i u razgovoru s radnicima ukazuju im na potrebu solidariziranja s radnicima konfekcije.[63]

Značajnu ulogu u tim pripremama i kasnije u rukovođenju štrajkom imala je Anka Butorac.[64]

Kada su 25. travnja pregovori nastavljeni, u sobu gdje su se održavali ušlo je oko tridesetak radnika i radnica tekstilnog odjeljenja i zatražilo da se kolektivnim ugovorom i oni obuhvate.[65]

Uprava tvornice bila je tim nastupom to više iznenađena jer su radnici tekstilnog odjeljenja uglavnom bili seljaci iz okolnih sela i pod znatnim utjecajem HSS-a.

Zbog toga je uprava tvornice opet zatražila od predstavnika Saveza tekstilno-odjevnih radnika da donesu punomoć,[66] kojom ih radnici tekstilnog odjeljenja ovlašćuju da u njihovo ime nastupaju. To je učinjeno i zbog toga što se u isto vrijeme javlja Hrvatski radnički savez, a tu je okolnost uprava tvornice htjela iskoristiti, da bi onemogućila rad URSSJ-a. Takav stav tvornice protiv URSSJ-a naročito je došao do izražaja u kasnijim događajima.

Uprava poduzeća neznajući da u tvornici postoji Partija i »da su se u Partiji i oko nje okupili najbolji radnici i namještenici«[67] dopustila je da se po odjeljenjima prekine rad na 15 minuta i da se održi glasanje radnika o tome da li pristaju da ih zastupa Savez tekstilaca. Odgovor radnika bio je jednodušan: »Svi radnici i radnice su jednoglasno dali povjerenje našem Savezu, da vodi pregovore i sklopi kolektivni ugovor. Odmah su izabrani drugovi, koji će zastupati svoje odjele na pregovorima. Na taj najdemokratskiji način, naš Savez je dobio jednoglasno povjerenje svih radnika i istim su putem izabrali svoje predstavnike«.[68] Zbog takve situacije uprava odgađa pregovore za 28. travnja.[69]

Sastanak pregovaračkog odbora (izabranog 25. IV) i predstavnika Saveza održan je 27. travnja. Na tom su sastanku utvrđeni zahtjevi radnika, a također je predviđena mogućnost štrajka i s tim u vezi izvršene su i pripreme. Sastanku su prisustvovali radnici Aleksandar Štingl i Tomo Beli iz predione, koji su trebali raditi u vrijeme održavanja sastanka. Da bi prisustvovali sastanku ostavili su svoje zamjenike, ali ih je uprava tvornice unatoč tome otpustila. Zbog toga radnici predione, njih oko 700 (jer im se priključila treća smjena), kad na njihovo traženje ova dvojica otpuštenih nisu primljeni natrag u posao, stupaju u štrajk i ostaju čitavu noć pored strojeva.

Štrajk radnika predione trajao je sve do 28. travnja poslije podne kada je iz Zagreba došao inspektor rada i uprava povukla otkaz. Prije toga su intervenirali i predstavnici Saveza i Radničke komore, i Inspekcija rada telefonski, ali uprava je ostajala kod svoje odluke.[70]

[63] Izjava M. Pintara.

[64] Josip Runjak, n. dj.; Ivan Kurtalj, n. dj.; Izjava M. Pintara i izjava Josipa Hrnčevića (nalaze se u IHRP, Zagreb); Vilko Ivanuša: »Anka Butorac u Varaždinu«, *Četrdeset godina, Zbornik sećanja*, Beograd, 1960. knj. 2, str. 403. i 404. Anka Butorac došla je iz Sovjetskog Saveza u zemlju, zapravo u Čakovec zimi 1935. Ondje se trebala legalizirati radeći u URSSJ-ovim sindikatima. Međutim ubrzo je bila uhapšena u jednom sukobu i sprovedena u rodno mjesto svog muža Blagoja Parovića-Šmita u Hercegovini. Odande se odmah vratila u Varaždin.

[65] Vidi bilješku 61.

[66] Vidi bilješku 61.

[67] Izjava M. Pintara.

[68] Isto

[69] Vidi bilješku 61.

[70] *Politika*, Beograd, XXXIII/1936, br. 10034. od 29. IV, str. 10 (u daljem tekstu *Politika*), i vidi bilješku 61.

Pregovori su nastavljeni 29. travnja. Uz predstavnike uprave, Inspekcije rada — odnosno banovine, sindikata, Radničke komore, prisustvovalo je i trideset radnika, a također i šef gradske policije u Varaždinu i predstavnik Povjereništva RK iz Varaždina. Radnički su zahtjevi izraženi u jednoj predstavci. Oni su prije svega zahtijevali da se sklopi kolektivni ugovor, kojim će se utvrditi minimalna nadnica, a ta bi bila »... 3,75 po satu, a pristali bi i na 3 dinara po satu ili na 144 dinara nedeljno«, a »za kvalifikovane radnike tražen je kao minimum 4,75 dinara po satu, a eventualno bi pristali i na nekoliko procenata niže«. Zatim, tražili su »izjednačenje nadnica, jer ima takvih radnika, koji rade izvestan posao na istoj mašini za 2,70 dinara, a drugi za isti taj posao dobijaju 4,50 dinara«.[71] Predstavnici uprave nisu pristali na ove zahtjeve radnika, već su im ponudili povišice i to: onima »... koji imaju između 72 do 145 dinara, 15% povišice, onima koji imaju između 145 do 192, 10% povišice, onima koji imaju između 193 i 240 dinara 3 do 5% povišice«.[72]

Radnički se predstavnici nisu složili s ovom ponudom uprave. Poslije dugog vijećanja uprave i inspektora rada, izaslanika banovine, uprava je videći odlučnost radnika ponudila nešto veće povišice od onih prvih s kojima se radnički predstavnici nisu složili. Taj je prijedlog iznio pred radničke predstavnike inspektor rada.[73]

Međutim, kako i taj prijedlog nije odgovarao traženju radnika o određivanju minimalne nadnice, i izjednačavanju nadnica za istu vrstu posla, niti je predviđao akordne cjenovnike kao dijelove kolektivnog ugovora, radnički su ga predstavnici odbili. Time su pregovori prekinuti.

Poslije prekida pregovora radnički su predstavnici obavijestili radnike o ponudama uprave. Odlučeno je ići u štrajk. Za pola sata svi su strojevi stali i štrajk 2300 radnika (koliko ih ima tada »Tivar«) je počeo.[74]

Rezultati rada partijske organizacije, kao i dogovora od 27. IV odmah su došli do izražaja. Oko tvornice, kada su radnici napustili tvorničke prostorije, organizirane su štrajkaške straže, koje su sve do kraja štrajka štitile prilaze tvornici.[75]

Radnički su se predstavnici odmah sutradan uputili do gradskog načelnika Milkovića i od njega zatražili intervenciju.[76] 30. IV održali su i namještenici tvornice konferenciju u Radničkom domu. Na konferenciji su odlučili da i oni zatraže povišenje plaća i da se priključe radnicima u zahtjevu za kolektivni ugovor. 2. V stupaju i oni u štrajk.[77]

Prvi maj je i u ovim uvjetima štrajka proslavljen ne samo rasturanjem prvomajskog letka Pokrajinskog odbora URSSJ-a, u kojem se ističe važnost 1. maja kao

[71] *Politika*, br. 10035. od 30. IV 1936, str. 8.

[72] Isto. O tome se govori još u izjavi M. Pintara, *Radničke novine*, Zagreb, VII/1936, br. 19. od 8. V, str. 2; *Varaždinske novosti*, br. 336. od 7. V 1936, str. 1; *Novosti*, Zagreb, XXX/1936, br. 130. od 11. V, str. 6 (u daljem tekstu *Novosti*); RK, 1936, USTORJ, dopis Podsaveza za Savsku banovinu, br. 183. od 14. V 1936.

[73] Isto. Inspektor rada Viličić iznio je prijedlog povišica od 5—20%.

[74] Izjava M. Pintara; *Politika*, br. 10035. od 30. IV 1936, str. 8; *Novosti*, br. 120. od 1. V 1936, str. 4.

[75] Isto

[76] Isto. Dr Vladimir Milković je postavljen za gradonačelnika Varaždina, 26. II 1936. naredbom bana Savske banovine (*Narodne novine*, Zagreb, CII/1936, br. 47. od 26. II).

[77] *Jutarnji list*, Zagreb, XXV/1936, od 2. V, str. 2 (u daljem tekstu *Jutarnji list*); *Obzor*, Zagreb LXXVI/1936, br. 102. od 2. V, str. 1 (u daljem tekstu *Obzor*); *Novosti*, br. 121. od 2. V 1936, str. 4; *Politika*, br. 10037. od 3. V 1936, str. 15. U listu »Privatni namještenik« iznosi se da je štrajk namještenika počeo 1. V (*Privatni namještenik*, Zagreb, VIII/1936, br. 13. od 1. V, str. 1).

radničkog praznika i poziva radnike na jedinstvo,[78] već su radnici — štrajkaši izvjesili na četiri najviša stabla oko tvornice crvene zastave.[79] Ujutro 1. maja dočekale su crvene zastave štrajkaše. Odmah je intervenirala i žandarmerija, ali nije mogla saznati imena onih koji su istakli zastave, i tek je pred kraj dana uspjela da ih skine.

1. V su predstavniku uprave predani zahtjevi radnika i namještenika.[80]

Odmah poslije početka štrajka počele su pripreme za održavanje konferencije na kojoj bi se javno istakla traženja radnika. Konferencija je održana 3. V[81] u Kazališnoj restauraciji. Bilo je prisutno oko 3000 radnika i namještenika iz cijelog Varaždina, među njima svi radnici i namještenici »Tivara«. U toku konferencije pokazalo se na kakav je odjek u javnosti naišla ova borba »Tivarovih« radnika. Pozdravne telegrame poslali su proleterski književnici: Stevan Galogaža iz Zagreba, Jovan Popović iz Beograda i Ivan Vuk iz Ljubljane. Stigao je i pozdravni telegram Strokovne komisije za Sloveniju. Štrajkaše je pozdravio i predstavnik čakovečkih radnika. Osim njih i veći broj građana Varaždina sa simpatijom su pozdravili radnike — štrajkaše. Na konferenciji su osim predstavnika Saveza tekstilaca (predsjednika Jurja Bermanca i tajnika Miroslava Pintara), zatim predstavnika Saveza privatnih namještenika (Legrada), predstavnika Radničke komore iz Zagreba (Komeričkog), govorili i sami radnici. Oni su iznijeli uzroke i povod štrajku i istaknuli potrebu jedinstva radnika kao jedini način da se u ovoj borbi dođe do pobjede. Konferencija je nadalje donijela rezoluciju u kojoj je između ostalog upućen apel sindikalnim organizacijama u cijeloj zemlji kao i građanima Varaždina za pomoć, a ujedno je izražena i zahvalnost za već pruženu. Kao najvažnije je istaknuto: »I Odobrava se dosadašnji rad vodstva štrajka radnika i namještenika i daje se tom vodstvu puno priznanje i ovlaštenje za daljnji rad.

II Tražimo da se prava radnika i namještenika kao građana ove države priznaju od svih i svakoga, a naročito od nadležnih vlasti«.[82]

Nasuprot tome, nastojanje HRS-a išlo je u sasvim drugom pravcu.

Dok je HRS u svom listu Hrvatski radnik s jedne strane tvrdio da »pozdravlja svako nastojanje radništva za poboljšanjem svojih nadnica i radnih uslova« i da zbog toga »nije dosad ni poslao svog predstavnika u Varaždin, premda je za to primio poziv, samo da nastup pokreta bude jedinstveniji i tako sigurniji uspjeha«, i čak da »... će i u budućnosti svakom takvom nastojanju pružiti saradnju ...«[83], s druge strane u istom tom listu na početku štrajka i poslije njegovog završetka napada URSSJ, kao »... bijele sindikate, koje vode komoraši i izdajice naše radničke

[78] Historijski arhiv grada Zagreba, Spisi državnog nadodvjetništva, Varaždin, Kns 611/1936 — Letak, koji počinje riječima — »Radnom narodu, Drugovi i drugarice« — a rasturali su ga radnici »Tivara« — Josip Matejak, Ivan Galčić, Fabijan Medjeral. Bili su zbog toga uhapšeni. Međutim, budući da je ustanovljeno da je letak zabranjen 28. IV, a oni su ga rasturali 29. IV, i da tako nisu mogli saznati za zabranu, pušteni su na slobodu. Osim toga, zbog tog prvomajskog letka bio je 18. V 1936. uhapšen i predan sudu i Franjo Hasanec, upravitelj povjereništva Radničke komore u Varaždinu. Poslije intervencije predstavnika Saveza tekstilaca pušten je na slobodu.

[79] To su bili Florijan Bobić, Franjo Beli i Franjo Žitnjak (iz sjećanja F. Žitnjaka, objavljenog pod naslovom Crvene zastave prkosa i borbe, *Varteksov vjesnik*, Varaždin, III/1955, br. 3. od 1. V, str. 3).

[80] RK, 1936, USTORJ, podružnica Varaždin, dopis od 20. V 1936. upravi tvornice.

[81] *Varaždinske novosti*, br. 336. od 7. V 1936. str. 3; *Obzor*, br. 103. od 4. V 1936, str. 4; *Politika*, br. 10038. od 4. V 1936, str. 12; *Jutarnji list*, br. 8717. od 4. V 1936, str. 3.

[82] RK, 1936, USTORJ, podružnica Varaždin, Rezolucija od 3. V 1936.

[83] *Hrvatski radnik*, br. 2. od 15. V 1936.

i narodne stvari«[84] i odbacuje svaku suradnju s njima: »Beogradski recept URS-a o vođenju pokreta nama u Varaždinu nije potreban«.[85]

HRS se međutim nije ograničio samo na napade u novinama, već 4. V upućuje Kraljevskoj banskoj upravi — Inspekciji rada, i gradonačelniku Milkoviću,[86] i upravi »Tivara« pismo, u kojem ističe da neće priznati nikakav ugovor koji bude sklopljen s URSSJ-om.

Odmah nakon početka štrajka počele su pripreme za organiziranje štrajkaške kuhinje, koja je počela raditi 5. V.[87] Ona je ujedno postala i centar štrajkaškog logora koji je organiziran u neposrednoj blizini tvornice tako što su radnici podigli šatore. Kuhinjom je rukovodio Juraj Bermanec.[88] Pripremala je dnevno oko 1000[89] obroka za radnike i njihove porodice što su stanovali u gradu. Hrana se u početku sakupljala u samom gradu,[90] ali ubrzo je stigla pomoć iz okolnih sela (Kneginec Gornji, Kučan, Marof, Kučan Donji, Kučan Gornji, Jalžabet, Kelemen, Jakopovec, Sračinec, Svibovec, Jalkovac i Poljana) koja su dobila ime »crveni obruč oko Varaždina«.[91] Svakodnevno su seljaci donosili hranu u grad, čak su je dovozili i kolima.[92] Rukovodstvo štrajka uz pomoć partijske organizacije u gradu formiralo je i »... odbore radnika i seljaka u selima za pomoć štrajkašima. U sela okolice Varaždina nije mogao nitko doći, a da štrajkaši nisu znali po što je došao«.[93] Tako se (5. V) dogodilo kada je Đuka Kemfelja, poslanik izabran na Mačekovoj listi u izborima 1935. i kasnije zapovjednik Hrvatske seljačke zaštite,[94] došao da agitira po selima za HRS i da organizira skupštinu radnika u gradu, da su ga seljaci i radnici izviždali i gađali jajima. Sproveden od štrajkaša jedva je stigao do stanice i otputovao prvim vlakom u Zagreb i više se nije pojavljivao za vrijeme štrajka u Varaždinu i okolnim selima.[95]

[84] *Hrvatski radnik*, br. 1. od 1. V 1936.
[85] *Hrvatski radnik*, br. 5. od 1. VII 1936.
[86] RK, 1936, HRS, fascikl Tekstilci. Pismo upućeno gradonačelniku 4. V 1936. glasi:

Hrvatski Radnički Savez
Zagreb, Frankopanska ulica 7.
telef. 72-86
Zagreb, 4 maja 1936.

Gospodin
Grado-načelnik
Varaždin

Ovime Vas obavješćujemo, da smo danas primili nalog naših članova a to su zaposleni radnici Tekstilne industrije d. d. u Varaždinu glasom kojega nam naši članovi javljaju, da će povodom sklapanja kolektivnog ugovora sa svojim poslodavcem priznati samo onaj kolektivni ugovor koji će biti sklopljen u prisutnosti i uz sporazum njihovog opunomoćenog delegata. Mi smo gornje saopćili tt. Tekstilna industrija d. d. u Varaždinu, pa to činimo reda radi i naslovu, te ostajemo

MP Sa odličnim poštovanjem
Govedić

[87] RK, 1936, USTORJ, podružnica Varaždin.
[88] Izjava M. Pintara.
[89] RK, 1936. USTORJ, podružnica Varaždin i Radničke novine, Zagreb, VII/1936, br. 20. od 15. V, str. 1.
[90] *Obzor*, br. 102. od 2. V 1936, str. 1.
[91] Ivan Kurtalj »Pomoć seljaka štrajkačima u Varaždinu«, *Četrdeset godina, Zbornik sećanja*, Beograd, 1960, knj. 3. str. 299.
[92] Izjava M. Pintara; *Novosti*, br. 121. od 2. V 1936, str. 4.
[93] Izjava M. Pintara.
[94] Organiziranje Hrvatske seljačke zaštite počinje poslije 1934. god. najprije za obranu od elementarnih nepogoda, a kasnije Zaštita sve više dobiva karakter vojničke organizacije, kojoj je cilj zaštićivanje istaknutih HSS-ovaca i HSS-ovskih zborova, a također — »Po izjavama samog vodstva Zaštite, ona je imala zadatak da se bori protiv utjecaja komunista na selima« (Boban Ljubo »Previranja na selu u Banovini Hrvatskoj«, *Istorija XX veka*, Beograd, 1961, str. 244, bilješka 106).
[95] RK, 1936, USTORJ, podružnica Varaždin, i Runjak Josip n. dj.

Oblasna uprava URSSJ-a u Zagrebu uputila je 4. V cirkularno pismo svim svojim organizacijama u zemlji kao i mjesnim međustrukovnim odborima, u kojem poziva na sabirnu akciju u korist »Tivarovih« štrajkaša.[96] Također je organiziran bojkot »Tivarovih« proizvoda po cijeloj zemlji.[97] U Zagrebu je pred svaku radničku skupštinu organizirano prodavanje crvenih karanfila u korist štrajkaša.[98]

Gradonačelnik Milković odlazi 6. V na savjetovanje banu Ružiću u Zagreb. Budući da su pregovori prekinuti još 29. IV zato što radnici nisu pristali na uvjete tvornice i nisu obnavljani zbog toga što se očekivao dolazak Stiasnija iz Brna[99], i što radnici više nisu pristajali da u pregovorima sudjeluje inspektor rada Viličić (koji je i inače radio uvijek u prilog uprave),[100] ta posjeta gradonačelnika banu bila je i učinjena zato da se pristupi ponovnim pregovorima. Poslije tog sastanka imenovan je novi inspektor rada — Mladineo. On je došao u Varaždin 8. V. Vlasnik tvornice se čitavo vrijeme štrajka nije pojavio u Varaždinu.

Do novih pregovora je došlo 9. V, a održani su u gradskoj vijećnici.[101] Radnički su predstavnici i dalje inzistirali na određivanju minimalnih nadnica, kao i na sklapanju kolektivnog ugovora kojim bi radni i plaćevni uvjeti bili regulirani. Predstavnik uprave poduzeća istakao je ove uvjete:

»A Pregovarati ne možemo, dok se svi radnici ne vrate na posao:

1) jer ne možemo iz glave voditi pregovore, budući da nam ne stoje na raspolaganju potrebni podaci,

2) pod pritiskom štrajka nećemo pregovarati.

B Ako se radništvo vrati na posao, obavezujemo se, da ćemo sa zakonski izabranim radničkim povjerenicima izraditi kolektivni ugovor i uvažiti želje radnika do skrajnih granica mogućnosti. Kod toga opetovano naglasujemo, da mi želimo naše radništvo najbolje plaćati od svih radnika jednakih proizvoda u cijeloj državi.

C Sklapanje kolektivnog ugovora između poduzeća i koje organizacije otklanjamo iz razloga jer imade više radničkih organizacija. Postoji mogućnost, pače sigurno je, da će nakon sklopljenog ugovora s jednom organizacijom doći druga s novim zahtjevima, te iz tog razloga želimo izbjegnuti licitiranje«.[102]

Uprava tvornice, podržana od Saveza industrijalaca,[103] nastojala je uz podršku HRS-a da razbije štrajk. Na pregovorima se predstavnik tvornice pozvao na pismo[104] koje je uputio HRS i zbog toga je i postavljen citirani uvjet uprave o izbje-

[96] RK, 1936, USTORJ, podružnica Varaždin.
[97] Isto
[98] *Politika*, Beograd, LVI/1959, br. 16464. od 7. V; *Borba*, Beograd, XXIV/1959, br. 65. od 18. III, Vuković Danilo-Kožar Boris — Veliki štrajk u »Tivaru«.
[99] *Politika*, br. 10041. od 7. V 1936, str. 7. *Jutarnji list*, br. 8721. od 8. V 1936, str. 13.
[100] *Ujedinjeni sindikati*, n. br. i RK, 1935, USTORJ, podružnica Varaždin.
[101] RK, 1936. USTORJ, podružnica Varaždin, zapisnik pregovora od 9. V 1936. Pregovorima su prisustvovali: za kraljevsku bansku upravu — ing. Mladineo; za gradsku općinu dr Vladimir Milković; za predstojništvo gradske policije Vladimir Grbić — šef policije; za Radničku komoru — Zagreb —Stjepan Komerički; za tvornicu — ing. Vladimir Damaška; za USTORJ — Miroslav Pintar; za SPNJ — Josip Legrad. U ime štrajkaša nastupio je štrajkaški odbor: Antonija Barulek, Emil Laška, Vjekoslav Šiber, Marko Tomašković, Ignac Večerić, Mijo Hajduk, Martin Barulek, Milka Nondjar, Julka Rukavina, Micika Mišak, Jakob Stanek, Gjuro Vugrinec, Milan Dvoršćak, Josip Lisiček, Antun Paska, Vera Kurtalj, Franjo Čižmek, Josip Varović, Pavao Cmrečak, Štefa Cerovečki, Ivan Panić, Florijan Bobić, Mirko Čus, Franjo Beli, Vid Novak, Tomo Beli, Stjepan Selec, Terezija Tomašković, Fina Medjeral, Aleksandar Štingl, Andro Kocijan, Franjo Benkus i Josip Godinić.
[102] Isto
[103] Isto
[104] Vidi bilješku 86.

gavanju licitiranja. Osim toga uprava je zatezanjem pregovora očekivala da će izgladnjeti radnike i onda ih prisiliti da prekinu štrajk.

Kad je propao pokušaj Kemfelje da povede seljake i radnike uz HRS, pokušalo se s domaćim HSS-ovcima. Tako je u ime kotarske organizacije HSS-a Šimun Gazdek pokušao da agitira za HRS u okolnim selima i gradu. I njegov je pokušaj propao.[105]

Devetog svibnja održana je nogometna utakmica između »Tivarovog« kluba »Slavije« i bečkog kluba »Vienna«. Radnici su tom prilikom demonstrirali: »Pred sam početak utakmice, kada je mnogobrojna športska publika ulazila na Tivar-stadion, štrajkaši su duž cijele tvornice povukli živi zid, a također i kod izlaza publike sa utakmice. Kod toga su pjevali pjesme, dok su mnogobrojni biciklisti zvonili zvoncima, da upozore prisutno građanstvo na svoju opravdanu borbu i na napise, koje su imali istaknute na hrvatskom i njemačkom jeziku, sa parolama: 'Najprije kruh, onda šport!', 'Poslije napornog rada amaterski šport!' itd. Ta se mirna i disciplinirana demonstracija ponovila i u nedjelju po podne, kada je 'Slavija' igrala prvenstvenu utakmicu sa zagrebačkom 'Concordiom'«.[106]

Poslije učestalih odlazaka pojedinih HSS-ovaca i HRS-ovaca u okolna sela, organizirana je »udarna grupa od oko 500 biciklista, koja je stalno krstarila oko tvornice i po selima oko Varaždina. Tom grupom su rukovodili članovi Partije«.[107]

Desetog svibnja održana je skupština radnika i namještenika »Tivara« na kojoj su predstavnici Saveza tekstilaca i Saveza privatnih namještenika kao i štrajkaški odbor upoznali radnike s pregovorima od 9. V kao i o pokušajima razbijanja štrajka od strane uprave i HRS-a. I na ovoj skupštini radnici su iskazali povjerenje štrajkaškom odboru i izjavili su da žele i dalje nastaviti štrajk.[108]

Pregovori su trebali biti nastavljeni 11. V. Uprava tvornice je preko HRS-a i svojih agenata i policije pokušala razbiti jedinstvo štrajkaša prikupljanjem potpisa onih koji se žele vratiti u posao.[109] U vezi s time uprava i dalje zateže s pregovorima. I ovaj pokušaj razbijanja štrajka je propao.

Pregovori su nastavljeni tek 15. V.[110] I jedna i druga strana su ostale kod svojih zahtjeva od 9. V. Na optužbe uprave poduzeća da štrajkaši vrše teror radnički predstavnici su ogorčeno reagirali i dokazali da nisu vršili nikakav teror. Naprotiv, isticali su manevre uprave da razbije štrajk. Inspektor rada predložio je »da poduzeće dade izjavu vlasti da pristaje na povišicu od 5 do 20% za nadnice do 6 din na sat i da pristane na utvrđenje minimalne nadnice uz protuobavezu radnika za minimalnu proizvodnju, koju će utvrditi radnički odbor starijih i iskusnijih radnika«.[111] Za taj prijedlog se založio i predsjednik gradske općine Milković.

[105] RK, 1936, USTORJ, podružnica Varaždin i *Radničke novine*, Zagreb, VII/1936, br. 22. od 29. V, str. 1.

[106] *Varaždinske novosti*, br. 337. od 14. V 1936, str. 3.

[107] Izjava M. Pintara i Ivan Kurtalj: »Pomoć seljaka štrajkačima u Varaždinu«, *Četrdeset godina, Zbornik sećanja.*

[108] *Radničke novine*, Zagreb, VII/1936, br. 20. od 15. V, str. 1, *Varaždinske novosti*, br. 337. od 14. V 1936, str. 3.

[109] Isto

[110] RK, 1936, USTORJ, podružnica Varaždin, zapisnik pregovora od 15. V. U pregovorima su sudjelovali gotovo svi oni koji su bili prisutni pregovorima od 9. V. Jedino je za Povjereništvo radničke komore u Varaždinu nastupio Franjo Hasanec; umjesto Antonije Barulek, Marka Tomaškovića, Milke Nondjar, Vida Novaka od štrajkaškog odbora bili su prisutni — Ivan Okreša, Franjo Hižak, Ivan Skupnjak, Terezija Hunjadi, Franjo Vitez, Stjepan Soldat, Franjo Putna, Mijo Cičak, Petar Benček, Stjepan Benkus, Tomo Hrman, Stjepan Skupnjak, Ivan Sačić i Petar Tomiša.

[111] Isto

su prekinuti s tim da uprava tvornice donese konkretnu izjavu.[112] 16. V upućuje uprava tvornice dopis Inspekciji rada u Zagreb, u kojem izjavljuje da će sklopiti kolektivni ugovor samo s radničkim povjerenicima i dalje inzistira na tome da radnici prestanu sa štrajkom, ali donosi i konkretan prijedlog za povišenje nadnica: »radnik, koji je dosada dobivao: — — dobivat će t. j. % više nadnice:

Din 72	Din 96 20%	Din 192	Din 205 15%	vrijedi za mlađahne radnike do 18 godina
Din 84	Din 108 20%	Din 216	Din 240 10%	
Din 96	Din 120 20%	Din 240	Din 256 10%	
Din 120	Din 150 20%	Din 264	Din 278 5%	
Din 144	Din 180 20%	Din 288	Din 304 5%	
Din 168	Din 198 15%	Din 312	Din 312 0%[113]	

Dalje u dopisu iznosi plaće razrađene za pojedina odjeljenja tvornice. Međutim, i ova ponuda zadržava različite iznose minimalnih nadnica. Naime, navedene tjedne plaće dobivene su izračunavanjem prosjeka povećanih plaća po pojedinim odjeljenjima tvornice. Na primjer, radnici koji su dobivali do štrajka 96 dinara, nisu u svim odjeljenjima po ponudi tvornice mogli dobiti 120 din. U nekim su odjeljenjima dobili više od toga (u bojadisaoni, mješaoni, predioni, apreturi — 132 din), u nekima toliko (končanica), a u nekima i mnogo manje (npr. čistiona — 106), a čak je bilo i radnika koji nisu dobili nikakvu povišicu (pliš).

Uprava je istaknula da je ovom ponudom omogućena radnicima najmanja nadnica od 3 din na sat — ali ako se uzme u obzir, da je to prosječna nadnica, znači da nije bila osigurana za sve radnike. Mladi radnici do 18 godina starosti mogu dobiti nadnicu — i opet prosječnu — počevši od 2 dinara na sat. Za naučnike je predviđena plaća od 1 dinar na sat, s tim da su tako plaćeni prva tri tjedna, a druga tri tjedna 1.50. Nakon tog roka bit će razvrstani u radničke kategorije.

Najniža plaća kvalificiranih radnika u konfekciji počinje sa 3 dinara na sat, a nekvalificirani radnici počinju sa 2.50 dinara na sat.

Uprava je tvornice ovaj dopis u obliku letka rasturala među radnicima i poslala ga u nešto izmijenjenom obliku kao okružnicu svojim prodavaonicama po cijeloj zemlji.[114]

Na ovu ponudu tvornice vodstvo štrajka i sindikalne organizacije odgovorili su protuprijedlogom (20. V), koji je upućen Inspekciji rada.[115] U tom su dopisu izneseni opći zahtjevi — osamsatno radno vrijeme (koje će se u pomanjkanju posla skratiti ali za sve radnike i namještenike podjednako), odmor nedjeljom (osim u slučajevima predviđenim odredbom člana 4 paragrafa 12 Zakona o zaštiti radnika)[116],

[112] Isto

[113] Misli se na tjedne plaće. Postoci su izračunani prema prosjeku povećanja nadnica. RK, 1936, USTORJ, podružnica Varaždin, ovjerovljeni prijepis dopisa uprave tvornice Inspekciji rada od 16. V 1936. SPNJ i USTORJ su isti takav dopis dobili od predstojnika Uprave policije u Varaždinu 17. V 1936.

[114] RK, 1936, USTORJ, podružnica Varaždin, okružnica Tekstilne industrije d. d., br. 44.

[115] *Novosti*, br. 140. od 21. V 1936, str. 19, RK, 1936, USTORJ — Pismo S. Komeričkog Radničkoj komori od 8. VI 1936. i dopis SPNJ i USTORJ-a Inspekciji rada od 20. V 1936.

[116] Taj paragraf glasi:
»Nedeljom je zabranjen rad pomoćnom osoblju u svim preduzećima... Izuzetno od ove odredbe može Ministar Socijalne Politike odrediti i drugi dan odmora, za pojedina preduzeća i radnje, ako 3/4 pomoćnog osoblja dotičnog preduzeća to zatraži.
Tih dana pomoćnom osoblju mora se obezbediti neprekidni odmor od najmanje 36 časova, ako je jedan praznični dan, odnosno 60 časova, ako su dva praznična dana jedan za drugim.
Za ostale praznične dane ostavlja se slobodnim sporazumom poslodavaca i radnika da utvrde, kada će se raditi, a kada ne, kao i koliko će u te dane trajati prekid svakog rada«.

priznanje 1. maja radničkim praznikom, otkazni rok za radnike je 14 dana obostrano, a za namještenike 3 mjeseca, vrijeme provedeno u obaveznom kadrovskom vojnom roku uprava poduzeća priznaje kao vrijeme provedeno u njezinoj službi. Među ovim općim zahtjevima osobito je istaknut zahtjev za priznanje sindikalnih organizacija USTORJ-a i SPNJ-a, kao i radničkih povjerenika. Kao najvažniji istaknuti su zahtjevi za utvrđenje minimalnih nadnica za svako odjeljenje posebno (izneseni su i konkretni prijedlozi) i akordnih cjenika, kao i jednog jedinstvenog kolektivnog ugovora za radnike i namještenike. Također su precizirani i neki zahtjevi samo za činovnike.

Da bi odgovorilo na napade sa strane tvornice i HRS-a, koji i u svom listu »Hrvatski radnik« od 15. V optužuje URSSJ, odnosno Savez tekstilaca da je pokrenuo štrajk a da nema iza sebe organizirane radnike »Tivara« i da su oni nezadovoljni načinom vođenja štrajka, vodstvo štrajka organizira opet javni zbor radnika i namještenika »Tivara« 17. V.[117] Radnici »Tivara« na zboru (kojem je prisustvovalo oko 3000 ljudi) i u rezoluciji koju je ta velika skupština radnika donijela ističu da u potpunosti odobravaju rad vodstva štrajka — i sindikalnih organizacija koje ga vode i štrajkaškog odbora, i dalje traže da uprava tvornice prizna te dvije sindikalne organizacije (USTORJ i SPNJ). Zatim traže utvrđivanje minimalne nadnice. Također odbijaju da štrajk ima politički značaj »jer je ova borba samo za očuvanje golih života«. I na kraju ističu:

»Nalažemo vodstvu štrajka da imade ostati kod dosadašnjeg stava, da se pokret ne može likvidirati sve dotle dok poduzeće ne primi kolektivnu obavezu postavljenih zahtjeva koja će važiti kako za radnike tako i za namještenike. Odvojenog likvidiranja štrajka ni za radnike, kao ni za namještenike nemože niti smije da bude.

Da bi se svi zahtjevi radnika i namještenika nalazećih se u štrajku mogli ostvariti pozivamo sve na solidarnost i jedinstvo kako bi u započetoj borbi izdržali i uspjeli«.[118]

Ujedinjeni savez tekstilno-odjevnih radnika (USTORJ), Savez privatnih namještenika (SPNJ) i Oblasni odbor URSSJ-a u Zagrebu izdali su letak u kojem objašnjavaju uzroke štrajku i njegov tok. Nadalje iznose pokušaje HRS-a i uprave »Tivara« da razbiju štrajk. Ističu, zatim, povjerenje radnika i namještenika izraženo 17. V svojim sindikalnim organizacijama. Na kraju upućuju poziv svim radnicima i namještenicima da pomognu štrajk materijalno i moralno i opet pozivaju na jedinstvo.[119]

Apel za materijalnu pomoć trebalo je istaći zbog toga, što organizirane sabirne akcije nisu dovele do nekih naročitih rezultata. U dopisu br. 192 od 21. svibnja koji je Podsavez (Ujedinjenog Saveza tekstilno odjevnih radnika) uputio centrali u Beograd se ističe: »Najvitalnije pitanje sada je pitanje financija. Radnici se drže dobro i za jedno dulje vreme nema bojazni da bi se oni pokolebali. Pitanje je samo hoće li naš savez sa materijalne strane moći izdržati stanje«.[120]

Međutim, ni ovaj apel za jedinstvo kao ni prethodni koji su bili upućeni ili javno u rezoluciji[121] radničke skupštine ili direktno pojedinim predstavnicima

[117] RK, 1936, USTORJ, podružnica Varaždin, Rezolucija od 17. V 1936. i *Radničke novine*, Zagreb, VII, 1936, br. 21. od 22. V, str. 2.
[118] Isto
[119] IHRP, Zagreb, ZB—XVIII—L—13/472.
[120] RK, 1936, USTORJ, podružnica Varaždin.
[121] Rezolucija od 3. V 1936; takav apel upućen je i na skupštini od 10. V 1936.

HRS-a[122] nisu naišli na odjek. HRS odbija suradnju s URSSJ-om jer je ovaj »komorački«, a s komunistima za koje znaju da rade u tom sindikatu odbijaju suradnju u skladu s politikom HSS-a s ovim obrazloženjem: »Mi smo protiv svake diktature uopće. Mi smo također protiv diktature radničke, makar smo radnici«,[123] i »... hrvatski seljački narod i Dr Vladko Maček najoštrije odbijaju svaku suradnju s propalim i ispucanim komunizmom«.[124] Nadalje i zato što: » ... sad se URS pretvara, kao i da je on za slogu radnika i seljaka. Ali on je u istinu za pučku frontu, tj. za diktaturu Moskve nad hrvatskim radnicima i seljacima«.[125] Konkretno na pokušaje stvaranja jedinstvenog fronta u vezi sa štrajkom odgovaraju: »... mi imamo slogu radnika i seljaka u okviru hrv. seljačkog pokreta, pa nama ne treba nikakvih boljševičkih frontova«.[126]

Poslije neuspjelih pokušaja da razbije štrajk nepriznavanjem sindikalnih organizacija i zatezanjem pregovora počela je uprava tvornice da vrbuje štrajkolomce ne samo u gradu nego i po selima.[127] To je činila pomoću svojih agenata ali i policije i HRS-a.[128] Međutim, niti taj pokušaj nije urodio plodom. Broj štrajkolomaca bio je isuviše mali.[129] Osim toga uprava tvornice nije računala s odlučnošću svojih radnika koji su branili ulaz u tvornicu. Kad se pokušalo tako sakupljene štrajkolomce uvesti u tvornicu sakrivene u zatvorenim vagonima, žene štrajkaši obaviještene od željezničara koji su vidjeli njihovo ukrcavanje legle su na tračnice i tako onemogućile ulazak štrajkolomaca u tvornicu.[130]

Dvadeset i trećega svibnja održani su novi pregovori u Inspekciji rada u Zagrebu. U pregovorima uprava je poduzeća prihvatila neke tačke prijedloga štrajkaškog vodstva od 20. V. To su bile one koje su zakonom predviđene — radno vrijeme i drugi opći uvjeti. Zahtjev za priznanje sindikalnih organizacija je, međutim, u usmenim pregovorima odbila. Na najvažnije pitanje »hoće li zagarantirati radnicima one zarade koje nuđa u svom dopisu, odnosno letku, kao totalno skupne zarade« odgovorila je: »ne pristajemo, jer smo pitanje povišenja radničkih nadnica našim dopisom od 16. V. 1936. već optimalno u korist radnika riješili ... Totalno skupna zarada ne može se garantirati, jer se sastoji od osnovne i pomične komponente. Osnovna komponenta je stalna satna plata, dok pomična komponenta ovisi o učinu. Prema tome može se garantovati samo stalna satna plata«.[131] U vezi sa zahtjevima za činovnike uprava je odgovorila da se samo jedan mali dio namještenika nalazi u štrajku i da prema tome sada nije vrijeme da se o nekim njihovim zahtjevima pregovara, ali da je spremna da i s njima sklopi kolektivni ugovor kad izaberu svoje zakonite povjerenike.

Zbog ovakvog odgovora uprave i letka[132] koji je HRS izdao protiv vodstva štrajka opet je 24. V organizirana radnička skupština. Skupštini je prisustvovalo oko 2500 radnika i namještenika. Na njoj su osuđeni manevri tvornice koja je

[122] *Hrvatski radnik*, br. 9. od 1. IX 1936, str. 3.
[123] *Hrvatski radnik*, br. 1. od 1. V 1936, str. 2.
[124] *Hrvatski radnik*, br. 8. od 15. VIII 1936, str. 2.
[125] *Hrvatski radnik*, br. 15. od 28. XI 1936, str. 7.
[126] *Hrvatski radnik*, br. 9. od 1. IX 1936, str. 3. i 4.
[127] *Hrvatski dnevnik*, Zagreb, I/1936, br. 1. od 24. V, str. 8. *Politika*, br. 10056. od 22. V 1936, str. 6.
[128] RK, 1936, USTORJ, podružnica Varaždin, Izjava M. Pintara i Josip Runjak, n. dj.
[129] *Politika*, br. 10056. od 22. V 1936, str. 6.
[130] Ovom akcijom žena rukovodila je Dragica Dvoršćak, Ivan Kurtalj, n. dj., Josip Runjak, n. dj., Izjava M. Pintara.
[131] IHRP, Zagreb, ZB—XVIII—L—13/477a.
[132] *Radničke novine*, Zagreb, VII/1936, br. 22. od 22. V, str. 1. Nema detaljnijih podataka o tom letku.

pokušala da razbije solidarnost radnika i namještenika izdvajajući namještеničke zahtjeve. S tim u vezi odgovoreno je upravi: »Ne može biti likvidacije spora, ako se privatnim namještenicima ne udovolji, a isto tako ako se to radnicima ne zagarantuje«. Skupština je donijela rezoluciju u kojoj je istaknuto:

»Da se u štrajku izdrži sve dotle, dok preduzeće ne zagarantira nadnicu potrebnu za dostojan život čovjeka. Zatim dok ne dade garanciju da će sve obaveze sa prestankom štrajka biti provedene u život, kako za radnike tako i za namještenike obavezom jedinstvenog ugovora«.[133]

U rezoluciji se također traži, da bi se onemogućilo »... svako izigravanje postojećih zakonskih propisa kao i namjera da štrajkaši kapituliraju«,[134] intervencija Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja.

Skupštinu su pozdravili i predstavnici zagrebačkih tekstilnih radnika.[135]

Pregovori vođeni 28. i 29. V[136] nisu doveli do rezultata. Vođeni su u Zagrebu u Inspekciji rada uz prisustvo izaslanika Ministarstva za socijalnu politiku i narodno zdravlje ing. Savkova. Pregovorima su bili prisutni i predstavnici sindikalnih organizacija i štrajkaški odbor.

Uprava tvornice nije htjela pristati na prijedloge štrajkaškog vodstva i zato su pregovori ostali bez uspjeha.

I poslije ovih pregovora organizirana je javna skupština radnika i namještenika »Tivara« 1. VI. U rezoluciji skupštine konstatirano je:

»da Tekstilna industrija d. d. u Varaždinu otklanja pregovore na osnovi stavljenih zahtjeva svojih radnika i namještenika i da uopće izbjegava jasnu formulaciju njenih protupredloga.

da Tekstilna industrija d. d. u Varaždinu ne pruža određene garancije, da će njeni i onako manjkavi protupredlozi biti stvarno provedeni;

da Tekstilna industrija d. d. u Varaždinu izričito otklanja sklapanje kolektivnog ugovora o uređenju radnih i plaćevnih odnosa svojih radnika i namještenika, sa odnosnim stručnim organizacijama služboprimaca, za kojima kompaktno stoje svi radnici i namještenici preduzeća, a to otklanja samo zato što kolektivni ugovor, sklopljen bez učestvovanja stručnih organizacija služboprimaca kao zastupnika kolektivnih službeničkih interesa, ne pruža nikakove garancije da će takav ugovor biti u istinu i sproveden«.[137] Skupština traži:

»da Tekstilna industrija d. d. u Varaždinu povede pregovore u Varaždinu, na osnovi stavljenih predloga i protupredloga sa odnosnim stručnim organizacijama služboprimaca i štrajkaškim odborom, u svrhu zaključenja kolektivnog ugovora o uređenju radnih i plaćevnih odnosa sa svojim radnicima i namještenicima, koji će ugovor imati sva obilježja kolektivnog ugovora iz paragrafa 209 Zakona o radnjama«.

I na kraju:

»da se — obzirom na situaciju, u kojoj poduzeće očituje namjere izigravanja svakog kolektivnog regulisanja radnih i plaćevnih uslova svojih radnika i namještenika na osnovi uslova održanja egzistenčnog minimuma i u kojoj ne nalazi nikakvih uslova za obustavu štrajka — nastavi sa štrajkom.

da daje puno povjerenje Ujedinjenom savezu tekstilno-odjevnih radnika Jugoslavije, Savezu privatnih namještenika Jugoslavije i štrajkaškom odboru ... odobrava

[133] RK, 1936, USTORJ, podružnica Varaždin, Rezolucija od 24. V. 1936.
[134] Isto
[135] *Politika*, br. 10059. od 26. V 1936, str. 5.
[136] *Radničke novine*, Zagreb, VII/1936, br. 23. od 6. VI, str. 1.
[137] RK, 1936, USTORJ, podružnica Varaždin, Rezolucija od 1. VI 1936.

njihov dosadašnji rad i povjerava im da nastave sa radom do punog uvaženja zahtjeva radnika i namještenika Tekstilne industrije d.d. u Varaždinu«.[138]

Skupštini je prisustvovalo oko 2500 radnika.[139] Održana je u bivšoj jašioni.

Međutim, dok se ovo odvijalo, niti uprava niti HRS nisu mirovali. Nastavili su rad na okupljanju štrajkolomaca. Organizirana je i kuhinja za štrajkolomce u bivšoj jašioni.[140] To je bila zadnja faza štrajka. Izdržavanje kuhinje financirao je »Tivar«. Predstavnici HRS-a dolazili su iz Zagreba i držali govore i agitirali protiv štrajkaša.[141]

Poslije formiranja štrajkbreherskog logora (u kojem je bilo oko 600 ljudi) pokušalo se uz pomoć žandarmerije ući u tvornicu, odnosno njihovom pomoću uvesti štrajkolomce u tvornicu. Čim su to štrajkaši dočuli stvoren je živi zid oko tvornice, ali do napada nije došlo. Bilo je još provokacija — kad je došlo do požara na prostoru između tkaone i predione — pokušalo se umjesto vatrogasaca ubaciti štrajkolomce. Ali ni tada radnici nisu dozvolili ulaz u tvornicu i sami su ugasili vatru.[142]

Dolazilo je i do sukoba s policijom koja je pokušavala intervenirati. Zbog takvog jednog incidenta osuđeni su da plate novčane globe Juraj Bermanec, predsjednik Saveza tekstilaca, Stjepan Selec, radnički povjerenik u »Tivaru«, Dragutin Šanjek i Vilim Mulej obojica radnici »Tivara«. Oni su optuženi da su podstrekivali štrajkaše da napadnu policajce.[143]

Kako svi ovi pokušaji nisu doveli do razbijanja štrajka niti do prelaska radnika »Tivara« u HRS, kojeg do štrajka uopće nema u Varaždinu kao jake organizacije i koji je upravo u njemu i stvoren, on počinje pregovore s upravom tvornice. O tome objavljuje letak 5. VI. U njemu iznosi obavezu tvornice: »Danas pristupio je k nama g. Branko Krklec, opunomoćenik Hrvatskog radničkog saveza, sa deset predstavnika tvorničkih radnika na zahtjev radništva, koje je sakupljeno u jašioni, te je primio od uprave poduzeća slijedeću obavezu:

1. Radnicima plaćati će se povišene nadnice prema dopisu uprave tvornice na Kr. Bansku upravu Savske banovine od 16. V. 1936. odmah čim se počne sa radom.

2. Uprava tvornice obavezuje se, da će odmah nakon što je radništvo stupilo na posao, sklopiti kolektivni ugovor sa svojim radništvom uz sudjelovanje njene stručne organizacije.

3. Uprava tvornice neće radi štrajka nikoga da otpusti, i to bilo radnika bilo namještenika«.[144]

Interesantna je činjenica da se u ovom svom postupku HRS poziva na vođu HSS-a dr. Mačeka. U letku se citira pismo, koje je Maček uputio jednom varaždinskom građaninu. U pismu se ističe »... ovaj štrajk vode ljudi, koji su protivni nastojanju Hrvatskog naroda, a naročito su protivni Hrvatskom radničkom savezu, kao jedinoj strukovnoj organizaciji, u kojoj može biti mjesta hrvatskom radniku«.[145] Tako je HRS pozivajući se na nacionalnu svijest radnika tvornice i seljaka okolnih

[138] Isto
[139] *Radničke novine*, Zagreb, VII/1936, br. 23. od 6. VI 1936, str. 1. i 2.
[140] RK, 1936, USTORJ, dopis USTORJ-a Radničkoj komori od 4. VI 1936. Izjava M. Pintara.
[141] RK, 1936, dopis USTORJ-a od 10. VI 1936 — Svim MMO-ima i sastavnim organizacijama URSSJ-a.
[142] Runjak Josip, n. dj.
[143] RK, 1936, USTORJ, podružnica Varaždin.
[144] IHRP, Zagreb, ZB—XVIII—L—12/392.
[145] Iz pisma se ne vidi kome je upućeno.

sela pokušao da razbije nastojanja URSSJ-a kao, po njihovim riječima, beogradske organizacije.

Uprava je i dalje odbijala pregovore (poslije neuspjelih od 28. i 29. V) sa štrajkaškim vodstvom i predstavnicima USTORJ-a i SPNJ-a nadajući se, da će slomiti štrajk, a uz to se i HRS umiješao ne samo proklamacijama o tome da ne priznaje ni jedan ugovor sklopljen s URSSJ-om već je preuzeo vodstvo štrajkbrerskog logora i počeo pregovore s upravom tvornice.

Takvim postupkom minirano je nastojanje Saveza tekstilaca, Saveza privatnih namještenika, a isto tako i štrajkaškog odbora i, naravno, radnika tvornice koji su više od mjesec dana izdržali u teškoj borbi.

Uz to su se štrajkaši nalazili u nezavidnoj situaciji i zbog pomanjkanja financijskih sredstava.

Budući da nije uspjela da razbije štrajk, i kako je tvornica imala velike gubitke zbog jednomjesečnog prekida rada, uprava, iako je u svim ranijim prijedlozima isticala da neće pristati na pregovore pod pritiskom štrajka, pristaje konačno na poziv gradonačelnika Milkovića[146] da pregovara 6. VI. Štrajkaško je vodstvo u takvoj situaciji također prihvatilo pregovore.

Na pregovorima 6. VI sklopljeno je utanačenje — o obavezama uprave na jednoj i radnika i namještenika na drugoj strani, a ujedno je postignut i sporazum o završetku štrajka. Osim štrajkaškog vodstva i predstavnika USTORJ-a i SPNJ-a, gradonačelnika i šefa policije i predstavnika uprave, u pregovorima su sudjelovali i predstavnici HRS-a u ime »radnika iz jašione«.

Radnički su predstavnici prihvatili prijedlog uprave od 16. V o povećanju plaća od 5—30%. Tim prijedlogom nisu bile zagarantirane minimalne nadnice za cijelu tvornicu, a niti su povišice sasvim odgovarale zahtjevima radnika na početku štrajka. Međutim, treba uzeti u obzir uvjete u kojima se štrajk odvijao, kao i to da štrajkaši općenito postavljaju maksimalne zahtjeve više kao strateški cilj od kojeg se u danim okolnostima može odustati. Ipak, u usporedbi s plaćama prije štrajka, plaće predviđene prijedlogom uprave značile su znatno poboljšanje plaćevnih uvjeta.

Uprava je, nadalje, pristala na određivanje akordnih cjenika:

»U roku od 8 dana od stupanja na posao radnika i namještenika ima se izvjesiti po svim odjeljenjima tvornice akordni cjenovnici sa onim cijenama koje su važile zadnjeg tjedna prije stupanja u pokret«.

Što se tiče namještenika, utanačeno je:

»a) Da se utvrđuje početna minimalna zarada namještenika uposlenih u tvornici sa din. 150.— tjedno«.

Nadalje je dogovoreno: »Da se svi radnici i namještenici koji su bili u poduzeću zaposleni u momentu stupanja u pokret, imadu primiti u posao i da radi pokreta nikome neće biti otkazano niti će biti otpušteni ... Do sada tj. prije štrajka postojeće veće plaće radnika i namještenika neće se sniziti«.[147]

Kolektivni ugovor ima se sklopiti u roku od dva mjeseca od dana vraćanja u posao radnika i namještenika. Kolektivnim ugovorom bit će obuhvaćeni i »sitzeri«.

[146] 6. VI 1936. uputio je u ime Gradskog poglavarstva u Varaždinu pod brojem 9354/1936. gradonačelnik Milković pismo štrajkaškom odboru u kojem iznosi »... prilike su toliko zaoštrene ... Savezno s tim izradilo je ovogradsko poglavarstvo predlog koji će predati zainteresovanim strankama a koji sadržavaju uvjete na osnovu kojih bi se moglo ovo stanje štrajka likvidirati. Pozivate se zato, da pristupite danas u 11 sati osobno na ovogradsko načelstvo da Vam se navedeni predlozi saopće«. RK, 1936, USTORJ, podružnica Varaždin, Pismo Gradskog poglavarstva br. 9354/1936. od 6. VI štrajkaškom odboru.

[147] RK, 1936, USTORJ, podružnica Varaždin, Ovjerovljeni prijepis (7. VI) Utanačenja.

Sklopit će ga u ime radnika i namještenika njihove sindikalne organizacije i izabrani radnički povjerenici.[148] Utanačenjem je dogovoreno i to da se odmah poslije stupanja radnika i namještenika u posao organizira izbor radničkih i namještеničkih povjerenika. Radnici i namještenici će početi radom 8. VI.

Riješeno je i pitanje plaćanja članarine za nogometni klub »Slavija«. Plaćat će je »samo oni koji su dobrovoljni članovi kluba a preduzeće neće vršiti inkaso članarine«.[149]

Tvornica je, dakle, ovim utanačenjem uglavnom priznala i usvojila zahtjeve radnika i namještenika, tj. povišice plaća, akordne cjenike, kolektivni ugovor i pravo sindikalnog organiziranja.

Poslije potpisivanja utanačenja formirala se povorka od oko 2000 štrajkaša radnika i namještenika. Na čelu te povorke išla je grupa od 600 biciklista. Ova je povorka prošla svim važnijim gradskim ulicama i tako manifestirajući »svoju slogu i svijest«[150] i pjevajući radničke pjesme demonstrirala protiv HRS-a i štrajkolomaca.[151]

7. VI održana je u jašioni radnička skupština na kojoj je, osim predstavnika sindikalne organizacije — Bermanca, Pintara, Bekera, Katića i u ime štrajkaškog odbora — Drage Čoklice, Milana Dvorščaka i Terezije Tomašić — koji su prekidani odobravanjem radnika iznijeli podatke o toku štrajka, njegovom značenju, a također i ulogu HRS-a, govorio i dr Mrzljak, uz dra Hinka Krizmana najistaknutiji pripadnik Samostalne demokratske stranke u Varaždinu. On je pozdravio štrajkaše i »njihov uspjeh«.[152]

4.

Četrdesetodnevni štrajk radnika i namještenika tvornice »Tivar« predstavlja odraz specifičnih prilika u radničkom pokretu Hrvatske polovinom tridesetih godina.

On je za razliku od štrajkova vođenih poslije nastupa šestojanuarskog režima bio prvi izraziti primjer klasno-političke borbe širokih radnih masa pod vodstvom KP.[153] Štrajk u »Tivaru« aktivirao je različite političke struje, koje su u njemu stvorile dvije fronte. Na jednoj strani su radnici predvođeni Partijom, pomognuti od progresivnih elemenata sa sela i iz redova građanstva, a na drugoj, osim poslodavaca i neki drugi zainteresirani politički faktori koji su imali udjela u štrajku — među kojima se ističe istup predstavnika HSS-a, odnosno HRS-a. Svi ovi momenti dolazili su do manjeg ili većeg izražaja u razvoju štrajka.

[148] Kolektivni ugovor za radnike sklopljen je 24. VIII 1936, a za namještenike 24. IX iste godine. Predstavnici URSSJ-a nudili su i ovaj put suradnju HRS-u, ali su je njegovi vođe odbili i nastupili su odvojeno (*Radnik*, Zagreb I/1936, br. 1. od 13. VIII, str. 7, i br. 3. od 27, VIII; *Varaždinske novosti*, br. 353. od 3. IX 1936, str. 2, i br. 361. od 29. X 1936, str. 3).

[149] Vidi bilješku 147.

[150] *Varaždinske novosti* br. 341. od 11. VI 1936, str. 4.

[151] *Radničke novine*, Zagreb, VIII/1936, br. 24. od 13. VI, str. 1. i 2.

Veliku ulogu u toku štrajka za podizanje morala radnika odigralo je radničko kulturno-umjetničko društvo »Sloboda«, koje je priređivalo koncerte pod otvorenim nebom za štrajkaše. Također je sudjelovalo i na radničkim skupštinama.

[152] *Radničke novine*, Zagreb, VII/1936, br. 24. od 13. VI, str. 1. i 2.

[153] Takve tendencije pokazala su npr. i dva štrajka tekstilaca 1935, u zagrebačkoj tvornici Hermanna Pollacka. Vidi: I. Božičević, »Dva štrajka tekstilaca«, Beograd, 1952.

Prema tome, iako je štrajk započet i vođen kao ekonomska borba radnika za bolje radne i materijalne uvjete, ipak treba posebno istaći i ove komponente:

1. Politička borba između URSSJ-a, koji je tih godina pod utjecajem komunista na jednoj, i nacionalističke sindikalne organizacije Hrvatskog radničkog saveza na drugoj strani, došla je upravo u štrajku »Tivarovih« radnika do punog izražaja. Dok su komunisti radeći u URSSJ-u, u skladu s odlukama KPJ, intenzivno pokušavali stvoriti jedinstvenu frontu radnika, a štrajkovi su izvanredna prilika za to jer stvaraju borbena raspoloženja, HRS-ova nastojanja kreću u sasvim drugom pravcu. HRS odbija svaku suradnju s komunistima, nastojeći da pozivanjem na nacionalnu svijest onemogući svaku jedinstvenu klasnu borbu za koju se tada zalaže URSSJ pod utjecajem komunista.

Stav HRS-a u ovom štrajku pokazao je tendencije razbijanja jedinstva radnika, što ne predstavlja osamljenu pojavu. Naime, takav je stav došao do izražaja i u mnogim drugim štrajkovima, npr. 1936. u štrajku građevinskih i drvodjelskih radnika u Zagrebu itd. Takva nastojanja HRS-a, međutim, nisu dovela do znatnijih rezultata ni u ovom štrajku ni u ostalima. To se vidi po tome što su radnici u većini ostali sve do kraja štrajka uz štrajkaško vodstvo i svoje sindikalne organizacije. Osim toga, u godinama koje su slijedile došlo je do masovnog prilaženja radnika iz HRS-a u sindikalne organizacije koje su bile pod neposrednim političkim utjecajem tada već KP Hrvatske.

2. Solidariziranje seljaka s radnicima. Seljaci, iako su do tada bili pod utjecajem HSS-a, pa čak organizirani u toj stranci, pomogli su materijalno i moralno borbu radnika organiziranih u URSSJ-u koji je pod neposrednim utjecajem komunista.

Seljaci, su, nadalje, odbili ponudu tvornice da postanu štrajkolomci, usprkos tome što je HSS-ovski HRS pružao punu podršku nastojanjima uprave da onemogući štrajkašku akciju, koju su predvodili komunisti preko URSSJ-a.

Seljaci su zauzeli takvo držanje ne samo zato što su i sami bili ili stalni ili sezonski radnici tvornice »Tivar« pa su na osnovi vlastitog iskustva uviđali opravdanost štrajkaških zahtjeva nego i zato jer su, za razliku od vodstva HRS-a i HSS-a s obzirom na svoj socijalni i politički položaj, pristaše odlučne borbe za radnička prava.

Takvo stajalište prema borbi radnika seljaci nisu zauzimali samo u vezi sa štrajkom u »Tivaru«. Oni su isto tako pomagali radničke štrajkove i solidarizirali se s njihovom borbom godine 1932. u Dugoj Resi; 1934. u Solinskom bazenu; 1935. prilikom štrajka kod Hermanna Pollacka u Zagrebu i ciglarskih radnika u Bedekovčini; 1936. u štrajku građevinskih i drvodjelskih radnika u Zagrebu itd.

РЕЗЮМЕ

ЗАБАСТОВКА ТЕКСТИЛЬНЫХ РАБОЧИХ В »ТИВАРЕ« В 1936 ГОДУ

Забастовка 2.300 рабочих и 120 служащих на заводе для производства текстиля »Тивар« в городе Вараждине, одном из самых больших таких заводов в стране, показывает характеристичное состояние в рабочем движении Хорватии в половине тридцатых годов. Эта забастовка, которая началась и велась как экономическая борьба рабочих под руководством Коммунистической партии с целью улучшения рабочих и платежных условий и заключения коллективного контракта характеристична еще и по этим компонентам:

1. Солидаризировании крестьян из окрестных сел с заводскими рабочими. Крестьяне материально и морально помагают 40-дневную борьбу рабочих — привозят на своих телегах пищу в город для рабочих и отклоняют каждую попытку правительства завода и Хорватского рабочего союза ХРС, то есть ХСС чтобы стали штрайкбрехерами, хотя они формально и организованы в ХСС.

2. Политической борьбе двух профсоюзных организаций — Объединенного рабочего профсоюзного союза Югославии (УРССЮ), т. е. Союза текстильщиков (который в половине тридцатых годов находится под непосредственным влиянием коммунистов) и националистического Хорватского рабочего союза за которым находится Хорватская крестьянская партия (ХСС). ХРС после выборов с 5 мая 1935 года начинает вновь организоваться и желая в свои организации притянуть как можно больше рабочих не выбирает средств и отталкивает каждую попытку формирования единственного фронта рабочих за чье осуществление борятся коммунисты через УРССЮ.

Но ни в этой забастовке, а ни в других которые явились в половине тридцатых годов ХРС не удается разбить единство рабочих.

Забастовка (которая продолжалась с 29 апреля по 1 июня 1936 года) после многих препятствий и после тяжелой борьбы закончена победой рабочих — улучшены платежные условия и осуществлено законное право на коллективный контракт.

ZDENKA HOLOTÍKOVÁ*

Slovačko pitanje i Komunistička partija Čehoslovačke za vrijeme predminhenske Republike**

POD pojmom nacionalnog pitanja Slovačke prije minhenskoga sporazuma o ČSR podrazumijevamo kompleksni niz problema, a ne samo one koji su u neposrednoj vezi s razvojem i poviješću slovačkoga naroda. Stotine tisuća pripadnika mađarske nacionalnosti, koje su živjele pretežno u kompaktnim cjelinama na teritoriju Slovačke, zatim pripadnici njemačke, a i nekih drugih nacija, također su se, u različitim prilikama, susretali s pojavama nacionalnog proganjanja. Ali srž nacionalnog pitanja u Slovačkoj činilo je bez sumnje slovačko pitanje, kao kompleks činjenica koje su se odnosile na interese i prava naroda.

Ovaj će članak biti pokušaj da se shvati bit slovačkog pitanja nakon 1918. godine i da se analiziraju najvažnije koncepcije njegova rješenja, kako su se razvijale i slijedile jedna za drugom u vrijeme prije minhenskoga sporazuma o ČSR.

Među faktore koji su u znatnoj mjeri određivali položaj Slovačke u ČSR pripada i poznati agrarni karakter zemlje i nedovoljno razvijena industrija. Gospodarska zaostalost Slovačke ovisila je i prije i nakon 1918. godine o politici vladajućih klasa naroda koji je bio na vlasti. Likvidaciju gospodarske zaostalosti nije bilo moguće očekivati od narodnjačke politike vladajuće buržoazije. Osim toga — sadržaj slovačkog pitanja nije činio samo ekonomski položaj Slovačke. Slovačko pitanje nije se, prema tome, moglo riješiti samo gospodarskim ili socijalnim uzdizanjem Slovačke. Osnova slovačkog pitanja, u odnosu slovačkoga naroda prema vladajućem narodu, bila je prije svega u tome što Slovacima nisu bila priznata politička prava koja su im kao narodu pripadala. Slovačkom narodu nije bio priznat adekvatan udio ni u odlučivanju o državnim a ni o njegovim vlastitim poslovima i upravljanju njima. U tom smislu slovačko pitanje postoji od samoga početka ČSR, iako se njegove posljedice nisu pojavile u svim oblicima istodobno i odjedanput. Nakon godine 1918. odlučujuću vlast u državi preuzela je češka buržoazija.

Budući da se u politici vladajuće buržoazije i u njezinim odnosima prema slabijem, potčinjenom narodu ponekad pojavljivala oholost, grandomanija i ignoriranje potreba drugoga — poslije god. 1918. neizbježno je dolazilo do toga da je vladajuća buržoazija u sistemu centralizacije moći i vlasti odlučivala prije svega ili jedino na temelju potreba češke buržoazije i s nedovoljnim razumijevanjem za potrebe Slovačke.

Tako su se postepeno gomilale nepoželjne pojave s gledišta interesa ove ili one klase ili sloja u Slovačkoj. U iskristaliziranom obliku možemo ih uočiti na primjer kao pitanje činovnika i radnika, pitanje kočenja razvitka industrije, pitanje otežavanja unifikacije odnosa u proizvodnji i saobraćaju, što se ispoljavalo u obliku zahtjeva za izjednačenjem visine saobraćajnih tarifa, carina, poreza, visine državnih zajmova, uopće kao pitanje ekonomskog zaostajanja Slovačke.

---

* Naučni suradnik Instituta za povijest Komunističke partije Slovačke, Bratislava.

** Predavanje održano u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske 17. VI 1965.

Privredno zaostajanje za razvojem susjednih pokrajina s kojima je Slovačka ušla u novu državu, što je bila posljedica njezina neravnopravnog položaja a i raznih drugih uzroka koji se nalaze izvan okvira odnosa Čeha i Slovaka, utvrđivalo se i postajalo problem koji je bilo teško riješiti.

Socijalne posljedice tog zaostajanja — sniženi životni standard radnih ljudi, nedostatak radnih mjesta, gomilanje ljudi bez kvalifikacije, masovno iseljavanje i niska kultura stanovanja — stvorile su atmosferu nemira i trajnog nezadovoljstva, što se ispoljavalo u najrazličitijim nacionalno obojenim oblicima.

Na području ideologije, kulture i društvene svijesti imala je svoj negativan odraz fikcija čehoslovačkog naroda, koja je, među ostalim, bilo direktno, bilo indirektno, vodila k izravnom pritisku i jačanju čehizacije.

Ni najkritičkije vrednovanje slovačkoga pitanja u ČSR prije minhenskoga sporazuma nije, razumije se, u protivurječju s pozitivnom ocjenom postanka ČSR i značenjem državnog ujedinjenja Čeha i Slovaka. Čehoslovačka država nije se mogla u uvjetima kapitalizma stvoriti i razvijati a da se u njoj ne pojavi nacionalno pitanje u ovom ili onom obliku političkog stremljenja. No Čehoslovačka Republika bila je po svojoj formi država koja je pružala mogućnost da se to pitanje riješi u njezinim granicama. Ni radikalna narodnjačka koncepcija rješenia slovačkog pitanja nije postavljala kao uvjet svoje realizacije razbijanje čehoslovačke državne cjeline. A revolucionarno stajalište komunističkog pokreta u Slovačkoj, nakon traženja puta i stjecanja iskustava, izrazilo je uvjerenje o maksimalnoj svrsishodnosti i korisnosti državnog ujedinjenja Čeha i Slovaka.

Nacionalno potčinjavanje nakon 1918. godine nije se odnosilo samo na golu egzistenciju slovačkog naroda, kao što je to bilo do 1918. godine. Naprotiv, buržoaskodemokratska revolucija 1918. godine oslobodila je skriveni i zapreteni potencijal slovačkog narodnog razvoja i samosvijesti i pružila slovačkim demokratskim i revolucionarnim snagama mogućnost da se pojave i razvijaju. Zbog toga je neizbježno moralo doći do osjetljivijeg i masovnijeg reagiranja na svaku nacionalnu nepravdu.

Promijenila se, nadalje, i konstrukcija slovačkog društva, što treba označiti kao pozitivnu pojavu, koja je svakako samo pridonijela prijeko potrebnom postavljanju slovačkog pitanja.

U toku 1921—1930. god. došlo je, naime, u socijalnoj strukturi stanovništva do značajnih promjena. Kvantitativno je oslabilo poljoprivredno stanovništvo a ojačalo je stanovništvo zaposleno u industriji. Godine 1921. od 1000 stanovnika bilo je u poljoprivredi zaposleno 633,1 stanovnika, a 1930. god. 576,1 stanovnika.[1] No prije svega treba registrirati neobično jačanje i rast tzv. srednjih klasa, što je ovisilo o promjenama u nacionalnom položaju Čeha i Slovaka, s oslobađanjem mjesta u nekonjunkturnim zanimanjima pripadnika češke i slovačke nacionalnosti na štetu stanovništva njemačke i mađarske nacionalnosti. Osim nacionalnih momenata, u Slovačkoj treba uzeti u obzir i moment jačanja administrativnog aparata i organa državne uprave uopće, razvoj transporta, trgovine, a osobito razvoj školstva. U tom smislu pokazao se kod stanovništva u Slovačkoj ovakav razvoj: od 1000 stanovnika bavilo se god. 1921. neproduktivnim zanimanjima samo 101,7 čovjek, a god. 1930. već 153,6 čovjeka.

[1] Popis stanovništva Čehoslovačke Republike 1. prosinca 1930, dio drugi, Zanimanje stanovništva, dio treći (zanimanje i socijalna klasifikacija prema narodnosti). Prag, 1935, str. 14. i dalje.

Ta je promjena još vidljivija u odnosu apsolutnih brojki. God. 1921. bavila su se neproduktivnim zanimanjem 172.524 stanovnika slovačke narodnosti, a god. 1930. bilo ih je već 298.047. Apsolutni prirast u neproduktivnim zanimanjima u god. 1921—1930, iznosio je, prema tome, 125.523, a to je znatno ojačanje tzv. srednjih klasa, u razdoblju kad je dolazilo do odlučnog političkog razvrstavanja u Slovačkoj i u ČSR.[2]

Ojačane srednje klase, predvođene inteligencijom, već su same po sebi izvor razvitka nacionalnog osjećanja. U slučaju neriješenog nacionalnog pitanja — koje ih je konkretno pogodilo na primjer u vezi sa zapošljavanjem — srednje klase postaju faktor jačanja u obrani nacionalizma.

Na taj je način i iz spomenutih razloga slovački problem postao u republici prije minhenskog sporazuma akutan i goruć problem.

Politički se život nakon 1918. godine razgranao u sistem od više političkih partija. Stupanje na snagu buržoasko-demokratske relativne slobode riječi i štampe omogućavalo je da se i slovačko pitanje postavi kao prijeko potrebno i da se na nj pruži kategorički odgovor.

Tim su se pitanjem bavile mnoge političke partije, opozicione i lojalne političke snage u Slovačkoj i Češkoj. Neke od političkih partija zaokupilo je slovačko pitanje samo periferno, a za druge je ono bilo glavna stepenica uzdizanja.

Svaka politička partija i njezini pripadnici, svaka klasa i društvena grupacija zauzela je svoj stav prema rješenju slovačkoga pitanja ili svojim ograđenim klasnim egoizmom, ili, nasuprot, širokim shvaćanjem socijalnih, kulturnih i ekonomskih potreba općedruštvenog značaja.

U napetoj atmosferi političkih borbi bilo je mnogo pretjerivanja, mnogo zloupotreba. Među borcima za rješenje slovačkoga pitanja ima velikih ličnosti i malih figura, mislilaca i šarlatana.

Ponekad se osnova na kojoj počiva slovačko pitanje suzivala, a ponekad su u okvir nacionalnog ugnjetavanja uključene i nedaće koje su stizale svaku narodnu cjelinu u određenoj etapi kapitalističkog razvoja. U slovačko pitanje uključivali su se i negativni faktori koji su izvirali iz osnove kapitalističkoga sistema uopće. Nije prošlo mnogo vremena od izbora 1923, a posebno od izbora za parlament 1925. god., a Slovačka je formirala izrazito oštre konture svog opozicionog lica, koje se ni u budućnosti nije bitno mijenjalo. Cjelokupan broj predanih važećih glasačkih listića u Slovačkoj na izborima za parlament 1929. godine iznosio je 1,428.030. Od toga su opozicione stranke dobile približno 820.000 glasova.[3]

Nakon 1925. godine počele su se slovačkim pitanjem baviti i one stranke i ličnosti koje su do tada negirale da to pitanje postoji.

I dosljedno čehoslovački orijentirana Socijaldemokratska partija, koja se plašila intenzivne nacionalističke narodnjačke politike, razmišlja o slovačkom pitanju, o njegovim uzrocima i načinu njegova rješenja. U Radničkim novinama pojavljuju se članci i rasprave koje se dotiču slovačkoga pitanja u toku cijele 1925.

[2] Statistički pregled Čehoslovačke Republike (Državni statistički zavod u Pragu, 1930); na str. 261. i 262. uspoređeni su izbori za poslaničku skupštinu 1920, 1925. i 1929. godine. Navedeno je 49 političkih stranaka koje su se kandidirale na izborima. Taj broj nije bio stabilan. Neke su stranke sudjelovale na izborima samo jedanput, neke su apstinirale ili su se spojile s drugom političkom strankom.

[3] Na izborima godine 1929. dobile su jedinstvene opozicione partije slijedeći broj glasova: HSLS 403.680; Jurigova narodnjačka stranka 5.394; Njemačko-mađarska opoziciona približno 260.000; KPČ 152.385; Opozicija u cjelini (bez obzira na njezine unutrašnje razdore) 821.459. Statistički pregled Čehoslovačke Republike, Državni statistički zavod u Pragu, 1930, str. 256—257.

god. Župski kongres pohronske župe prima već u svibnju, dakle još prije izbora, rezoluciju u kojoj se među ostalim traži gradnja željeznice Červená Skala — Margecani.[4] Nakon izbora aktivnost se u tom smjeru pojačava. Organ Socijaldemokratske stranke u Slovačkoj donosi članke u kojima se ponovo zahtijeva obnavljanje proizvodnje u pojedinim poduzećima,[5] ili se govori o problemu regresa industrijske proizvodnje u Slovačkoj i položaju Slovačke u ČSR.[6]

O slovačkom pitanju izjašnjava se u siječnju 1926. godine Slovački okružni odbor Socijaldemokratske stranke,[7] a u toku godine i drugi službeni forumi te stranke. Kongres zastupnika socijaldemokrata 10. i 11. IV iste godine osobito uporno ukazuje na potrebu gospodarske, kulturne i političke konsolidacije Slovačke. Slovačko pitanje registrira i čehoslovačko krilo slovačke buržoazije koje predstavlja Agrarna stranka.

U osnovi možemo — uz određeni neizbježivi rizik poistovećivanja koje ugrožava svaki pokušaj klasifikacije — govoriti o nekoliko smjerova u području pogleda na rješenje slovačkoga pitanja. Jedan od tih smjerova forsirao je demokratsko ili reformističko rješenje slovačkog pitanja, u prvom redu privrednim unapređenjem Slovačke. Taj su nazor prije svega zastupale pročehoslovačke političke snage, koje su se orijentirale na čuvanje postojećeg stanja. Mislim da ta koncepcija nije zadirala u državnopravni oblik i u pitanja političkih prava slovačkoga naroda i zbog toga što njezini tvorci osobno, kao predstavnici vladajućih partija, nisu imali osjećaj nedovoljnog angažiranja svojih političkih ambicija. Nisu obraćali pažnju niti na zahtjev za priznanje narodne samostalnosti. Njihov se pogled, u prvih deset godina egzistencije ČSR, razvio iz poznavanja golih i nepobitnih činjenica, kao što je ekonomsko zaostajanje Slovačke, utvrđeno nekim mjerama koje je poduzimala vladajuća buržoazija, a te su mjere slovačku buržoaziju očito oštećivale. Nosioci ove koncepcije bili su političari Agrarne a djelomično i Socijaldemokratske partije. Njihova stajališta nisu podupirale jedinstvene pobude i ciljevi. Zajednička im je bila želja za stvaranjem države, antimađarsko nastojanje i negativan stav prema narodnjačkoj politici. Put do ispunjavanja zahtjeva za unapređenje Slovačke, kako su ga formulirali već 1925. godine — iako nejasno i nekompleksno — vodio je preko kompromisa i reformi, prije svega na ekonomsko-socijalnom području. Taj je put, međutim, izgubio na privlačnosti u uzburkanoj Slovačkoj s oštro naglašenim konturama socijalnih i ekonomskih nedaća. Buržoaskodemokratske formule za rješenje društvenih problema u Slovačkoj u mnogim su se pogledima već profanirale (agrarna reforma i slučaj njezine realizacije u Slovačkoj, javna uprava, politička i građanska prava, njihova labilnost i nepoštivanje) i mogle su značiti samo sumnjivo obećanje osnovnog poboljšanja na području razvoja slovačkog pitanja. Napokon, sama Agrarna stranka tridesetih godina revidira svoje stajalište, zauzima liniju dosljednijeg zastupanja interesa slovačke buržoazije, okuplja se i organizaciono oko Narusa i časopisa »Zemlja« i formira određeniji protucentralistički smjer, tzv. regionalizam. Na procentralističkim pozicijama ostaje dosljedno sve do kraja samo Socijaldemokratska stranka i politički još manje značajna, Slovačkoj u biti tuđa, Stranka češkim socijalista.

Slovačka je, naime, bila sklona da prihvati radikalan način rješenja svoga pitanja, a tu su dolazile u obzir samo dvije struje, dvije linije, dva pokreta: po svom

[4] Radničke novine, 21. II 1926, članak »Za ponovni početak proizvodnje u staklani u Utekačima«.

[5] Radničke novine, 12. VIII 1926, članak »Zašto industrija u Slovačkoj slabi«.

[6] Radničke novine, 20. X 1926, članak »Slovačka će ostati kolonija da bi Hodža u njoj ostao prvi«.

[7] Radničke novine, 19. I 1926.

karakteru opozicioni, protucentralistički, revolucionarni, komunistički pokret, koji odbacuje buržoaskodemokratsko rješenje slovačkog pitanja, ili — reakcionarni, narodnjački pokret.

Odmah možemo dodati da je u borbama za pridobivanje nacionalno ugnjetavanih i nacionalno ili nacionalistički prožetih pripadnika slovačkoga naroda brzo pobijedila Narodna stranka, koja je vodila za sve vrijeme postojanja predminhenske republike. Već na prvim izborima na koje je Narodna stranka izašla kao opoziciona — na općinskim izborima 1923. godine — postigla je izrazitu pobjedu nad svim ostalim političkim partijama u Slovačkoj.

Bilo je tome nekoliko uzroka: već i sam moment opozicione politike za svaku je partiju u njezinim nastojanjima da dobije podršku birača i simpatizera bio više nego odlučujući faktor.

Narodna stranka, buržoaska partija u buržoaskom sistemu, kao posljedicu svoje opozicije — uz izuzetak kratkog razdoblja sudjelovanja u vladi od 1927. do 1929. godine — snosila je neugodnu odgovornost za razvoj događaja u državi. Mogla se postavljati u položaj onih političkih snaga koje se još nisu izjasnile ili nisu mogle iznijeti svoj stav o formiranju oblika društvenog uređenja. U međuvremenu se vladajuća buržoazija već više puta kompromitirala, već su je više puta pozivali na odgovornost, a češće su među tužiocima — i ne na posljednjem mjestu — bili političari Narodne stranke. Ali i neke druge okolnosti išle su na ruku narodnjačkoj politici.

Na primjer, privredne teškoće kroz koje je prolazila mlada država također su slabile politički kapital vladajuće buržoazije. U narodnjačkom krugu te su teškoće poslužile kao materijal za agitaciju koja je bila obojena nacionalno i socijalno. Impuls antičeških napada i kampanja bila su u istoj mjeri i neka djela ugnjetačkog aparata, odnosno buržoaskodržavnih organa (persekucija, brutalni postupci žandara na javnim skupovima, ograničavanje političkih prava, slobode govora, i slično).

Istovremeno treba reći da je nacionalizam narodnjačke buržoazije dominirajuća ideja njezina programa, a to znači da nije samo rafinirano oružje u arsenalu predizborne kampanje. Narodnjačka buržoazija je nacionalistička, kao takva egzistira i raste u osnovi na organski plodnom tlu razdražene slovačke narodne svijesti. Ona svoj stav gradi čak na određenom tradicionalnom antimađarskom otporu iz vremena prije prvog svjetskog rata i postavlja na svoje čelo i na političku arenu iskusnog političara i govornika, župnika A. Hlinku, koji je uživao autoritet i glas narodnoga mučenika.

Narodna stranka mogla je, u usporedbi s ostalim političkim strankama, izvlačiti korist i iz svoje tradicionalne idejne usmjerenosti, koja je odgovarala doduše konzervativnom ali vrlo jakom a nekad i odlučujućem elementu društvene svijesti. Reprezentirala je od svojeg početka katolički pokret u Slovačkoj. To je već samo po sebi Narodnoj stranci osiguravalo masovnost s obzirom na religioznost slovačkog stanovništva i na odnos pojedinih vjerskih grupacija (prema popisu stanovništva od 15. II 1921, od 3,000.870 stanovnika u Slovačkoj 2,128.377 izrazilo je pripadnost rimokatoličkoj crkvi)[8], davalo joj čak obilježje narodnosti. Poslije 1918. godine postali su katolicizam i nacionalizam dva osnovna elementa narodnjačkog programa. Isto tako, odmah je došlo do uzajamnog potpomaganja i produbljivanja veza, do ujedinjenja antičeškog pokreta s antiateističkim i proklerikalnim. Mogućnost uključivanja katoličkog klera u politiku imala je i svoje praktične prednosti. Tu je već postojao kontakt s narodom, nije ga trebalo tek uspostavljati, predstavnici crkve

[8] Statistički pregled .... sv. 10.

bili su financijski neovisni o državi, uživali su zapravo i stvarni imunitet s obzirom na svoj položaj među ljudima, a koristili su se i zaštitom viših staleža svjetske katoličke hijerarhije.

Narodna stranka odmah je prihvatila otpor protiv pojave nacionalnog ugnjetavanja, već 1921. godine, bez dugog oklijevanja, formulirala je svoj program autonomije, koji dugo godina nije morala mijenjati. Zaboravila je, doduše, u tom programu cijeli niz životno važnih problema za slovački narod, ignorirala je u osnovi pitanja privrednog, socijalnog i kulturnog karaktera, a svoju je djelatnost usmjerila izričito na pitanja administrativnog upravljanja, formirajući tako kostur cijelog svog programa, državno-političku i administrativnu autonomiju u smislu pitsburškog dogovora. Realizacija takve koncepcije državnopravnog uređenja ČSR imala je postati garancijom i izlazom za rješenje svih daljih neophodnih pitanja slovačkoga naroda, koja Narodna stranka prije toga nije uzimala u obzir.

Smisao politike Narodne stranke ogledao se u njezinim akcijama koje su se vodile pod geslima napadačkog karaktera. I tako u onim prilikama, uz određeni stupanj iskustva masa, u uvjetima kad je slovačko pitanje vapilo za rješenjem, a s obzirom na aljkav, neodlučan i ignorantski stav ostalih stranaka prema tom pitanju, Narodna stranka postaje gotovo automatski vodećom snagom nacionalnog pokreta Slovaka, te još više podstrekava, produbljuje, širi i određuje njegov oblik i na kraju zloupotrebljava svoj položaj.

Desničarski karakter Narodne stranke i njezina orijentacija na reakcionarne snage susjednih agresivnih režima predskazuju, svakako, njezin moralni i stvarni slom. Dalji razvitak Evrope i svijeta, usmjeren na okupljanje progresivnih snaga za obranu demokracije, odnosno realizaciju revolucionarnih promjena, dovodi Narodnu stranku na pozicije antinarodne, štetne politike, koju će narod napustiti. Ali sve do sukoba s demokratskim i revolucionarnim snagama narodnjački pokret ostaje praktički svih 20 godina postojanja ČSR najbrojnija politička snaga, koja je uvjetovala labilan položaj ČSR i pogoršavala atmosferu zajedničkog života Slovaka i Čeha.

Međutim, put za rješenje slovačkoga pitanja tražila je i pronalazila i treća, mlada, svojevrsno odgojena politička snaga u Slovačkoj — komunisti. Komunistički pokret ponikao je u Slovačkoj 1920—1921. godine. Nije bio onamo unesen, nije bio umjetno održavan. Organski je izrastao i jačao na težnjama stotina tisuća siromašnih za socijalnim i nacionalnim oslobođenjem i za sve svjesnijim nastojanjem proletarijata Slovačke da se uključi u društveni i politički život, da stekne vlast; taj je pokret izrastao iz mržnje prema kapitalističkom društvenom uređenju, jer je postojanje takvog uređenja bilo nezamislivo, nepravedno, nemoguće i neprihvatljivo, pogotovu nakon strašnih iskustava naroda u nedavnom svjetskom ratu.

Komunistička partija Čehoslovačke, kao partija koja je potencijalno sposobna da zahvati goruće i istovremeno osnovne teškoće društva i da nađe put za njihovo rješenje, već je u toku svog postanka osjetljivo reagirala na niz ključnih, za široke mase životno značajnih problema. Kako to da ipak nije uspjela da stane na čelo nacionalnog pokreta Slovačke? Svjesni složenosti tog problema, pokušat ćemo da pronađemo odgovor na to pitanje.

To što komunistički pokret u Slovačkoj nije u kapitalističkoj ČSR postao vladajućom snagom nacionalnog pokreta posljedica je više uzroka subjektivnog i objektivnog karaktera, a i uzroka koje je teško uključiti u ovu ili onu političku kategoriju.

Radnička klasa bila je u Slovačkoj brojčano slaba, u velikom dijelu raštrkana po mnogim manjim industrijskim objektima izvan značajnijih središta političkog

života.[9] Velik udio u radu partije i u pokretu imali su poljoprivredni radnici, zainteresirani zbog nesnošljivo teškog položaja prije svega za rješenje socijalnih pitanja. Godine 1924. u XX okrugu KPČ (bratislavskom) činilo je poljoprivredno radništvo 54,16 posto članstva stranke.[10] Taj se odnos, doduše, slijedećih godina izmijenio, ali ne mnogo. Prema izvještaju za IV redovni kongres KPČ god. 1927. poljoprivredni radnici u navedenom području sačinjavali su 51 posto članstva KPČ.[11] U pokretu i partiji osjećao se još dugo nakon njezina osnutka utjecaj mađarizacije, koji je u velikoj mjeri smanjio osjetljivost slovačkog proletarijata prema pitanjima suptilnijeg karaktera — prema nacionalnom pitanju, prema pitanjima s područja kulture, jezičnom pitanju itd.

Pokret je trpio i zbog nedostatka rukovodećeg kadra, iskusnijih revolucionara, kao što su bili npr. Šmeral, Haken, Zápotocki. Znatnu su pomoć pružili pokretu pripadnici rukovodećeg kadra mađarskih komunista. Oni su bili odlični organizatori, govornici i agitatori. Komunistički je pokret u Slovačkoj i u svojem centru po svom nacionalnom sastavu šareniji negoli igdje drugdje. Nije riječ o tome da li bi taj pokret zbog svoje mnogonacionalnosti bio sposoban da definitivno riješi slovačko pitanje. Komunistički pokret, sa svojim dosljedno formiranim osjećajem internacionalizma, sposoban je da odlučno riješi i nacionalno pitanje određene narodnosti. Nije, prema tome, riječ samo o mogućnosti pokreta već i o njegovoj privlačnosti i sposobnosti da brzo steče povjerenje naroda, da prestigne buržoaskonacionalni pokret. Zato je, mislim, umjesno postaviti pitanje: nije li u tom smislu prepolagana slovakizacija hendikepirala pokret, barem za neko vrijeme, u usporedbi s monolitnim nacionalnim pokretom slovačke buržoazije.

U razvoju efikasnije nacionalne politike KPČ u Slovačkoj svoju je ulogu, bez sumnje, imalo i organizaciono ustrojstvo unutarnjeg života KPČ. Ovu strukturu karakteriziraju centralističke tendencije koje su smetale komunističkom pokretu u Slovačkoj u razvijanju ne samo samostalnije politike nego i politike prilagođenije uvjetima slovačkog društva. Organizacioni sistem KPČ, kakav je bio dvadesetih godina, isključivao je postojanje pokrajinskog organa komunističkog pokreta u Slovačkoj. Vezu između tog pokreta i CK KPČ činio je samo instruktor — jedina osoba koja je odgovarala za politiku KPČ u Slovačkoj. Lubohnijanski kongres formirao je za vođenje rada socijaldemokratske ljevice u Slovačkoj i Zakarpatskoj Ukrajini tzv. Akcioni odbor za Slovačku i Zakarpatsku Ukrajinu.[12] Slijedeći kongres KPČ u svibnju 1921. priznao je postojanje toga organa. Zajednički kongres (26. X — 2. XI 1921) poništio je Akcioni odbor i ustanovio funkciju »sekretara za Slovačku i Zakarpatsku Ukrajinu«. Funkcija je bila povjerena Št. Koršiaku, kasnije J. Verčíku.

Na drugoj strani, međutim, razmjerno široka, ili čak s današnjeg gledišta i vrlo široka demokracija unutar partije u prvoj polovini dvadesetih godina imala je za posljedicu da se u sjedištu partijskih časopisa, u Vrutkama, među urednicima i političarima koji su tamo živjeli, formirao organ nazvan Slovački odbor, u obliku slovačke komisije za štampu, tzv. Komisije izvršnog odbora KPČ, koja je u određenoj mjeri ispunjavala funkciju pokrajinskog organa pokreta u Slovačkoj.

---

[9] U Češkoj su bila 2,734.344 stanovnika koji su radili u industriji, a u Slovačkoj 530.192. Neposredno zaposlenih u industriji u Češkoj je bilo 1,367.666, a u Slovačkoj 227.196 stanovnika. Statistički pregled . . . . . str. 21.

[10] Izvještaj za II kongres KPČ, Prag, prilog, tablica br. 8.

[11] Izvještaj za IV redoviti kongres KPČ, Prag, 1927, dodatak izvještaju za IV kongres KPČ, str. 8.

[12] Istina siromaštva, 24. XI 1921.

Ozbiljan nedostatak nije se sastojao samo u neslužbenoj djelatnosti vrutočkih komunista, vezanoj neizbježivo uz nepoželjnu improvizaciju i nepotpune informacije o cjelokupnom pokretu, nego i u tome što takav organ nije postojao u centru političkog i društvenog zbivanja pokrajine.[13]

Među negativnim momentima koji su utjecali na sve oblike rada komunista treba spomenuti i sektaške sklonosti i tendencije. One su došle jače do izražaja u pokretu potkraj dvadesetih i u početku tridesetih godina, otežavale su zbližavanje s neproleterskim klasama koje su u Slovačkoj bile zainteresirane za rješenje nacionalnog pitanja. Tako su srednji slojevi, uključivši inteligenciju, koji su — kako smo već vidjeli — poslije 1918. god. ojačali, postali objekt na koji je buržoaska nacionalistička ideologija lakše mogla djelovati, pa su dapače ti srednji slojevi postali i nosioci te ideologije. Na kraju, nije neznatan uzrok takvog stanja ni to što komunistički pokret nije stao na čelo nacionalnog gibanja u Slovačkoj, jer se u tom vremenskom prestizanju Narodna partija prije posvetila nacionalnom pitanju.

Ovdje svakako treba uzeti u obzir činjenicu da se Narodna partija zbog nacionalizma svoje klase izrodila, da je živjela samo za nj i od njega. Komunistička se partija bori za rješenje šireg kompleksa pitanja cijelog društva. Nacionalno pitanje u razdoblju priprema socijalističke revolucije, u časovima nada — bilo opravdanih ili optimističkih pretjeranih, a može se odmah reći da su bile optimistički pretjerane — Komunistička partija ne promatra samostalno. Osim toga, komunisti u Slovačkoj ne razvijaju svoj program izolirano od ostalih komunista u državi, već se ujedinjuju u jednu partiju, sa zajedničkim programom, sa istom idejom vodiljom: promijeniti društveni poredak cijele države. Ta činjenica udvostručuje snage revolucionarnog pokreta, a u perspektivi je stvarno jedina garancija uspješne promjene kapitalističke ČSR u socijalističku, kao što je kasnije uvjerljivo pokazala historija. Istina je, doduše, da je to slabilo politiku komunista u pojedinim nacionalnim grupacijama, a konkretno i u Slovačkoj, isključujući mogućnost razvijanja vlastitih strateških i taktičkih koncepcija koje odgovaraju specifičnim uvjetima svake pokrajine. I u tom je pogledu nacionalistički pokret buržoazije u svojoj slobodnoj nacionalnoj agitaciji, propagandi i organiziranju svakodnevnih akcija i velikih kampanja u privremenoj prednosti pred pokretom internacionalnog karaktera.

Činjenica da komunistički pokret zbog cijelog niza uzroka nije u predminhenskoj Čehoslovačkoj postao vodeća snaga nacionalnog pokreta predstavlja samo jednu stranu problema koji nas zanima. Druga je strana pitanje kakav je stav naposljetku zauzela KPČ u Slovačkoj prema slovačkom pitanju, koju je liniju nacionalne politike slijedila i kroz kakve je promjene ova linija morala proći. Konfrontacija intelektualnog usredotočenja komunista na shvaćanje biti slovačkog pitanja, na teoretsko svladavanje tog problema kao preduvjeta uspješne političke djelatnosti, s teoretskim nastojanjem buržoazije argumenti su koji govore isključivo u prilog komunista.

Komunisti su se trudili da nacionalnom pitanju priđu s naučnih pozicija. Na stranicama teoretskih stručnih časopisa susrećemo se s oštrom borbom mišljenja, posebno mladih revolucionara, na području teoretske razrade slovačkog pitanja. I ovdje je opet internacionalni karakter KPČ stvarao svoju aktivu, koju na svom kontu nikad ne bi mogla imati buržoazija. Intelektualno bogatstvo ličnosti slovačkog komunističkog pokreta širi se prilozima čeških, mađarskih i njemačkih komunista. Uzajamne diskusije i oštre polemike skraćuju kompliciran put do istine. Nakon V kongresa KI god. 1924, prije II kongresa KPČ i na II kongresu KPČ, na kojem je trebalo da se saberu rezultati kritičkog vrednovanja dotadašnjeg djelovanja KPČ,

[13] O egzistenciji tog centra komunističkog pokreta zauzeli su Vl. Clementis i G. Steiner kritičko stajalište u prvoj polovici dvadesetih godina.

a zatim i njene politike, u dnevnoj komunističkoj štampi i u teoretskim periodicima razvile su se diskusije. Slovačkom pitanju posvetili su se tada. K. Kreibich, Kl. Gottwald, J. Verčík, E. Burian, J. Gáti i drugi. Među diskutantima nije bilo jedinstva u tome kako da se realiziraju prava naroda na samoodređenje. K. Kreibich zastupa ideju autonomije Slovačke, Kl. Gottwald brani koncepciju »potpuno samostalne Slovačke«, J. Verčík također zastupa istu koncepciju, a E. Burian iznosi drugačije poglede u svom referatu o nacionalnom pitanju na II kongresu.

Osobito je značajan teoretski rad marksističke slovačke inteligencije okupljene oko časopisa DAV. Nije važna činjenica što u njemu ima nekih netačnosti u ocjenjivanju, što se sve do 1925. god. s kolebanjem upotrebljava pojam samostalne Slovačke.[14] Vrijednost je u širini naobrazbe i pogleda, u dubini intelektualnih fondova kojima ova inteligencija raspolaže. Od velikog je značenja njezino uporno nastojanje da kroz interese radničke klase upozna probleme cijelog slovačkog društva i da ne liši rješenje slovačkog pitanja bilo kojeg značajnijeg aspekta.

DAV objavljuje niz mišljenja o socijalnim prilikama u Slovačkoj, o potrebama njena ekonomskog razvoja, a dotiče se i nekih osjetljivih pitanja, koja su se tada, u vihoru klasnih borbi, s aspekta revolucionarne prakse mogla činiti nevažnima — pitanja čuvanja i njegovanja jezičnog osjećaja, svakodnevnog političkog rada sa slovačkim proletarijatom, i slično.

Pri tome je zanimljivo da ni u mladim godinama tih slovačkih intelektualaca, pisaca i pjesnika nisu bile zapažene pretjerano radikalne parole u nacionalnoj politici.

Kad se potkraj 1924. godine na stranicama »Pravde«, centralnog organa KPČ u Slovačkoj, pojavila parola o samostalnosti Slovačke, DAV — konkretno Vl. Clementis — polemizira. Upozorava na to da Slovačka nema velikih industrijskih centara sa svjesnom radničkom klasom koja bi pružila garanciju da je shvatila spomenute parole i da će ih znati braniti od zloupotrebe od strane zaostalijih, nacionalistički orijentiranih klasa slovačkog naroda.[15]

Kako to da se iz tolikih prijedloga čeških, slovačkih ili mađarskih marksista, iz tolikih diskusija i mišljenja o slovačkom pitanju 1924. i 1925. godine nije rodio jedinstveni akcioni program?

Komunisti se doduše bore za praktična rješenja socijalnih, a na taj način i nacionalnih problema u Slovačkoj, ali sve su to napori za realizaciju djelomičnih zahtjeva nacionalnog karaktera, većinom u obliku svakodnevnih klasnih sukoba, koji ne postaju — uz izuzetak plešiveckog pokreta protiv kočenja razvitka industrije — značajnijom, vremenski i prostorno širom kampanjom.

Plešivecki program, iako njegovi materijalni rezultati nisu bili osobito značajni, razvio se u kampanju — u pravom i dobrom smislu riječi — koja je trajala nekoliko mjeseci, u obliku okupljanja i demonstracija u cijeloj Slovačkoj i pod zajedničkom parolom — protiv kočenja industrije. Toj su se paroli pridruživala specifična traženja koja su izražavala interese pojedinih krajeva, područja, tvornica. Iako se, prije svega, radilo o zahtjevima gospodarske prirode i o traženjima koja nisu bila usko

[14] DAV I, br. 1, sv. 4, str. 49.

[15] DAV I, br. 1, str. 49, Vl. Clementis zauzima kritički stav i prema tome što tadašnja koncepcija slovačkog pitanja očito mora da uzima u obzir i trenutačne potrebe Slovačke, među ostalim i jezično pitanje.

»Vidljivo je«, kaže se u članku, »da ni radnicima u nas nisu ravnodušna slična pitanja praktičnog života (...) Zapažamo da se i u organizacionom pogledu stranke, upravo što se tiče te realnosti, praktičkog nacionalizma (služenje slovačkim jezikom i sl.), čine pogreške koje štete razvitku partije.« U istom članku negira se niz aktuelnih momenata u području nacionalnog pitanja, a na drugoj se strani nabacuje s terminom samostalnosti Slovačke i čehoslovačkog naroda.

specificirana, u naporima za njihovo ostvarenje moglo se udružiti razmjerno širok krug radnika i drugih slojeva društva.[16]

Zašto je, zapravo, nedostajala snažna pokretačka parola, koja bi zahvatila ključne probleme Slovačke na određenoj etapi razvoja u kapitalističkoj ČSR?

Pri traženju odgovora moramo još jedanput upozoriti na složena idejna rješenja koja su određivala politiku komunista u njihovu radu u Slovačkoj. S gledišta revolucionarne svrsishodnosti nije dolazilo u obzir da se u prvi plan akcionog programa stavi otcjepljenje i osamostaljenje Slovačke. Rješenje slovačkog pitanja trebalo je da ubrzo poprimi konstruktivan karakter i da se kreće u području unutarnjeg državnopravnog uređenja, u pogledu odnosa Čeha i Slovaka. Općenita klasična tendencija revolucionarnog radničkog pokreta, osobito dvadesetih i u početku tridesetih godina, oštro se sukobljavala s demokratskim rješenjem bilo kakvih pitanja. Takva politika, koju je podržavala a često i izravno inspirirala Komunistička internacionala, onemogućavala je pozitivan pristup k rješenju slovačkog pitanja.

U iščekivanju neposredne borbe za vlast komunistički pokret zauzima nepomirljiv stav prema svim oblicima kapitalističkog društvenog uređenja i ne orijentira se na izolirano rješavanje bilo kojeg ozbiljnijeg pitanja. Tako i KPČ u Slovačkoj ide putem radikalnog teoretskog rješavanja slovačkog pitanja, koje se u osnovi sastojalo u podređivanju nacionalnog pitanja pitanju socijalnog oslobođenja, i na taj se način rješenje nacionalnog pitanja odgađalo sve do pobjede socijalističke revolucije.

Tu se negdje nalaze i korijeni činjenice da KPČ zaobilazi pitanje državnopravnog uređenja odnosa Čeha i Slovaka u predminhenskoj Čehoslovačkoj a ističe samo zahtjev za priznanjem općih načela prava naroda na samoodređenje. Praktična realizacija treba da dođe do izražaja tek nakon pobjede radničke klase. KPČ odbija autonomiju prije svega kao parolu koju je profanirala klerikalna Narodna stranka. Buduće uređenje socijalističke ČSR — bez dubljih razmatranja — KPČ zamišlja, tamo negdje od 1924. god., kao federaciju koja će se s vremenom razviti u savez sovjetskih republika. O tim kategorijama govori E. Burian prvi puta službeno na II kongresu KPČ u skladu sa sugestijom KI: »... U proglasu egzekutive KI također se određeno kaže da praktičnim geslom KPČ nikako ne smije biti razbijanje republike, nego federativni savez samostalnih narodnih republika, a kasnije — jačanjem borbe protiv buržoazije — unija sovjetskih republika ČSR.«[17] Ali ni ta ni neka druga koncepcija nije postala praktičnom parolom.

Bojazan komunista da se ni u djelomičnim pitanjima ne poistovete sa zahtjevima slovačke buržoazije također je otežavala stilizaciju linije nacionalnog programa, pa je čak u ocjeni važnosti slovačkog pitanja dovela do zapostavljanja nekih činjenica, npr. na ekonomskom i kulturnom području. Ovdje negdje ima svoje mjesto i najnovije tumačenje plešiveckog pokreta za obranu industrije kao oporsebi predočiti proučavanjem žilinske konferencije KPČ u Slovačkoj 1926. godine. tunističkog.

Mislim da neke teškoće u traženju nacionalnog programa u Slovačkoj možemo

Osvrt na tu konferenciju ima svoje opravdanje i zbog toga što je rezolucija koju je konferencija izglasala zapravo jedan od jedinstvenih pokušaja službenog foruma partije da stvori cjelovit program. Cijela je rezolucija dokaz da komunisti

[16] Plešivecki je pokret u marksističkoj literaturi relativno dobro registriran i označen bar faktografski. Za točno vrednovanje plešiveckog pokreta sa gledišta širih koncepcija potrebna su dopunska istraživanja.

[17] Protokol II redovnog kongresa, Prag, 1924, str. 120.

s pojačanim intenzitetom traže srž i način rješenja nacionalnog pitanja u Slovačkoj, ali je istovremeno — kao posljedica mnogih okolnosti koje leže u njima samima ili izvan njih — i dokaz toga da to nastojanje ne nailazi na odaziv i ocjenu ni šire javnosti ni slovačke radničke klase. Nije to bila posljedica »nacionalističkog« karaktera rezolucije. Taj, pretpostavljam, ne bi mogao štetiti prihvatljivosti rezolucije i parola kad rezolucija ne bi samu sebe slabila s drugih gledišta, važnih za razvijanje bilo kakvog pokreta ili kampanje. Ako se poslužimo pojmom koji se tada mnogo upotrebljavao, možemo reći da rezolucija, prije svega, proizlazi iz nepravilnog promatranja socijalnog položaja radnog naroda Slovačke. Analiza socijalnog položaja uglavnom nije imala, a pretpostavljam da i nije mogla imati, vrijednost realnog objektivnog proučavanja. Osim ocjena koje su predstavljale stvarnu sliku, rezolucija sadržava i neke više ili manje pretjerane ili netačne zaključke. Tako se u rezoluciji navodi porast cijena za 1000% i pad cjelokupnog životnog standarda radnih ljudi za 50% u usporedbi s predratnim nivoom. Iskorištavanje sitnih zemljoposjednika i poljoprivrednih radnika kvalificira se kao veće nego ikada u prošlosti, a agrarna reforma samo kao put k zaduživanju i gubitku kruha.

Takva analiza socijalnog položaja mogla je poslužiti za isticanje radikalnih parola.

Manifest je i pošao tim putem i istaknuo parolu: čišćenje Slovačke od »cjelokupnog nasilničkog aparata buržoazije i stvaranje odreda sigurnosti sastavljenih od radnika, sitnih zemljoposjednika i sitnih zanatlija«. Istaknuo je — izražavajući tako osnovni pogled na rješenje slovačkog pitanja — zahtjev za glasanje naroda kao sredstvo za momentano opredjeljenje slovačkog naroda u danom trenutku. No u pozadini socijalno pitanje veže i sebi podređuje nacionalno pitanje, pa čak i nakon njegova konačnog, pobjedničkog rješenja.

Zahtjevu za ponovno obnavljanje radova u industrijskim objektima i ponovno oživljavanje slovačke industrije pridružuju se i ovi zahtjevi: prijelaz banaka i države pod stvarnu kontrolu radničke klase, eksproprijacija tvornica i banaka i njihovo predavanje na upravu radnicima, revizija agrarne reforme prema načelu »Zemlja onima, koji je obrađuju« — a to su sve redom zahtjevi kojih se realizacija tada mogla zamisliti samo kao dio programa pobjedonosne socijalističke revolucije. Manifest na kraju završava pozivom: »Naprijed u boj za rušenje buržoaskog gospodstva, za formiranje vlade radnika i seljaka i za stvaranje saveza sovjetskih republika!«

Revolucionarni optimizam, radikalnost i nerealno gledanje na rješenje slovačkog pitanja odgovarali su raspoloženju lijeve struje u KPČ, koju je u tom razdoblju potpomagala KI. Manifest nije postao popularan među širim masama, koje mu, kao da su bile pozvane na bojkot nisu pridavale veće značenje.

Iako rezultati žilinske konferencije sežu dalje nego linija KPČ kako su je postavili pojedini kongresi od 1924. do 1931. godine, ipak ti rezultati ne izlaze iz okvira teoretskih stavova KPČ o nacionalnom pitanju, koje karakterizira, kako smo već spomenuli, odgađanje praktičnih rješenja nacionalnog pitanja u širem kompleksu problema sve do pobjede proletarijata.

Bitna promjena ove koncepcije uslijedila je kao posljedica promjene međunarodnog položaja ČSR nakon 1933. godine. Sve do tog vremena nacionalna politika KPČ neprihvatljiva je i nerazumljiva za neproleterske klase u Slovačkoj. Čehoslovački orijentiranim klasama čini se oštro antidržavna, a onima nacionalno i nacionalistički, a istovremeno i opoziciono usmjerenim klasama čini se malo korisna, pa čak i opasna, prije svega zbog svojeg nepokolebljivog prosocijalističkog smjera.

Znakovi određenog zbližavanja slovačke inteligencije vidljivi su već u prvoj polovini tridesetih godina, npr. u vrijeme trenčinsko-topličkog kongresa do kojeg je došlo pod utjecajem socijalne realnosti pogoršane evidentnim nacionalnim ugnjetavanjem u razdoblju kapitalističke krize, ali nisu bili u cjelini organski dio dotadašnje politike partije.

Produbljivanje gospodarske krize, pojava fašizma u Njemačkoj, opasnost fašizacije buržoaskodemokratskih režima u Evropi, opasnost od rata i agresije, koji postavljaju i pitanje egzistencije ČSR — to su bile činjenice kojima i Komunistička partija prilagođuje svu svoju djelatnost.

Nova linija Komunističke partije ne rađa se odmah, ali se stvara već prije VII kongresa KI, na kojem su i čehoslovački komunisti iznijeli svoje poglede na situaciju i svoja prva iskustva u borbi protiv fašizma.

Sazrijeva i nova linija nacionalne politike, usmjerena na demokratsko rješenje slovačkog pitanja, formulirana u Planu za privredno, socijalno i kulturno unapređenje Slovačke, koji je bio podnesen 1937. god. u Banskoj Bystrici. Taj plan bio je najcjelovitiji i najprostudiraniji prijedlog za rješenje slovačkog pitanja u uvjetima i u interesu borbe za obranu ČSR u njenom buržoaskodemokratskom liku. Odgovarao je potrebama i mogućnostima vremena i bio je u skladu s antifašistički orijentiranim revolucionarnim i demokratskim snagama. Nijedna druga politička partija nije nastupila sa sličnom inicijativom, po cijenu odstupanja od svojih strateških ciljeva i s tako određenom predodžbom konačnog rješenja slovačkog pitanja kao što su to učinili komunisti.

Plan privrednog i socijalnog unapređenja Slovačke obuhvaća najaktualnije potrebe slovačkog društva i ne zaboravlja ni položaj i probleme nacionalnih manjina u Slovačkoj u interesu skladnog života i u interesu države i njene obrane. Državnopravnom položaju Slovačke u tom planu nije obraćena pažnja.

A ipak Plan za privredno, socijalno i kulturno unapređenje Slovačke nije naišao na odaziv kod vladajućih krugova, nije mogao u slovačkom političkom životu odigrati važniju ulogu i djelovati da događaji krenu drugim tokom, u korist obrane ČSR. Političkim životom zavladale su već druge, suverenije snage. I zatim — sam Plan nije imao onakvu mobilizacionu snagu i privlačnost kakvu su u historiji imale smjele, nove koncepcije ili mudri i na vrijeme sklopljeni kompromisi. Misao svestranog unapređenja Slovačke nije u Slovačkoj uopće bila nova, jer su je još tamo od 1925. godine, u najrazličitijim oblicima iznosile sve značajnije političke partije, iako ne uvijek u zrelom i cjelovitom obliku.

Tako komunistički pokret nije postao vodeća snaga nacionalnog pokreta a time ujedno i vodeća snaga političkoga života Slovačke ni u kritičnim trenucima neposredno prije Münchena, iako druge snage, kao snage radničkog, revolucionarnog pokreta, nisu mogle riješiti bitno pitanje slovačkog društva, kao što su pokazali historija i vrijeme.

Naklonjenost osnovnog dijela nacionalno i socijalno ugnjetavanog naroda tim revolucionarnim snagama nije bila uvjetovana samo njihovim vlastitim unutarnjim sazrijevanjem i kristalizacijom iskustava komunističkog pokreta. Lik tog pokreta i političku liniju formirala je i konstelacija klasnih snaga, historijska uloga proletarijata i njihove potrebe. Porast autoriteta revolucionarnog pokreta bio je, naposljetku, ovisan i o pitanju provjeravanja poštenja, sposobnosti i moralne odgovornosti buržoaskonacionalnog pokreta.

Razdoblje borbe protiv fašizma i razdoblje kad je nacionalistička buržoazija stvorila slovačku državu, prema svojoj zamisli, pružili su narodu pouku trajne vrijednosti.

Već pri kraju postojanja ČSR moglo se, istina, mnogo toga pretpostaviti. Čehoslovakizam je svoje historijske mogućnosti iscrpio. On može dalje djelovati u uskom području sentimentalnih reminiscencija, izazvanih tradicijom antinjemačkih averzija. Nade da će se održati kao značajniji faktor u političkom životu slovačkog društva stari čehoslovakizam nema.

Narodnjački pokret, koji je u vezi s hitlerovskim režimom za kratko vrijeme omrznuo svem pravdoljubivom demokratskom svijetu i zbog svojeg sve izrazitijeg fašističkog karaktera, postaje napokon neprihvatljivim obećanjem rješenja slovačkog pitanja.

Historijska je uloga pred trećom značajnom političkom snagom — pred komunističkim pokretom, koji raspolaže kapitalom povjerenja stečenog svojim antifašističkim stavom, svojim otporom čehoslovakizmu, svojom obranom slovačkih osnovnih prava i svojom dosljednom borbom za rješenje socijalnih problema.

RÉSUMÉ

LA QUESTION SLOVAQUE ET LE PARTI COMMUNISTE TCHÉCOSLOVAQUE PENDANT LA RÉPUBLIQUE PRÉMUNICHOISE

»Le Parti Communiste de Tchécoslovaquie et la question nationale slovaque à l'époque qui précède la République de Munich«, conférence de Zdenka Holotikova à l'Institut pour l'histoire du mouvement ouvrier de la Croate à Zagreb, est un essai d'expliquer les conceptions les plus importantes concernant la solution avant l'accord de Munich.

Par son caractère, la question slovaque est une question nationale qui existe depuis la formation de la République de Tchécoslovaquie.

Dans son système de centralisation du pouvoir, la bourgeoisie tchèque dominante décidait de tout et avant tout sur la base de ses propres besoins — avec une compréhension insuffisante des besoins de la Slovaquie. Le résultat de cette position inégale provoqua nécessairement un sous-développement en Slovaquie, un niveau de vie bas, une pénurie de postes de travail et, tout une série de conséquences sociales similaires. Il a été ainsi crée une atmosphère de mécontentement permanent qui s'exprimait sous les formes les plus diverses, en général sous des formes nationales.

Bien que dans les conditions du système capitaliste la République de la Tchécoslovaquie ne pouvait se développer sans que la question nationale apparaisse, la conception la plus radicale de la solution de la question slovaque s'imposait pas comme une condition à sa réalisation, la rupture de l'intégrité étatique tchécoslovaque. Le mouvement communiste en Slovaquie, au contraire, soulignait constamment la nécessité, c'est à dire l'opportunité de l'union étatique des Tchèques et des Slovaques.

La question slovaque est devenue particulièrement aigüe après les élections communales de 1923 quand la Slovaquie a présenté les contours typiques d'une opposition. En 1925, après les élections parlementaires, les partis et les personnalités qui jusqu'alors niaient son existence, s'occupent aussi de la question slovaque.

Dans une classification générale, nous pourrions distinguer quelques directions dans les essais concernant la solution de la question slovaque:

1. La voie du développement économique de la Slovaquie et la sauvegarde de la situation existante, sans souligner les exigences concernant la reconnaissance de l'autonomie nationale. Les animateurs de cette conception étaient les politiciens du Parti agraire et du Parti socialiste-démocratique. Mais le Parti agraire vers les années trente révise ses points de vues et se place sur la position contracentraliste, dit régionalisme, et sur les positions procentralistes ne restent que le Parti social-démocratique et le Parti des Socialistes tchèques, ce dernier politiquement sans signification.

2. Une autre voie était la demande de l'autonomie étatico-politique et administrative selon les termes de l'accord de Pittsbourg, représenté par le Parti clérical national. Un des éléments de son programme était le nationalisme et l'autre le catholicisme qui par soi-même assurait la participatiob des masses grâce à la réliogisité de la population slovaque. En unissant le mouvement antitchèque avec le mouvement antiathéiste et proclérical, financièrement indépendant — et profitant de la protection des classes supérieures de la hiérarchie catholique mondiale — à l'époque où le Parti Communiste de Tchécoslovaquie ne possède pas encore de un programme défini pour la solution de la question nationale, quand les difficultés économiques par où passe le jeune État affaiblissent le capital politique de la bourgeoisie dominante — le Parti National attire rapidement une grande partie de la société slovaque. Mais le caractère de droite du Parti National et son orientation vers les forces réactionnaires des régimes agressifs voisins le conduisent sur les positions d'une politique antipopulaire et enfin à une chutte morale et réelle.

3. La troisième voie qui envisagaait de résoudre la question slovaque était cherchée par la plus jeune force politique du pays — les communistes. Mais pour beaucoup de raisons le mouvement communiste en Slovaquie avant l'accord de Munich n'est pas devenu la force dominante du mouvement national. La classe ouvrière en Slovaquie était numériquement faible, les ouvriers agricoles s'intéressaient avant tout à la solution des questions sociales, la structure d'organisation du PC de Tchécoslovaquie vers les années 1920 excluait la possibilité des directions régionales et les sympaties sectaires rendaient difficile un Rapprochement avec les couches moyennes, y compris les intellectuels qui, de cette, façon devenaient une prise facile de l'idéologie nationaliste bourgeoise. Il faut ajouter à cela qu'en Slovaquie on sentait pendant longtemps l'influence de la magyarisation, c'est à dire que la slovaquisation du mouvement était trop lente. Pour toutes ces raisons, le mouvement nationaliste de la bourgeoisie était temporairement en position avantageuse par rapport au mouvement international.

Le Parti communiste luttait pour résoudre un complexe plus large des questions concernant la société entière, et la question nationale pendant la préparation de la révolution socialiste était considérée d'une façon isolée. Les communistes, notamment la jeune génération, élaboraient théoréti-quement le point de vue scientifique de la question nationale, mais des discussion et d'une polémique aigües abrègent la voie compliquée de la formule finale. Et si un programme d'action n'est pas issu de ces discussions et des opinions concernant la question slovaque, les raisons doivent en être cherchées dans le cadre de la théorie qui était soutenue et souvent directement inspirée par l'Internationale communiste. Cette théorie soumenttait la question nationale à la question de la libération sociale, et en remettait la solution jusqu'à la victoire de la révolution socialiste.

Cette conception après 1933 était modifiée grâce au changement de la position internationale de la République de Tchécoslovaquie et l'apparition de l'agression fasciste. Novs Trouverons la nouvelle formule pour la solution de la question slovaque, dans le Plan économique, social et culturel du développement de la Slovaquie, élaboré pendant la préparation de la défence de la République de Tchécoslovaquie, et ce plan correspondait à toutes les forces révolutionnaires et démocratiques orientées vers l'antifascisme.

Le mouvement national, totalement compromis par ses liens avec le régime naciste, est devenu enfin une promesse inacceptable pour la solution de la question slovaque. Le rôle historique est uniquement devant la troisième force politique — devant le mouvement comuniste qui dispose de la confiance, asquise par sa position antifasciste, par sa résistance à la tchécoslovaquisation et sa lutte pour la solution des problèmes sociaux.

»Djelo Augusta Cesarca«

ODBOR za proslavu 70-godišnjice rođenja Augusta Cesarca povjerio je organizaciju završne priredbe u čast velikoga hrvatskog pisca i revolucionara Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske i Institutu za književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

Ta priredba, pod imenom »Djelo Augusta Cesarca«, održana je 21, 22. i 23. ožujka 1965. u Zagrebu.

U Institutu za književnost (Opatička ul. 18) bila je u nedjelju 21. III u 10 s. svečano otvorena izložba o životu i radu Cesarčevu. Pred velikim brojem kulturnih, javnih i političkih radnika iz cijele zemlje prigodne su govore održali predsjednik Akademije Grga Novak i tajnik Akademijina Odjela za suvremenu književnost Marijan Matković.

Izložbu (s katalogom) zamislio je i realizirao Davor Kapetanić, asistent Instituta za književnost, a likovni suradnik bio mu je prof. Edo Kovačević, od koga potječe i plakat za izložbu.

Poslije svečanog otvaranja priredio je predsjednik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti akademik Grga Novak primanje za učesnike Cesarčeve proslave i za brojne druge uzvanike u svim salonima Akademijine palače na Zrinskom trgu 11.

U Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske u punoj Zlatnoj dvorani, održano je u ponedjeljak 22. III i u utorak 23. III znanstveno zasjedanje posvećeno Cesarčevu životu i radu. Predsjedavali su Ivo Frangeš, Dragutin Tadijanović i Franjo Tuđman, koji je otvorio prvu sjednicu.

Na zasjedanju su pročitani ovi prilozi:

Vinko Antić, August Cesarec i omladinski pokret na Sušaku;
Slavko Batušić, August Cesarec i Hrvatsko narodno kazalište;
Dalibor Brozović, O jeziku i stilu Augusta Cesarca;
Tode Čolak, August Cesarec kao suradnik »Borbe«;
Božena Dítětová Šťastná, Sjećanja na Augusta Cesarca;
Aleksandar Flaker, Cesarčevi pogledi na razvitak sovjetske umjetnosti;
Ivo Frangeš, Jedinstvo političke i literarne inspiracije Augusta Cesarca, posebno u »Carevoj kraljevini«;
Marin Franičević, August Cesarec u književnosti i revoluciji;
Branko Hećimović, Neke srodnosti između Šenoine pripovijetke »Kanarinčeva ljubovca« i Cesarčeva djela »Tonkina jedina ljubav«;
Marijan Jurković, Cesarec i Dostojevski;

Nikola Ivanišin, Kritičko-publicistički rad Augusta Cesarca;
Stanislava Koprivica Oštrić, August Cesarec u diskusiji o nacionalnom pitanju g. 1923;
Stanko Korać, August Cesarec, »Careva kraljevina«, 1925;
Zdenko Lešić, Cesarčeva knjiga »Za novim putem« u svjetlu općih književnih kretanja u Hrvatskoj poslije prvoga svjetskog rata;
Marijan Matković, Tri drame Augusta Cesarca;
Bruno Popović, Analitika čovjeka u Cesarčevu romanu »Bjegunci«;
Ivan Ramljak, August Cesarec u uspomenama revolucionara;
Zorica Stipetić, Nastup mladog Cesarca;
Hrvoje Šarinić, O Ratnom dnevniku Augusta Cesarca iz 1939. g.;
Miroslav Šicel, Rana novelistika Augusta Cesarca;
Ivan Gotthardi Škiljan, Politička publicistika i teorijska djela Augusta Cesarca;
Emil Štampar, Maska legende u Cesarčevoj novelistici;
Matija Uradin, Iz političkog djelovanja Augusta Cesarca;
Miroslav Vaupotić, August Cesarec, urednik i suradnik časopisa i novina;
Vice Zaninović, Periodizacija djela Augusta Cesarca.

Na stranicama koje slijede donosimo priloge suradnika Instituta. Svi prilozi sa znanstvenog zasjedanja posvećenog Augustu Cesarcu bit će objavljeni u posebnoj ediciji koju priprema Izdavačko poduzeće »Naprijed« pod uredništvom akademika Dragutina Tadijanovića.

NOTE DE LA RÉDACTION

Organisation de la célébration finale du 70 anniversaire de grand écrivaint et révolutionnaire croate August Cesarec était confiée, par le Comité de la fête, à l'Institut de l'histoire du mouvement ouvrier de Croatie et à l'Institut des belles-lettres de l'Académie yougoslave des sciences et des arts.

Cette célébration, sous le nom d'»Oeuvre d'August Cesarec«, a eu lieu les 21, 22 et 23 mars 1965 à Zagreb.

Une exposition consacrée à la vie et à l'oeuvre de Cesarec était inaugurée dimanche le 21 mars à 10 heures à l'Institut des belleslettres (18, rue Opatička). Ce sont le président de l'Académie Grga Novak et Marijan Matković, secretaire de la Section de littérature contemporaine de l'Académie, qui ont prononcé les discours d'inauguration.

L'exposition (avec un catalogue détaillé) était conçue et réalisée par Davor Kapetanić, assistant à l'Institut des belles-lettres, appuyé d'Edo Kovačević, auteur de l'affiche pour l'exposition.

Après l'inauguration de l'exposition, le président de l'Académie Grga Novak a donné une réception pour les participants de la célébration et bien d'autres invités, dans les salons du palais de l'Académie (11, place Zrinski).

A l'Institut de l'histoire du mouvement ouvrier de Croatie, dans la Salle d'or remplie, une session scientifique consacrée à August Cesarec a eu lieu lundi le 22 mars et mardi le 23 mars, sous la présidence de Ivo Frangeš, Dragutin Tadijanović et Franjo Tuđman, qui a ouvert la première séance.

Les communications de travailleurs de l'Institut faites à cette occasion trouvent place sur les pages suivantes. Toutes les communications faites à la session scientifique consacrée à August Cesarec seront publiées dans un livre redigé par Dragutin Tadijanović, de l'Académie yougoslave, et édité par la maison éditrice »Naprijed«.

IVAN GOTTHARDI ŠKILJAN

Politička publicistika i teorijska djela Augusta Cesarca*

KAD JE RIJEČ o tako izrazito angažiranu umjetniku i javnom radniku kakav je bio August Cesarec, o istinskom revolucionaru i uvjerenjem i temperamentom, sigurno je da politička publicistika i teorijski članci uopće čine važan sastavni dio njegova opusa.

Ima u tom opusu jedna dominanta, a to je ničim ne pokolebano uvjerenje u ispravnost Lenjinove misli i političke formule i dosljedno teorijsko i praktično djelovanje na crti toga uvjerenja.

Pravocrtnost kretanja, dakle, od krilatih početaka u *Plamenu* (1919) do posljednjih studija o Kvaterniku (1939—1941), bitna je značajka i Cesarčeve publicistike. Zato je on u labirintu hrvatske i jugoslavenske političke i kulturne stvarnosti djelovao — prema svjedočenju najkompetentnijeg od svjedoka, Miroslava Krleže — »kao pouzdan vodič, koji jasno razaznaje smjer i izlaz, nepokolebljivo vjerujući kako je put kojim se kreće jedino ispravan put«.

Publicističke djelatnosti toliko konzekventne po uvjerenju a toliko kvalitetne po ostvarenju malo je u našoj idejnoj baštini. Kao putokaz u nedalekoj prošlosti, ali i kao uzor vrijedan nasljedovanja, ona zaslužuje da je upoznaju mlade generacije. Vjerojatno je da današnje pokoljenje tek treba da otkrije s v o j e g a Cesarca. Ali to je problem koji se ne odnosi samo na njegovu publicističko-teorijsku aktivnost nego i na njegovu literaturu, dakle na opus u cjelini.

Poseban razlog zbog kojega valja učiniti pristupačnim Augustovo teorijsko djelo jest potreba da se sistematski prouči i upozna prošlost naše revolucionarne misli. Poznavanje te prošlosti stvorit će potreban kontinuitet između nastojanja predšasnika i naših suvremenih napora, i nije nemoguće da se i na primjeru Augusta Cesarca pokaže kako su neki problemi teorije što su danas aktualni bili već pred tridesetak godina i postavljeni i manje ili više uspješno rješavani.

U rasponu od trideset godina, između 1912, kad je (s Lukom Jukićem) priredio brošuru o Đačkom pokretu, i 1941, kad mu je *Izraz* donio poznatu studiju »Kriza stranke prava i naši 'komunari' 1871«, Cesarec je napisao i objavio velik broj bilježaka, članaka, eseja i studija, koji se mogu svrstati pod pojam publicističke i teorijske djelatnosti. Svi se ti radovi mogu, preglednosti radi, grupirati u one koji se bave političkim pitanjima (u užem smislu), u one koji tretiraju književne i uopće kulturne probleme, i u one kojima su teme uzete iz filozofije ili iz psihologije.

P o l i t i č k i č l a n c i i e s e j i dolaze u Cesarčevu opusu za cijelo vrijeme njegove literarne i javne aktivnosti. Među njih ide već spomenuti »Đački pokret«, spis što je na procesu protiv Jukića i drugova optuženih za atentat na komesara Cuvaja djelomično bio corpus delicti. Taj je prvenac u stvari plaidoyer radikalno nacionalističke, jugoslavenski orijentirane omladine, u isto vrijeme najava borbe

* Ovaj prilog kao i prilozi suradnika Instituta Zorice Stipetić, Stanislave Koprivice Oštrić, Matije Uradina, Ivana Ramljaka i Hrvoja Šarinića koji slijede pripremljeni su za naučno zasjedanje o Augustu Cesarcu održano 22. i 23. III 1965.

tuđinskoj vlasti i njezinim trabantima i obračun s oportunističkom, sterilnom politikom opozicionih stranaka (»Gdje miruju starci, tamo treba da se digne omladina.«). Ali naraštaj kojem je pripadao i autor »Đačkog pokreta« sazrijevao je naglo, a negativna iskustva Bregalnice, rata i prvih poratnih dana učinila su da se dio njegovih predstavnika svrstao u borbenu falangu socijalizma. U časopisu *Plamen* što ga je izdavao s Miroslavom Krležom (od siječnja do kolovoza 1919) Cesarec je štampao niz priloga kojima je s jedne strane skidao veo s gomile tzv. posvećenih ustanova i historijskih preživjelosti (kruna, kosovski i drugi nacionalni i rasni mitovi, itd.), a s druge strane afirmirao ideje i praksu oktobarske revolucije. To su osobito članci: »Mistifikacija jedne etike«, »Dvije orijentacije«, »Zidanje novog doma«, »Te hominem laudamus« i »Annamu na Balkanu«. Nastali u povišenoj temperaturi, po izrazu bliski ekspresionističkoj fakturi, oni su katkada više anarhistički obojeni manifesti no marksističke analize, ali ostaju prije svega dokumenti izuzetne političke lucidnosti, izokroni s društveno i politički najnaprednijim pojavama onoga doba.

Iste i slijedeće godine Cesarec je u partijskoj štampi objavio više članaka, mahom uperenih protiv reformističkih elemenata u radničkom pokretu Jugoslavije. Posebno mjesto imaju napisi posvećeni revolucionarima Franji Ljuštini i Aliji Alijagiću što ih je donijela *Borba* (1922, 1924). U njima mladenački žar i razbarušena forma sve više ustupaju mjesto diskurzivnoj misli i strogo racionalnu izrazu a da autorova strasna angažiranost ipak ni na koji način nije dovedena u pitanje.

To vrijedi u osnovi i za brojne dopise što ih je Cesarec slao *Borbi* za svojega prvog boravka u Sovjetskoj Rusiji (1923), kao prva autentična hrvatska i jugoslavenska svjedočanstva o zemlji socijalizma. Pojedini od njih sadržavaju manje ili više putopisnih ili pak kulturnohistorijskih elemenata. Autentičnost je prednost tih reportaža, autorovo ružičasto prikazivanje ruske stvarnosti, koje katkada graniči s naivnošću — njihov nedostatak. Prilozi o Rusiji koji su ugledali svjetlo u Krležinoj *Književnoj republici* (1923, 1924) imaju više problemski karakter i neki idu među najbolje Augustove eseje (»Boljševizam kao rješenje problema: Istok—Zapad«, »Diktatura proletarijata kao pretpostavka nove civilizacije«, »Dostojevski — Lenjin. Dva pola ruskog antiimperijalizma«). U najnadahnutijim dijelovima njihove su značajke nonkonformizam pristupa, širina vidokruga i sugestivnost izlaganja misli.

U *Književnoj republici* također su objavljene analize politike Stjepana Radića i njegova seljačkog pokreta (kasnije preštampane u knjizi »Stjepan Radić i republika«, 1925), zatim esej o Svetozaru Pribićeviću, uspomene na Lenjina (u povodu njegove smrti), pa članak »Povodom jednog glasa iz druge Srbije«, a *Borba* je donijela studije »Nacionalno pitanje i naši zadaci« i »Ideologija HRSS-a ili put u — bačvu«. Izuzevši napisa o Lenjinu sve su to Cesarčevi prilozi diskusiji o problemu koji se unutrašnjom logikom sve više nametao kao središnji problem društvenog i političkog razvitka naroda Jugoslavije u tadašnjoj fazi — o nacionalnom pitanju.

Od kolovoza 1928. do siječnja 1929. Cesarec je izdavao i uređivao tjednik *Zaštita čovjeka*, nezavisni glasnik za čovječja i građanska prava; većina članaka u listu potječe od njegove ruke i mahom je političke prirode. Kao što je poznato, Partija je dala inicijativu za pokretanje toga lista da bi okupila i povela u borbu žrtve režima. Predmet članaka u *Zaštiti čovjeka* bio je policijski i sudski teror u Jugoslaviji i u susjednim zemljama (»Federirani teror balkansko-podunavske antifederacije«, »Pod Damoklovim mačem Zakona o zaštiti države«, »Pred jubilejom Kalvarije«, »Metode suda u 'bombaškom' procesu«, itd.), nacionalno ugnjetavanje

Hrvata i Makedonaca (»Dva nepobitna prava hrvatskog naroda«, »Strahote režima u Makedoniji«, itd.), i dr.

Slijedila je prisilna šutnja pod šestojanuarskom diktaturom, a zatim je 1934. Krležin *Danas* donio članke »Hitlerizam kod nas« i »Hrvatskoj straži«, dobro odmjerene polemičke udarce po eksponentima klerikalizma i nacizma, koji je nastupao u cijeloj Evropi.

Od jeseni 1934. do sredine 1937. Cesarec je drugi put boravio u Sovjetskom Savezu a zatim godinu dana u Španjolskoj i u Francuskoj. Tada je nastala njegova knjiga »Današnja Rusija« (1937, pod pseudonimom Vuk Korneli) i tri manja djela o SSSR-u (»Putovanja po Sovjetskom Savezu. Na Uralu i Volgi«, »Na Ukrajini«, »Kod sovjetskih malih naroda«) (1940), pa knjiga »Španjolski susreti« (1938). Ti su radovi također i putopisna proza u tradicionalnom smislu i politička publicistika i kulturno-historijska razmatranja, ali propagandističke pobude autorove dolaze u njima više do izražaja no u njegovim člancima i studijama o Rusiji i o ruskim problemima iz 1923—1924.

1937. i 1938. tjednik *Nova riječ* štampao je veći broj Cesarčevih dopisa iz Francuske, nešto iz Španjolske, nadalje prve radove o Eugenu Kvaterniku i o pravaštvu, najzad napise »Vanjskopolitičke smjernice Hitlerove 'Moje borbe'«, »Bismarck i Rusija«, »Ideja Mitteleurope u prošlosti«. Napokon, dalje priloge o ideologiji i politici stranke prava objavio je *Izraz*, isto tako i nekoliko vanjskopolitičkih analiza (»Tok i ishod englesko-sovjetskih pregovora«, »Poslije poljskog sloma«, »SSSR i baltičke države«, »Ankarski pakt«, 1939). U navedenim vanjskopolitičkim analizama Cesarca su zaokupljale iste misli i mučile iste dileme kao i manje-više sve evropske lijeve duhove prije sporazuma Ribbentrop — Molotov i poslije toga sporazuma. Što se tiče članaka i studija o Kvaterniku, one su s mjerodavne strane označene ozbiljnim prilozima historiografiji. Istražujući hrvatsku povijest kao pripadnik hrvatskog ali ujedno kao jedan od najistaknutijih predstavnika jugoslavenskog radničkog pokreta, August Cesarec nije prestao biti jedan od najeminentnijih jugoslavenskih marksista.

Članci i studije o književnim i uopće kulturnim problemima javljaju se u Cesarčevu opusu već u vrijeme *Plamena* (»Vidovdan slijepih miševa«, »Njihov i njegov jubileum«, »Boljševizam i kultura«), zatim ih ima među dopisima iz Rusije 1923 (»Serjožnikov i njegov teatar čteca«, »Savremeni ruski slikari«), nešto deset godina kasnije na stranicama *Savremene stvarnosti* (»Jedan nečuven unikum«, »Na čijoj je strani unikum«) i još kasnije u *Novoj riječi*. O duhu i o slovu tih radova vrijedi što je rečeno o političkim člancima u užem smislu. Valja istaći da članci o tada suvremenim ruskim slikarima idu među prve informacije o apstraktnoj umjetnosti u našoj sredini, iako način kako autor negira tu umjetnost ne može podnijeti kritike.

Studije o filozofiji u užem smislu dao je Cesarec dvije: »Don Quijote iz Salamance, Miguel de Unamuno« (u *Almanahu savremenih problema*, 1932) i »Psihoanaliza i individualna psihologija« (1932, najprije objavljena, poglavlje po poglavlje u *Književniku*). Potonji je rad pisan s neprikrivenom tendencijom da se Adlerova individualna psihologija afirmira kao kolektivu pristupačna i pedagoški iskoristljiva varijanta dubinske psihologije. Kasnije, osobito poslije osobna

kontakta s Alfredom Adlerom, autor je bio prisiljen donekle korigirati svoje mišljenje.

Kao što se vidi iz iznijetog pregleda, koji je nužno shematiziran i nepotpun, publicistički i teorijski dio Cesarčeva opusa veoma je opsežan i obiluje temama.

Ako želimo izvući facit iz te strane mnogostrane Augustove ličnosti, ako dakle promotrimo njegov razvojni put od srednjoškolskih početaka do tragičnog srpanjskog finala 1941, ukazuje nam se čovjek i umjetnik koji je platio danak mladenačkim i kasnim iluzijama, koji je lutao i nalazio put, koji je bio jednostran i čudesno širok, ali koji je u cjelini, svojim životom i svojom javnom djelatnošću, bio i ostao jedan od protagonista naše revolucionarne, marksističke misli i političke akcije, pravi i istinski stjegonoša revolucije.

ZORICA STIPETIĆ

Nastup mladog Cesarca

RAZMIŠLJAMO li iz današnje perspektive o izuzetnoj pojavi Augusta Cesarca, ponajprije se nameće misao da je njegova ličnost sazrijevala s našom revolucionarnom historijom. Stoga je osobito zanimljivo pokušati pratiti njegove prve idejne preokupacije, to više što se — a to je osobito zavodljivo istražívaču — u njima nalazi klica njegovih neprekidnih traganja za idejnim, političkim i socijalnim vrednotama.

Vrijeme i prostor u kojima se Cesarec razvijao najbolje se shvaća iz njegove subjektivne umjetničke vizije, lucidne i realistične, koja je ne samo pjesnički sugestivna nego je historijska fiksacija rijetke autentičnosti i snage. Nemoguće je govoriti o mladom Cesarcu a ne asocirati »Carevu kraljevinu«.

To je vrijeme kada su se sve političke kombinacije građanskih stranaka pokazale neefikasne, a svi pokreti bili na razvalinama. Perspektive obračunavanja Srbije s Turskom i stvaranja jugoslavenskog »Pijemonta« samo su otežavale orijentaciju postojećim političkim grupacijama. Slabo radništvo tek se počelo politički konstituirati u Socijaldemokratsku stranku. Omladina se organizirala na inicijativu i po programu stranaka pa je dijelila njihovu političku sudbinu. Tih je godina najjače bila organizirana napredna omladina, zatim pravaška, a zaostajala je brojčano klerikalna. Rezultat hrvatske politike tih godina: pomutnja uslijed aneksione krize, tri neustavna bana, veleizdajnički procesi, oportunizam, političke makinacije i kriminalne afere među stranačkim vodstvom, 60 mađarskih škola u Hrvatskoj i Slavoniji. I dok se godišnje 15.000 iseljenika seli u Ameriku, čitava sela u Slavoniji prelaze u ruke mađarskih i njemačkih doseljenika.[1]

U Hrvatskoj se već ustalilo da mlade generacije preko književnosti ulaze u politiku, pa ovo književno vrijeme pripada drugoj generaciji Moderne, a Matoš, dominantni književni talent bori se s Marjanovićem odnosno Skerlićem za utjecaj na nju.

Cesarec je vrlo rano ušao u takav javni književno-politički angažman. Nakon prvih više-manje konvencionalno školskih sastavaka objavljenih u đačkom listu »Pobratim«, već kao 17-godišnjak surađuje godine 1910. u glavnom glasilu Socijaldemokratske stranke, stranke čiji je član bio njegov otac i kojoj on po svojem socijalnom porijeklu prirodno pripada, po porijeklu dakle, ali ne i po svojem osobnom statusu đaka.[2] U tom je listu objavio pripovijetku »Iz svijeta potlačenih« koja se ubraja u jednu od kristalizacionih osi kao i »Val« i »Đački pokret«, odnosno sudjelovanje u atentatu na Cuvaja, preko kojeg ćemo pratiti idejni razvitak mladog Cesarca.

Pripovijetka »Iz svijeta potlačenih« nosi simboličan naziv za veći dio autorovog književnog djela. To je ono što se naziva patetično »životna tema«. Tu je Cesarec pokušao da književno obradi nekoliko značajnih problema iz društvene

[1] Josip Horvat: Politička povijest Hrvatske, Binoza, Zagreb, 1936, str. 413.

[2] U vrijeme VI kongresa 1910. godine SD stranka imala je oko 5.000 članova koji su plaćali stranački porez (V. Strugar, Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914—1918, Zagreb, 1963, JAZU, str. 187). Pristalica iz đačkih i studentskih redova jedva da je bilo, i tek će »Val« stvoriti neku zajedničku idejnu platformu.

stvarnosti, upuštajući se u strastvenu kritiku. Njegov junak još ne govori adekvatnim jezikom kada na kraju pripovijetke kaže: »Rat naroda s narodom je ludorija. Ali rat naroda s vlastodršcima, sirotinje s gospodom, opravdan je. I dok god narod ne bude uvidio da su zakoni današnjeg vijeka zli, a poredak truo, bit će mu rođena domovina tamnica, gospoda tamničarom, a vlastita država krvnikom.«[3]

Iako ne vjerujemo junaku povjerovali smo u iskrenost autora. Slične teme obrađuju i ostale pripovijetke toga razdoblja nađene u književnoj ostavštini (»Suze neslobodnih ljudi«, »Jedan čovjek«, »Ključ«, »Hulja«, »Dvije starice«).

Lektira kojom je tada zaokupljen Cesarec bila je, kao uostalom i za cijelog života vrlo širokog dijapazona, ali svakako na prvo mjesto dolazi tada općenit interes omladine za Gorkog, Andrejeva, Kropotkina, Černiševskog, Stepnjaka, Mazzina, Ibsena.[4] Poznato je da su ga se duboko dojmili sudbina i djelo J. Polića Kamova. Pažnja koju je posvećivao anarhističkim piscima doći će do većeg izražaja odmah nakon 1918. god., što je uostalom, s obzirom na revolucionarna previranja tog doba, puno shvatljivije.

Nadasve senzibilan prema svom vremenu, kada je 1911. godine započelo prегрupiravanje omladine, Cesarec je postao jedan od najmlađih ali vrlo cijenjenih suradnika »Vala«, i tako ušao među uznemirenu, romantičnu omladinu, koja je uglavnom reagirala pod pritiskom emocija. To je bio onaj dio omladine koji se radikalizirao upravo na ruševinama dotadašnjih političkih koncepcija, sa sve jačom potrebom da se samostalno izrazi, da bude ono što joj po prirodi pripada — avangarda. Iz raznih centara bivšeg naprednjačkog pokreta javljaju se sve jače tendencije da se stvori zbijenija organizacija revolucionarnog tipa, s izrazitom nacionalističkom tj. jugoslavenskom orijentacijom.

Iako su izašla samo četiri broja »Vala«, ovaj časopis predstavlja etapu u razvoju omladine. Zbog bliskosti gledišta Cesarca s krugom oko »Vala« potrebno je prikazati platformu na kojoj su se našli.

U uvodnom napisu »Vala« analizira se situacija u Hrvatskoj i određuje se stav redakcije prema njoj. Konstatira se da dnevni politički život ogorčuje, a inteligencija ne zadovoljava. Prema starijoj generaciji izražava se antagonizam. Neovisni su od svake političke partije a u radikalnoj opoziciji prema cijelom javnom životu. Njihov pokret treba u najmlađima da pobudi neraspoloženje i zazor prema stanju u kojem žive, a to stanje stvaraju ili barem podržavaju političke stranke. Upravo ovo distanciranje od političkih stranaka i stvaranje vlastitog programa znači novi moment u razvoju omladine. »Valaši« odbijaju da baza hrvatske politike bude nagodba. Ta politika treba da bude narodna i zato je jedino prihvatljiva Supilova koncepcija. Osnovna načela »Vala«: »U narodnom smo pogledu nacionaliste, ali ne šoveni. Naša narodna misao hrvatsko-srpska, naša nacionalnost srpsko-hrvatska. Demokrate smo slobodoumni i radikalni. Naš nazor o svijetu nije dogmatičan ni vjerski. Osnovan je na znanstvenim zasadama. Kao skupina smo areligiozni ... Naš cilj je stvoriti mladu, slobodoumnu revolucionarnu Jugoslaviju u našim hrvatskim i srpskim stranama ... Stožeri su našeg pokreta, glavne točke našeg dnevnog rada narodno jedinstvo Hrvata i Srba i radikalni na znanosti osnovani antiklerikalizam.«[5]

Međutim, ono po čemu je »Val« specifičan u evoluciji nacionalističke omladine, jest njegov dubok socijalni interes. Taj stav je očit više ili manje u većini napisa,

[3] Iz svijeta potlačenih, Zagreb, 1951, izd. Glasa rada, str. 240.
[4] Vidi: Veselin Masleša, Mlada Bosna, Sarajevo, 1964, str. 114.
[5] Val, Zagreb, 1911, br. 1, str. 1.

a eksplicitan u članku o Kranjčeviću, koji je za »Valaše« »naš najveći, najdublji, najsnažniji pjesnik. Svojom buntovnom, revolucionarnom notom on najvećma odgovara našem nezadovoljstvu i ogorčenju ... kao skrajnji opozicionalac i revolucionar on je jedini naš uzor, jedini naš vijesnik u kom su izražene sve naše čežnje i svi naši ideali« ...[6]

Samo dvije godine nakon ovog članka, u razvojnoj fazi »Vihora« — što predstavlja klimaks nacionalističkih tendencija — Kranjčević nije više ideal nego Nazor postaje »pjesnik nas budućih«. Ali, Cesarec nije više među njima.

U dnevnoj praksi »Valaši« su najbliži Socijaldemokratskoj stranci.[7] O tome Čerina pišući o Cesarcu i zajedničkom radu u »Valu« kaže: »Nacionalisti smo bili utoliko ukoliko su naše ideje imale da budu aplicirane na našu zemlju, inače smo obojica simpatizirali sa socijalizmom, samo nismo nikako trpili postepeno poburžoaziranje socijalne demokracije.«[8]

»Val« se određuje i prema aktuelnim diskusijama o literaturi zahtijevajući apsolutnu tendencioznost, i pledirajući za angažiranu kritiku, namjenjujući im najvažniju ulogu u težnji za duhovnom revolucijom društva. Time se »Valaši« opredjeljuju za liniju Skerlić-Marjanović, a protiv Matoša. Međutim, njihov se odnos prema Matošu ne iscrpljuje u negativnom stavu prema njegovim stranačkim i idejnim pozicijama. Ipak je Matošev lirski talent djelovao na Cesarca daleko manje nego na ostale iz ove grupacije. Ali ove književno i politički toliko aktuelne relacije Matoš-Skerlić nisu promakle Cesarčevu interesu. U IHRP, u nerazvrstanom fondu, nalazi se početak eseja posvećen tom odnosu. Vrlo je vjerojatno da pripada onom vremenu. Čini se da je tom rukopisu blizak i fragment eseja o Kranjčeviću u kojem Cesarec negativno reagira na nastojanja da se taj »čisto socijalni pjesnik podvodi u pravašku literaturu«.

Od broja 2—4 Cesarec je objavio u »Valu« oveću nedovršenu pripovijetku »Bezbožni sin«, do tada njegovo najzrelije literarno djelo, a koje predstavlja književno-historijski dokument o tadašnjoj omladini. Ova pripovijetka prvi put književno otkriva nesporazum između preživjelog školskog sistema i novih težnja i previranja među omladinom. Protagonist se nalazi u ibsenovskom antagonizmu prema društvu. U usporedbi s prvom štampanom pripovijetkom, ovdje je ličnost pronašla svoj sugestivni govor, u kojem se prepoznala ondašnja generacija, i zbog kojeg se Čerina iskreno zanosio autorom. Istražujući danas pojavu »Vala« — lako se može zapaziti izvjesna ideološka heterogenost i teoretska neizgrađenost njenih članova, osobito u socijalnoj problematici. Opredijelivši se određeno jedino *protiv* bili su tek u traženju za sve ono što je moglo postati konstituent jedne nove svijesti, jednog novog koncepta društvenog progresa.

Značaj »Vala« treba tražiti u velikom utjecaju na omladinu. Napisi koje je objavljivao djelovali su na omladinu kao poziv na akciju. Svega nekoliko tjedana nakon zabrane časopisa i nekoliko dana nakon neustavnog imenovanja Cuvaja banom, dolazi do demonstracija omladine u Zagrebu, a to se onda prenosi u Sarajevo, Slavoniju, Hrvatsko primorje. Povod generalnom đačkom štrajku u Zagrebu početkom ožujka 1912. bilo je ranjavanje sarajevskog studenta Šahinagića i glasovi o isključenju nekih đaka u provinciji. Žestina štrajka potpuno zbunjuje građanstvo

[6] Val, Zagreb, 1911, br. 2, str. 19.
[7] Pojava »Vala« prilično je neugodno iznenadila veliku većinu opozicionih građanskih stranaka, od kojih nijedna nije htjela preuzeti štampanje lista. »Val« se štampao u štampariji Socijaldemokratske »Slobodne riječi«.
[8] Vladimir Čerina: August Cesarec (najdraža uspomena), Riječki novi list, 9. X 1912, br. 241.

i političku javnost. Vodstvo štrajka povjerava Cesarcu da informira javnost o đačkom pokretu, njegovim uzrocima i ciljevima. Cesarec je ovom zahtjevu udovoljio sa socijalnom i političkom osjetljivošću koja zadivljuje. Na temu »uzroci su đačkom pokretu duboki i mogu se ukloniti tek promjenom prilika u Hrvatskoj« Cesarec je pisao: »Najmlađa generacija hrvatsko-srpskog naroda dugo već vremena pozorno motri šta se sve u Hrvatskoj — u ime zakona događa.

Naše se zemlje eksploatiraju, naš se narod tjera sa rođenog ognjišta, zatire; a digne li glas na otpor, priguši ga tuđinska sila ... Mi Hrvati i Srbi nesretan smo narod. Makar da imademo dovoljno sredstava i snage ne umijemo da je prikupimo na otpor protiv tuđinštine. I zato je naš narod neslobodan. Ali ova nesloboda prvi je uzrok pokretu omladine ...«[9]

Nadalje Cesarec argumentirano iznosi prigovore protiv zastarjelog odgojnog sistema, nesocijalnog odnosa prema siromašnom đaštvu, i gušenju svake slobodne aktivnosti. Jer: »Treba da smo narod kulturan i slobodan; tek tad ćemo biti narod jak i napredan; i mi buduća narodna inteligencija, buduće vođe narodne, ne možemo biti u ropstvu pokorni i tek se u slobodi boriti za — slobodu. Ako smo ljudi borit ćemo se u ropstvu, jer je to samo moralno i dostojno ... Progon svojih drugova shvatit ćemo kao progon čitavog đaštva, kao bombu i naš odgovor na takvu bombu proviđenu vladinim pečatom, bit će praskavica, koja ma kako prigušivana jednom mora rasprsnuti i raskidati nosioce zla. Mi ne prijetimo, mi ne opominjemo, mi obećavamo ... Gdje miruju starci, tamo treba da se digne omladina. Mi se dižemo i svima vam vičemo u lice: 'Preporodom škole hoćemo preporod naroda'!«

Režim u Hrvatskoj prisiljen je da silom uguši protest omladine. Ban Cuvaj postaje kraljevski komesar, u Hrvatskoj se obnavlja doba Bachovog apsolutizma. Ali se praktične posljedice štrajka već osjećaju. Omladina se međusobno zbližila i sve više prodire misao o potrebi direktne akcije. Omladinski izlet u Beograd i manifestacije jedinstvu još više zagrijavaju atmosferu. Ustanak u Makedoniji, a zatim dojam Kovačevog čina dovodi do Jukićevog atentata i procesa protiv Jukića, Cesarca i drugova.

Optužena grupa učenika upoznala se u toku štrajka, kada je ideja o atentatu bila nadasve privlačna, upravo zbog šireg aktiviranja omladine pomoću gajenja kulta jednog domaćeg Žerajića, a i zbog toga što se mislilo da bi takav čin trebao svratiti pozornost Evrope na prilike u Hrvatskoj.[10] Na dan atentata, nekoliko sati prije hapšenja, svjestan svega što će uslijediti, Cesarec piše čuveno pismo Čerini u kojem kaže: »Pa ipak, premda i ja opažam besmislicu tog čina po jednoj strani, ipak zato po drugoj strani držim da je za našu omladinu potreban kult jednog Siczynskog, potrebno nešto što će ih vezati u neku duševnu zajednicu, kao jedan log, nešto zdravo, veliko, otporno i trajno. Ma kako stvar stajala, jedna stvar stoji, da je danom 8. lipnja 1912. Hrvatska stupila u Evropu, u tom stoji sadržina očajnog gesta koji se zbio u Zagrebu.

[9] Budislav Mirković, Đački pokret, Zagreb, 1912, str. 1, 5, 14, 16.

[10] U zatvoru Sudbenog stola, 21. IX 1912. Cesarec piše pjesmu: »Poslije i prije klanja« odakle citiramo karakteristične stihove:

Vrijeme je tako, to drukčije neide,
mi sasma nove slijedimo stope:
Ideja naša živi od krvi ...
— eto nek znadu dunavski vuci
— eto nek znade forum Evrope.

Rukopis se nalazi u IHRP, ZB ostavština A. Cesarca.

Generacija koja se zvala sin zamjenjuje generaciju koja se zove unuk; stvar je svih vas koji ostajete na slobodi, da te unuke izbrusite i očistite svih onih još sinovskih oznaka, koje ih odalečuju od *zajedničkog* zanosnog rada, od *zajedničke*, stvarnije borbe. Jukić je nadopunio Žerajića; na srpski hitac odazvao se hrvatski hitac — cilj je isti, tj. čovjek, inkarnacija čovjeka, koji ne misli sa nama jednako. U tom faktu nadopunjavanja nalazim za svoju osobu refleks najljepših težnja našeg dvoimenog naroda. Stvorimo hiljade Jukića i Žerajića, kultivirajmo ih, odgojimo ih da si podaju lijeve ruke u znak pomirbe, a desnom rukom neka pucaju — masa njih — pa će naše riječi biti čin, naša stvar svršena. Jukićev je čin preuranjen, ali je dobar poticaj nama svima.

... Moja matura je izgubljena i moj život mijenja svoj smjer ... Našim radom dignut ćete se vi, osjećam to sve sad, upravo sad.«[11]

Iz novinskih izvještaja, osobito iz Supilovog »Novog lista« i zadarskog »Narodnog lista«, Cesarcu je pripisan najkonzekventniji stav. Usprkos izvjesnih neozbiljnosti[12] oko ličnosti atentatora, atentat je u cjelokupnoj javnosti izazvao snažan dojam. No, on je ipak bio više romantičan i emocionalan istup nego domišljen politički čin. Gotovo bi se moglo govoriti o popularnosti Jukićevog atentata još prije nego je počinjen, što je dokaz da je u omladini sazrijevalo subjektivno uvjerenje da je dosta s dekorativnim istupima.

Cesarčev intimni stav vidljiv je iz brojnih politički zaista buntovnih pjesama pisanih u tamnici, a čini se značajna tajna poruka koju je potkraj srpnja poslao kući. Cedulja je pisana na komadiću otrgnutog papira i nalazi se u IHRP: »... Javljam vam da mi je došlo na plač, ne iz kukavičluka, jer sam već odavna spreman na sve, već zato što me je stid što ću na optuženičkoj klupi sjediti s dječurlijom, s dječurlijom.«

U zatvoru Cesarec se dalje ideološki razvija. Zapis potkraj listopada o tome rječito govori: »Mi ćemo svoj stav postići samo kao socijaliste. Jer boreći za nj, borimo se protiv kapitalista, kojima je u interesu da Balkan neide u korist balkanskih naroda, kako su to u svojoj rezoluciji, potkrepljenoj hiljadama proletarijata zatražili srpski socijaliste u augustu 1912. Protiv kapitalizma se iskreno i radikalno bore jedino socijalisti ...

... Govoriti da smo najbliži socijalistima (»VAL«) znači da socijaliste već jesmo, to više što smo u Nar (odno) Uj(edinjenje) uveli gotovo sve tražbine socijalističkog programa. Socijalizam je jedini zastupnik pravog nacionalizma, kao dobri socijaliste mi smo i najbolji srbohrvati ... A naš nacionalistički omladinski pokret izrodi se i izrađa se u šovinizam ili u površnost i slijepost. Isto kako je dalek cilj društvene preobrazbe isto je dalek i srbohrvatske. I kad će čitav svijet rušiti kapitalizam, mi ćemo praviti Jugoslaviju. To znači da će drugi praviti, a ne mi ...«[13]

[11] IHRP, ZB ostavština A. Cesarca.

[12] Jukićev atentat još uvijek čeka naučnu obradu i ocjenu. Između dva rata dosta se o toj temi pisalo i razumljivo ima i kontraverznih izjava, kao i tendencija da se atentat historijski predimenzionira zbog političkog oportuniteta. Sam Cesarec dosta se navraćao na taj problem iako se s vremenom sve više emotivno distancirao. Polemizirajući s Draganom Bublićem — u povodu Bublićeve interpretacije atentata zajedno s Đurom Cvijićem i K. Horvatinom, Cesarec je pisao: »Atentat, kojeg je god. 1912. Luka Jukić pokušao na kraljevog komesara Cuvaja značio je poslije atentata kojeg je u Sarajevu pokušao Žerajić na generala Varešanina prvi revolucionarni istup predratne naše omladine u njenoj borbi protiv uglavnom nacionalno ugnjetavajućeg austrougarskog imperijalizma. Kao takav, on poput sviju ostalih sličnih atentata počevši od Žerajićevog do Principovog, spada bez obzira da su mu još živi svi saučesnici u političku našu historiju«. (»Jukićev atentat i Dragan Bublić u osvjetljenju svoga 'atentata'« — Književna republika, 1927, br. 1, str. 22). Vice Zaninović, August Cesarec, I, Zagreb, Matica hrvatska, 1964, str. 173.

[13] Vice Zaninović, August Cesarec, I, Zagreb, Matica hrvatska, 1964, str. 173.

Kada se Cesarec početkom 1914. vratio iz kaznionice omladinski pokret evoluirao je u ekstremni nacionalizam »Vihora«. Patetika vidovdanske mitologije već tada je Cesarcu morala zvučiti šuplje, na njenoj platformi preživjele romantične prošlosti Cesarec nije mogao ništa graditi.[14]

I dok se dva najznačajnija nacionalistička omladinska vođa Ujević i Čerina od zanosnih retorika i predanih boraca razočarano povlače isključivo u svijet poezije, dotle Cesarec i većina drugova iz atentata pristupa Komunističkoj partiji kao rezultat jedne do kraja logične evolucije.

[14] Govoreći o svojoj ideološkoj evoluciji tog razdoblja, osvrćući se na odbacivanje nacionalističko jugoslavenske ideje o srpskom Pijemontu, Cesarec je pisao: »Počelo je to još iste godine 1912, pa 1913. o njoj (Srbiji, op. autora) razmišljao u tamnici, pa se nastavilo u proljeće 1914. kad sam u Zagrebu na dva predavanja slušao što o njoj priča Tucović i definitivno se posle prekida poradi poznate srbofilske, tačnije rečeno jugoslavenske psihoze, u prvoj godini rata, svršilo 1916—1918. kad sam još ništa ne znajući za skandale i diplomatske intrige njene u emigraciji, proveravao tu drugu Srbiju, zapravo njene ostatke na vrelu, za vreme okupacije.«
A. Cesarec: Povodom jednog glasa iz druge Srbije, Književna republika, 1924—5, str. 270.

STANISLAVA KOPRIVICA OŠTRIĆ

Udio Augusta Cesarca u diskusiji o nacionalnom pitanju u KPJ 1923. godine

I

NA DRUGOJ zemaljskoj konferenciji KPJ[1] donesena je odluka da se o nacionalnom pitanju, s obzirom na važnost koju ima u formuliranju dalje partijske politike, povede principijelna diskusija kroz legalnu partijsku štampu, glasila NRPJ.[2]

Iako su se prvi napisi koji govore o nacionalnom pitanju pojavili u zagrebačkoj »Borbi«[3] još u ožujku 1922. god.[4], a u »Radniku«[5] u siječnju 1923. god.[6], sistematska diskusija na osnovi gore navedene direktive, otvorena je 31. svibnja 1923. god. uvodnikom u »Radniku«[7] i 9. kolovoza uvodnikom u »Borbi«[8], a trajala je do kraja 1923. godine.

[1] Održana u Beču od 9. do 12. svibnja 1923 (J. Vrčinac: Rad i zaključci I, II i III konferencije KPJ, »Istorija XX veka«, I, Zbornik radova IDN, Bgd., 1959, 250 — Pregled istorije SKJ, IRP, Beograd, 1963, 95—97.

[2] »3. Konferencija nalaže Centralnom partiskom veću da angažuje sve drugove koji se interesuju nacionalnim i plemenskim pitanjima da to pitanje u partiskoj štampi odmah počnu principijelno obrađivati, kako bi iduća plenarna sednica Partiskog veća mogla doneti jednu temeljnu rezoluciju o nacionalnim i plemenskim problemima u Jugoslaviji«. (Tačka 3. Odluke Konferencije po referatu o političkoj situaciji — J. Vrčinac, Rad i zaključci... str. 263)

[3] Borba, nezavisan politički i društveni list, br. 1, Zagreb, 19. II 1922; od br. 15 (Zagreb, 5. IV 1923), dobiva podnaslov — organ Nezavisne Radničke Partije Jugoslavije — koji nosi do 9. I 1925.

[4] U čemu je hrvatski problem, Borba, Zagreb, 23. III 1922.

[5] Radnik — Delavec, pokrenut 26. XI 1922, organ NRPJ.

[6] Prijatelji nacionalnih manjina, Radnik — Delavec, Beograd, 7. I 1923.

[7] Nacionalni problem u Jugoslaviji javlja se u tri oblika:
1) plemenski sukob srpske buržoazije s hrvatskom i slovenskom;
2) problem kompaktnih nacionalnih manjina koje nisu u sastavu ni jednog od tri glavna plemena koja sačinjavaju Jugoslaviju;
3) najzamršeniji problem — makedonski splet narodnosti i plemena.
Sva tri oblika treba ozbiljno i svestrano proučiti da bi se izveli praktični zaključci, pa je riješeno da se ta pitanja rasprave kroz partijsku štampu.
Redakcija zato stavlja na raspolaganje dio prostora u listu onima koji budu željeli pisati o nacionalnom pitanju, kako bi rezultati te diskusije mogli poslužiti za formuliranje gledišta NRPJ, na nacionalni problem u Jugoslaviji. (Prema članku »Nacionalni i plemenski problem u Jugoslaviji i radnička klasa«, Radnik — Delavec, Beograd, 31. II 1923, 1)

[8] »Kako će na Zemaljskoj konferenciji naše partije biti na dnevnom redu i nacionalni problem u Jugoslaviji, donio je Centralni Odbor odluku da se u našoj štampi javno diskutuje o tom pitanju.
Sa ovim člankom otvaramo u »Borbi« diskusiju i molimo sve naše drugove, koji žele da pišu po tom problemu, da nam pošalju svoje članke.« (K diskusiji o nacionalnom pitanju, primjedba redakcije, Borba, Zagreb, 9. VIII 1923, 6)

II

August Cesarec je u četiri nastavka objavljena u zagrebačkoj »Borbi« pod naslovom »Nacionalno pitanje i naši zadaci«[9] iznio svoje poglede na nacionalni problem u Jugoslaviji. Pojedini nastavci uz gore navedeni zajednički naslov nose slijedeće podnaslove: prvi — »Osnov sviju naših pitanja pa i nacionalnoga«, drugi — »Razvoj i pouke naše nacionalne revolucije«, treći — »Osnovni naš nacionalni stav: federalizam« i četvrti — »Federacija kao etapa od nacionalne revolucije k proleterskoj«.

U prvom članku Cesarec govori o prilikama u Jugoslaviji prije i poslije ujedinjenja u zajedničku državu.

Polazeći od stanovišta da ekonomika leži u osnovi svih pitanja pa i nacionalnoga, Cesarec stavlja sebi u zadatak da s tog gledišta provede analizu nacionalnih odnosa i političkih prilika.

Postanak Jugoslavije predstavlja završetak jedne duge etape buržoaske nacionalne revolucije i početak nove etape u kojoj buržoazija treba da završi svoju ekonomsku revoluciju u povoljnijim uvjetima vlastite države i ubrza razvoj kapitalizma u nacionalnim okvirima, što će ujedno rezultirati i bržim razvojem proletarijata.

Cesarec smatra da je marksistička formula o progresivnosti nacionalnih revolucija poprimila osebujan oblik u Jugoslaviji zbog toga što se stvaranje jugoslavenske države zbilo u vrijeme internacionalne pretvorbe kapitalizma u socijalizam, niza proleterskih revolucija i stvaranja prve socijalističke države. Uz tu međunarodnu situaciju u samoj zemlji došlo je do revolucioniranja proletarijata i seljaštva, pa se ekonomski progresivna uloga buržoazije i pozitivnost njene nacionalne misije izrazila politički u otvorenoj kontrarevoluciji.

Jugoslavenska buržoazija nalazi se, kako kaže Cesarec, u etapi uspona kapitalizma na početku svog kapitalističkog razvoja, za razliku od buržoazija zapadne i srednje Evrope koje su »došavši do epohe imperijalizma razvile sve pretpostavke proleterske revolucije i nalaze se na koncu svog razvoja . . .«[10] U vezi s time postavlja se vrlo važno pitanje — treba li KPJ čekati s provođenjem proleterske revolucije u Jugoslaviji do vremena kad će buržoazija potpuno završiti svoj kapitalistički razvoj. Upravo na takvoj tvrdnji socijaldemokrati[11] zasnivaju svoje odreknuće od revolucionarne propagande i borbe i svoju suradnju s buržoazijom. Komunisti takvo rješenje ne mogu smatrati svojim, jer oni ne smiju nikada gubiti iz vida svoje krajnje ciljeve zajedničke s revolucionarnim proletarijatom ostalih zemalja.

Cesarec smatra da na putu do proleterske revolucije leži još dugi niz peripetija »i na frontu protivničkom i našem . . .«[12] Buržoazija će provodeći svoju ekonomsku revoluciju, stvarajući industrijske centre brojčano jačati proletarijat i tako olakšavati pobjedu revolucionarnog proletarijata, iako u stalnom sukobu s njime. Kon-

[9] Nacionalno pitanje i naši zadaci, Borba, Zagreb 16. VIII 1923, 23. VIII 1923, 30. VIII 1923, 6. IX 1923. Preštampano: August Cesarec, Izbor članaka, Kultura, Beograd, 1962; izbor, napomene, predgovor i pogovor Nusret Seferović, 19—34. (U daljem tekstu A. Cesarec: Izbor članaka . . .)

[10] A. Cesarec: Nacionalno pitanje i naši zadaci, I Osnov sviju naših pitanja pa i nacionalnoga, Borba, Zagreb 16. VIII 1923. A. Cesarec: Izbor članaka . . ., 21.

[11] August Cesarec u terminu socijaldemokrati obuhvaća razne socijalističke struje, desnicu i centrum bivših jugoslavenskih socijalističkih partija koji su se u prosincu 1921. ujedinili u Socijalističku partiju Jugoslavije.

[12] A. Cesarec: Nacionalno pitanje i naši zadaci I . . .; Izbor članaka . . ., 22.

kretni je zadatak KP u Jugoslaviji da orijentira mase na dugi proces borbe prikazujući im sve negativnosti ekonomske revolucije kad je vodi buržoazija i sve njene prednosti i pozitivnosti kad bi je vodio proletarijat. »Glavno je dakle ovo: mi epohu kapitalizma ne možemo preskočiti, a jer se ona kod nas provodi u vreme označeno internacionalnom pretvorbom kapitalizma u socijalizam, to se radi samo o tome pod čijom će se vlašću ona da provodi kod nas, da li će je provoditi buržoazija spajajući svoju ekonomsku revoluciju punu kaosa, s političkom reakcijom ili pak proletarijat zajedno sa seljaštvom, spojivši ekonomsku revoluciju, vođenu planomerno, s političkim progresom.«[13]

Seljaštvo u Jugoslaviji kao agrarnoj zemlji predstavlja faktor koji KPJ ne smije izgubiti iz vida u svojoj politici. Kako je ono gotovo čitavo, čak i seoski proletarijat, okupljeno oko buržoaskih nacionalnih parola, KPJ mora određujući svoj stav prema seljaštvu, odrediti ga i prema nacionalnom pitanju.

Osnovna zadaća KPJ je da ispita kako da nacionalni problem kao problem masa koji poprima karakter kočnice i oblik historijske reaktivnosti postane oružje historijskog progresa, da ispita na čijoj strani je od jugoslavenskih buržoazija i seljaštva progres u smislu preobraćanja ere označene industrijalizacijom po buržoaziji u eru industrijalizacije po proletarijatu u savezu sa seljaštvom.

Završavajući prikaz prvog članka mislim da je potrebno istaći slijedeće: Iako ujedinjenje i vlastita država znače progres i mogućnost da buržoazija u povoljnim uvjetima završava svoju ekonomsku revoluciju, tek proleterskom revolucijom u Jugoslaviji bit će i ekonomska revolucija i proces industrijalizacije završeni. Za proletersku revoluciju, njeno provođenje, Partija treba uporno i strpljivo odgajati mase i pripremati kadar koji će je provesti. Revolucionarni savez radništva sa seljaštvom, koji predstavlja većinu stanovništva, to je cilj kojem Partija treba da teži, to je temelj njenog programa. Ako se podsjetimo na to da KPJ takvu politiku ulaska u mase i njihovog revolucionarnog prosvjećivanja počinje provoditi od sredine tridesetih godina, Cesarčeva misao o potrebi upravo takve politike dobiva izvanredno na značenju.

U slijedećem članku Cesarec objašnjava zašto do nacionalnog ujedinjenja nije došlo revolucijom samih Jugoslavena, koja bi odmah na početku zadovoljila pravo naroda na samoodređenje, pa nacionalni problem ne bi postojao u tako dominantnoj formi. Očito je da Cesarec misli ili na buržoasko-demokratsku ili na proletersku revoluciju, jer djelomična buržoaska nacionalna revolucija nije zbog svojih specifičnosti i uvjeta u kojima je provođena mogla ostvariti pravo naroda na samoodređenje.

Niti buržoazija jugoslavenskih naroda, a niti socijaldemokracija nisu ozbiljno pomišljali na revoluciju, a kamoli da su je pripremali. To se može objasniti nerazvijenim kapitalizmom. No i u tako nerazvijenim zemljama provedive su nacionalne pa čak i socijalne revolucije. Što to nije bio slučaj kod nas objašnjava: rascjepkanost buržoazije, seljaštva i proletarijata — ekonomska, politička i kulturna, nekoliko država i pokrajina, činjenica da se buržoazija nalazila u različitim ekonomskim interesnim sferama i, što je naročito važno — buržoazije jugoslavenskih naroda bile su na raznim stupnjevima razvitka. Na najnižem ekonomskom stupnju razvoja bile su upravo one zemlje, na istoku i jugu, koje su bile nacionalno slobodne i samostalne države (Srbija, Crna Gora) i kao takve trebale predstavljati gravitacione centre ujedinjenja za ostale zemlje.

[13] Isto; Izbor članaka . . ., 23.

Nacionalna revolucija koja bi započela na nacionalno ugnjetenom zapadu i sjeveru (prečanski krajevi) predstavljala bi u smislu društvenog progresa obrat od višega k nižemu. Buržoazija prečanskih zemalja nije osjećala potrebu za suradnjom s buržoazijom Srbije i Crne Gore sve dok nije izvukla maksimalnu korist iz dodira s više razvijenim zemljama u Austro-Ugarskoj. Tu suradnju kočilo je postojanje klase feudalaca u prečanskim zemljama, koja je bila čvrsto vezana uz feudalno birokratsku monarhiju. I tako je srbijanska buržoazija bila na nižem stupnju kapitalističkog razvoja prema prečanskoj, ali s prednošću koju je predstavljalo nepostojanje feudalnog balasta.

Cesarec zatim vrlo zanimljivo analizira historijat i razvoj nacionalnih revolucija kod Srba i kod Hrvata.

Kako u Srbiji za razliku od Hrvatske i Slovenije nije bilo gradova i građanstva zbog smetnje koje je takvom razvoju činio turski feudalizam, zbio se tu, kako ga Cesarec naziva, zaista balkanski paradoks, da nacionalnu revoluciju provode seljaci bez buržoazije. Buržoazija je tu plod revolucije, a ne revolucija plod buržoazije.

Ta djelomična nacionalna revolucija u Srbiji (djelomična u dvostrukom smislu: zato što se odvijala samo u Srbiji i zato što nije ostvarila sve zadatke nacionalne revolucije — S. K.), započevši kao djelo seljaka tekla je sporo, gotovo ustajalim tempom, kočena od birokracije i militarizma, kaže Cesarec, ali ipak kad se ona trebala pretvoriti u opću nacionalnu revoluciju, seljaštvo je »... izašlo već iz patrijarhalne forme, podredilo se gradu i predalo političku inicijativu buržoaziji. Tako mi na koncu rečene delomične revolucije imamo sasvim nešto drugo nego na njenom početku. Ovde samo seljaštvo, a tamo seljaštvo iza buržoazije, pristajući na njeno vodstvo. Ne ponavljajući razloge zašto je mjesto opće nacionalne revolucije, uslijedio rat, ja hoću da podvučem samo još ovo: da kao pre rata i ujedinjenja tako i danas posle svršenog rata i ujedinjenja srbijansko, odnosno srpsko seljaštvo, u svojoj ogromnoj većini stoji za srpskom buržoazijom«.[14]

Zatim Cesarec analizira nacionalnu revoluciju kod Hrvata ukazujući na paradokse koje je i tu pokazala historija.[15]

Početak nacionalne revolucije u Hrvatskoj — ilirizam — kao tip revolucije mnogo je bliži evropskom. Započela ga je sitna buržoazija koja se razvila u gradovima, a djelomično joj se pridružilo plemstvo. Seljaštvo, podjarmljeno feudalnim odnosima javlja se kao faktor u nacionalnoj revoluciji tek poslije ukinuća kmetstva 1848, a i onda kao faktor vođen od buržoazije i feudalaca.

Cesarec ističe kako početak nacionalne revolucije u Hrvatskoj koji se politički izrazio 1848. godine nije imao za cilj stvaranje zajedničke nacionalno-demokratske države sa Srbijom. Hrvatska buržoazija odmah je na početku smatrala da će svoje nacionalne ciljeve riješiti u okviru habsburške države koja joj je omogućavala ekonomski razvoj bolji nego u zajednici sa Srbijom. No takav stav hrvatske buržoazije ne znači da je ona trajno izgubila interes za stvaranje vlastite države i u zajednici sa Srbijom. Cesarec naglašava da je ona dugo bila u dilemi samo u pogledu

[14] A. Cesarec: Nacionalno pitanje i naši zadaci II...; Izbor članaka..., 27.

[15] Cesarec 1925. god. u raspravi »Stjepan Radić i republika« daje slijedeću ocjenu hrvatskog pokreta: »Ja sam na drugom mjestu, u tjedniku »Borbi« objasnio historijsko značenje hrvatskoga pokreta kome se danas g. Radić nalazi na čelu. Pronašao sam u tom pokretu sve bitne osebine završene nacionalne revolucije Hrvata kao pandana početnoj u Srba 1804.. i 1815. dakako bez revolucionarnih sredstava što znači njenu fatalnost. Pronašao sam za historijski ispravan njen federalistički stav, opravdanom, dakle, i borbu protiv nacionalno ugnjetavajućeg srpskog centralizma. To je, ja držim, bitno u procjeni historijske uloge g. Radića, i tako bitno, da je bez toga svaka, pa i najdobronamjernija kritika, osuđena da bude bitno neispravna, dakle, gotovo i suvišna. (A. Cesarec: Stjepan Radić i republika; Izbor članaka..., 96—97)

toga hoće li tu svoju državu ostvariti u formi federacije i trijalizma u Austro-Ugarskoj ili izvan nje u zajednici sa Srbijom. U toj je dilemi bila sve do potkraj rata kad je odlučila da uskladi svoju politiku sa svojim ekonomskim interesima.

Nakon ujedinjenja, u sklopu nove države ona je bila administrativno i kapitalistički na višem stupnju, s poljoprivredno snažnijim seljaštvom, bez balasta primitivnog birokratizma — s prirodnim uvjetima da u toj državi politički zauzme prvo mjesto ili bar jednako važnu ulogu kao srbijanska buržoazija. No, protivno tome, doživjela je politički neuspjeh ko,emu je uzrok u srpskoj hegemoniji, a isto tako i u nepostojanju oslonca na hrvatsko seljaštvo u isto vrijeme dok je upravo takav oslon uz militarizam baza srbijanske hegemonije. Seljaštvo se u Hrvatskoj grupiralo na svojoj vlastitoj fronti i prisililo buržoaziju svojim pritiskom na nju da u borbi protiv srbijanske hegemonije nađe u njemu svog prirodnog saveznika.

»I baš zato što se opća naša nacionalna revolucija, mislim ujedinjenje nije provelo revolucionarnim putem, odozdo, mi danas proživljavamo tu pojavu, da se tamo gde se ona tako nije provela već pre kao u Srbijanaca, provodi sada. Nacionalni dakle pokreti našeg seljaštva, u prvom redu hrvatskog značе historijski pandan pokretu srbijanskog seljaštva 1809. i 1815., dovršavaju našu nacionalnu revoluciju i isto kao što bi bilo pogrešno biti nekada protiv početka njenog u Srbiji, pogrešno bi bilo biti i protiv dovršenja njenog u Hrvatskoj i ostalim pokrajinama danas.«[16]

U trećem članku Cesarec analizira federalizam kao osnovni stav Partije u pogledu rješenja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, a zatim daje karakteristike »čvora« u koji se ono »zauzlalo«.

»Jugoslavija kao država znači progres, ali progres ne znači ovakva država kakva ona jest, ujedinjenje naroda znači progres, ali progres ne znači ovakovo ujedinjenje kakovo se ono hoće provesti danas.«[17]

Srbijanska buržoazija nije se pokazala sposobnom da uvidi da bi samo jednom etapnom nacionalno kompromisnom politikom mogla narod, pogotovu prečanski, nakon formalnog dovesti i do idejnog ujedinjenja. Ona je zbog objektivnih, a još više subjektivnih razloga pošla putem oktroja i diktature politički izražene u centralizmu i pod firmom apstraktnog principa o narodnom jedinstvu teško povrijedila princip o samoodređenju naroda. Njenom, a do kraja 1920. i krivnjom hrvatske i slovenske buržoazije narodno se jedinstvo pretvorilo u apstraktni princip bez konkretnog sadržaja. I, premda su Jugoslaveni objektivno jedan narod, mase se tako subjektivno ne osjećaju, a Jugoslavija koja je nastala na principu nacionalne države, politički predstavlja — »državu nacionaliteta, državu narodnosnu«. U pogledu tvrdnje da su Jugoslaveni objektivno jedan narod i da se narodno jedinstvo pretvorilo u apstraktni princip krivnjom buržoazije, moramo naglasiti da se ni Cesarec nije sasvim oslobodio iluzija o narodnom jedinstvu, koje su dominirale u nacionalnoj politici KPJ sve do 1923. god. i nanijele joj ogromne štete.

»Iz takvog zaključka historijski uslovnog i potpuno razumljivog samo za one koji na historiju gledaju dijalektički i u njoj vide sigurnost — za proletarijat u ostalom ne apsolutno nužnog — jednog budućeg ispravnijeg i objektivnom jedinstvu prikladnijeg subjektivnog razvoja naše nacije, izlaze i svi ostali zaključci koji već sada postaju našim zadacima obzirom na nacionalno pitanje.«[18]

Na osnovi Lenjinovih teza o nacionalnom i kolonijalnom pitanju, primljenih na II kongresu Kominterne, Cesarec analizira nacionalno pitanje u Jugoslaviji:

[16] Nacionalno pitanje i naši zadaci II...; Izbor članaka...,29.

[17] A. Cesarec: Nacionalno pitanje i naši zadaci III...; Izbor članaka..., 31.

[18] Isto; Izbor članaka..., 31.

U pogledu Srba: a) njihova buržoazija, ekonomski slabije razvijena zaštićuje se od razvijenijih prečanskih političkom hegemonijom i politički i nacionalno je nasilna i reakcionarna; b) interesi srbijanskog seljaštva su objektivno u sporazumu s ostalim seljaštvom i radništvom, ali ono ih zbog prolaznih i djelomičnih objektivnih koristi subjektivno vidi zaštićene u savezu sa svojom buržoazijom; c) Srbi su gospodujuća nacija u odnosu prema ostalim narodima, iako klasno, a djelomično i politički potlačeni od svoje buržoazije.

Hrvatsko pitanje klasičan je i najteži primjer: a) Hrvatska buržoazija, ekonomski na višem stupnju razvoja i kao takva sposobnija da provede ekonomsko ujedinjenje države, politički je potlačena. No ona se usprkos tome ekonomski dalje razvija i plasiranjem svog kapitala po čitavoj zemlji ekonomski je ujedinjuje, samo je taj razvoj usporen zbog njene političke sputanosti a i opće evropske situacije sa svim njenim krizama; b) ekonomski interesi hrvatske buržoazije i interesi ostalih klasa — radništva i seljaštva međusobno su suprotni zbog eksploatacije koju nad njima provodi buržoazija kao klasa. Ali ta suprotnost promatrana historijski i politički pokazuje dvije naročite pojave kojih nema na srpskoj strani: 1) hrvatska buržoazija više od srpske stvara povoljne uvjete za vođenje proleterske revolucije i industrijalizacije po proletarijatu i 2) lišena političke vlasti ona prema ostalim klasama i narodu ne nastupa kao politički i nacionalni tlačilac. Ostale klase, a naročito seljaštvo, čak je i tjeraju na progresivnu političku borbu; c) čitav hrvatski narod, bez razlike klase osjeća se nacionalno potlačenim. Smatram da navedena analiza predstavlja najbolje napisane stranice u ovoj Cesarčevoj raspravi.

Kad bi se provodila slična analiza za ostale narode pokazalo bi se isto kaže Cesarec. Tu iznosi jednu vrlo zanimljivu misao, objašnjavajući sadržaj pojma »ostali narodi«, »shvatimo li ih teritorijalno kao Crnogorce, ili nacionalno kao Slovence, Makedonce i nacionalne manjine«.[19] Naime, u KPJ u vrijeme kad se vodi ova diskusija o nacionalnom pitanju, a i dosta kasnije, sve do 1935. god., postoje razna mišljenja o tome treba li Makedonce i Crnogorce shvatiti kao nacije ili su Crnogorci samo teritorijalni pojam, a Makedonci — stanovništvo Makedonije (isti teritorij). Vidimo da se Cesarec u pogledu Crnogoraca priklanja mišljenju da su to Srbi koji žive na posebnom teritoriju, dok Makedonce smatra nacijom, što je velik napredak u shvaćanju makedonskog pitanja. Čak i rezolucija III konferencije KPJ Makedonce ne smatra nacijom već kaže da u Makedoniji živi više nacija i niti jedna od njih nema apsolutnu većinu, a stanovništvo Makedonije se sastoji od raznih »makedonskih narodnosti«.[20] Prema tome Cesarec je jedan od rijetkih komunista u ono doba koji Makedonce shvaća kao nacionalni, a ne kao teritorijalni ili geografski pojam.

Svi jugoslavenski narodi poveli su borbu za samoodređenje protiv gospodujuće nacije Srba, kaže dalje Cesarec, samo su je programski različito precizirali u parole kao što je federacija ili autonomija.

Budući da iza parole centralizma stoji samo apstraktni princip narodnog jedinstva potrebno je ispitati šta leži iza parole autonomije, federalizma i konfederacije. Komunisti[21] neće nikuda doći ako te parole nazivaju samo buržoaskim. One su i to, ali je historijski grijeh KPJ što su ih buržoazija odnosno seljaštvo istakli prije nje. KP ne smije ni na čas smetnuti s uma historijsko značenje hrvatske i slovenske buržoazije koje je ona dobila stavivši se na stranu završne nacionalne revolucije.

[19] Isto; Izbor članaka . . ., 33.
[20] Treća zemaljska konferencija KPJ, Rezolucija o makedonskom i trakijskom pitanju, Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd 1950, 74.
[21] Radi jasnoće upotrebljavam izraze »komunisti« i »KPJ«, dok je Cesarec iz sasvim razumljivih razloga pisao »mi«, »naš pokret« i sl.

»Košto je pre bio progres na strani buržoazije srpske, tako je danas historijsko-dijalektički na strani hrvatske i slovenačke; izraz tog progresa su, noseći u sebi ne apstraktan princip nego čak konkretnost nacionalnog pokreta masa, parole njihove o federaciji i autonomiji.«[22]

Zadatak KPJ je da podupre parole koje buržoazija ističe u nacionalnoj borbi i da upozorava mase kako je borba za samoodređenje najsigurnija ako je vode u savezu s proletarijatom. Povjerenje masa treba pridobiti pokazujući spremnost da im se pomogne »dok još ne slušaju nas nego buržoaziju«.[23]

Cesarec se zalaže za to da Partija u svoje suhe parole ulije ulja »žive konkretnosti« kako bi mogla s uspjehom konkurirati federalističkoj buržoaziji u borbi za mase, jer te mase KPJ poznaju sve donedavna kao upornog branitelja teze o narodnom jedinstvu. Iako je parola o nacionalnom jedinstvu zamijenjena onom o pravu samoodređenja ipak su to opće parole premalo konkretne i omogućavaju federalističkoj buržoaziji »da nas s uspjehom među seljaštvom i radništvom meša sa socijalpatriotima i proglašava agentima nacionalnog potlačivanja od strane buržoazije srpske«.[24]

Partija mora svoj stav odrediti na osnovi konkretnih zahtjeva pojedinih naroda ili pokrajina.

Ona mora istaći da je protiv državnog centralizma vođenog u znaku nacionalnog potlačivanja, a za autonomiju tamo gdje je narodi traže, i to ili unutar države kao Slovenci, bosanski muslimani i Crnogorci, ili u sklopu šire federacije (balkanske) kakvu traže Makedonci, te za federaciju ili konfederaciju koju traže Hrvati.

Iako je Cesarec smatrao da je federacija tek prelazna forma k punom jedinstvu radnog naroda različitih nacija, KPJ se mora izjasniti upravo za nju kao takvu, jer u Jugoslaviji subjektivno postoje razne nacije pa će federacija biti prelazna forma čak i poslije proleterske revolucije.

Iz tog osnovnog zadatka KPJ proizlaze i ostali koji zavise od konkretnih prilika u pojedinim pokrajinama i narodima.

»Glavno je to da ja držim te daljnje zadatke kao i cijelu našu nacionalnu politiku uspešnom samo u slučaju prihvata osnovnog našeg zadatka i stava, naime federalizma; federalizma kažem i pri tome mislim konkretno sve ono što pojedini narodi Jugoslavije nazivaju i drukčije autonomijom, konfederacijom i slično.«[25]

Možda ovaj Cesarčev stav promatran s državnopravnog aspekta izgleda nejasan, ali on konkretno znači da Partija u svakom nacionalnom pokretu treba da se zalaže za one parole koje taj pokret postavlja jer je to jedini put da dobije povjerenje masa.

U četvrtom članku Cesarec analizira konkretnu historijsku situaciju koja nameće KPJ kao osnovni zadatak i stav: federalizam. On smatra da federacija predstavlja za Partiju etapu opravdanu nacionalnom revolucijom a ne njen cilj kao za buržoaziju. Federacija je jedini put do demokratskog centralizma i do njegove pretpostavke proleterske revolucije. Ona nije samo potreba nacionalne već i proleterske revolucije. Ona je jedina moguća etapa koja vodi od prve k drugoj.

Da bi objasnio taj svoj stav, Cesarec uzima kao primjer hrvatski nacionalni seljački pokret HRSS, koji predstavlja glavnog nosioca završne faze nacionalne

[22] A. Cesarec: Nacionalno pitanje i naši zadaci III . . .; Izbor članaka . . ., 34.
[23] Isto; Izbor članaka . . ., 34.
[24] Isto; Izbor članaka . . ., 34.
[25] Isto; Izbor članaka . . ., 35.

revolucije u Jugoslaviji. Čovječanska mirotvornost i vječna spremnost na sporazum — to je pitanje sredstava, kojima se hrvatski pokret služi, no cilj toga pokreta koji nose nacionalne mase ima sve osobine cilja jedne nacionalne revolucije — stvaranje nacionalne države. Kritika se može odnositi samo na nerazmjer između sredstava i cilja.

Cesarec se pita kakvi su izgledi tog pokreta s obzirom na njegovo prezanje od revolucionarnih sredstava, jer je to od presudne važnosti i za razvoj same proleterske revolucije.

Pacifizmu tog pokreta razlog je u objektivnoj situaciji koja postavlja ogromne teškoće za provođenje nacionalne revolucije silom.

No kad bi se i pojavila takva situacija u kojoj bi bilo moguće provođenje nacionalne revolucije silom (revolucija vani ili rat iznutra) hrvatska buržoazija zainteresirana za ekonomsku cjelinu federativne države ne bi išla na rascjep s postojećom državom, osim ako je ne bi povuklo seljaštvo. Seljaštvo koje se preko svog vodstva izjašnjava za konfederaciju nosi u sebi već nekoliko puta ispoljene mogućnosti[26] za siloviti revolucionarni istup i potpuni raskid. Tu mogućnost KP ne smije ispustiti iz vida i kad bi do nje došlo morala bi je pomoći. Njena bi dužnost zapravo i trebala da bude u tom da masama stalno ističe prednosti takvog razvoja nacionalne revolucije, pa provela se ona ili ne, jer će ih time najbolje odgajati za proletersku revoluciju.

Proletarijat bi pošao s takvom nacionalnom revolucijom do momenta dok bi ona bila progresivna rušeći nacionalno ugnjetavanje. Čim bi došlo do potpunog raskida KP bi bila dužna istaći širi i progresivniji cilj — republikansku federaciju s ostalim narodima na temelju najšire demokracije odozdo. Takav razvoj nacionalne revolucije bio bi najpovoljniji za razvoj i pospješenje proleterske revolucije.

No za takav razvoj zbog nerevolucionarnosti vodstva HRSS-a i očito slabo razvijenog proletarijata ima vrlo malo vjerojatnosti.

»I tako, neka se završna naša nacionalna revolucija, mislim ona u Hrvatskoj, giba makar još kako dugo po liniji reakcije aktivne iz Beograda i demokratizma pasivnog iz Zagreba, neka ona poprimi još bilo kakve oblike nasilja, najverojatnije je ipak da će se ona još pre nego nastupi kakova mogućnost revolucionarnog istupa, ili najviše usled kakovog aktivnijeg, od faktičke revolucije dalekog istupa masa, svršiti sporazumom buržoazija.«[27]

Ova izvanredna misao, ili bolje procjena, zvuči gotovo proročanski. Potvrđuje je upravo sklapanje sporazuma Cvetković—Maček. Cesarec kaže: monarhija će biti spašena, republika — ili bolje — banovina — također, neće biti potpunog raskida ali federacije svakako. Postupi li buržoazija tako, prednosti proletarijata bit će razmjerne veličini njenog kompromisa. Za razvoj proleterske revolucije to znači mnogo duži proces, jer federacija će ukloniti mnoge nacionalno-subjektivne šanse za brzo počinjanje proleterske revolucije. Ali, ona će objektivno politički oslobađajući ekonomski progresivniju hrvatsku i slovensku buržoaziju, ubrzati buržoasku ekonomsku revoluciju, a time i uvjete za razvoj proleterske revolucije.

KP se u određivanju ispravnosti svog stava prema rješenju nacionalnog pitanja ne može rukovoditi samo mjerilima ekonomskog progresa, jer bi to značilo da je protiv oslobođenja ekonomski zaostalijeg naroda kao što su npr. Makedonci.

Federalistička etapa uz jačanje proletarijata znači i izživljavanje nacionalizma i stvaranje čišće atmosfere za klasnu propagandu među masama. Prema tome federalistička etapa usprkos smirivanju nacionalizma kao jednog fermenta proleterske revolucije olakšava put do nje. No taj se ferment ne može sasvim smiriti iz jednostavnog razloga što buržoazija nacionalno pitanje, pogotovu u epohi imperijalizma, ne može potpuno riješiti. Poteškoća tog rješenja je u osebujnoj situaciji da buržoazija ne može federativne dijelove čisto nacionalno razgraničiti, pa bi prema tome nacionalni sukobi i trzavice, iako smanjeni, ostali i dalje — npr. Pribićević prijeti da će sa Srbima u Hrvatskoj organizirati takvu borbu kakovu vodi Radić, ako se ostvari federacija. (Pribičević je kasnije poučen diktaturom postao pristaša federativnog uređenja Jugoslavije — S. K.)

Cesarec smatra da KPJ ne treba izrađivati konkretni plan federativne podjele i nacionalnog razgraničenja.

Uviđajući poteškoće oko njegove provedbe i posljedice nastale njegovim provođenjem, ona treba da ističe te poteškoće kako se ne bi pred masama kompromitirala zbog svog federalističkog stava zajedno s buržoazijom. Komunisti nisu federalisti po principu nego samo historijski uvjetno, pomažu federalizam buržoazije i potlačenih naroda da bi mase što prije razuvjerili i u buržoaziji i u federalizmu. Pomažući federalizam proletarijat u federalističkoj etapi treba da spasi ono najsnažnije u nacionalnoj revoluciji — seljaštvo, koje je već sada radikalnije od svoje buržoazije, i da ga privede k sebi. Komunističku partiju u njenom federalističkom stavu treba da učvrsti činjenica da federacija, makar rezultirala novim nacionalnim sukobima, može da pospješi izživljavanje nacionalizma i time proletarijatu stvori čišće i jednostavnije odnose za klasnu borbu i proletersku revoluciju.

Izživljavanje nacionalizma znači skraćenje federalističke etape i njen prijelaz na demokratski centralizam koji će se pokazati neophodnom potrebom balkansko-podunavskih naroda i poslije proleterske revolucije. No, i sama proleterska revolucija, kraj svega svog centralizma, morat će da prođe kroz federativnu etapu što pokazuje slučaj sovjetske Rusije. Ali, kad i ne bi bilo tog primjera jasno je da se toliko mnoštvo raznovrsnih naroda kao što su balkansko-podunavski, pa i uz pretpostavku proleterske revolucije, ne može skupiti pod centralističkom vladom.

To je daleka perspektiva, pa ipak KPJ treba da svoj konkretni rad podesi tako da vodi ostvarenju balkansko-podunavske federativne republike, koja sigurno neće biti plod jedne istovremene revolucije, već niza njih, u međusobnom djelovanju.

Centralistička Jugoslavija nesumnjivo stoji na putu ostvarenju balkansko-podunavske federativne republike, jer srpska hegemonija smeta ostalim balkansko-podunavskim narodima da stupe u zajednicu s Jugoslavenima.

Prema tome federalizam je potreba koju nameće ne samo situacija u Jugoslaviji već i na cijelom Balkanu.

Balkansko-podunavska republika ostat će fraza ako KPJ ne bude provodila takvu nacionalnu politiku koja će voditi do federativne Jugoslavije, a kroz nju do balkansko-podunavske proleterske republike.

Nakon razmatranja ovih Cesarčevih članaka mogu se uočiti izvjesne neiasnoće i nedosljednosti. U Partiji u cjelini, u to se vrijeme još osjeća utjecaj teza, koje su dotada dominirale u partijskom stavu o nacionalnom pitanju — da su Jugoslaveni jedan narod čije je potpuno ujedinjenje u smislu formiranja jedne nacije omela nedosljednost njihovih buržoazija. Te teze utjecale su u izvjesnom smislu i na Cesarca pa on piše o jednoj općoj jugoslavenskoj nacionalnoj revoluciji, iako istovremeno analizira nacionalne revolucije pojedinih naroda.

[26] Cesarec misli na seljačke pobune u Hrvatskoj 1919. i 1920. godine.
[27] A. Cesarec: Nacionalno pitanje i naši zadaci IV...; Izbor članaka..., 38—99.

III

Kao rezultat diskusije koja je vođena 1923. god. donijeta je rezolucija o nacionalnom pitanju na III zemaljskoj konferenciji KPJ, održanoj u Beogradu od 1. do 9. siječnja 1924. godine.[28]

Vrlo je interesantno usporediti ovu rezoluciju s Cesarčevim stavovima da bismo tim reljefnije uočili njihov utjecaj u formuliranju pravilnije nacionalne politike KPJ.

Dok rezolucija konstatira da je stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca rezultat svjetskog rata, a ujedinjenje nije izvršeno u procesu razvoja nacionalne svijesti o njegovoj potrebi, Cesarec smatra da je ujedinjenje granica dviju etapa buržoaske nacionalne revolucije, prve, u kojoj je započela ekonomska revolucija i nacionalne revolucije pojedinih jugoslavenskih naroda, i druge, u kojoj se u dugom procesu završava ekonomska revolucija u povoljnijim uvjetima koje pruža vlastita nacionalna država, a nastavljaju se i one nacionalne revolucije jugoslavenskih naroda koje u prvoj etapi nisu završene. Cesarec ne gubi iz vida ni međunarodne prilike kao faktor koji utječe na nacionalnu revoluciju, ali im ne daje tako dominantnu ulogu u stvaranju jugoslavenske države kao spomenuta rezolucija. Zato rezolucija ide korak dalje od njega, jer naglašava međunarodni faktor u formiranju jugoslavenske države. No, i u rezoluciji se jednako kao što je to učinio i Cesarec smatra, da je u budućnosti moguće formiranje jedinstvene jugoslavenske nacije koje je bilo spriječeno lošom politikom buržoazije. To znači da još uvijek nisu nestale iluzije iz vremena ujedinjenja, kad je Partija ponosno isticala da je proletarijat nasuprot buržoazijama koje se svađaju, ujedinjen i jedinstven u cijeloj državi, ostao jedini branitelj ideje o nacionalnom jedinstvu. Ali, dok rezolucija spominje tri naroda u procesu

[28] Do 1963. god. u literaturi i objavljenoj građi navodi se prosinac 1923. god. kao datum održanja III zemaljske konferencije (J. Vrčinac: Rad i zaključci I, II i III konferencije KPJ, Istorija XX veka I, Bgd. 1959, 235—285; Todor Zografski: Treća zemaljska konferencija, Četrdeset godina I, Bgd. 1960, 171—172, dok u Historijskom arhivu KPJ, tom II, Bgd. 1950, na stranama 196. i 175. u Rezoluciji o unutarpartijskim odnosima donesenoj na IV kongresu KPJ na dva mjesta redakcija ispravlja siječanj 1924. god. kao datum održavanja konferencije u prosinac 1923. god.).

Pregled istorije SKJ, Beograd 1963, u II glavi (autori R. Čolaković i J. Vrčinac) na str. 113, navodi kao datum održavanja III konferencije KPJ — početak siječnja 1924. god.

U napomenama uz Izabrane spise Moše Pijade, Bgd. 1964, tom I, knjiga II, bilješka 302, 786—787, u vezi s diskusijom o nacionalnom pitanju navedeno je da je III konferencija KPJ održavana od 1. do 4. siječnja 1924. god.

U »Rezoluciji o političkoj situaciji« donesenoj na III Zemaljskoj konferenciji u odjeljku III — »U pogledu situacije Nezavisne Radničke Partije i radničkog pokreta u Jugoslaviji« stoji: »Nezavisna Radnička Partija stvorena je pod vrlo teškim prilikama: u vremenu kad je režim reakcije i terora i tada kao i danas besnio. Samu osnivačku zemaljsku konferenciju Partije režim je nasilnički rasterao, kao što je zabranio i održanje zemaljske konferencije Partije zakazane za 18. novembar prošle godine i kao što je zabranio i zakazanu Zemaljsku konferenciju 14. januara ove godine.«

Kroz organ NRPJ »Radnik-Delavec« može se pratiti redoslijed zakazivanja zemaljske konferencije NRPJ — prvi put za sredinu rujna 1923. god., kada nije dobivena dozvola. Konferencija je zatim zakazana za studeni 1923. god., pa za siječanj 1924. (U rezoluciji »novembar prošle godine« i »14. januara ove godine«.) Nakon zabrane da se konferencija održi na te termine odlučeno je da se ide na referendum kroz štampu.

Pošto se u rezoluciji govori o studenom *prošle* godine, a iz štampe je poznato da je to studeni 1923. god., znači da je III konferencija KPJ mogla biti održana jedino u siječnju (početkom) 1924. god., jer je drugi izvještaj KI o toj konferenciji stigao u Beč 24. I 1924.

Prema tome, datum koji je donesen u spomenutom izdanju izabranih spisa Moše Pijade je dosad najpreciznij, a vjerojatno su ga priređivači unijeli na osnovi konkretnog dokumenta.

stapanja u jednu naciju koji je zakočen, Cesarec i Makedonce smatra nacijom. To ga svrstava u red najnaprednijih teoretičara u KPJ onoga vremena.

Prema rezoluciji, KPJ će se u interesu historijskog progresa boriti za ostvarenje punog prava na samoodređenje do otcjepljenja ne rvrdeći da je ono uviiek svrsishodno. Ujedinjavanjem radnog naroda sviju nacija u zajedničkoj borbi protiv kapitalizma stvorit će se preduvjet za stvaranje federativne radničko-seljačke republike na Balkanu i u Podunavlju.

U tu parolu o federaciji balkansko-podunavskih republika ulijeva Cesarec »ulje žive konkretnosti« razrađujući u stvari nacionalni program KPJ. Zalaže se za savez revolucionarnog proletarijata sa seljaštvom kao i rezolucija, ali on analizirajući konkretnu situaciju, govoreći o određenim pokretima seljaka i nacionalnih buržoazija zaključuje da te mase nisu uz Partiju nego uz svoje nacionalne buržoazije. Osnovni zadatak Partije upravo je u tome, da revolucionarno seljaštvo strpljivo kroz dugi proces uvjeri da mu je interes zajednički s proletarijatom, a ne s buržoazijom. Postići će to podržavajući u svojoj praktičnoj politici one parole koje ugnjetene nacije ističu kao svoje, bila to autonomija, federacija ili konfederacija.

Rezolucija o nacionalnom pitanju III zemaljske konferencije svojim stavovima o rješenju nacionalnog pitanja putem federacije ravnopravnih republika predstavlja, kao što je poznato, vrlo pozitivnu prekretnicu u nacionalnoj politici KPJ. Svojim izvanrednim analizama, koje ne bi smio ispustiti iz vida niti jedan historičar toga razdoblja, Cesarec je u najpozitivnijem smislu anticipirao postavke rezolucije i proširio ih, naročito na polju praktične partijske politike u odnosu prema seljačkom pokretu, u smislu pridobijanja masa za nacionalnu politiku KPJ.

Od svih autora koje u diskusiji iz 1923. godine upoznajemo, August Cesarec svoje stavove bazira na najminuciozniji oj analizi konkretne historijske situacije, provodeći uz to i izvanrednu marksističku analizu nacionalnih pokreta (naročito hrvatskog) i srbijanskog hegemonizma. Jednom riječju — on daje životnost i konkretni historijski sadržaj programskim parolama kao što su: samoodređenje, federacija, balkansko-podunavski savez radničko-seljačkih republika.

Na kraju želim naglasiti da ne može biti sumnje kako je ovaj Cesarčev rad prilog, i to jedan od znatnih, pobjedi pravilnih stavova o nacionalnom pitanju u KPJ.

Ograničila sam se na analizu Cesarčevih stavova iz 1923. god. zato što to razdoblje ulazi u okvir mojih istraživanja. Bilo bi izvanredno interesantno pratiti njegov dalji razvitak u tom pogledu. Tada bismo mogli u cjelini spoznati njegov odnos prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji.

MATIJA URADIN

Iz političkog djelovanja Augusta Cesarca

CESAREC je kao književnik glavnu svoju aktivnost razvijao kao politički radnik Komunističke partije Jugoslavije. Porijeklom je iz brojne i siromašne radničke porodice (koja je imala sedmoro djece a otac je bio stolarski pomoćnik i nalazio se u redovima socijalista od njihove pojave u Hrvatskoj). Proletersko porijeklo snažno utječe i na političku orijentaciju i aktivnost Augustovu.

Svoja početna književna djela 1908—1912. on objavljuje u »Pobratimu«, u »Valu« i u socijalističkoj štampi, u *Slobodnoj riječi.*

Cesarec je aktivan učesnik i jedan od organizatora naprednog revolucionarnog pokreta srednjoškolske i studentske omladine 1911—1912, koja provodi masovne protestne mitinge i demonstracije protiv imenovanja Cuvaja za bana, odnosno protiv nosioca vanustavnog stanja u Hrvatskoj. Ta masovna akcija povezana je s borbom za opće pravo glasa, a zbog pokušaja isključivanja iz škole đaka učenika u demonstracijama, i uopće zbog nasilja vlasti protiv sveučilišne i srednjoškolske omladine, srednjoškolska omladina objavljuje i provodi 12. ožujka 1912. generalni protestni štrajk u cijeloj Hrvatskoj.

Akcije protiv Cuvaja bile su dio opće borbe protiv Austro-Ugarske Monarhije i one utječu na organizatore Jukićeva atentata na Cuvaja ljeti 1912. godine. Zbog poticanja na atentat Cesarec je osuđen na tri godine teške tamnice, ali je nakon nepune dvije godine (veljače 1914) uvjetno pušten na slobodu. Ovu kaznu izdržao je u Sremskoj Mitrovici.

Odjeci oktobarske revolucije vršili su snažan utjecaj na mladog Cesarca, koji je bio u redovima austrougarske vojske. Izlaskom iz vojske stavlja se na raspolaganje Socijalističkoj partiji odnosno postaje njen član (1918) i odmah se opredjeljuje za njeno lijevo revolucionarno krilo. Tu se povezuje s Vladimirom Čopićem i sa svojim suborcem iz 1912. god. Đurom Cvijićem. Čopić se vratio iz zarobljeništva iz Rusije i zbog sudjelovanja u oktobarskoj revoluciji nalazio se u zatvoru zagrebačkog Sudbenog stola.[1] Zajedno s njima Cesarec 1919. god. postaje jedan od najaktivnijih organizatora KPJ u Hrvatskoj. On je vodio žestoku borbu s desnim socijalistima uoči Kongresa ujedinjenja. Zbog toga zagrebačka partijska organizacija ljevičara bira Cesarca na konferenciji mjeseca ožujka 1919. za svog delegata za Kongres ujedinjenja.[2]

Na početku iste godine Cesarec je zajedno s Krležom pokretač i urednik književnog časopisa *Plamen,* u kojem šire marksističke ideje na literarnom i uopće na kulturnom području.

U članku Parade i revolt Cesarec demaskira lažne parade koje je u novoj državi organizirala vladajuća buržoazija i koje se masovno priređuju bez sudjelovanja radnika i seljaka, i dokazuje da nosioci ujedinjenja sjede u zatvorima te nove države. On kaže da je to pokušaj da se revolucionarno raspoložene mase organiziranjem parada odvlače od revolucije.[3]

[1] IHRP — Izjava Nikole Pupavca.
[2] DAZ, Predsjedništvo Zemaljske vlade br. 336—4—1 (1919), dopis Đuke Cvijića od 17—IV—1919.
[3] *Istina,* Zagreb, I/1919, br. 3, 3. VII, str. 2—3.

U toku Diamantsteinove afere bio je optužen i Cesarec i prijetila mu je opasnost hapšenja. Po odluci pokrajinskog partijskog rukovodstva on odlazi u Beč i u Prag.[4]

Đuka Cvijić na preslušanju na zagrebačkoj policiji 15. kolovoza 1919. na pitanje istražitelja kaže u obranu Cesarca: »August Cesarec je moj prijatelj, inače književnik i urednik *Plamena,* lista literarnog i umjetničkog... Ukoliko je u pokretu socijalističkom sudjelovao, sudjelovao je uvijek kao književnik, da crpi siže za svoja djela...«[5]

Poslije oslobođenja drugova optuženih u tom procesu, Cesarec se vraća u zemlju i vodi energičnu borbu protiv centrumaša.

Partijska organizacija Zagreba ponovo bira Cesarca za svog delegata na Vukovarski kongres,[6] gdje se vodio teoretsko-politički obračun s centrumašima. Budući da je većina članova pokrajinskog rukovodstva Partije i redakcije *Nove istine* prisvojivši blagajnu prišla centrumašima, po odluci Izvršnog odbora Centralnog vijeća KPJ pokrenut je u Zagrebu novi partijski organ — *Novi svijet,* a za člana njegove redakcije postavljen je i August Cesarec.[7]

Mjeseca veljače 1922. god. KPJ pokreće u Zagrebu *Borbu* kao svoj legalni organ. Među njenim urednicima nalazi se i Cesarec. Njegovi članci već u prvim brojevima lista nose snažan pečat klasne i revolucionarne borbe. To su: Divlji kostanj — Satira o čovjeku koji je volio spremati vješala, Čovjek svoje klase — Franjo Ljuština, Posljednja Alijina noć, Karakter na vješalima, i dr.[8]

Zbog toga se u policijskim dokumentima Cesarec nalazi među tada najistaknutijim komunistima.

Predsjedništvo Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju šalje 15. svibnja 1922. strogo povjerljivu obavijest svim policijskim organima:

»... već dulje vremena upao je zagrebačkom redarstvu u oči politički rad poznatih komunista novinara Gjure Cvijića, Kamila Horvatina i Augusta Cesarca...

Iz Rusije su stigli zarobljeni oficiri koji čekaju naredbu o akciji iz Moskve, koja će doći... preko ovdašnjih funkcionera Komunističke partije, tj. Gjure Cvijića, Kamila Horvatina, Augusta Cesarca i dr...«[9]

Budući da su popularno pisani Cesarčevi članci u *Borbi* u radničkim redovima rado čitani, rukovodstvo KPJ šalje Cesarca kao delegata na IV kongres KI u Moskvu s ciljem da kao književnik prouči ekonomske, socijalne i kulturne temelje na kojima se gradi novo socijalističko društvo i da poslije povratka napiše u *Borbi* o tome seriju članaka a možda i knjigu o Sovjetskoj Rusiji.

Međutim, kad je u jesen 1922. Cesarec otputovao, zagrebačka je policija digla uzbunu zbog njegovog nestanka pod pretpostavkom da je otišao u Sovjetsku Rusiju na IV kongres Komunističke internacionale. Tom prilikom bila je raspisana i tjeralica za njim. On je stvarno prisustvovao Kongresu. Poslije povratka opisao je njegov rad ističući oduševljenje koje je nastalo kad se Lenjin poslije duge bolesti pojavio u kongresnoj dvorani.

[4] IHRP — Izjava Nikole Pupavca. (Provokator Alfred Diamantstein optužio je vodstva KPJ da organiziraju revoluciju i s tim u vezi bilo je uhapšeno na desetke drugova u Beogradu, Vojvodini i Hrvatskoj. Zbog pomanjkanja dokaza nakon godinu dana zatvora drugovi su pušteni na slobodu.)
[5] IHRP — Dosje afere Diamantstein, zapisnik preslušavanja Đuke Cvijića.
[6] *Borba,* Zagreb, II/1923, br. 19, 12—V.
[7] *Novi svijet,* I/1920, br. 1, 17. VII.
[8] *Borba,* Zagreb I/1922, br. 1—5, 19. II—23. III.
[9] IHRP — Predsjedništvo Pokrajinske uprave, br. 1193—Povj. 1922.

Početkom travnja 1923. Cesarec je na povratku u zemlju uhapšen u Mariboru i osuđen na tri mjeseca zatvora zbog ilegalnog prelaska granice, s tim da bude predan zagrebačkom Sudbenom stolu koji treba da mu sudi za političku krivicu, zbog odlaska u SSSR.[10]

U vezi s hapšenjem Cesarca i s pripremom procesa protiv njega, rukovodstvo KPJ organiziralo je pomoću svoje štampe kampanju protiv režima. Toj kampanji pridružila se i napredna inteligencija. I orjunaši su se »zauzimali« za Cesarca, a *Borba* im je odgovorila pod naslovom »Bezobraznost Orjunaša«.[11]

Poslije izlaska iz zatvora Cesarec se odmah uključuje u politički rad Partije. U *Borbi* i u Krležinoj *Književnoj republici* kao jedan od glavnih suradnika piše desetke članaka o svojim dojmovima iz SSSR-a, u kojima na popularan način prikazuje i različite probleme izgradnje socijalizma. Osim toga sudjeluje na masovnim izletima u zagrebačku okolicu koje je tada organizirala KPJ i na kojima osvaja izletnike iznoseći svoje dojmove iz Rusije. Tu prvi puta susrećem Cesarca. On također posjećuje i sve masovne zborove u gradu.

Popularnost Cesarca naročito je došla do izražaja proljeća 1924. kad je *Borba* provodila anketu o tome šta čitaoci žele da list donosi. U toj anketi čitaoci su u većini odgovarali kako žele da što češće Cesarec piše o Rusiji, a Krleža o društvenim problemima.[12]

Pored toga što uređuje *Borbu* i piše članke u njoj, on piše i za niz drugih radničkih i naprednih listova i časopisa u zemlji i inostranstvu (npr. *La Fédération Balkanique*, itd.). Naročito su bila značajna četiri njegova teoretska članka pod naslovom »Nacionalno pitanje i naši zadaci«, nastali u vezi s općom diskusijom koja je 1924. god. vođena u KPJ o tom pitanju. Svi njegovi politički članci propagiraju marksističke ideje na primjerima različitih društvenih pojava, a kritiziraju sistem državnog uređenja i njegove antidemokratske i reakcionarne metode vladavine u Jugoslaviji. Njegova književna djela prožeta su isto tako direktnom ili indirektnom osudom nasilne policijske metode vladavine u zemlji.

Po odluci CK KPJ na čelu s Đurom Đakovićem ljeti 1928. August Cesarec pokreće i uređuje list *Zaštita čovjeka* kao organ Crvene pomoći, koji šestojanuarska diktatura 1929. god. zabranjuje.[13] Taj je list pokrenut, kako se u uvodniku prvog broja kaže, zato da se zabilježe i žigošu . . . »strahovita otkrića koja su o inkviziciji u Glavnjači iznesena u radničkoj štampi i u parlamentu . . . Zatim je tu umorstvo od 20. juna u parlamentu i krvavo ugušivanje zagrebačkih demonstracija . . .«[14]

Šestojanuarska diktatura hapsi Cesarca zbog povrede Zakona o štampi. God. 1932. on je jedan od pokretača i nepotpisanih urednika *Glasa Trešnjevke*. Iste godine robijaši Moša Pijade i Rodoljub Čolaković iz mitrovačke kaznionice ilegalno šalju Cesarcu svoj prijevod Marksova Kapitala da ga on priredi za objavljivanje i nađe izdavača. Listopada 1933. izašao je iz štampe prvi svezak Kapitala u izdanju poduzeća »Kosmos« u Beogradu; prevodioci Moša Pijade i Rodoljub Čolaković označeni su kao M. Porobić i R. Bosanac, a August Cesarec priredio je knjigu za štampu.

[10] *Borba*, Zagreb II/1923, br. 16, 12. IV, str. 3.
[11] *Borba*, Zagreb, III/1923, br. 19, 12—V.
[12] *Borba*, Zagreb, III/1924, br. 6—13.
[13] IHRP — Izjava Anke Supanc, sekretarice i blagajnice lista i Crvene pomoći.
[14] Riječ je o zvjerskim mučenjima i ubojstvima političkih zatvorenika u Glavnjači, o ubojstvu radićevaca u Parlamentu i o demonstracijama u vezi s tim koje je organizirao MK na čelu s drugom Titom i u kojima je pet radnika ubijeno, a na desetke ranjeno i uhapšeno.

U tom razdoblju Cesarec obavlja i funkciju više ilegalne partijske veze, a sudjeluje zajedno s pokrajinskim partijskim rukovodstvom u ilegalnom prebacivanju preko granice Rodoljuba Čolakovića, za odlazak u SSSR.[15]

Zbog omasovljenja radničkog pokreta u vezi s ulaskom komunista u URS-ove sindikate, s pokretanjem legalne štampe KPJ i sa sve većom aktivnošću napredne inteligencije i na literarnom i na političkom području, trebalo je da se u naprednoj štampi piše i o velikim uspjesima izgradnje u SSSR-u. Radi toga god. 1934. CK KPJ donosi odluku da se iz zemlje pozove Cesarec i da se opet pošalje u SSSR kako bi upoznao dostignuća u izgradnji socijalizma i o tome pisao u naprednoj štampi.

1935. god. ponovo susrećem Cesarca, i to u Moskvi u Domu političkih emigranata na sastancima partijskog aktiva, na kojima su obrađivana različita pitanja iz razvitka Jugoslavije (nacionalno, seljačko, sindikalno, karakter revolucije, stvaranje jedinstvene i narodne fronte, itd.). Na tim su sastancima sudjelovali Vladimir Ćopić, Božidar Maslarić, Josip Broz, Blagoje Parović, Kamilo Horvatin, Edvard Kardelj, Rodoljub Čolaković i nas 20 aspiranata. U diskusijama je Cesarec bio vrlo aktivan te se vidjelo njegovo duboko poznavanje teorije marksizma-lenjinizma.

U toku VII kongresa Kominterne, srpnja i kolovoza 1935, Cesarec se nalazi u Moskvi. S naročitom pažnjom proučava referat Dimitrova na Kongresu o stvaranju jedinstvene i narodne fronte u borbi protiv fašističke najezde i rata, i razmatra primjenu te nove linije u Jugoslaviji. Povezan je i s delegacijom KPJ na Kongresu, a većinu njenih članova poznaje iz zajedničkog partijskog rada u zemlji.

Boravak u Parizu i u Španiji, nešto više od godinu dana, i proučavanje ostvarenja jedinstvene i narodne fronte u tim zemljama, učvrstili su Cesarčevo uvjerenje da je to glavna snaga koja se može energično suprotstaviti fašizmu i da je ona jedina garancija očuvanja mira u svijetu.

Ljeti 1937, na putu u domovinu, Cesarec je po odluci CK KPJ došao iz Pariza u Španiju da posjeti naše dobrovoljce i da o njima i o antifašističkoj borbi španjolskog naroda napiše knjigu. Tom prilikom posjećuje sve jedinice internacionalnih brigada i bolnice u kojima su se nalazili naši dobrovoljci. U Madridu sam zajedno sa Cesarcem posjetio pjesnika Rafaela Albertija, sekretara udruženja kulturnih radnika Španije, zatim madridske kulturne ustanove, pa napola razrušenu telefonsku centralu — Telefoniku (što se sve nalazilo na dosegu fašističke artiljerije i avijacije, ali nije obustavljalo rad). Prvi puta se Cesarec susreo s Albertijem proljeća iste godine u Moskvi.

Cesarca je naročito interesirao odnos kulturnih radnika prema narodnoj fronti, građanskom ratu i Republici. Alberti je iznio brojna svjedočanstva o tome kako su, s malim izuzetkom, svi kulturni radnici pristalice Republike i kako aktivno rade njoj u prilog. U trosatnom razgovoru bilo je riječi i o poznatim piscima i umjetnicima Španije (Cervantesu, Goyi, Garciji Lorki, i drugima).[16] Alberti se divio Cesarčevu poznavanju historije Španije, napose njene kulturno-umjetničke prošlosti.

»Španjolski susreti«, koji su nastali nakon Cesarčevog posjeta Španiji, bili su velik politički doprinos KPJ upoznavanju javnosti u zemlji s ulogom jugoslavenskih dobrovoljaca u Španiji i s antifašističkom borbom koju vodi španjolski narod. Izlazak iz štampe »Španjolskih susreta«, 1938. god. u Torontu u Kanadi, bio je velik događaj kako za našu brojnu emigraciju, tako i za dobrovoljce u Španiji, i za antifašističke mase u zemlji. Knjižara CK KPJ »Horizont« u Parizu primala je brojne

[15] Rodoljub Čolaković, Kazivanje o jednom pokolenju, Zagreb, 1964, str. 488—490.
[16] A. Cesarec, Španjolski susreti, O teatru i o jednom sastanku u teatru, Zagreb, 1961, str. 37—57.

narudžbe za tu knjigu sa svih strana svijeta od naše emigracije, a stotine primjeraka bilo je ilegalno poslano u Jugoslaviju.

Poslije povratka u zemlju proljeća 1938. god. Cesarec je bio uhapšen i nalazi se pod istragom nekoliko mjeseci. On je potom bio jedan od pisaca koji su najviše prikazivali ulogu naših dobrovoljaca i aktivnost KPJ u prilog republikanske Španije. Poslije povlačenja dobrovoljaca iz Španije on se angažira u poznatoj akciji KPJ za nesmetan povratak dobrovoljaca u domovinu. S tim u vezi on je i autor dvaju letaka napisanih u ime prijatelja dobrovoljaca i namijenjenih hrvatskoj javnosti. U prvom se letku traži od vlade dozvola za povratak, a u drugom se osuđuje vlada zbog toga što je opozvala odluku o slobodnom povratku dobrovoljaca, koja je donijeta pod pritiskom masa, i što sada traži od dobrovoljaca, kao uvjet povratka, da napišu pokajnice za svoje sudjelovanje u Španiji.

Cesarec je u to vrijeme aktivan suradnik u svim naprednim listovima i časopisima. On piše brojne priloge i o svojim doimovima i o velikim uspjesima izgradnje u Sovjetskoj Rusiji, a pod pseudonimom Vuk Korneli[17] napisao je i knjigu »Današnja Rusija«.

Njegovi politički članci u *Novoj riječi, Glasu, Našim novinama, Radničkom tjedniku*, mjesečniku *Trideset dana*, i drugdje velikim su dijelom posvećeni borbi protiv fašizma pomoću jedinstvene i narodne fronte, i demaskiranju fašističke ideologije i propagande u Jugoslaviji.

Usporedo s popularizacijom SSSR-a u našoj zemlji, a napose poslije uspostavljanja diplomatskih odnosa između Jugoslavije i SSSR-a, Cesarec je bio jedan od inicijatora i osnivača »Društva prijatelja Sovjetske Rusije« u Hrvatskoj. Članovi privremenog odbora tog društva podnijeli su policiji u Zagrebu 23. srpnja 1940. svoja pravila na odobrenje. Predsjednik odbora bio je kipar Antun Augustinčić, sekretar dr Srećko Šilović, a među 17 članova bio je i Cesarec. Osnivanje Društva nije bilo dopušteno zbog toga što je policiji smetao niz istaknutih komunista u odboru, na prvom mjestu August Cesarec.[18]

U toku svog dugogodišnjeg aktivnog revolucionarnog rada Cesarec je dao bogat prilog širenju marksizma u redovima naše radničke klase, napredne inteligencije i naroda uopće. Njegov lik i djelo uvijek su bili vezani za borbeni put KPJ i buduće, novo, socijalističko društvo.

Zbog velike popularnosti, političkog autoriteta i uloge koju je imao u redovima radničke klase i antifašističkih masa u zemlji, Cesarec je g. 1941. zatvoren u logor u Kerestincu. Nakon neuspjela bijega iz tog logora kao jednog od preživjelih i uhvaćenih bjegunaca ustaše su 1941. god. među prvima ubili Augusta Cesarca.

Cesarec je likviditan upravo onda kad se djelo za koje se borio gotovo tri decenija nalazilo na pragu ostvarenja i kada bi njegovo veliko revolucionarno i književno iskustvo bilo toliko potrebno oslobodilačkoj borbi naših naroda, našoj socijalističkoj revoluciji i izgradnji zemlje.

---

[17] Kornelija je ime njegove majke. Zbog čestih hapšenja i kažnjavanja Cesarec je katkada bio prisiljen da se služi pseudonimom u svojem literarnom i političkom pisanju. Zbog toga kad je u pitanju kritičko izdanje Cesarčevih djela (o čemu je bilo riječi na Simpoziju) treba uvijek uočiti vrijeme i uvjete u kojima on piše i rječnik kojim se služi da bi djelo prešlo cenzuru, koja je njegove radove strogo kontrolirala. Zatvor je Cesarec iskorištavao za pisanje književnih djela, a slobodu za političke članke i za partijski rad.

[18] IHRP — Izvještaj redar. ravnateljstva u Zagrebu od 1. VIII 1940, Pov. broj 37.728/1940.

IVAN RAMLJAK

August Cesarec u uspomenama revolucionara*

INSTITUT za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, vršeći u protekle tri godine anketu među istaknutim ličnostima radničkog revolucionarnog pokreta, oteo je od zaborava između ostalog i do sada nepoznate ili vrlo malo poznate podatke o ličnosti Augusta Cesarca i o njegovu sudjelovanju u radničkom pokretu. Ti podaci što se odnose na radnički pokret nisu potpuni, jer se anketiranje nastavlja prema planu Instituta, a praznine se popunjavaju izvorima koji se najvećim dijelom odnose na Cesarčev rad u redakcijama partijskih listova, na partijsko-politički rad, na održavanje predavanja i na osobno Cesarčevo angažiranje oko pojedinih drugova.

Na drugi način nije ni moguće sagledati čitav Cesarčev rad i njegovu angažiranost u radničkom pokretu, jer kazivanja njegovih prijatelja i suradnika ukazuju baš na tu stranu njegova djelovanja, koje je bilo veoma značajno. Iz tih iskaza mogla bi se izvesti konstatacija da je Cesarec to lakše mogao razumjeti radnika i pisati za nj, govoriti njegovim jezikom, približiti mu se do najintimnijeg prijateljstva, što je i sam nikao u radničkoj obitelji.

Mada Cesarčev revolucionarni rad započinje još od vremena atentata na Cuvaja, memoari koje je Institut do sada prikupio odnose se na razdoblje od drugog kongresa Socijalističke radničke partije (komunista) 1920, na kojem je između ostalog odlučeno da se partija ubuduće zove Komunistička partija Jugoslavije. Novo Centralno vijeće izabralo je za urednika »Nove istine« Đuru Cvijića a za člana redakcije Vladimira Bornemissu. Budući da je u Partiji došlo do rascjepa na ljevicu, na desnicu i na centrumaše, a kako je »Nova istina« ostala u rukama centrumaša, Centralno vijeće Partije donijelo je odluku da se mjesto »Nove istine« pokrene u Zagrebu novi partijski list pod nazivom »Novi svijet«; za urednika je mjesto Bornemisse postavljen August Cesarec, a za administratora Nikola Pupavac. Iako u početku nije bilo prostorija za administraciju »Novog svijeta« — sjeća se Pupavac[1]

---

* Ličnost Augusta Cesarca zauzima značajno mjesto u sjećanjima njegovih suvremenika, u prvom redu ljudi koji su s njime radili i neposredno surađivali. Ali tek je malen dio tih uspomena objavljen i poznat čitaocima, a većina je njih gotovo potpuno nepoznata široj javnosti. Svrha je ovog priloga da upravo na temelju tih sjećanja — koja se nalaze u fondovima memoarske građe u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu — dopuni poznavanje ličnosti Augusta Cesarca, i to u prvom redu kao revolucionara, tj. komunista koji je živo sudjelovao u djelatnosti KPJ i u radničkom pokretu u Hrvatskoj između dva rata. Pri tome smo se često puta, osobito u bilješkama, služili većim citatima iz sjećanja nekih Cesarčevih suvremenika, kako bismo u tom najkonkretnijem obliku dokumenata upozorili na neke značajnije momente iz njegova života i rada. Na taj je način u potpunosti omogućen uvid u ona mjesta u memoarskoj građi koja se odnose na Cesarca, što može poslužiti svima koji istražuju njegovu djelatnost.

[1] Prvu redakciju u kojoj je radio August Cesarec opisuje Pupavac ovim riječima: »Redakcija i administracija lista »Novi svijet« bila je u Ilici 48, gdje je bila knjižara Zaklinčića i Šikića. Iza knjižare bila je malena prostorija, predsoblje, i ondje se nalazila zapravo samo administracija, a redakcija je bila u džepovima i torbama Augusta Cesarca i Đure Cvijića, i oni su svoje članke pisali gdje su stigli. Kupili smo u staretinarnici malen pisaći stol, i ja sam organizirao knjigovodstvo i administraciju. Nakon nekoliko dana namješten je u administraciju Marko Zovko, tada student prava, Franjo Puškarić, i još jedna drugarica. Kad je bilo više posla, pomagali su nam i neki đaci srednjih škola, npr. Štefek Cvijić, Janko Mišić, i drugi. Poslije kratkog vremena, kad smo izborili prostorije u Ilici 55, preselili smo tamo administraciju, a redakcija je ostala na starom mjestu.«

—, ipak je prvi broj »Novog svijeta« pod uredništvom Augusta Cesarca izišao već 1. srpnja 1920. Od tada je list izlazio redovno, tri puta tjedno, sve do kraja 1920, kad je na osnovu Obznane bio zabranjen.[2] O svom prvom susretu sa Cesarcem Pupavac je u svojim memoarima između ostalog zabilježio: »Taj mi se čovjek predstavio i rekao: ‚Ja sam August Cesarec, a ovo je moj drug Đuro Cvijić'. Cvijić mi je rekao da su čitali da sam bio uhapšen, a Cesarec nadoda: 'Vi idete da razgovarate s Jurom Bukšekom, valida zbog toga da se žalite što su vas žandari uhapsili', i malo podrugljivo nastavi: ‚Druže, vi ste se obratili na krivu adresu, znate li da je njegov brat ministar, a žace ne hapse na svoju ruku, nego zato što su takvo naređenje dobili'.«

U razgovoru koji su nastavili u kavani »Medulić«,[3] Pupavac je Cesarcu spomenuo da još iz oktobarske socijalističke revolucije poznaje Vladimira Čopića i Nikolu Kovačevića, ali da poslije pobjede revolucije za njih ništa ne zna. Cesarec mu je, između ostalog, rekao da je Čopić kao komunist zatvoren kod Kotarskog suda u Zagrebu; u toku daljeg razgovora obećao mu je sastanak sa Čopićem i odveo ga Simi Miljušu, a ovaj ga je dalje ilegalnim putem povezao s Vladimirom Čopićem u zatvoru.

Istodobno su Pupavca zadržali u Zagrebu, angažirali ga u radničkom pokretu, slali u Varaždin, Ivanec, Karlovac i u druga mjesta da organizira ljevičarske akcione odbore. Zatim je nosio izvještaje iz Slovenije i iz Zagreba u Osijek, predavao ih Antunu Drobnom, a ovaj dalje mađarskoj grupi i Beli Kunu, odakle su stizali u Moskvu. Kad su novine donijele vijest o Diamantsteinovu hapšenju[4] i o otkriću

[2] Zanimljiva su Pupavčeva sjećanja na prve dane poslije proglašenja Obznane. Ovdje ćemo ukazati samo na dva momenta vezana uz Augusta Cesarca: »Sutradan kako je proglašena Obznana održan je sastanak u stanu Ljudevita Filipančića, na Pantovčaku, sada broja ne znam. Za vrijeme održavanja sastanka u sobi je svjetlo bilo pogašeno. Raspoznavali smo se samo po glasu. U ime omladine bio sam ja prisutan tome sastanku. Na sastanku su bili Cesarec, Cvijić, Krleža, Slavko Kaurić, Dušan Palandžić, zapravo puna soba partijskih, sindikalnih i omladinskih funkcionera. Raspravljalo se o tome šta da se radi, da li se pokoriti toj nezakonitoj naredbi ili stupiti u rat protiv režima. Đuro Cvijić je održao referat o situaciji. Između ostalog izjavio je, koliko se ja sjećam, da je bio još s nekim drugovima kod šefa policije i kod bana i protestirao. Oni su im cinično i izazovno rekli da oni znaju da je na komunističkoj strani narod i radništvo, ali da komunisti treba da znaju da je na njihovoj strani oružje i vojska: »pa sad birajte, ako hoćete, možemo da mjerimo snage«. Budući da narod nije bio naoružan, zaključeno je da se ide u ilegalnost i da se štrajk obustavi, jer je kojih osam dana prije toga bio počeo generalni štrajk u Zagrebu. Cvijić mi je rekao da ćemo pokrenuti nov list sa drugim imenom i zato da osoblje administracije zadržim. Ali, pet-šest dana kasnije izjavio mi je da zasada nije moguće legalno pokretati nov list jer ga vlasti ne bi trpjele, i zato neka isplatim osoblje administracije i otpustim ga. Nakon toga razgovora Cvijić je otputovao u Beograd na sjednicu Centralnog odbora Partije. Dakako, ja sam postupio po direktivama Cvijićevim. Kad je osoblje administracije namiještano, sa svakim je dogovoreno — tako me Cvijić bijaše uputio — da će između uprave administracije i službenika važiti kolektivni ugovor Saveza privatnih namještenika Jugoslavije. Zato sam po tom ugovoru i isplatio osoblju otkazni rok, računajući početak od 1. I 1921. Kad se Cvijić povratio iz Beograda, održan je sastanak Pokrajinskog odbora Partije i SKOJ-a u njegovu stanu na Srebrnjaku. Osim Đure Cvijića, na tom sastanku bijahu Kamilo Horvatin, August Cesarec, Marko Zovko, Franjo Puškarić, Dušan Palandžić, i drugi.«

[3] »I tako, mjesto Jurju Bukšeku, ja sam s njima dvojicom otišao u kavanu »Medulić«, koja se nalazila na uglu Ilice i Medulićeve ulice, gdje se sada nalazi restoran »Bled« (danas: »Jazavac«, nap. I. R.). Uz put sam saznao da je Cvijić po zanimanju novinar, a Cesarec književnik, urednik književnog časopisa »Plamen« koji izlazi u Zagrebu od 1. januara 1919. godine.« (Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu — dalje: IHRPZ — Sjećanja Nikole Pupavca, fond memoarske građe.)

[4] O Alfredu Diamantsteinu isp. Vojo Rajčević: Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu, Zagreb, 1959, str. 34—39.

razgranate zavjere (zbog čega je insceniran sudski proces poznat kao afera Diamantstein — u povodu kojeg je uhapšen velik broj komunista i simpatizera), zaključeno je na jednom sastanku Pokrajinskog sekretarijata tko će ići u zatvor — jer je i zatvor i sud bio vrsta tribine gdje se moglo javno nastupati — a tko u inozemstvo. Kako je August Cesarec prije rata bio zatvoren, i zbog toga bio slab i iscrpljen, ponovni zatvor mogao ga je uništiti. Zaključeno je da on ide u inozemstvo, a ostali u zatvor, pa da sa sudskih tribina brane stvar proletarijata i Partije. Tako su izvedeni pred sudsko vijeće Vladimir Čopić, Simo Miljuš, Nikola Pupavac, Milan Čopić, Nikola Todorović, i dr., ali su zbog nedostatka dokaza oslobođeni optužbe.

U sjećanjima Marka Zovka i Franje Puškarića zabilježeno je i pokretanje ilegalnog komunističkog glasila »Komunista«, do čega je došlo odmah nakon Obznane. Tome je prethodilo više dogovora i sastanaka, a najvažniji je bio onaj u stanu Đure Cvijića, kojemu su prisustvovali August Cesarec, Kamilo Horvatin, Đorđe Selaković i Franjo Ljuština. O naslovu lista bilo je dosta govora. Jedni su predlagali da bude »Osvit«, drugi »Zora rudi«, ali je zaključeno da list nosi naziv »Komunista«. Uređivao ga je i umnožavao Đorđe Selaković, a članke su pisali August Cesarec, Kamilo Horvatin i Franjo Ljuština.[5] Zovko i Puškarić vodili su brigu oko nabave papira, matrica, boje za ciklostil, i drugo. »Komunista« je bio prvi ilegalni komunistički list u Hrvatskoj, a vjerojatno i u Jugoslaviji. Nakon četvrtog broja prestao je izlaziti. Pojedini od njegovih osnivača bili su uhapšeni. A kasnije kad su se našli na slobodi, na početku 1922, kako svjedoče memoari Franje Puškarića, donijeli su odluku na sastanku Oblasnog sekretarijata KP u gostionici »Zagreb« da se pokrene jedan legalni partijski list, koji bi radnicima bio blizak, i da se osigura štamparija i sredstva za štampanje. Na istom sastanku zaključeno je da list nosi ime »Borba«.[6]

Zaključke su konkretizirali na drugom sastanku Oblasnog sekretarijata KP u Kumičićevoj ulici br. 6. Na tom sastanku za urednika »Borbe« određen je Đuro

[5] U arhivu Kominterne (kasnije: Muzeju stranih književnosti u Moskvi) nalazi se Cesarčevom rukom napisana kratka biografija datirana proljeća 1936. i očito namijenjena nekom visokom političkom forumu. Podaci koje Cesarec u tom dokumentu daje o listu »Komunista« razlikuju se od podataka iz memoara Franje Puškarića i Marka Zovka: Cesarec izrijekom tvrdi da je »Komunistu« izdavao, sâm pisao i štampao. (Cesarčevu autobiografiju zajedno s još nekim dosad nepoznatim dokumentima iz njegova života objavit će u »Radu JAZU« Davor Kapetanić, asistent Instituta za književnost JAZU.)

[6] Prilozi Augusta Cesarca štampani u »Borbi« — od prvoga broja do zabrane — zauzimaju vidno mjesto u njegovoj političkoj publicistici. Kako je izišao i kako je prihvaćen prvi broj »Borbe«, u kojem je štampan i Cesarčev prilog, govore memoari Franje Puškarića: »Protiv izlaženja ‚Borbe' bio je Kaurić Slavko i Durman, koji je za ‚Borbu' govorio da je to neki separatistički list. Pa ipak, list je izišao, ali kad se počeo raspačavati, bilo je i takvih koji ga pod uticajem Kaurića i Durmana nisu htjeli uzimati i na taj su ga način bojkotirali... Prvi broj ‚Borbe', kako smo se bili prethodno dogovorili, izišao je u nakladi od 1000 primjeraka. Štampan je bio, kao što sam naveo, u maloj štampariji na ručno slaganje u Primorskoj ulici, preko Sedmaka. Štamparija je bila vlasništvo Boranića i njegova kompanjona. Znam da je prvih 1000 komada ‚Borbe' stajalo 1200 dinara. Toga se dobro sjećam jer znam da vlasnik štamparije nije htio da štampa list dok mu nismo unaprijed pokazali novac. Ja i Horvatin odnesli smo 1200 dinara, i to platili smo za 1000 primjeraka 750 dinara, a ostalo je bilo za izradu klišea, jer će glava ostati ista i za kasnije brojeve... Drugi dan kako je list izišao bio je raspačan do zadnjeg primjerka, tako da nam ni jedan komad nije ostao za arhiv. Ostalo je otišlo za zamjenu, a za ono što smo poslali poštom nismo još primili novac. Ipak, mi smo već tada dobili prve dobrovoljne priloge koje smo za izdavanje ‚Borbe' tražili. Znam da je bilo za ‚Borbu' sakupljeno oko 50—60 dinara na sastanku građevinskih radnika u Zagrebu, a na sastanku pekarskih radnika oko 70 dinara. U sabirnoj akciji sabrali smo za prvi broj nekih 450 dinara. A kod prodaje lista mnogi drugovi davali su za jedan primjerak više nego što je stajao, pa se i na taj način prikupljao novac za fond ‚Borbe'.« (IHRPZ, Izjava Franje Puškarića, fond memoarske građe.)

Cvijić, a u uredički odbor pored Cvijića ušli su: August Cesarec, Kamilo Horvatin, Franjo Ljuština, Franjo Puškarić i Simo Miljuš. Puškarić je na toj sjednici dobio zadatak da pored tehničkog rada oko štampanja pronađe podesne drugove koji će biti glavni i odgovorni legalni urednici »Borbe«, tj. takve ljude koji će predstavljati »Borbu« pred vlastima i, ako bude potrebno, odgovarati pred sudom i snositi sve posljedice.

Nakon partijske konferencije električarskih radnika na Kraljičinom Zdencu 1924. godine[7] uhapšen je veći broj partijskih funkcionera. August Cesarec i Kamilo Horvatin razmatrali su mogućnost sklanjanja pojedinih drugova u jednom sjevernom predgrađu Zagreba. Zadužili su Franju Puškarića (drugi dan pošto je izišao iz zatvora) da skloni za nekoliko dana dvojicu mladih drugova studenata koje je protjerala praška policija, dok se ne prebace u Beograd. Puškarić je neko vrijeme sklanjao ilegalce u nekoliko punktova u naselju Rim iznad Mirogoja.

Cesarec se živo zanimao za akcije i za odlučnost akcija u radničkom pokretu pa je i sam donosio i davao direktive u ime Partije, o čemu svjedoče memoari Anke Supanc, Marka Zovka, Stjepana Šalamuna, Đure Špoljarića, i drugih.

Kad je Partija dala direktivu da radnici koji su bili organizirani u Nezavisnim sindikatima prijeđu u URSS-ove sindikate, Cesarec je došao partijskom i sindikalnom funkcioneru Puškariću da razgovara o stanju u sindikatima. Iznio je tom prilikom — sjeća se Puškarić — svoje mišljenje da treba povesti energičnu akciju protiv režimskih nacionalnih sindikata i protiv HRS-a, a što se tiče ORS-a, on će se sam po sebi raspasti kad radnici masovno uđu u Ujedinjeni radnički savez sindikata Jugoslavije. Cesarec je nekoliko dana kasnije došao s još dvojicom drugova Franji Puškariću da nastave započeti razgovor o sindikatima.

»Diskutirali su duže vremena« — piše Puškarić u svojim memoarima[8] — »o jugoslavenskim nacionalnim sindikatima, i na kraju su ona dva druga koje mi je Cesarec predstavio da su iz višeg partijskog rukovodstva postavili zadatak da organiziram grupu s kojom bih zajedno ušao u te sindikate i iznutra sukcesivno radio na njihovu razbijanju. Što se tiče načina kako da to uradimo, to ćemo sami najbolje ocijeniti kad uđemo unutra.«

Sekretar Pokrajinskog komiteta Franjo Kralj obavijestio je Marka Zovka — tada zaduženog za tehnička pitanja pri CK u zemlji — da je CK odredio da se pronađe drug kojega bi poslali na kraći tečaj u Moskvu, gdje bi stekao osnovno obrazovanje za rad na selu. Zovko je otišao do Cesarca i saopćio mu odluku CK. Cesarec mu je predložio Dragu Bedeka,[9] čovjeka koji je Zovku od ranije bio poznat a imao je dovoljno naobrazbe, jer ga je Cesarec osobno odgajao, davao mu knjige na čitanje, a kako je bio sklon pisanju, upućivao ga u tehniku pisanja. Cesarec je o Bedeku najpohvalnije govorio. Kad je Bedek stigao u Moskvu, nakon razgovora s

[7] »Na toj konferenciji razgovarali smo o problemu koji je nastao izbacivanjem nekih naših drugova iz ZET-a od strane uprave. Među izbačenima bio je Mustafe Begić, Latković, i još neki... Zaključeno je bilo da drugovi sazovu na sastanku sve radničke povjerenike ZET-a i da na tom sastanku donesu odluku kojim će se vidom borbe produžiti.« (IHRPZ, Izjava Franje Puškarića, fond memoarske građe.)

[8] »Nešto kasnije k meni u moj stan u Kustošiji došao je Cesarec s još dvojicom drugova koje mi je on predstavio kao članove Partije iz pokrajinskog rukovodstva. Imena njihova ne znam, a nije ni bio običaj tada da se interesuješ tko su i kako se zovu...« (IHRPZ, Izjava Franje Puškarića, fond memoarske građe.)

[9] »Tako su ga vratili iz Moskve, a direktive je primao direktno iz Beča. U svakoj pošiljci koju smo dobivali iz Beča bilo je ponešto i za nj, kakvo pismo, brošura ili ‚Hrvatski put', koji je za selo izdavao CK KPJ, a štampan je u Baselu zajedno s ‚Proleterom', partijskim glasilom.« (IHRPZ, Marko Zovko, Moja zapamćenja, fond memoarske građe.)

drugovima, vidjelo se da ima dovoljno znanja i da mu nije potreban tečaj, pa su ga vratili u zemlju i zadužili za rad na selu.

Bedek je formalno pripadao HSS-u. Maček ga je smatrao svojim čovjekom. Radeći u Zemaljskom birou KPJ (ZEMBILJ) u ispitanjima sela, poslije konferencije ZEMBILJ-a održane u Vrapču 1935. godine Bedek je upriličio sastanak Ivana Krndelja (koji je došao na tu konferenciju iz Beča) s Vlatkom Mačekom u Kupincu. Nakon izvjesnog vremena frankovci su izboli nožem Dragu Bedeka i tom ga prilikom teško ranili, zamotali u krpe i ostavili. Prevezen je u bolnicu na Vinogradskoj cesti, na odjel dra Stanka Cesarca, koji je uložio sve svoje sposobnosti i angažirao kolegij liječnika da spasi život prijatelju svoga brata Augusta, ali je intervencija bila bezuspješna jer je sepsa nastupila prije dolaska u bolnicu. Bedek je pao u radu na selu kao prva žrtva fašističke ruke. Za sahranu su se pobrinule Tatjana Marinić i Merika Zovko.

Dugogodišnji suradnik Augusta Cesarca bila je i Anka Supanc. Njihova zajednička suradnja počinje od osnivanja »Crvene pomoći«, »Borbe«, Nezavisnih sindikata, pa traje do »Zaštite čovjeka«[10] i do zajedničkog pokušaja bježanja preko granice. Neko vrijeme ona je služila kao veza između Cesarca i Đakovića. »Jednoga dana« — sjeća se Anka Supanc — »Đaković je pozvao Cesarca i mene te nam saopćio zaključke Centralnog komiteta o pokretanju lista koji bi izdavao Cesarec kao vlasnik i odgovorni urednik.« Taj je list imao nositi ime »Zaštita čovjeka«, a administraciju je imala voditi Anka Supanc, koja u svojim memoarima između ostalog kaže: »Za vrijeme dok smo vršili pripreme za izdavanje lista rjeđe smo se zajedno viđali na ulici. 2. VIII 1928. godine izišao je prvi broj lista »Zaštita čovjeka«, za koji je najvećim dijelom pisao sam Cesarec.« Redakcija je bila u dvorišnoj zgradi na Pejačićevu trgu 12. Na tom istom mjestu prije se nalazila redakcija »Borbe«. Kao administrator »Zaštite čovjeka« Anka je pisala o žrtvama koje su dobivale pomoć, a pomoć su dobivali svi oni koje je režim progonio i njihove porodice, bez obzira na političku pripadnost. I »Borba« i »Zaštita čovjeka« dobivali su pozamašne priloge u novcu od naših iseljenika iz Australije i iz Amerike. Novac je stizao, a pomagati je trebalo još više, naročito poslije atentata na prvake HSS-a u beogradskoj skupštini, jer je od tada broj žrtava režima naglo rastao.

»Zaštitu čovjeka« vlasti u stvari nisu zabranile, već je prestala izlaziti 10. siječnja 1929, a 16. siječnja uhapsili su glavnog i odgovornog urednika Augusta Cesarca, koji je — kao što je poznato — najvećim dijelom pisao članke u listu, a uz njega i Josipa Kraša, urednika »Borbe«. Policija je izvršila premetačinu kod Anke Supanc, ali nisu našli ništa što bi je moglo teretiti. »Jedino kasnije« — sjeća se ona — »kad sam bila u Požarevcu 1931. godine, iz robijašnice su me odveli na sud i preslušavali o listu »Zaštita čovjeka«. Poslije mi je Cesarec rekao da su se smijali što mu je krunski svjedok robijaš iz Požarevca. Cesarec je na sudu morao dokazivati odakle mu novci i da li je on bio vlasnik »Zaštite čovjeka«. U tom smislu su i mene preslušavali. Pitali su me da li je Cesarec zbilja bio vlasnik lista, i kako to da sam upravo ja bila njegov administrator. Ja sam tvrdila da je list zaista bio njegov, da je zarađivao dosta svojim rukopisima i knjigama, a osim toga pomagala mu je porodica, i da je stvarno on mene isplaćivao.«

[10] »‚Zaštita čovjeka' zvao se tjednik koji je, prije koja dva desetljeća, izdavao taj borbeni pjesnik-aktivist u pravom smislu kakav dotični izraz ima u književnosti. Zaštita čovjeka svrha je svakoj stvaralačkoj riječi.« (Stanislav Šimić, Ubijeni pjesnici, neobjavljeni spis, vlasništvo autorova brata Jerka Šimića.) Iscrpnije su sjećanja Anke Supanc na njen zajednički rad s Augustom Cesarcem objavljena u »Putovima revolucije« br. 1—2.

Godine 1934. Cesarec je saopćio Anki Supanc da su određeni da po zadatku Partije idu u inozemstvo na druge dužnosti. Jedan Cesarčev znanac prevezao ih je do Zidanog Mosta, a odatle su pošli vlakom do Dravograda i u mjestu Črna s dvojicom vodiča pošli prema Austriji. Dogovoreno je, ako vodič mahne svjetiljkom, da je to znak opasnosti. Ali, vodiči su u jednom času potrčali natrag i pobjegli, a Cesarec i Anka Supanc pali su u ruke žandara.[11]

Sproveli su ih u Zagreb, gdje su oko mjesec dana odležali u policijskom zatvoru, a zatim su pušteni na slobodu. Taj prijelaz preko granice karikirao je u nekoliko crteža ugljenom slikar Vilko Šeferov, Cesarčev prijatelj.[12]

Posljednje predavanje Cesarec je održao kao zatočenik zatočenicima 1941. godine u kaznionici na Savskoj cesti (sjećanja Stjepana Šalamuna), a diskusiju o predavanju nastavili su Adžija, Krndelj, Prica, i drugi.

Ovaj kratak prilog sadržava samo nekoliko podataka o radu Augusta Cesarca, istina još nepotpunih i nedovršenih, ali oni mogu poslužiti za upoznavanje i te strane svestranog Cesarčeva djelovanja. Iz njih jasno proizlazi da je Cesarec pripadao revoluciji i da je većinu ideja za svoj književni i publicistički rad crpio iz revolucionarnih događaja što ih je osobno doživio u borbi za radnički pokret, i da je tako neposredno djelovao na osjećaje i poglede, na svijest mnogih ljudi koji su čitali njegova djela.

[11] »Rekli smo da smo izletnici, a ona dvojica da su naši vodiči; žandari su ih nastojali uhapsiti, pucali su za njima, ali na sreću nisu ih uhapsili ni ranili. Preslušavali su nas, naročito Cesarca... Sve su mještane doveli na suočenje. Među njima bila su i ona dvojica naših vodiča. Tražili su da ih prepoznamo. Cesarec je tvrdio da je jedan bio visok i plav, a drugi malen i napadno crn...« (IHRPZ, Izjava Anke Supanc, fond memoarske građe.)

[12] Crteži se nalaze u IHRPZ, u ostavštini Augusta Cesarca.

HRVOJE ŠARINIĆ

O Ratnom dnevniku Augusta Cesarca iz 1939. godine

U ARHIVU Instituta za historiju radničkog pokreta nalazi se, u fondu ostavštine Augusta Cesarca, još neobjavljen spis od 41 pune stranice pisane strojem, sa sporadičnim nadopunama koje je autor unio rukom. Istim je rukopisom na prvoj stranici naznačen naslov: Ratni dnevnik 1939.[1]

Prvi je zapis datiran 22. kolovoza, ali indirektno, kao da i nije napisan tog dana. Početak mu, naime, glasi: »Historijska nedjelja je počela u utorak 22. kolovoza«. Od narednog dana, 23. kolovoza, pa sve do 13. rujna u Dnevniku se kontinuirano nižu dani datirani na samom početku zapisa, zatim se sve češće pojavljuju zapisi uz dva ili uz više zajedno naznačenih datuma, koji još uvijek zadržavaju svoj kontinuitet sve do 11. X. Otada su ispušteni svi dani do 19. X, posljednjeg datuma iz Dnevnika, kojim je zapisivanje, koliko zasad znademo, završeno, i nastavak ili neki drugi dijelovi tog Cesarčeva spisa nisu poznati.

Sve neredovitije vođenje Dnevnika moglo bi nas navesti na pomisao kako je autor postepeno napuštao namjeru ili gubio interes da svakog dana zapisuje svoje neposredne impresije, i još više refleksije, uoči i s početka drugog svjetskog rata. Ili su mu, možda, drugi poslovi i preokupacije nalagali da Dnevnik pomalo zapušta i napokon ga napusti — naprečac, kako će se učiniti svakom čitaocu. To je i mnogo vjerojatnije, jer da je autor namjeravao završiti pisanje Dnevnika 19. X, na njegovim bi posljednjim stranicama to vjerojatno ostavilo traga, možda kao popuštanje pažnje prema pojedinostima, možda kao težnja da se izvedu širi zaključci iz dotad zabilježenih događaja. Posljednje se stranice Dnevnika, međutim, po načinu prilaženja materiji nimalo ne razlikuju od prvih stranica. Napokon, dinamika zbivanja i unutrašnji dramatski intenzitet u svakom političkom i ratnom događaju iz onih dana kojima se Dnevnik završava ponajmanje ukazuju da bi dalje njihovo bilježenje moglo autoru postati nezanimljivo i izlišno. U svakom slučaju, ne želeći da se upuštamo u nagađanja, treba da daljim istraživanjima prepustimo odgovor na pitanje — zašto Cesarčev Ratni dnevnik 1939. obuhvaća samo razdoblje od 59 dana, i nije li postojao, ili još negdje nepoznat postoji, nastavak Dnevnika. A ono što takva pitanja i radoznalost pobuđuje, nadasve je — da odmah kažemo — izuzetna sadržajnost Dnevnika, i kao dijela literarne ostavštine Cesarčeve, i kao historijskog dokumenta.

Pisanje dnevnika poseban je fenomen intelektualnog, emotivnog i kreativnog autorova odnosa prema tekućem zbivanju u okolnom svijetu i prema samome sebi. Bilježiti redom zapažene događaje i vlastita doživljavanja tih događaja, formulirati ih i fiksirati da trajno ostanu sačuvani, poriv je i ujedno proces psihološki nadasve zanimljiv, a osnovna filozofija njegova, mislimo — životna mudrost što pokreće

[1] Pod nazivom Ratni dnevnik taj je spis Augusta Cesarca opisao i citatima ilustrirao Vice Zaninović u svom radu August Cesarec I, Zagreb, 1964, str. 143—147.

pisanje dnevnika, bit će, valjda, u optimističkoj vjeri da je vrijedno za budućnost zabilježiti i konzervirati sadržaje zbivanja iz kontinuiteta vlastitog i općeg ljudskog trajanja. Ali nas ovdje neće toliko zanimati kako i zašto nastaje dnevnik, koliko ono što dnevnici govore o svojim autorima, kako bismo sa što više sigurnosti mogli reći šta još Ratni dnevnik 1939. Augusta Cesarca govori o njemu, pored već poznatih crta njegova lika.

Kad je pisan i kao puka faktografija zapaženog, bez ikakvih svjesnih rezonancija autorovih, dnevnik nužno svjedoči o intelektualnoj i emotivnoj ličnosti svog pisca, jer o tom neminovno govori imanentna sadržajna komponenta svakog dnevnika, a to je i z b o r činjenica koje je autor upravo zabilježio. Taj nam izbor otkriva intimni raspon vidokruga, interesiranja i reagiranja autorovih, autentičnošću koja je ponajmanje podložna sumnji jer, među svim drugim pisanim izrazima, dnevnik pruža svom piscu najveću mogućnost da intimno i stoga najslobodnije, a to znači i najpotpunije, projicira sadržaj svoje duhovne ličnosti u tekst. Zaista, to se svojstvo dnevnika ne da supstituirati nijednim drugim oblikom pisanja jer svaki od njih ima svoje specifične zakone i granice određene konkretnom objektivnom svrhom, a ako je literaran, i formalnim zahtjevima métiera, kojih dnevnik ne poznaje.

Ako dnevnik na tako osebujan način govori o ličnosti svog autora uopće, od kakva će tek interesa i vrijednosti biti dnevnik ličnosti koja je izuzetna u mjerilima sebi suvremenih prosjeka, tako kompleksna u svojim talentima i interesiranjima, senzibilnosti i intelektualnom dijapazonu i, nadasve, frontalno angažirana na strani društveno-revolucionarne misli i prakse, kao što je bila ličnost Augusta Cesarca? I, da se ne udaljujemo više od predmeta, šta nam, dakle, Ratni dnevnik 1939. kazuje o s v o m autoru Augustu Cesarcu kada on kao hrvatski književnik i revolucionarni borac, u oba svojstva na samom pramcu svog vremena, doživljava peripetiju predigre rata i njegov početni tok?

Prije nego nam to reknu citati iz Ratnog dnevnika valja još jedino konstatirati: ono izuzetno u karakteristici tog dnevnika sintetička je povezanost faktografije, lucidnih političko-esejističkih sudova o smislu događaja, briljantnih literarnih minijatura što vremenu i prostoru zbivanja pružaju svojstven kolorit i, povrh svega, jednog živog i slobodnog humanističkog duha revolucionara — marksiste. Međutim, izbor iz Dnevnika, što slijedi, neće ni u okviru ovog prikaza moći da pruži dovoljno uvida u sva svojstva tog Cesarčeva spisa. Njih ćemo upoznati tek kad se pojavi izdanje Ratnog dnevnika u cjelini. Ipak, pridimo odlomcima.

Dnevnik počinje ovako:

»Historijska nedjelja je počela u utorak 22. kolovoza. Ujutro poslije osam sati, poziv k telefonu. Vikt[2]: Senzacija! Jutarnji List: sporazum Rusije i Njemačke! Ribbentrop odletio u Moskvu da potpiše nenavalni pakt! Englesko-francuska vojna misija napustila Moskvu! Moj odgovor — uz dobru dozu nevjerovanja u te vijesti — to znači da Rusija neće još sama u rat, nego čeka da poslije interveniše! Izlazim brzo u grad, u biblioteku. Jut[arnji] List doista donosi sve vijesti. Idem da čitam Kvatern[ikove] rukopise. Mislim: smirit će mi nerve. No čitajući, sapinju me misli: Što je to? Totalan prelom ruske vanjske politike? Ne vjerujem! Tendencijozne senzacije iz Berlina da se u ratu nerava stvori još veća zabuna? Strah Moskve da Engleska ide u München — bez njezine saglasnosti i pitanja kao nekad — i zato se požurila da ne bude izigrana opet? Čuvanje mira da se bolje spremi za rat? Želja da se demokracija i fašizam sami zgrabe i ona da profitira poslije s intervencijom? Najbolje

[2] Ovdje i na drugim mjestima upotrijebljene skraćenice i inicijali osobnih imena dosad nisu dešifrirani s potpunom pouzdanošću pa u ovom tekstu ostaju bez tumačenja.

služenje Sov[jetskoj] Uniji i svjetskoj revoluciji? Današnjim danom započela je evropska drama, zapravo rasplet u katastrofu ili ne, a jedan od glavnih aktera nastupio je sa senzacionalnom zagonetkom, koja vrlo brzo mora biti razgonetana. Ipak, gušilo me nešto u grlu, misleći o tome svemu.«

. . .

»23. kolovoz, srijeda. Nestrpljivo očekivanje novina. Ribbentrop tek leti u Moskvu.« . . . »Mnogi su zbunjeni, osuđuju metodu sovjeta da su sklopili pakt s Nj[emačkom], a pregovarali tako dugo s E[ngleskom] i F[rancuskom]. (To se ne tiče St. i majč.) Drugi opet, urar F. i advokat R., shvaćaju odmah, odobravaju. Ja sam mislim, mislim, odobravam, no i uznemiren sam.«

. . .

»24., četvrtak.« . . . »U noći, spram jutra, probudio sam se i dugo ne mogoh usnuti. Novine koje sam jučer čitao kod St. — radio! — citiraju Pravdu i Izvjestija, o značenju pakta, o poboljšanju i političkoj potrebi zbližena između Ni[emačke] i R[usije] i njihovih susjedskih odnosa. Susjedskih odnosa! Nj[emačka] i R[usija] još uopće nisu susjedi! Nije li između R[usije] i Nj[emačke] stvoren — možda samo prećutan i najvjerojatnije prećutan — sporazum o diobi Poljske?«

. . .

»25. kolovoz, petak. Uporedo s tim pitanjem: smisao novoga pravca SSSR, pitanjem rata ili mira, važno je naše unutarnje pitanje: sporazum. On je očito gotov: još u Večeri o r[usko] nj[emačkom] paktu stigla je vijest o boravku Mačeka na Bledu sa Cvetkovićem. To sigurno nije onaj sporazum koji treba Hrvatima, ali dobro je da dolazi i sada, u posljednji čas!«

. . .

»26. subota.« . . . »Sve konačno čovjeku može ići u glavu, samo ne to da bi SSSR, i zbog nacionalnih i klasnih interesa, mogla dopuštati na svojim granicama prejaku Njemačku, hegemonističku, tad i agresivnu na ixtu potenciju (Mein Kampf[3] i Rusija!), dopustiti dakle bez daljnjega totalan poraz Fr[ancuske] i E[ngleske] — kao mnogo manje opasnih svojih rivala —, a sve bez nekih naročitih kombinacija baš s tim zemljama!« . . . »Jedno sam uvjeren: ovo nije posljednja riječ SSSR. Divno bi bilo da iza te prve sad slijedi druga: neka ogromna gesta koja bi spasila mir!«

. . .

»29. utorak. Situacija još uvijek napeta, neizvjesna kao jučer.« . . . »Atmosfera je tako teška, osjeća se agonija. Agonija jednog kontinenta, agonija globusa, agonija jednog svijeta. Hoće li se bolesnik oporaviti? Ako da, na kako dugo? Ako već mora biti, neka počne. Bolje to, nego agonizirati još nekoliko mjeseci. Čovjeku je tako kao da je cio svijet pred samoubijstvom, koleba se, bi li, ne bi . . . A svi smo mi čestice toga svijeta!«

. . .

. . .

»1. rujan, petak.« . . .

»Oko pola 10 sati telefon. Danzig pripojen, Hit[ler] govori u 10 sati na radio. Pošao slušati. Na putu do radia sjećam se početka rata 1914, kako smo ga svi

[3] Moja borba — knjiga koju je 1924, napisao Adolf Hitler, vođa Nacionalsocijalističke njemačke radničke partije i od 1934. vođa Njemačkog Reicha, u kojoj se izlaže nacistička ideologija i na njoj zasnovani program njemačke unutrašnje i vanjske politike.

preživjeli. Mislim na mamu, draga starica se boji da ćemo svi morati u vojsku.« . . . »Hit[ler] nije govorio mnogo. Na kako strašan rat se odlučio, svjedoči to što je »wenn mir etwas in diesem Kampfe zu[s]tosst«[4] odredio svoje nasljednike, najprije Göringa, ako se ovome što desi, Hessa, ako ovom, najhrabrijega.« . . . »Otvorio Varšavu. Marševi. I u Hamburgu marševi. Parade, defileji posljednjih godina konačno su završili u tom. U paradi koja može da završi s pedesetak milijuna mrtvih, i više unakaženih. Bez obzira gdje, tko i zašto. Započeo je rat, započela najveća katastrofa što ju zna historija. Kako je čovjek malen spram toga svega! A kako je velika istina da je ta katastrofa moguća samo radi taštine i grube sebičnosti. No smiješno je moralizirati. Suprotnosti dvaju imperijalističkih sistema su morale do toga dovesti, važno je da iz svega ponese korist svjetski proletarijat.

Divan je inače dan, ni jesenji ni ljetni, s krošnjama u kojima se već vide žute mrlje lišća. Vedro, sunce, gora modra, s tankim nahukom magle. Zrije grožđe, igraju se na šetalištu djeca, sve je spokojno, bezazleno, kao da se radi o najsvakidanjijem danu u historiji. A gruvaju već tamo gore topovi, padaju bombe, štekću mitraljeze, lije se krv. Prvi septembar, nekada dan početka škole, danas dan početka strašne škole za cijelo čovječanstvo.«

. . .

»4, ponedjeljak.« . . . »Plač D. Tješenje.[5] Koliki milijuni majki, žena i djece plaču i plakat će još radi tog rata? Dugo smo sjedili na stanici i sjećali se čekanja zakašnjelih vlakova u prvom ratu. Stajao sam na pruzi. Ista pruga, ista linija, nebo, pejsaž. Kolike hiljade vojnika su tu prošle i nikad se više ne vratile?«

. . .

»5. utorak. Vijest o bombardovanju Pariza nije se potvrdila . . . Namjesto toga engleska avijatika je bombardirala njem[ačke] ratne luke Wilhelmshaven i Cuxhaven. Tvrdnja: potopljena jedna krstarica, druga oštećena. Nijemci poriču. Isto poriču da bi oni potopili pred Hebridima engl[esku] ogromnu lađu Ateneju, s 1800 putnika (svi spašeni). Rat je odmah počeo s onom surovošću za koju je Wilhelmova Njemačka trebala tri godine (podmornički rat).«

. . .

»11. 9.« . . . »Kod Varšave je Hitler. Očito da djeluje na vojsku svojom prisutnošću. Stari romantični trikovi. Vjerojatno je da će i ući u Varšavu. Poslije Beča, Praga, još i taj triumf: ulazak u treću prijestolnicu. Nije li mu to i vrhunac uspjeha? Što bi poslije toga još ostalo? Bukurešt, Pešta . . . Paris? No jedno je sigurno: u Moskvu i London nikad neće, a na tom će i propasti. Ne mogu se provoditi Napoleonove alire bez ipak jedne izvjesne progresivnosti koju je Napoleon kao baštinik jedne revolucije predstavljao spram ostale Evrope. A i njegova prepotencija je završila Svetom Helenom. Tu će sve prije završiti jednim samoubijstvom.«

. . .

»12. utorak« . . . »Navečer slušao prvi puta njemački Freiheitssender.[6] Rječito, s patosom, polemika s govorom Göringa, o njemačkoj časti, uprljanoj nacionalsocijalizmom, o Austriji, o Hitl[erovoj] omladini, o potrebi njemačkih vojnika da se bratime, deze[r]tiraju, sabotiraju rat, sve učine da se slomi režim H[itlera] i osnuje slobodna, sretna, demokratska Njemačka. Usklik na koncu: Auf Wiederhören trotz Gestapo[7].«

[4] Ako se meni u ovoj borbi nešto dogodi.

[5] Pri ispraćaju jednog Cesarčeva druga ili rodaka mobiliziranog u vojsku.

[6] »Odašiljač slobode«, radio-stanica ilegalnog njemačkog antifašističkog pokreta.

. . .

»14. i 15. četvrtak, petak. Svršio članak o moskovskim pregovorima.[8] Mnogo toga nisam mogao reći što sam još htio, i radi prostora i radi cenzure.« . . . »Čuo za niz teških slučajeva neurednosti, nespremnosti, šlamperaja i slabosti u našoj vojsci, povodom mob[ilizacije]. Zar je mogući s tim neki otpor? Prosto čovjeku dolazi misao: što je gnjililo dvadeset godina, kako može dati bolji plod? Nismo li zato osuđeni? Tri fronte moguće: Slovenija — Nijemci, Vojvodina — Mađari, Makedonija — Talijani. Strateško još teže okruženje nego li je to u Poljskoj.«

. . .

»17. nedjelja i 18. Jučer u nedjelju ujutro u 4 sata ušle su u Poljsku sovjetske čete. Cijelo popodne i uvečer slušao radio. Iz Moskve i Kijeva govori, glazba, pjevanje, pozdravi. Molotov je održao prije podne govor. U Poljskoj više nema odgovorne vlade, ona se raspala, tako su utrnuli ugovori svi, reče on, i jer je tako Poljska postala tlom svih mogućih slučajnosti i iznenađenja, sovjetska vlada je smatrala svojom dužnošću da pođe u pomoć svojoj braći u Zap[adnoj] Ukrajini i Bijeloj Rusiji.« . . . »Tako se brže nego se i očekivalo« . . . »ostvarila prva moja premisa: ulazak crvene armije u Poljsku radi Ukrajinaca i Bjelorusa.« . . . »Poneki, bez dovoljno kompasa za tako komplicirane stvari, osuđuju taj čin Rusije jer smatraju to diobom Poljske između fašizma i boljševizma.« . . . »SSSR se ne može dezinteresirati na poljskoj slobodi.« . . . »S time je pročistio teren za ranije ili kasnije daljnje rev[olucionarno] prodiranje.«

. . .

»20. 9. Srijeda. Hitler je jučer govorio u Danzigu.« . . . »Govorio je o suradnji s Rusijom, ne SSSR, nego Rusijom . . . O tome kako je Njemačka na zapadu i jugu definitivno usvojila granicu. Ali ne o tome da to kani i na istoku, iako je porekao da Nj[emačka] želi ili je željela osvojiti Ukrajinu. A riječi u Mein Kampfu o proširenju Nj[emačke] na račun Rusije?«

. . .

»21, 22, 23, 9. Tri dana čekanja kako će se riješiti poljsko pitanje između S[ovjetske] U[nije] i Nj[emačke]. Konačno: S[ovjetska] U[nija] dobiva još više od Bjelorusije i Ukrajine: dobiva i poljske krajeve sve do Pise, Nareva, Visle i Sana.« . . . »Od poljskih krajeva S[ovjetska] U[nija] će vjerojatno napraviti poljsku sovjetsku republiku — o tom već dolaze vijesti! — i tako napraviti privlačnu sovjetsku iredentu za ostale Poljake pod Reichom, a i za koje još to u susjedstvu . . .«

. . .

»24. nedjelja. Mussolini je u Bolonji održao govor u kome je: priznao postojanje svojih protivnika u Italiji, pohvalio se neutralnošću, istaknuo neopravdanost

[7] Do slušanja, usprkos Gestapou (Geheime Staatspolizei, tajna državna policija).

[8] August Cesarec: Tok i ishod englesko-sovjetskih pregovora, *Izraz*, Zagreb, I/1939, br. 7—8.

vođenja rata zap[adnih] država protiv Nj[emačke] radi Poljske, dok je u toj intervenirala S[ovjetska] R[usija],« ... »pa odmah iza toga zaključio kao želju »širokih masa« da se It[alija] pripremi vojnički da bi bila spremna i mogla odgovoriti svakoj eventualnosti. Ja i opet mislim da će It[alija] prije ili kasnije intervenirati, i to uz Nj[emačku].«

. . .

»25—29. 9. Istočna fronta likvidirana, jučer se predala Varšava (i Modlin). Posljednji izvještaj obrane govori o 30.000 ranjenih, vojnika i građana — u porušenim bolnicama« ... »Cijela ta obrana bila je herojska gesta, bez izgleda u uspjeh — kao cijeli poljski rat« ... »I ovom prilikom se vidjelo da u Poljskoj ni u opoziciji nema jake sile koja bi znala trgnuti događaje na se.«

. . .

»29—30. 9. petak, subota. Opet veliki datum: 28. 9. u oči godišnjice Münchena. Vlade SSSR i Reicha dale su zajedničku izjavu s kojom izjavljuju da su međusobno uredile pitanje Poljske i da bi poslije toga bilo u interesu svih naroda da F[rancuska] i E[ngleska] prestanu s ratom.« ... »No kakva je situacija naša? Saradžoglu još uvijek ostaje u Moskvi. Govore da on ima riješiti tamo i naše odnose s SSSR. Tako pišu i novine. S naše strane bio je u Moskvi zemljoradnik[9] Gjorgjević. Nije baš najružičastije što se priča o tom. Razno je [Jedno je] sigurno interesna sfera jedne prol[eterske] i [a drugo] jedne kap[italističke] države, no to se više bojim podjele na interesnu sferu Balkana: Rum[unjska], Bug[arska] — SSSR, Mađ[arska], Jugos[lavija] — Nj[emačkoj]! I It[aliji]. Pa pretpostavimo, ovdje dođe garnitura prohitl[erovska] na vlast, tko garantira da ona ne povuče i nas u rat, na strani Nj[emačke]. I kakova bi onda bila parola ako bi na toj strani bio i SSSR? Šetnja na Savi s Fr. Vedar, sunčan dan, Sava niska, vrbaci još zeleni, novi mostovi, još neoličeni definitivno, i jako šareni. Skoro gotovi, a tko zna ni'e li im poslije rođenja skora i smrt? Na našoj se strani, kažu, još uvijek gomilaju čete na Dravi, a zašto? Očekuje se još uvijek kakav udar, ako ne protiv nas, ono Rum [unjske]?«

. . .

»6. 7. Hitler je jučer, 6, govorio u Reichstagu, izjavio spremnost za mir, ali ništa konkretizirao o tom.« ... »S našom mobilizacijom teške priče.« ... »Ponekad mi se čini da je naša vojska prije rata onakva kakva je vojska poslije izgubljenog rata. Špijunaža to sigurno zna, i kakvo to ohrabrenje može biti za Berlin i Rim — takva dezorganizacija i proturatno raspoloženje hrv[atskih] masa? Frankovci hvataju korijena, no može tu biti i mnogo rusofilskog štimunga, bolš[evističkog]. Za jedno selo sam čuo da su seljaci, pod uplivom glasova o diobi zemlje u zap[adnoj] Ukr[ajini] i Bjelor[usiji], izračunali koliko će svaki od njih dobiti zemlje.«

Tako je, eto, August Cesarec pratio i interpretirao neposredno predratne i prve ratne događaje, a koji su od njih ulazili u Dnevnik i kakvima je između njih autor posvećivao svoju pažnju i razmišljanja, poslije iznijetih citata nije potrebno posebno

[9] Funkcioner Zemljoradničke stranke.

apostrofirati. Jedino nam je dužnost spomenuti kako su citati odabrani s prvenstvenom namjerom da se ne izostavi nijedan kompleks predmeta kojima se autor u Dnevniku bavio, i po mogućnosti nijedna od sadržajnih komponenata njegovih interpretacija.

Ovim prikazom, međutim, prvenstveno želimo ukazati na političko-povijesnu stranu sadržaja Cesarčeva Ratnog dnevnika, iz specifičnog interesa da se, dok još uvijek nije izvršena znanstvena analiza historije marksističkih gledanja i mišljenja u međuratnom vremenu u nas, upozori na svojevrsnu vrijednost tog spisa pri istraživanjima u tom pravcu. No vraćajući se k početnim pretpostavkama da će nam Dnevnik pridonijeti osvjetljavanju i razumijevanju cjelovite humanističke fizionomije Cesarčeve, rezimirajmo:

Nedovršen kao slika i analiza zbivanja u drugom svjetskom ratu, a bila je očita namjera autorova da on takvom slikom postane, Dnevnik nam kritično jedno razdoblje na samom početku tog zbivanja eksplicira u svoj unutrašnjoj dramatičnosti. Pri tom je Cesarčev duh na razini onog najesencijalnijeg iz smisla događaja i svim svojim bićem traži prave istine, to jest prave historijske sadržaje stvari, i najčešće ih pronalazi. A kad pri tom prema našim današnjim saznanjima i promaši — mislim ovdje posebno na njegovo traženje viših idejnih vrednota Staljinova pakta s Hitlerom —, čini to stoga što mu je kao marksistu i komunistu nezamisliva druga neka praksa pod tim imenom osim one za opću stvar socijalizma, pa takvu etiku traži i ondje gdje je nije bilo. No Cesarec ne traži samo etiku. On teži, zapravo, da iznađe u čemu je historijska uloga jedne — tada još u Evropi jedine — socijalističke zemlje u momentu svjetske prekretnice kakvu je označilo predvečerje i započinjanje novog velikog rata — i to je, mislimo, njegova glavna preokupacija u Dnevniku. A kada to istražuje, njegov nam se pristup često čini posve nalik današnjem našem načinu mišljenja, do kojeg smo mi došli iskustvima iz daljeg slijeda zbivanja koja su njemu bila strašnom smrću uskraćena. Doista, čitajući danas mnoga mjesta u tom rukopisu, valja nam se podsjećati kako su te, i danas moderne Cesarčeve misli što isijavaju iz njegova Dnevnika, nastale pred gotovo trideset godina, da bi nam i to na svoj način ilustriralo njegovu ingeniozност. I, što iz konteksta stvari jasno proizlazi, ukazalo na porijeklo i platformu Cesarčeve političke misli, a to je marksizam u jednoj svojoj konsekventnoj primjeni na naše prilike, kakav je tada, a već i prije, i otada sve intenzivnije, karakterizirao — ne možda jugoslavenskU liniju k o m u n i z m a, ali svakako liniju j u g o s l a v e n s k i h komunista.

Memorijalni simpozij o partizanskoj sanitetskoj službi na Petrovoj gori

Memorijalni simpozij o partizanskoj sanitetskoj službi, održan pod pokroviteljstvom general-pukovnika Ive Rukavine 4. i 5. listopada 1965. godine na Petrovoj gori, veoma je značajan prilog proučavanju historije partizanske sanitetske službe u NOB-u Hrvatske, pa i čitave Jugoslavije. Na skupu održanom s učesnicima sanitetske službe i drugim akterima historijskih zbivanja na Petrovoj gori, odnosno na Kordunu, evocirani su događaji od 1941. godine do kraja NOR-a vezani za Centralnu i druge bolnice na Petrovoj gori. U neposrednom iznošenju pojedinih događaja, vezanih za sanitetsku službu od 1941. do 1945. godine, učesnici su uvjerljivo i dokumentirano osvježili mnoge još nezapisane činjenice i time ih spasili od zaborava.

Na simpoziju je govorio general-pukovnik JNA Ivan Rukavina, osvjetljavajući ulogu bolnice na Petrovoj gori — jedne od prvih partizanskih bolnica u Jugoslaviji, koja je radila kontinuirano od kolovoza 1941. do kraja rata 1945. godine. Sanitetsko osoblje ove bolnice vodilo je stalnu brigu o ranjenim borcima. Iako je neprijatelj u više navrata ovladao prostorom na kome se nalazila bolnica, nikada nije uspio otkriti nijednog ranjenika. Bolnica je, osim toga, bila i kovačnica bratstva i jedinstva, jer se nalazila na prostoru gdje je nastanjeno većinom srpsko stanovništvo, dok su sanitetsko osoblje sačinjavali uglavnom Hrvati iz Zagreba. Drug Rukavina je ujedno apelirao na prisutne da srede bogata sanitetska iskustva NOR-a, jer u suvremenoj situaciji ona postaju jednako vrijedna kao i u prošlom ratu.

Učesnike simpozija pozdravio je bugarski general-major Markov, a zatim su pročitali svoje referate:

— dr Savo Zlatić Mićo i Jakov Kranjčević Brada: »Partizanska sanitetska služba na području OK KPH Karlovac u 1941. i 1942. godini, s posebnim osvrtom na osnivanje prve partizanske bolnice na Petrovoj gori;

— general-major Joco Tarabić: »Razvoj vojnotaktičke situacije na Petrovoj gori.« Ovaj referat pročitao je pukovnik u penziji Ignjatije Perić i ujedno dao uvodni dio: »Značaj Petrove gore u razvoju NOB-a na Kordunu.«

— dr Bonka Oreščanin: »Sjećanje na rad u Centralnoj partizanskoj bolnici od kolovoza do prosinca 1942. godine i evakuacija ranjenika u Liku i Bosnu«;

— general-potpukovnik dr Ivo Kralj: »Organizacijsko stanje bolnica na Petrovoj gori potkraj 1942. i u početku 1943. godine«;

— pukovnik prof. dr Alfred Štajner: »O životu i radu u bolnicama na Kordunu u periodu veljača — jesen 1944. godine«;

— general-potpukovnik dr Tomislav Kronja: »Sanitetska služba IV korpusa 1943/44. godine«;

— pukovnik prof. dr Emanuel Vajs: »Organizacija i rad bolnica na Kordunu u periodu veljača — jesen 1944. godine«;

— potpukovnik Bogdan Gaćeša: »Osnivanje bolnice u Zbjegu 1942. godine«;

— pukovnik dr Đorđe Dragić: »Neke specifičnosti u razvoju sanitetske službe na pojedinim prostorima u toku NOR-a«;

— general-major u penziji dr Franc Kleinhappel: »Neki problemi partizanske kirurgije na Petrovoj gori«;

— pukovnik u penziji Jovica Lončar i Dušan Rkman: »Istočni pravac proboja neprijateljskog obruča na Petrovoj gori«.

Nakon čitanja referata, drugog dana, u diskusiji su raspravljena izvjesna pitanja koja u referatima nisu spomenuta ili dovoljno istaknuta. U diskusiji dra Franca Kleinhappela, dra Save Zlatića, drugarice dr Cile Albahari, druga Jakova Kranjčevića Brade i drugih diskutanata iznijete su mnoge pojedinosti iz života, rada i borbe sanitetskog osoblja. Na Petrovoj gori, tu pored Centralne bolnice, sahranjeno je 1700 partizana i 2300 žrtava fašističkog terora. Tako je prostor Petrove gore i spomen-groblje velikog broja učesnika NOB-a.

U zaključcima simpozija o sanitetskoj službi u Centralnoj partizanskoj bolnici na Petrovoj gori, koja je za cijelo vrijeme rata radila bez prekida, dano je visoko priznanje radu bolnice kao jednoj od »klasičnih, u revoluciji i za revoluciju rođenih kvaliteta«. Zbog svega toga, Centralna partizanska bolnica na Petrovoj gori predložena je za odlikovanje. Također je zaključeno da se u povodu 25-godišnjice početka NOB-a i 25-godišnjice početka rada prve partizanske bolnice na Petrovoj gori izda edicija o razvoju partizanske sanitetske službe, što će opet biti nov doprinos izučavanju narodnooslobodilačke borbe i rata. Određena je i redakciona komisija koja će srediti i publicirati referate sa simpozija.

Ovdje donosimo referat Jakova Kranjčevića i dra Save Zlatića.

JAKOV KRANJČEVIĆ BRADA
SAVO ZLATIĆ MIĆO

Partizanska sanitetska služba u okrugu Karlovac godine 1941. i u početku 1942, s posebnim osvrtom na prvu partizansku bolnicu na Petrovoj gori

SPECIFIČNOSTI u razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u pojedinim krajevima Jugoslavije odrazile su se i u organizaciji sanitetske službe. Tako, na primjer, u oružanoj borbi protiv okupatora u Srbiji i Crnoj Gori sanitetska služba radi u postojećim zdravstvenim ustanovama oslobođenih gradova. U sanitetu sudjeluje znatan broj liječnika, od kojih je 14 u Srbiji i 10 u Crnoj Gori bilo čvrsto vezano uz oslobodilački pokret. U oslobođenom Užicu i Čačku radile su dvije bolnice s više od 300 kreveta, a kasnije dvije bolnice u Foči i Žabljaku sa 150 kreveta i nekoliko manjih bolnica u Rudinama, Goraždu, Čajniču, Trnovu i Kruševu. Već u vezi s evakuacijom Užica i Čačka pred nadmoćnim okupatorskim snagama dolazi do perioda velikih pokreta partizanskih jedinica, koji se obično završavaju oslobađanjem određenih područja. Tako, na primjer, poslije napuštanja slobodnog teritorija u Srbiji i znatnih pregrupacija partizanskih jedinica oslobađa se područje jugoistočne Bosne. U vrijeme pokretnog ratovanja partizanski sanitet prati vojne jedinice i brine se o transportu i njezi ranjenika.

Drukčije oblike u razvoju sanitetske službe nalazimo u drugim krajevima naše zemlje (Sloveniji, Hrvatskoj, Bosanskoj krajini itd.), gdje su više-manje stalno oslobođeni teritoriji dopuštali da se formiraju bolnice koje su većinom radile kroz duža vremenska razdoblja, a neke od svojeg osnivanja pa sve do kraja rata. U ovom referatu prikazat ćemo razvoj partizanske sanitetske službe na području okruga Karlovac 1941. i u početku 1942. godine.

Na području Hrvatske narodnooslobodilački pokret razvijao se postepeno. Slično je bilo i sa sanitetskom službom. Prigodom prvih akcija u gradu Zagrebu u početku srpnja 1941. pomišljalo se na mogućnost liječenja eventualnih ranjenika uz pomoć relativno brojne grupe liječnika komunista koji su bili povezani sa zagrebačkom partijskom organizacijom. U tom pogledu revolucionarni pokret u Zagrebu imao je iskustva u liječenju ranjenih i povrijeđenih demonstranata u proturežimskim demonstracijama koje su se održavale u godinama prije napada fašističke Njemačke na Jugoslaviju. Jedan od tih demonstranata bio je i Antun Biber Tehek. On se dugo liječio u tadašnjoj Bolnici milosrdnih sestara zbog rane na nozi od revolverskog metka.

Poziv Komunističke partije na oružanu borbu bio je praćen pojačanim radom na sakupljanju i spremanju sanitetskog materijala. U jednoj od prvih većih akcija — u akciji na Kerestinec, koja na žalost nije uspjela — predviđen je i sanitet. U grupi koja je imala sudjelovati u oslobađanju uhapšenih drugova u logoru Kerestinec 13. srpnja 1941. nalazio se i jedan liječnik.

Čvršće organizacione oblike imala je sanitetska služba u 1941. u ustaničkim krajevima Korduna, Banije i Like. Na tom je području već u srpnju 1941. oslobodilački pokret imao masovan karakter ali je oskudijevao u zdravstvenom osoblju. Osim mnogih istaknutih partijskih radnika i španjolskih dobrovoljaca Komunistička partija poslala je u te krajeve već u kolovozu 1941. jednog liječnika i jednog bolničara, španjolskog dobrovoljca, a u listopadu jednog apsolventa medicine. Nešto

kasnije jedna je liječnica upućena na područje Like. Potkraj 1941. radio je jedan liječnik i na području Drežnice.

Okrug Karlovac bio je po svojim političkim prilikama i po svom geografskom položaju veoma pogodan teren za razvoj oslobodilačke borbe. Na tom je području već prije postojao jak utjecaj KP ne samo među proletarijatom Karlovca i Duge Rese nego i među seljaštvom, naročito srpskim, Korduna i Banije. Hrvatsko seljaštvo tog područja već se od početka okupacije držalo rezervirano prema novoj ustaškoj vlasti, tako da su samo neka pojedina sela bila ustaški orijentirana.

Da bi se bolje shvatila organizacija sanitetske službe u okrugu Karlovac, treba dati i neke podatke o demografskim, geografskim i političkim prilikama. Okrug Karlovac obuhvaćao je u 1941. grad Karlovac i kotare Karlovac, Vojnić, Slunj, Pisarovina, Ogulin, Vrbovsko, Vrginmost i Glinu. Prema posljednjem popisu stanovništva Kraljevine Jugoslavije iz 1931, na tom je teritoriju živjelo 311.000 stanovnika, od toga 169.000 Hrvata i 142.000 Srba. Prvih dana ustanka, međutim, prema direktivi CK KPH, s područja okruga Karlovac rukovodilo se ustankom u čitavoj Baniji i području Bosne sve do Une, tj. još i u kotarima Dvor, Petrinja, Kostajnica i Cazin. Ta četiri kotara imala su ukupno 136.000 stanovnika, od toga 70.000 Srba, 20.000 Hrvata i 36.000 muslimana.

Partizanska sanitetska služba u okrugu Karlovac u 1941. i u početku 1942. obuhvaćala je uglavnom srpske krajeve sa dva velika gravitaciona centra: jedan u Petrovoj gori a drugi u Šamarici. Područje Petrove gore obuhvaćalo je dijelove kotara Vojnić, Vrginmost i Slunj i općine Plaški, s ukupno 80.000 stanovništva. Području Šamarice gravitiralo je srpsko stanovništvo kotara Gline, Dvora i Petrinje i općine Vrnograč, ukupno 75.000 stanovnika.

U većini naših krajeva u početku narodnooslobodilačke borbe nisu ceste i željeznice bile ono što spaja. Obrnuto, često su to bile velike prepreke načičkane bunkerima i utvrdama. Ono što je spajalo i povezivalo partizanski teritorij bile su šume i planine. To je osobito došlo do izražaja na području okruga Karlovac. Petrova gora i Šamarica, sa svojim gustim šumama i izvanredno bogatim reljefom, bile su centri ustanka na Kordunu i Baniji i već od srpnja 1941. slobodni teritorij na koji je, sve do kraja rata, okupatorska noga kročila samo za vrijeme ofenzive.

Srpski dio okruga Karlovac, sa svoja dva najveća gravitaciona centra Petrovom gorom i Šamaricom, bio je u godini 1941. i 1942. svojevrsni izolat. Dotadašnje veze tih područja s okolnim krajevima bile su vrlo oslabljene zbog krvavih progona srpskog stanovništva od strane ustaša. Već u početku svibnja 1941. ubile su ustaše 520 veljunskih Srba (u najvećoj tajnosti, maljem i nožem, bez ijednog metka), a nekoliko dana kasnije oko 500 glinskih Srba. Ustaški vlastodršci, uz punu podršku okupatora, pripremili su plan istrebljenja Srba u Hrvatskoj. U provođenju te politike došlo je do masovnih pokolja Srba na Kordunu i Baniji, naročito u vrijeme od 29. srpnja do 8. kolovoza 1941. U knjizi Bekića, Butkovića i Goldsteina »Okrug Karlovac 1941.« piše o tim događajima:

»Posebna ustaška jedinica započela je svoj koljački pohod 29. jula, a povukla se s Korduna 8. augusta. Kroz svega desetak dana ta je jedinica, uz pomoć nekih najgorih domaćih ustaša, pobila više hiljada kordunskih i banijskih Srba, pretežno muškaraca, ali također i mnoge žene s djecom. Broj ubijenih do današnjeg dana nije tačno ustanovljen. Ustaški funkcioner iz Slunja župnik Nikšić navodi u svojim zapisima brojku od tri do četiri hiljade. Pouzdano se znade jedino da je to bio najkrvaviji od svih krvavih ustaških pohoda što su ih Kordun i Banija uopće zapamtili.«

Na te pokolje srpski je narod odgovorio masovnim otporom, povlačenjem u šume (na primjer, u Šamaricu se povuklo oko 5000 stanovnika iz ugroženih srpskih sela Banije), formiranjem obrambenih linija, tzv. »frontova« u blizini sela, i još odlučnijim pristajanjem uz već započetu oružanu borbu. »Frontovi« nisu mogli izdržati nalet ni manjih dobro naoružanih neprijateljskih jedinica. To je vrlo brzo uočila partijska organizacija i njeno rukovodstvo, te se pojačao rad na stvaranju partizanskih odreda kao najefikasnijeg oblika borbe protiv okupatora. U prvi su se mah stvarale manje grupice boraca, od deset naviše, obično u blizini sela. Te vojne formacije — partizanski odredi — obično su se nazivale po selu ili šumi u kojima su bile stacionirane, na primjer: Partizanski odred »Perna« (po selu Perni), Partizanski odred »Debela kosa« (po šumi Debela kosa). Kasnije su se ti partizanski odredi povezali u šest tzv. rajona; iz njih se formiralo šest bataljona kojima je rukovodila komanda partizanskih odreda narodnooslobodilačkog pokreta Korduna i Banije. U početku 1942. formirana je grupa odreda, a u polovici 1942. počele su se formirati partizanske brigade.

Sve te događaje trebalo je opisati jer se bez njih teško mogu razumjeti zdravstvene prilike i organizacija sanitetske službe na Kordunu i Baniji.

Činjenica je da su slobodarskom narodu Korduna i Banije, koji je iza sebe imao stoljetnu tradiciju teških borbi, progona i patnji, u njegovim najtežim časovima pritekli u pomoć samo Komunistička partija i komunisti, naročito iz partijskih organizacija Zagreba, Karlovca i Siska, povezali se s njime i pomogli mu da što bolje, organiziranije i efikasnije krene u oslobodilačku borbu i da time ispiše najljepšu stranicu svoje dosadašnje historije.

Taj je narod u početku ustaških progona i u zdravstvenom pogledu bio prepušten sam sebi. I tu je pomogla Komunistička partija. Zdravstveni radnici, poslani na taj teren, imali su zadatak ne samo da organiziraju vojni sanitet nego i da pruže pomoć velikom broju ranjenih i oboljelih žena, djece i muškaraca po selima. Sanitetska služba Korduna i Banije bila je 1941. i u prvoj polovici 1942. zajednička služba ustaničkog naroda i njegovih oružanih partizanskih formacija, i upravo u tom leži jedna od njenih najvažnijih karakteristika.

Kako je uska bila povezanost vojne i civilne sanitetske službe, pokazuju i podaci iz sačuvanog medicinskog dnevnika liječnika. U tom materijalu zabilježeni su samo slučajevi koji su prvi put došli liječniku, dakle, po sadašnjoj statističkoj terminologiji tzv. prvi pregledi. Ponekad nisu zabilježene sve dijagnoze nego samo broj pregleda. Ukupno je od 21. VIII 1941, kad su liječnik i liječnički pomoćnik previli lakšu ranu Vece Holjevca, pa do Okružne konferencije Komunističke partije Hrvatske za okrug Karlovac u Kladuši 14. III 1942. zabilježeno prigodom prvih pregleda civilnog pučanstva 336 dijagnoza. Nakon konferencije u Kladuši liječniku je povjerena nova politička dužnost. U to je vrijeme, naime, djelovao na Kordunu još jedan liječnik, a osim toga najavljen je i dolazak jednog liječnika iz Zagreba. Ako zabilježene dijagnoze razvrstamo prema međunarodnoj klasifikaciji bolesti, dobivamo ovu sliku:

Infektivnih i parazitarnih bolesti bilo je 53, od toga bolesnika od tuberkuloze 17, dizenterije 5, erizipela 2, difterije 1, poliomijelitisa 1, varičela 1, malarije 1, askaridoze 3 i skabijesa 22. Neoplazmi je bilo 4, od toga 2 karcinoma i 1 benigni tumor. Iz grupe alergičnih i endokrinih bolesti liječene su samo dvije bronhalne astme, isti broj slučajeva bio je iz grupe psihičkih i psihomotoričnih poremećaja ličnosti (histerija 1, pokušaj suicida 1). Dijagnoza s područja nervnog sistema i osjetila bilo je 13, od toga neuralgija 3, upala oka 3, otitisa 7. U grupi kardiovaskularnih bolesti evidentirano je 20 slučajeva, i to 6 s akutnim reumatizmom, 5 sa

srčanom manom i 9 drugih dijagnoza. Dijagnoza s područja respiratornog sistema bilo je 48, od toga gripe 15, pneumonije 11, bronhitisa 14 i ostalih dijagnoza 8. Bolesti probavnih organa evidentirano je 24, i to oboljenja zuba 3, želuca i duodenuma 6, crijeva 8, holelitijaza i holecistitisa 7. Iz grupe bolesti genito-urinalnog sistema zabilježeno je 13 slučajeva (urinalni sistem 3, bolesti muških spolnih organa 1 i ženskih spolnih organa 9), a iz grupe porođaji i komplikacije trudnoće svega dva slučaja.

Dijagnoza iz grupe bolesti kože i potkožnog tkiva bilo je 78 (furunkula i karbunkula 9, panaricija 12, flegmona i apscesa 4, impetiga 22, piodermija 20 i ostalih kožnih bolesti 5). Oboljenja kostiju i organa za kretanje notirano je 11, a bolesti ranog djetinjstva 6, od toga 5 proljeva novorođenčadi. U grupi nesretnih slučajeva, trovanja i povreda bilo je 55 dijagnoza. Od toga su kod 31 slučaja povrede nanesene od neprijatelja, ozljeda je bilo 6, kontuzija 6, luksacija 6, opekotina 1 i smrzotine 3.

Zabilježene dijagnoze omogućuju nam da bar donekle dobijemo uvid u tadašnju patologiju i zdravstvene prilike ustaničkih krajeva Korduna. Prevladavaju bolesti kože, povrede, infektivne i parazitarne bolesti i bolesti respiratornog sistema. Te četiri grupe čine više od 75% svih zabilježenih dijagnoza. To su bolesti od kojih se nužno moralo obolijevati u teškim prilikama u kojima je tada živio narod Korduna i Banije. Ove suhe brojke i statistički podaci bit će razumljiviji ako pročitamo nekoliko bilježaka iz dnevnika* liječnika Save Zlatića Miće:

Ponedjeljak 25. VIII

Sanitar [Jakov Kranjčević Brada] i ja idemo u Šlivnjak. Previli smo ranjenika: hitac okrznuo prednju stranu grudi i probio lijevi m. deltoideus ozlijedivši i kost. Drugi ranjenik: hitac kroz desnu stražnju stranu vrata. Pregled: Ca nasi kod 70-godišnje starice; kongenitalna mana na bazi nosa kod 14-mjesečnog djeteta. Odmah se vraćamo natrag.

Četvrtak 28. VIII

Šlivnjak: prostrijel kroz desnu stranu grudnog koša kod 7-godišnjeg dječaka. Rana zarasla. Djevojčica koju je bajonetom probo ustaša kroz vrat otišla u drugo mjesto i nismo je mogli previti. Otišli smo s čitavim odredom i s još dva druga odreda na Cvijanović-brdo. Držali zbor. Kod povratka u Šlivnjak jedan mladić se ranio iz puške u ruku. Odred odilazi, mi ćemo put Sjeničaka.

Srijeda 24. IX

Na put za Pernu rano ujutro zajedno s dijelom Čaničinog odreda, koji odilazi da radi zemunicu. Bez da smo i znali mimoišli smo se s [neprijateljskom] vojskom, koja je također pošla u šumu, njih oko 120. Nakon dolaska odmah k ranjenicima: Jedna žena probodena bajonetom na tri mjesta. Dijete koje je imala na rukama ostalo je mrtvo. Drugo dvoje djece ubijeno u kući. Jedna rana je u visini donjeg ruba scapule na desnoj strani, rana duboka, pluća povrijeđena. Druga rana nalazi se odmah medialno uz lijevo rame. Treća rana u desno rame. Starica ranjena bajonetom u kičmu u visini 12. torakalnog kralješka. Rana nije teška. Gnojna upala nožnog zgloba kod jedne žene.

Četvrtak 25. IX

Perna. Čitav dan pregledi. Hodamo s brda na brdo.
Ujutro polazimo kozjom stazicom na jedno strmo brdo, gdje u šiblju logoruje dio izbjeglih. Jedna stara žena ranjena bajunetom na tri mjesta: u lijevu fossu subcla-

* U tekst dnevnika unesene su, radi lakšeg razumijevanja, dopune, objašnjenja i ispravci, i to u uglatim zagradama. Izostavljeni tekst označen je sa tri tačke u okrugloj zagradi.

vicularis. Rana je teška. Dalje u lijevo rame i u lijevu šaku. 12-godišnji dječak ranjen hicem iz mitraljeza u lijevu potkoljenicu i lijevu glutealnu regiju. Pregled starca koji ima fistulu u predjelu gluteusa još iz svjetskog rata. 7-godišnja djevojčica ranjena hicem iz puške, ulazna rana jedan prst iznad srca nešto lijevo, izlazna rana ispod donjeg ruba scapule. 11-godišnja djevojčica pogođena hicem u glavu u predjelu lijeve parijetalne kosti, koja je razmrskana. Vidi se mozak koji pulsira. Drugo tane prošlo kroz lijevu stranu grudi nešto lijevo i gore od srca. 7-godišnja djevojčica probodena nožem (bajunetom) kroz prsa na 6 mjesta. Prije nje zaklali tri njene vršnjakinje. Nju je prije ubadanja pitao gdje joj je srce. Prostrijel kroz lice jednog čovjeka, i to kroz lijevu os zigomaticum preko gornjeg nepca i gornje desne strane lica kroz obraz napolje. Prematanje nehotičnog uboda od rogulja. Piodermija na nogama jednog djeteta. Piodermija kod jedne žene, pa kod druge žene; bronchitis lateris utriusque; pleuritis macula corneae; impetigo kod jednog djeteta; ? kod jednog mladića — interni pregled negativan. Kronični reumatizam; panaritium srednjeg prsta kod jedne žene (incizija); tbc pulm. kod jednog bivšeg policajca. Emphysema senile. Vitium cordis kod 57-godišnje žene.

Nedjelja 28. IX

Prije pola 9 polazimo prema Maličkoj, preko niza manjih i većih brda i jaraka. Svagdje nalazimo bolesnike. Ranjenike koje smo obišli ponovno prematamo. Svega smo ovaj dan od pola 9 u jutro do pola 8 navečer pregledali i premotali 27 slučajeva. Novi slučajevi: ulcera cruris, contusio thoracis et fracturae costarum, piodermija, panaritium (dva slučaja), scabies (4 slučaja), panaritium na nozi; emphysema senile; vitium cordis kod 68-god. starice; osteomyelitis tibiae; impetigo contagiosa, conjunctivitis acuta; itd.

Srijeda 22. X [Perjasica]

Stalno pada kiša. Mi smo u kući, čitamo okružnicu br. 3, a svaki čas dolaze bolesnici. Nekoliko slučajeva piodermije, furunkul, svrab. Idem k bolesnicima koji ne mogu da idu: akutna upala zglobova s mitralnom insuficijencijom kod 23-god. mladića; ulcus cruris; proljev kod jednog djeteta; laringitis; proljev kod djeteta.

Navečer polazak na akciju [na željezničku stanicu Dubrava]. Uz kišu po nevjerojatno teškom, kamenitom i strmom terenu, pri potpunom mraku hodamo. Dva odreda zakasnila, pa smo kasno pošli, uz to strahovito teški teren uzrokovao je da smo zakasnili. Na povratku pri prolazu Mrežnice prevrnula se »lađa« i utopio se jedan drug.

Četvrtak 23. X

Nakon 10-satnog hoda potpuno prokisli stižemo natrag. Sušimo se u jednoj kući. Dolaze bolesnici, jedno dijete s upalnom nateklinom ispod brade, okruglom, glatkom ? Počeo padati snijeg. Kraj je zabijelio. Popodne stigla vijest da Talijani napadaju Debelu kosu i pale sela. Ćane traži pomoć. Polazimo za Skrad. Snijega je već dosta napalo. Zebe! U noći stižemo u Skrad. Pregled: varičele.

Ponedjeljak 27. X [Tobolić]

Ujutro prematanje jednog ranjenog u predjelu gluteusa. Krećemo za Zbjeg. Prolazimo kraj izvora Mrežnice. Stižemo u Zbjeg, za par sati stiže vijest da se vratim ranjenima. U Zbjeg pješačili smo 4, a u Tobolić 3 i pol sata. Uređujem ranjenog. Jedan hitac prošao kroz meke dijelove natkoljenice desne noge, drugi kroz koljeni zglob lijeve noge, a treći kroz list lijeve noge. U 2 h liježem spavati. Jedan ranjen u kožu vrata.

Utorak 28. X

Polazimo opet u Zbjeg. Tamo stižemo popodne. Upravo kad smo večerali dolaze kuriri da se vratim natrag, jer da je jedan ranjen u napadu koji su izvršili žandari. U noći po snijegu kojeg još uvijek ima polazim do Begova. Tamo nalazim ranjenog u noge koga još iste noći prevozimo u Zbjeg. I ove noći liježem spavati tek poslije 2 h.

Ponedjeljak 10. XI [Vučković — Petrova gora]

Žena ranjena u nadlakticu, kost prelomljena — zavoj. Ranili je ustaše u Miholjskom. Tom prilikom neke žene i ljudi ubijeni. Mladić bježeći pao i iščašio lijevu ruku u ramenom zglobu. Repozicija. Popodne dolazi Veco iz Šlivnjaka. Oko 2 h čuje se pucnjava u pravcu Loskunje. Za nekoliko vremena vide se veliki dim i vatra. Pale sela u okolici šume Loskunje. Gledamo s jedne uzvisine zajedno s više seljaka, žena i djece. Crvene vatre daleko se vide. (...)

Srijeda 31. XII

Za »Gradnju«. Prematam ranjene. Dolaze tri nova iz Kirina. Jedan drug, Jandre Korkut, ranjen parčetom granate kroz vrat, razbijena lijeva potkoljenica i ozlijeđena desna natkoljenica. Drugi drug ranjen u lakat desne ruke isto granatom. Obje kosti i zglob smrskani. Treći ranjen u vjeđu lijevog oka i u list noge. (...)

Četvrtak 1. I 1942.

Nova godina. Čitav dan vrlo žestoka mitraljeska i topovska pucnjava u pravcu Sjeničaka i Vrginmosta. Popodne idem s Bradom za Ključar da prematam ranjene. Dječak ranjen u list noge parčetom granate. Rana je velika. 15-god. djevojčica ranjena na 6 mjesta od granate. Na desnoj strani empyema thoracis! Jedno žensko dijete ranjeno parčetom granate u rame. U noći umro drug Jandre. Na putu Ključaru susrećemo izbjegli narod, žene, djecu, ljude, starce, blago itd.

Petak 2. I

Prematam ranjene i zakapamo mrtvog. Dolazi na pregled jedan stari sa scabiesom i jedan bolesnik sa žučanim smetnjama. Ne primam ga u bolnicu jer nema mjesta. Artiljerijska i mitraljeska paljba stalno se čuje. Popodne idem za Sjeničak. Na putu susrećem kola, žene, djecu, starce, blago. Bježe pred ustašama. Prizori su vrlo teški. Noć je pala, ljudi lože vatre, putuju, pate, smrzavaju se, djeca umiru putem, ali narod ne plače! U daljini vidi se odsjev popaljenih kuća u pravcu Sjeničaka i Vrginmosta (Kirin). U Gabrićima prematam ranjenu ženu u vrat i l. ruku (prelom) i partizana ranjenog u rame. Upućujem ih za Ključar. (...)

U takvim teškim zdravstvenim prilikama, s velikim brojem bolesnih i ranjenih, trebalo je imati i znatne količine lijekova, zavoja i drugog sanitetskog materijala. O snabdijevanju sanitetskim materijalom partizanskih područja brinule su se partijske organizacije i organizacije narodnooslobodilačkog pokreta po gradovima, a za Kordun i Baniju naročito u Zagrebu, Karlovcu, Sisku, Petrinji, Glini i Kostajnici. Nemoguće je nabrojiti sve one mnogobrojne zdravstvene radnike koji su uz životni rizik davali sanitetski materijal za ustaničke krajeve. Osim Zagreba i Karlovca, već 1941. i 1942. bila su s oslobodilačkim pokretom povezana i manja mjesta u Kordunu i Baniji. Tako su, na primjer, s partizanima na Kordunu i Baniji već u prvoj godini oslobodilačkog rata bili povezani kirurzi i ravnatelji bolnica dr Peternik u Petrinji, dr Pedešić u Sisku, dr Blažić u Petrinji, apotekari mr Bernfest u Petrinji, mr Engel u Sisku i mnogi drugi. Tako su i zdravstveni radnici u hrvatskim krajevima još u početku borbe dali svoj prilog bratstvu i jedinstvu naših naroda. Dio sanitetskog

materijala zaplijenjen je od neprijatelja nakon uspjelih vojnih operacija. Zavoji su se pravili i iz domaćeg platna.

Prije nego pređemo na opisivanje organizacije saniteta u vojnim jedinicama, spomenut ćemo značajnu pomoć koju su zdravstvenoj službi pružali odbori narodnooslobodilačkog pokreta na oslobođenom i poluoslobođenom teritoriju. Ti odbori formirani su paralelno s partizanskim odredima i vrlo su brzo postali organi narodne vlasti. Na kraju 1941. i u početku 1942. odbori Narodnooslobodilačke fronte izveli su jedan izvanredan podvig: nekoliko hiljada izbjeglica iz sjevernog dijela kotara Vrginmost smjestili su u sela oko Petrove gore. Uz vojne komesare odbori Narodnooslobodilačke fronte brinuli su se i o sakupljanju hrane i drugog potrebnog materijala za partizanske bolnice i vojnosanitetsku službu. Oni su poduzeli i jednu veoma široku akciju za sakrivanje i spremanje hrane i drugog materijala u podzemne zemunice i organizirali seoske straže koje su obavještavale o kretanju neprijatelja, tako da su se na vrijeme mogle poduzeti akcije za spasavanje ljudi, njihove imovine i stoke. U izvještaju Okružnog komiteta KPH Karlovac od 19. XII 1941. upućenom Centralnom komitetu KPH piše se o odborima NOF:

»Rad na formiranju odbora napreduje, ali nije ispunjen plan po kome je trebalo da budu do 10. XII završeni izbori kotarskih odbora NOF na celom području Korduna i Banije. Nastojaćemo da se taj posao što prije završi da bi se mogao sazvati plenum NOF za Kordun, na kojem bi se birao izvršni odbor NOF, za koji smo već predvidjeli drugove.«

U siječnju, nakon oslobođenja Vojnića i velikog dijela Korduna, osnovan je Odbor NOF za Kordun u koji je biran i liječnik, sa zadatkom da se brine o pitanjima zdravstva. Jedna od prvih konkretnih akcija tog Odbora bila je osnivanje civilne bolnice kraj Radonje, u kojoj je povremeno bilo i do 20 ranjenih i bolesnih civila, a među njima mnogi s promrznutim nogama i rukama. Jedan dio tih ranjenika, naročito oni iz područja Vrginmosta, bili su prije oslobođenja Vojnića smješteni u jednoj kući u Selakovoj Poljani, zaseoku položenom duboko u Petrovoj gori. Od siječnja do ožujka 1942. radio je u sanitetskoj službi Korduna još i prijašnji liječnik iz Vojnića dr Božo Milutinović, koji je nakon martovske ofenzive otišao u Beograd.

Jedna od specifičnosti ekonomsko-društvenih prilika na oslobođenom dijelu Korduna bila je i ta da se život odvijao praktički bez posredovanja novca. Nitko, na primjer, nije tražio odštetu za ishranu i smještaj izbjeglica ili za namirnice koje su davane partizanskim odredima itd. Sve je to bilo na dobrovoljnoj bazi, i Kordun ulazi u red onih područja Jugoslavije gdje je ostvareno izvanredno jedinstvo fronte i pozadine, ustaničkog naroda i njegovih vojnih formacija. Razumije se, i cjelokupna zdravstvena služba, uključujući i lijekove i sanitetski materijal, bila je uvijek besplatna.

Iako je sanitetska služba radila i za vojsku i za narod, to ne znači da partizanski odredi nisu imali svoj organizirani sanitet. Već na poznatoj konferenciji delegata narodnooslobodilačkog pokreta Korduna i Banije, održane 19. i 20. IX 1941, sudjelovao je i »jedan drug iz sanitetske službe«, kao što to piše u sačuvanom zapisniku. Taj drug bio je liječnik Savo Zlatić Mićo, koji je postavljen za šefa sanitetske službe Korduna i Banije, a pisao je i zapisnik konferencije. Iz zapisnika se vidi da se, osim o mnogim političkim i vojnim problemima, diskutiralo i o pitanju organizacije sanitetske službe, o problemu ishrane i oblačenja stanovništva ustaničkih sela. Konferencija je od vojnih zadataka na prvo mjesto postavila što bržu i pravilniju organizaciju rajona i rajonskih komandi. Kordun i Banija bili su, naime, podijeljeni na tzv. rajone, od kojih su 4 gravitirala prema Petrovoj gori a 2 prema Šamarici. Među vojnim zadacima u tački 7 navedeno je o sanitetu: »7. Što prije treba sprovesti

organizaciju sanitetske službe, tako da se u svakom odredu nalazi sanitar.« Među političkim zadacima navedeni su i ovi zadaci: »U selima treba što češće održavati zborove, vršiti prikupljanje živežnih namirnica, pobrinuti se za sakrivanje tih namirnica, organizirati seoske straže i obavještajnu službu. Velika zadaća stoji pred našim drugovima u radu oko zbrinjavanja onog stanovništva kojem su sela popaljena. Što prije treba pristupiti izgradnji zemunica za izbjeglo stanovništvo i prikupljanju i sakrivanju hrane za zimu. Hranu treba prema potrebi racionalizirati. U tu svrhu treba stvarati seoske odbore, koji će se brinuti za rješavanje svih tih pitanja.«

Konferencija je na kraju rezolucije konstatirala: »Snaga naših odreda zadnjih mjesec dana porasla je za četiri puta. Među neprijateljima vlada velik strah pred našim odredima. Neprijatelj se kreće samo danju, i to u većim grupama po glavnim cestama. Sve su to znakovi da naša borba treba da poprimi i više forme.«

U tom se pravcu i razvijao narodnooslobodilački pokret na Kordunu i Baniji. Interesantno je da raspolažemo sačuvanim dokumentima iz kojih se tačno može vidjeti brojno stanje i naoružanje partizanskih odreda Korduna i Banije 1941. i u početku 1942. Nakon konferencije delegata narodnooslobodilačkog pokreta Korduna i Banije održana je 25. i 26. XI konferencija komandanata i komesara partizanskih odreda Korduna i Banije, a 13. XII vojna konferencija u Glavnom štabu Hrvatske, na kojoj je prvi put u Hrvatskoj izrađen široko zasnovan operativni plan povezanih vojnih operacija koje su obuhvaćale Liku, Kordun, Baniju, Gorski kotar i Primorje. U početku 1942, 30 i 31. I, održana je nova vojna konferencija Glavnog štaba Hrvatske, na kojoj su dani izvještaji o rezultatima prvog zajedničkog operativnog plana i prikazano je brojno stanje partizanskih odreda.

U ovoj tabeli dat ćemo podatke o brojnom stanju i naoružanju partizanskih odreda Korduna i Banije (prema navedenim konferencijama); oni nam ilustriraju razvoj partizanskih formacija a ujedno i razvoj i zadatke koje je imala sanitetska služba.

Datum	20. IX 1941.	25. XI 1941.	13. XII 1941.	30. I 1942.
Broj partizana	822	1.415	1.715	3.050
Broj vojničkih pušaka	291	528	667	1.804
Broj civilnih pušaka	135	bez podataka	289	535
Broj teških mitraljeza	1	1	1	8
Broj puškomitraljeza	1	8	9	57
Broj bacača mina	—	—	—	4

Brojevi su očiti i njima ne treba posebnog komentara. Oni govore i o tome kako su jugoslavenski narodi i na tom terenu otimali oružje iz ruku neprijatelja i kako su stvarali svoju novu, narodnu armiju. Za razumijevanje tadašnjih prilika treba istaknuti još neke momente. Velikim koordiniranim operacijama na više područja, koje su počele u drugoj polovici prosinca 1941. god., završava jedan period koji treba imati u vidu pri opisivanju razvoja partizanskog pokreta. Do tog doba pojedina područja (Lika, Kordun i Banija, Gorski kotar, itd.) razvijala su se vojnički više-manje samostalno, čvrsto povezana samo putem partijske organizacije. Rukovodstvo nad svim tim područjima imao je CK KPH, odnosno operativno rukovodstvo pri CK KPH, koje je opet sa svoje strane bilo povezano s Vrhovnim štabom. Rukovodstvo se uglavnom ograničavalo na davanje općih vojnih direktiva, jedinstvenih organizacionih oblika u borbi za pravilno primjenjivanje političke linije

Partije u život. Od kraja prosinca 1941. god. nekoliko se područja vojnički povezuje preko Glavnog štaba Hrvatske. Dolazi do stvaranja jedinstvenog vojnooperativnog područja koje je, na primjer, na prelazu od 1941. na 1942. god. obuhvaćalo Liku, Kordun, Baniju, Gorski kotar i Primorje. Do tada nepovezane vojničke operacije počinju se koordinirati na bazi jedinstvenih vojnooperativnih planova. Kolike su bile prednosti ove forme vojne organizacije, pokazuju uspjesi postignuti na svim područjima koje je povezivao Glavni štab Hrvatske u toku prosinca 1941. god. i siječnja 1942. god. Međutim, obuhvaćanje svih tih do tada vojnotaktički samostalnih područja u jednu cjelinu nije išlo lako i bez teškoća. Unatoč znatnom proširenju vojnih operacija, gubici partizana u mrtvima i ranjenima bili su mali. Tako se npr. u izvještaju Štaba Grupe kordunaških narodnooslobodilačkih partizanskih odreda komandantu partizanskih odreda Hrvatske od 18. II 1942. daju ovi podaci: »... mi do sada u borbi u mjesecu januaru imamo slijedeće rezultate: 276 mrtvih neprijatelja, 432 zarobljena i mnogo ranjenih. Mi smo imali 12 mrtvih i 6 ranjenih. Zarobili smo 6 teških mitraljeza, 3 bacača mina, 20 puškomitraljeza, 450 karabina i mnogo municije«.

U prvim mjesecima narodnooslobodilačke borbe bilo je relativno malo ranjenih partizana, ali je ipak postojao velik problem: kamo da se smjeste i kako da se njeguju. U samom početku oružane borbe ranjenici su smještavani po kućama, obično u zaseocima, po šumama ili daleko od putova. Tako su, na primjer, još u kolovozu 1941. u Šlivnjaku bila smještena dva ranjenika a kasnije su se u Zbjegu nalazila četiri ranjenika, koji su potkraj 1941. smješteni u jednoj kući kraj izvora Mrežnice.

Već prvi obilasci ranjenika, razbacanih po čitavom Kordunu, koje su obavili liječnik i liječnički pomoćnik u kolovozu 1941, pokazali su potrebu da se ranjenici koncentriraju na jednom mjestu. Prihvaćen je prijedlog da se izgradi partizanska bolnica i odlučeno da se počne graditi u Petrovoj gori već u rujnu 1941. Najprije je grupa u kojoj su bili liječnik, liječnički pomoćnik, Dušan Rkman i Mile Oreščanin pretražila velik dio terena na istočnom dijelu Petrove gore, naročito predio Vrletnih strana. Nakon dugog obilaženja našlo se pogodno mjesto uz maleno vrelo dobre pitke vode, u vrlo gustom mladom šiblju koje je pokrivalo velik dio Vrletnih strana. Mjesto se nalazilo i neposredno iznad potoka koji je nedaleko izvirao i tekao između dva strma obronka.

Bolnica se počela graditi nakon partizanskog napada na Vojnić-kolodvor 14. IX. U toj akciji sudjelovao je i odred »Debela kosa« koji je ostavio u Petrovoj gori oko osam povjerljivih drugova da grade prve bolničke zgrade. Tom grupom rukovodio je Milutin Košarić.

Prvi tačan podatak o bolnici (konspirativni naziv za bolnicu bio je »Gradnja«) nalazimo u medicinskom dnevniku liječnika pod datumom 29. IX. Toga dana liječnik je krenuo iz Perne i navodi:

> Polazimo za C[rnu] L[okvu]. Prije toga obilazimo i prematamo ranjenike. Putem svraćamo kod »Gradnje«. (...)

Citirat ćemo još nekoliko mjesta iz dnevnika liječnika, iz kojih se može dobiti uvid u tok izgradnje bolnice na Vrletnim stranama:

Subota 4. X

> (...)Navečer u »Gradnji«. Prematamo ranjenika koji je ranjen u petu. U noći dobivamo novog ranjenika. Ranjen u lijevu stranu toraksa, dosta nisko, pluća povrijeđena, a možda i slezena, jako krvari.

Utorak 7. X

> Čitav dan u »Gradnji«. Prije podne organiziramo partijsku jedinicu i sve što je potrebno za definitivno uređenje »Gradnje«. Popodne kurs iz zavoja.

Petak 10. X [Crna lokva]

> (...) Nakon ručka vozimo se kolima koja voze štednjak za »Gradnju«. (...)

Subota 11. X

> Čitav dan na »Gradnji«. Prematanje ranjenika. Pregled izgradnje spremišta.

Nedjelja 12. X.

> Ujutro počela rano padati velika kiša. Zemunica prokišnjava. Po najvećem pljusku vozimo daske. Dovršavamo krov »Gradnje«.

Petak 7. XI.

> (...) Nastavljamo s daljnjom izgradnjom »Gradnje«. Postavlja se krov na trećoj zemunici. (...) Održavamo predavanja o 7. novembru.

Od 7. X liječnički pomoćnik Jakov Kranjčević Brada, koji je vršio dužnost sekretara partijske jedinice osoblja, stalno radi u bolnici, rukovodi njenom izgradnjom i vrši dužnost komesara bolnice, a liječnik obilazi bolesnike po terenu, prati partizanske odrede u veće akcije i redovito svraća u bolnicu.

O partizanskoj bolnici imamo i podatke u sačuvanom konceptu jednog pisma s potpisom: Dr Mićo Savić (konspirativno ime liječnika), šef sanitetske službe Korduna i Banije. U pismu koje je pisano 11. ili 12. I 1942. godine nalaze se o bolnici ovi podaci:

> Mi ovdje imamo malu »bolnicu« s 10 kreveta, a momentalno sa 16 ranjenika. (...) U najkraće vrijeme mislimo izgraditi još jednu zemunicu s 12—14 kreveta. Osim toga već se radi na tome da se jedna seljačka kuća prenese nešto dublje u šumu da bi se organizirala mala »bolnica« za civile, jer ima sada 8 ranjenih žena i djece po selima, nekoliko sa smrznutim nogama, itd.

U prvoj etapi bili su izgrađeni ovi bolnički objekti:

— objekt za smještaj ranjenika, u kojem se moglo smjestiti 10 a u nuždi i 12 kreveta;

— objekt u kojem je bila kuhinja;

— objekt za smještaj straže i osoblja, u kojem su ležaji bili na dva kata, za odijeljeno spavanje muškog i ženskog osoblja;

— manji objekt neposredno iznad potoka u kojem je bila praonica s tušem i praonica rublja. Taj je objekt imao tekuću vodu koja se drvenim olucima dovodila slobodnim padom iz već spomenutog izvora. Bure s vodom za tuš moglo se grijati, tako da je bilo i tople vode;

— mali natkriti objekt za WC s jamom za fekalije. Taj objekt se mogao pomicati, jama zatrpati i u blizini iskopati nova.

Nešto su kasnije izgrađeni:

— objekt za operativne zahvate i prematanja, tzv. »operaciona sala«, koja je jednu dulju stranu imala gotovo svu od stakla;

— objekt za dnevni boravak lakših ranjenika, tzv. »kulturna«, u koju je poslije oslobođenja Vojnića smješten i jedan pijanino.

Glavni objekti bili su djelomično ukopani u obronak, sa stijenama iz dvostrukog pletera, između kojeg je bila nabijena zemlja pomiješana s isjeckanom slamom ili travom. Nedaleko od prvih objekata izgrađena je štala u koju je već prvih dana rada bolnice smještena jedna krava. Nakon oslobođenja Vojnića prebačena je u bolnicu velika sanitetska baraka koja je tamo služila kao zdravstvena stanica. Iz materijala te barake izgrađen je novi veći objekt, u koji se moglo smjestiti 16—20 ranjenika. O tome je u dnevniku liječnika zabilježeno:

Petak 16. I 1942. [Vojnić]

Organiziramo prijevoz dasaka i stvari za »Gradnju«. Popodne krećem u Radonju zajedno s Ilijom i od tamo s [novim] doktorom saonicama polazimo na »Gradnju«. (...)

Srijeda 11. II [Vojnić]

Prije podne krećem saonicama u Radonju. Tamo obilazim civilnu bolnicu i krećem u »Gradnju«. U »Gradnji« se dovršava novi paviljon.

Ponedjeljak 16. III [Štab Grupe odreda u Prisjeci]

Odilazim u »Gradnju«. Tamo ima niz novih ranjenika. Vršim pregled.

Utorak 17. III

Čitav dan u »Gradnji«. Popodne zajedno s Bradom pregledavam teren za prebacivanje puta. (...)

Živežnim namirnicama bila je bolnica vrlo dobro snabdjevena. O tome su se brinuli ne samo narodnooslobodilački odbori nego i komande vojnih jedinica. U pismu političkog komesara Komande odreda NOP Korduna i Banije Vece Holjevca od 18. XII 1941. upućenom komesarima bataljona u vezi s provođenjem sabirne akcije za partizanske jedinice i bolnice kaže se među ostalim:

»2. U vezi s potrebama bolnice dužnost je svih komesara bataljona da pristupe sakupljanju dasaka za gradnju bolničke barake. [To su bile daske za krov.]

3. Komesari bataljona hitno će izvijestiti ovaj komesarijat da li su otposlali određene živežne namirnice za partizansku bolnicu.«

U sakupljanju hrane za bolnicu osobito se istakao IV bataljon; Branko Nikoliš jednom je zgodom poslao velik broj živadi u drvenim kavezima.

Jelovnik je bio otprilike ovakav: za doručak bijela kava, rjeđe čaj s kruhom ili žganci s mlijekom. Kruh je bio od kukuruznog brašna ili od miješanog kukuruznog i pšeničnog brašna. Za ručak i večeru davala se dosta često govedska juha, ponekad i prežgana juha, zatim gotovo redovito meso, pečeno ili kuhano, s krumpirom, zeljem, grahom, kiselim zeljem i sl. Zahvaljujući pomoćniku liječnika i komesaru bolnice, koji je prije odlaska u Španjolsku radio kao slastičar, ranjenici su dva

put nedjeljno dobivali kolače. Za teže ranjenike kuhala se i dijetna hrana i davalo pet obroka. Od voća su ranjenici bili naročito dobro snabdjeveni jabukama. Isto tako bilo je mnogo kestenja koje se skupljalo po Petrovoj gori. Bolničko osoblje i straža dobivali su hranu koja je bila jednostavnija i bez dodataka određenih za ranjenike i bolesnike.

Život u bolnici tekao je otprilike ovako: Osoblje je ustajalo oko 6 sati, bolnica se čistila, dao se doručak, a zatim su vršeni pregledi i previjanja. Između 12 i 13 sati davao se ručak. Lakši ranjenici i bolesnici mogli su se šetati i oko bolnice ili u »kulturnoj« čitati vijesti, igrati stolne igre (»kozanje«, »lijanje« itd.), pa čak i tiho pjevati. Temperatura se mjerila tri puta. Interesantno je spomenuti da su se sačuvali temperaturni podaci koji su se unosili u jednu bilježnicu s imenima i prezimenima svih ranjenika i bolesnika u periodu od 4 X 1941. do 24. III 1942. godine.

Na temelju tih podataka vidi se da je kroz partizansku bolnicu na Vrletnim stranama prošlo do 23. III 1942, kad je počela velika martovska ofenziva, 97 ranjenika i bolesnika. U bolnici su umrla u tom razdoblju šestorica drugova, a jedan kasnije, u svibnju 1942. Većina ranjenika koji su umrli primljeni su u bolnicu u beznadnom stanju. Evo pregleda ranjenih i bolesnih u bolnici po mjesecima (dano je najveće brojno stanje): listopad 2 ranjenika, studeni 10, prosinac 14, siječanj 1942. 16, veljača 12 i ožujak 22 ranjenika.

Među ranjenicima treba spomenuti prva dva: Dragića Jurjevića i Lazu Trbojevića (koji je ranjen u pluća prigodom zarobljavanja prvog puškomitraljeza na Kordunu), zatim umrle u bolnici: četrnaestogodišnjeg dječaka Milivoja Vuletića i partizane Jandru Korkuta, Stevana Simića, Milu Markovića, Mojsiju Kosijera, Nikolu Matijevića i Petra Dragojevića. Od težih ranjenika spomenut ćemo Radu Janjanina, Božu Grujića i Đuru Drvodelića.

U skromnim uvjetima partizanske bolnice i uz nedostatak kirurga, odnosno kirurške ekipe, liječenje ratnih povreda u prvoj bolnici bilo je pretežno konzervativno. Ranjenici su dolazili do liječnika ili liječnik do njih tek nakon duljeg vremena, koje je gotovo redovito premašivalo 12 sati, a ponekad je trajalo i nekoliko dana. Osim toga, ranjavanja obično nisu bila masovna nego pojedinačna, u raznim krajevima Korduna. Zbog toga, uz skromnu kiruršku obradu, borbu protiv šoka, imobilizaciju itd., težište je u bolnici bilo postavljeno na stvaranje što povoljnijih uvjeta za njegu ranjenika. U tom cilju nastojalo se da se bolnica snabdije sa što više lijekova i što više hrane bogate bjelančevinama i vitaminima. Nadalje, poduzimalo se sve da ranjenicima bude u bolnici što ugodnije i da se osjećaju što sigurnije. To je bio također jedan od razloga za izgradnju podzemnih skloništa. Ranjenici su, naime, znali da će u slučaju neprijateljskih ofenziva biti sakriveni u zemunicama. U pogledu profilakse tetanusa zauzeto je stajalište da se kod čistih strijelnih rana izazvanih mecima ne daju injekcije protiv tetanusa, jer su reakcije organizma kod primjene tada nepurificiranog seruma protiv tetanusa bile velike. Taj stav nije oštetio ranjenike, jer se u to vrijeme nije pojavio na terenu Korduna nijedan slučaj tetanusa. U toku čitavog rata u Centralnoj bolnici bio je samo jedan slučaj tetanusa kod ranjenog partizana, koji je bolest prebolio.

Izvan bolnica liječena su još 22 ranjenika partizana, od kojih se nekoliko njih nalazilo u vrlo teškom stanju. U svim partizanskim odredima bio je u početku borbe velik broj povreda i infekcija zbog neprikladne obuće i dugih marševa. Samo prvih dana rada liječnika i liječničkog pomoćnika zabilježeno je u partizanskim odredima »Perna«, »Debela kosa« i »Crna lokva« 26 takvih povreda. Od ostalih bolesti

partizani su rijetko obolijevali. Spomenut ćemo neke. Bilo je dosta respiratornih oboljenja, naročito bronhitisa i gripe, 4 slučaja pneumonije, od kojih je jedan umro u bolnici. Nadalje je zabilježeno i nekoliko slučajeva otitisa. Utvrđen je i jedan slučaj gonoreje i jedan slučaj luesa. Vrlo rano se u logorima javila i pedikuloza.

U partizanskim jedinicama nastojalo se da dužnost bolničara preuzmu oni partizani koji su u jugoslavenskoj vojsci svršili neki sanitetski kurs. Međutim, takvih drugova nije bilo dovoljno, pa su se povremeno održavali kursevi gdje su se davale najosnovnije upute o postupku s ranjenicima. Prakticiralo se i dolaženje partizanskih bolničara iz jedinica u bolnicu, gdje su neko vrijeme boravili i dobivali upute o prvoj pomoći. Osim toga, liječnika je, kad je obilazio teren, naizmjence pratio po jedan bolničar, pa su i na taj način davane upute. Neki od tih drugova postali su kasnije rukovodioci u sanitetskoj službi, na primjer Joso »Čeh« bio je u ljetu 1942. na čelu bolnice u Skradu, a Žunić je rukovodio civilnom bolnicom kraj Radonje.

Partizanska bolnica držana je u tajnosti, ali se vrlo brzo u narodu pročulo da ona postoji, te su u nju dolazili i mnogi bolesnici sa sela. Neki od njih primljeni su i liječeni u bolnici. U naredbi broj 9 Komesarijata Komande partizanskih odreda NOP Korduna i Banije od 18. XII 1941. godine, upućenoj svim komesarima bataljona, naređuje se među ostalim:

»7. Komandanti II, II[I] i IV bataljona hitno će me obavijestiti da li su sakupili naznačene količine životnih namirnica za partizansku bolnicu.

8. Naređujem da evakuisanje civilnog stanovništva u partizansku bolnicu nije dozvoljeno ni u kom slučaju. Ranjene ili bolesne partizane pri evakuisanju snabdjeti sa dokumentom kojem odredu, četi i bataljonu pripadaju te kojom su prilikom ranjeni. Ovu zabranu saopštiti svim odredima i četama. Već sam jedanput zabranio evakuisanje civilnog stanovništva u partizansku bolnicu, međutim komandiri odreda i četa se ne pridržavaju te naredbe. Tajnost partizanske bolnice je u opštem interesu svih partizana i nužno je svesti na najmanje saobraćaj sa partizanskom bolnicom. Komandanti bataljona će predvesti meni na raport svakog komandira odreda ili čete koji se ne bude pridržavao ove zabrane. Komesar partizanske bolnice neće primati nikoga u bolnicu bez popratnog dokumenta.«

Bez obzira na to naređenje u bolnicu su i dalje dolazili bolesni i ranjeni civili i bili tamo liječeni.

Broj osoblja i straže u bolnici na Vrletnim stranama mijenjao se i kretao od 10 do 15. Među osobljem treba spomenuti Slavku Oreščanin, Boju Bogdanović, Dragicu Bulat, Dragicu Opačić, Macu Majstorović, Stanku Jelić, Božu Bogdanovića, Zoricu Lukačić, Cicu Opačić. U bolnici su neko vrijeme radile kao tehničarke Okružnog komiteta Nada Drakulić i Mara Kresojević. Bolnička straža bila je u početku mala, svega 4—5 drugova (Zorko Opačić, Mićo Đipalo i još neki).

Jedna od specifičnosti sanitetske službe na Kordunu bila je izgradnja podzemnih zemunica za smještaj teških ranjenika za vrijeme neprijateljskih napada.

Već u početku izgradnje bolnice na Vrletnim stranama iskrslo je veoma važno pitanje: kamo s ranjenicima u slučaju ofenziva? Petrova gora, Šamarica i druge okolne šume nalazile su se u blizini jakih neprijateljskih uporišta. Vojna taktika partizana nije se sastojala u prihvaćanju frontalne borbe i branjenju teritorija, nego u propuštanju neprijatelja i iznenadnim napadima, pri čemu su se vojne operacije prenosile što dublje u neprijateljsku pozadinu. U takvim uvjetima neprijatelj je relativno lako i brzo mogao prodrijeti u Petrovu goru. Jedino rješenje za ranjenike

u vrijeme neprijateljskih ofenziva bilo je sklanjanje u podzemne zemunice. Izgradnja zemunica, na inicijativu liječničkog pomoćnika, počela je paralelno s izgradnjom prvih objekata partizanske bolnice. Neke zemunice služile su za smještaj i skrivanje bolničkog inventara, hrane i drugog materijala, a neke za smještaj ranjenika s bolničkim osobljem. Zemunice su gradili odabrani, vrlo povjerljivi drugovi, tzv. zemuničari. S vremenom se formirala mala ekipa zemuničara specijalista. Među njima treba spomenuti Marka Lukača, Milića Cvijanovića, Miću Perića, Miću Opačića, Mirka Roknića, Matiju Relića, Miću Božića i Milana Orebovića.

Prikazat ćemo uređenje zemunica. Gradile su se ili tako da su se — na što skrivenijem i nepristupačnijem mjestu — usjekle u obronke, ili se iskopao odgovarajući prostor i kasnije dobro prekrio zemljom i kamuflirao. U zemunicu se obično moglo smjestiti 10—20 ljudi. Načinjeni su ležaji na kat. Posebni odijeljeni prostori služili su kao spremišta hrane, vode, sanitetskog materijala itd., a odvojen je bio i zahod. Naročita se pažnja posvetila ventilaciji. Kroz posebne otvore, duge ponekad na strminama i 2—3 metra, osiguravao se dovod zraka. U svakoj zemunici bila je određena količina sanitetskog materijala, vode i hrane (cvibak, šećer, pečeno meso u masti, jabuke, rakija itd.). Nakon smještaja ranjenika i osoblja u zemunicu ona se izvana zatvarala. To su obično vršila dvojica povjerljivih partizana koji su imali i zadatak da održavaju vezu s ranjenicima u zemunici, da ih obavještavaju o kretanju neprijatelja i da po noći otvaraju ulaz u zemunicu zbog što boljeg zračenja. Ti drugovi imali su i zadatak da dobro prikriju ulaz u zemunicu. Kad je zapao snijeg, napravljeni su posebni mostovi od dasaka koji su se nakon zatvaranja zemunice skidali tako da do ranjenika nije vodio nikakav trag. Kod nekih zemunica napravljen je ispred glavne prostorije pretprostor u koji su se stavljale razne stvari, tako da u slučaju otkrivanja neprijatelj dobije dojam da se radi o spremištu. U takve zemunice, kojih je u Petrovoj gori bilo oko 20, smještali su se ranjenici za vrijeme ofenziva. Neprijatelj nije na Kordunu nikada otkrio nijednu zemunicu s ranjenicima.

Kod partizanske bolnice na Vrletnim stranama bilo je izgrađeno sedam zemunica. One su služile za smještaj hrane i stvari, a tri od njih, naročito jedna, udaljena 5—6 minuta hoda od bolnice, za smještaj ranjenika. Kasnije se sistem izgradnje zemunica primjenjivao kod većine bolnica na Kordunu i Baniji (Perna, Kupinjak, Kestenova gora, Kaluđerac, Abes), a i u drugim krajevima Hrvatske.

Treba spomenuti da su partizanski liječnici dobili dojam da boravak u zemunici čak i kroz dulje vrijeme nije štetno utjecao na sanaciju rana. U jednom periodu neki ranjenici proboravili su u podzemnim zemunicama uz male prekide čak 4 do 6 tjedana.

Ranjenici iz prve partizanske bolnice smještani su u zemunice dva puta, za vrijeme martovske i zatim majske ofenzive. O tome također postoji bilješka u dnevniku liječnika, u kojem se za smještanje u zemunice upotrebljava izraz »evakuacija«.

Ponedjeljak 23. III

Čitav dan u »Gradnji«. Otpuštam 9 lakše ranjenih. Za ostale priprema se evakuacija. Sve se uređuje da još u toku sutrašnjeg dana bude sve spremno za evakuaciju.

Iz sačuvanih temperaturnih cedulja vidi se da su toga dana bila u bolnici 22 ranjenika i bolesnika, prema tome 13 je smješteno u podzemna skloništa.

Utorak 24. III

U »Gradnji« je sve uređeno za evakuaciju. Otpočela je. Ofenziva neprijatelja popušta u žestini. Ne čuje se više tolika paljba.

Subota 28. III

Oko 10 sati odilazim u Opačiće. Popodne stižem. Prematam dijete u šumi kome je avionska bomba odnijela ruku u polovici nadlaktice. Neprijatelj je oko 2 sata počeo da ulazi u šumu. Zaposjeo je Petrovac. Naši u »Gradnji« evakuirani. (...) Počeo je padati snijeg. U protunapadu na Petrovac poginula je Dragica Bulat.

Ranjenici su bili u zemunicama i za vrijeme velike ofenzive od 9. do 14. svibnja 1942, kad je spaljena bolnica, ali ranjenici nisu otkriveni.

U dnevniku liječnika naveden je još posljednji podatak o partizanskoj bolnici na Vrletnim stranama 17. V 1942. godine.

(...) Na Petrovcu svuda rovovi jedan za drugim. Dolazim do »Gradnje«. Spaljena je. Samo je ostala »kulturna« i vešarna.

Međutim, ni spaljenu bolnicu neprijatelj nije ostavio na miru. Za kratko vrijeme žestoko ju je bombardirao, pa su i preostali objekti uništeni. Jedna bomba pala je na izvor i zatrpala ga.

Nakon završetka majske ofenzive ranjenici su prebačeni iz zemunica u odjeljenje bolnice u Pernu, koja se počela podizati još u rano proljeće 1942. Odmah je počela izgradnja nove Centralne bolnice u Pišin-gaju. Izgradnjom je opet rukovodio liječnički pomoćnik. Već 11. VII 1942. liječnik je zapisao u svoj dnevnik:

Ujutro prisustvujem sastanku štapske ćelije Grupe odreda, a popodne s novim doktorom V. odilazim u bolnicu. Ona je opet dobro uređena.

Partizanska bolnica u Petrovoj gori, koja je prve ranjenike primila 4. X 1941, kontinuirano je radila od tada pa sve do oslobođenja. Bez obzira na to što su prvi njeni objekti na Vrletnim stranama bili uništeni u majskoj ofenzivi 1942, ona je odmah nastavila rad u već podignutim objektima u Perni, zatim se vrlo brzo preselila na područje Pišin-gaja. Tu je djelovala kao Centralna bolnica i održala se sve do 1945. Do sada nismo našli podataka da je bilo koja partizanska bolnica u Jugoslaviji uspjela održati kontinuitet svog rada od 1941. do 1945.

Osim Centralne bolnice u Pišin-gaju, u 1942. počele su se graditi manje bolnice, odnosno bolnička odjeljenja, u koje su se obično smještali lakši ranjenici. U toku 1942. i kasnije takve filijale postojale su u Perni, Španovom brdu, Kupinjaku, Kaluđercu, Skradu, Dunjaku, Kestenovoj gori, Pecki, Abesu i Zbjegu. Te su bolnice bile smještene ili u podignutim objektima u šumama, ili u školama, ili kućama. O jednoj od tih bolnica postoji bilješka u dnevniku liječnika 18. VIII 1942. Tu se navodi:

(...) Skrad. Obilazim bolnicu. Joso ju je odlično uredio. Ima 24 ranjenika.

Ta je bolnica bila smještena u skradskoj školi.

Sanitetska služba na Baniji imala je svoje specifičnosti iako je po tadašnjoj vojnoj formaciji bila sastavni dio saniteta Komande Korduna i Banije. Na čelo

saniteta u Baniji postavljen je u listopadu 1941. Ivo Brodarec, tada apsolvent medicine. Već u drugoj polovici listopada u Gaćešinom logoru kod Čavića brda na Baniji bio je jedan mali paviljon sa pet kreveta, gdje su bila smještena tri teška ranjenika. Uz Brodarca radila je tu i bolničarka Smilja Borojević. Već za desetak dana u iznenadnom napadu ustaša taj je paviljon uništen, a Smilja i jedan teški ranjenik ubijeni. Nova bolnica ponovno je osnovana potkraj prosinca 1941. u Ljeskovcu a bila je smještena u tamošnjoj školi. U toj bolnici nalazilo se u početku 1942. oko 10—15 ranjenika. U sredini 1942. evakuirani su ranjenici u Čavliće, pa u Brubanj, u kuću Janusa. Za teške ranjenike izgrađena je u početku 1942. u Šamarici konspirativna bolnica. Za vrijeme ofenziva ranjenici su ponekad prebacivani i preko Une na Grmeč.

U 1941. i 1942. bilo je na Baniji mnogo ranjenih civila. U selu Mali Gradec adaptiran je ljeti 1942. jedan štagalj u bolničku prostoriju, u koju je smješteno oko 15—20 ranjenih i bolesnih civila.

U svim jedinicama banijskih partizana bilo je bolničara od kojih su mnogi prošli sanitetski kurs u vojsci stare Jugoslavije.

Sanitetska služba NOV u Hrvatskoj bila je, naročito u početku, skromna, s malo stručno obrazovanog kadra, a, s druge strane, s izvanredno velikim zadacima. Ta služba teško se može uspoređivati s mirnodopskom zdravstvenom službom koja raspolaže neprispodobivo većim mogućnostima. Ipak, postoje dva zdravstvena problema za koje se može postaviti pitanje da li ih ratna zdravstvena služba nije bolje rješavala nego kasnija, mirnodopska.

Jedan od njih je način kako da se što veći broj stanovništva uključi u rješavanje određenih zadataka zdravstvene zaštite, kako da narod postane aktivan nosilac određenih zdravstvenih zadataka, a ne da bude pasivan promatrač napora koje vrši zdravstvena služba. U tom pogledu mogu neke zdravstvene akcije — na primjer na Kordunu sakupljanje hrane za bolnice, masovna izgradnja zahoda, razušivanje i borba protiv pjegavca 1943 — poslužiti kao primjer kako se gotovo svaki čovjek može angažirati da aktivno sudjeluje u realizaciji određenog zdravstvenog programa.

Drugi problem jest odnos zdravstvenog osoblja prema ranjeniku i bolesnom čovjeku. Ratno sanitetsko osoblje često su sačinjavale djevojke i mladići sa sela, ili radnice i radnici iz gradova, koji nisu imali veliko stručno znanje o njezi ranjenika i bolesnika. Takve su prilike bile i na Kordunu i Baniji. Međutim, to osoblje je uspjelo da stručne nedostatke nadomjesti izvanrednom brigom o ranjenima i da u relaciji bolesnik — zdravstveni radnik uzdigne na prvo mjesto onu duboku humanu crtu koja bi morala ležati u osnovi svake zdravstvene službe.

CVETKA KNAPIČ KRHEN

O vezama hrvatskog i srpskog radničkog pokreta u razdoblju 1894—1903*

RAZDVOJENOST državnim granicama, progoni radničkog pokreta sa strane reakcionarnih režima i u Hrvatskoj i u Srbiji i druge nepovoljne okolnosti postavljale su niz prepreka povezivanju srpskih i hrvatskih socijalista. Ali suradnja među pojedincima i radničkim listovima ostvaruje se već na početku sedamdesetih godina. Prvi hrvatski radnički list, *Radnički prijatelj* (godine 1874/75), sistematski i s velikim oduševljenjem prati pokret Svetozara Markovića. Nama poznata suradnja nastavlja se potkraj osamdesetih godina, kada u proljeće 1889. zagrebački *Radnički glasnik* objavljuje proglas Zanatlijskog udruženja iz Beograda, upućen radnicima u Srbiji. *Radnički glasnik* popratio je proglas ovim komentarom: »Beogradski radnici (na broju ih 183) nakaniv svoje 'Zanatlijsko udruženje' preustrojiti i pretvoriti u političko ekonomno, te ustrojiti posebnu političko-ekonomnu stranku, kojoj bi *Srpski zanatlija* organom bio, izdali su na radnike cijele Srbije proglas, koji je naštampan u 6. broju njihovog glasila *Srpski zanatlija* dne 4/16. veljače ove godine, od kuda ga i mi vodimo, te našim čitateljem i svim hrvatskim radnikom priopćujemo, da vide, kako se svi svijesni radnici brinu za napredak radničkoga staleža, a priopćujemo ga i stoga, jer se može u mnogom i na naše radnike kao i na naše radničke odnošaje upraviti.«[1]

U početku 1894. u *Slobodi* se javlja Vasa Pelagić s člancima, na primjer »Prevrat u Srbiji« i »Što jest i što traži socijalizam«[2]. Hapšenje Vase Pelagića izazvalo je veliko ogorčenje među hrvatskim socijalistima. Nazivajući ga »neustrašivim borcem« za radnička prava, oni posvećuju »čika Vasi« svoju pažnju u štampi za vrijeme njegova tamnovanja, a kasnije obilježavaju godišnjicu Pelagićeve smrti nekrologom[3]. Veze između radničkog pokreta u Srbiji i Hrvatskoj jačaju u toku 1895. godine. Suradnja u štampi obiju zemalja očituje se u *Slobodi* člancima Živojina Balugdžića i Dragiše Lapčevića.[4]

Progoni, hapšenja socijalista i zapljene radničke štampe u Hrvatskoj možda su bili uzrokom što *Sloboda* ne obavještava svoje čitaoce o zbivanjima u radničkom pokretu u Srbiji. Tek 1898. javljaju se Miloš Obradović i Ljuba Jović, koji pišu o razlozima razmirica u socijalističkom pokretu Srbije.[5]

Poslije 1900. godine osjeća se širi interes za zbivanja u radničkom pokretu Srbije. Tako *Sloboda* javlja 1901. godine da su »... srpski radnici pokrenuli svoj list *Napred*, koji im je bio zabranjen nakon nekoliko brojeva. Naši drugovi nisu se dali time smesti, nego su ponovno pokrenuli drugi list pod naslovom *Radnički list*«. Zabranu lista *Napred Sloboda* tumači strahom »od radničkog pokreta koji se u Beogradu diže... Ovaj pokret sada ima sva obilježja radničkog pokreta, pak radi toga se ga i toliko boje beogradski vlastodršci«. O *Radničkom listu*, koji izdaje Beogradsko radničko društvo, *Sloboda* se izražava veoma pohvalno.[6] Osnivanje *Radničkih novina Sloboda* je popratila riječima: »Naši drugovi u Srbiji sveudilj lijepo napreduju. Od nove godine po starom kalendaru ponovno su pokrenuli list, koji ima otvoreni socijalistički karakter. Novi list se zove *Radničke novine*. Mi toplo preporučujemo svima našim drugovima, koji čitaju ćirilicu, da se na njega pretplate.«[7] Vjesti o osnivanju strukovnih organizacija i štrajkovima u Beogradu u 1902. godini veoma se često pojavljuju. Posebna pažnja posvećena je štrajku tipografa potkraj 1901. i u početku 1902. godine. Članak pod naslovom »Krzmanje knjigotiskara u Beogradu« završava aluzijom na prilike u Hrvatskoj: »... principali u najljepšem prijateljstvu sa policijom pokušavaju i najgrdnijim sredstvima skršiti otpor radnika i prisiliti ih na popuštanje. Ma baš kao još negdje u blizini Srbije!«[8] Solidarnost s beogradskim radnicima dolazi do izražaja i u povodu štrajka stolara 1902. godine. *Sloboda* naziva taj štrajk prvim štrajkom koji će završiti potpunom pobjedom radnika.[9] U vezi s otpuštanjem rudara iz rudnika Senje u prosincu 1903. godine, *Slobodna riječ* izvještava o protestnim skupštinama koje se održavaju u Srbiji.[10]

Kad se govori o karakteru radničkog pokreta u Srbiji, *Sloboda* ga naziva mladim, svježim i zdravim pokretom, tj. socijaldemokratskim pokretom.[11] Uoči socijaldemokratskog kongresa u Nišu 1903. *Sloboda* ga najavljuje riječima: »Pozdravljajuć radostno ovaj čin srpskih drugova, pouzdano se nadamo, da će vrli srpski drugovi dati svojoj stranci ustav, koji će im služiti kao čvrsta podloga za razvoj socijalističke propagande i staležnu organizaciju srpskoga proletarijata. Bilo sretno!«[12] Ubrzo je *Slobodna riječ* mogla zabilježiti da je socijalna demokracija u Srbiji dobila 2548 glasova na izborima, što u Hrvatskoj neće biti moguće još nekoliko godina.[13] U radničkoj štampi Srbije nailazimo na niz članaka o zbivanjima u radničkom pokretu u Hrvatskoj, a posebno se osuđuje nacionalna mržnja koju raspiruju buržoaske stranke u Hrvatskoj. *Zanatlijski savez* prenosi 1894. godine iz *Slobode* članak pod naslovom »Vjerski fanatizam i narodni šovinizam kod Hrvata i Srba«. Članku je dodana želja »... da ovo spasonosno bratimljavanje bude deviza svega srpskog, hrvatskog, bugarskog i kranjskog naroda«.[14] *Zanatlijski savez* javlja u početku 1895. godine o »vrlo moćnoj« radničkoj stranci u Hrvatskoj. U članku se govori kako stranka ima uvjeta za razvoj, jer tu postoji seoski proletarijat, a to je jedina stranka u Hrvatskoj koja ima svoj određeni program. List dalje osuđuje progone hrvatskih socijalista, koje naziva svojom najbližom braćom.[15] Redakcija *Socijaldemo-*

---

* O tom problemu pisali su ovi autori: Dimitrijević dr Sergije: »Socijalističke radničke organizacije u Srbiji na kraju XIX veka«, Beograd, 1953; Gross Mirjana: »Uloga socijalne demokracije u političkom životu Hrvatske 1890—1905«, Zagreb, 1956; Cazi Josip: »Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj« I, Zagreb, 1958.

Ovaj prilog pročitan je na naučnom skupu »Srpska socijaldemokratska partija« održanom u Beogradu 18—20. studenog 1964.

[1] *Radnički glasnik* br. 6. od 30. III 1889.
[2] *Sloboda* br. 3. od 2. II 1894. i br. 4. od 16. II 1894.
[3] *Sloboda* br. 4. od 13. I 1902.
[4] *Sloboda* br. 17. od 5. IX 1895.
[5] *Sloboda* br. 8. od 28. IV 1898.
[6] *Sloboda* br. 15. od 8. VII 1901.
[7] *Sloboda* br. 3. od 6. II 1902.
[8] *Sloboda* br. 1. od 9. I 1902.
[9] *Sloboda* br. 13 od 3. VII 1902. i br. 14. od 10. VII 1902.
[10] *Slobodna riječ* br. 20. od 31. XII 1903.
[11] *Sloboda* br. 15. od 8. VII 1901.
[12] *Slobodna riječ* br. 10. od 31. VIII 1903.
[13] *Slobodna riječ* br. 15. od 9. X 1903.
[14] *Zanatlijski savez* br. 57. od 16. X 1894.
[15] *Zanatlijski savez* br. 12. od 26. III 1895.

krata reagira na nacionalnu mržnju između Srba i Hrvata u Hrvatskoj i kaže da je patriotizam posao i trgovina, i osuđuje u tom pogledu sve građanske stranke u Hrvatskoj.[16]

U istom duhu napisan je Ancelov članak, objavljen u prvom broju *Socijaldemokrata*. U članku se govori da u Hrvatskoj živi jedan narod, a borba se vodi samo oko imena.[17]

Uoči kongresa Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije 1895. *Socijaldemokrat* daje svoje mišljenje o osnovi programa stranke, pa posebno hvali seljački program. Poziv na sam kongres redakcija lista popratila je željom da se i srpski socijalisti ubrzo organiziraju.[18]

Značajan korak dalje od čiste suradnje srpskih socijalista u *Slobodi* znači ideja o povezivanju radničkih organizacija na bazi jugoslavenske suradnje, o čemu raspravlja osnivački kongres Jugoslavenske socijaldemokratske stranke u Ljubljani 1896. god. Ancel predlaže kongresu rezoluciju u kojoj se naglašava da je nacionalna borba koju vode građanski slojevi samo u materijalnom interesu onih koji je izazivaju pa »shod izjavlja, da je za rešitev sadanjega stanja potrebna skupna borba vseh jugoslovanskih siromakov. Proti prepiru meščanskih slojev v jugoslovanskih deželah postavlja jugoslovanski proletariat ljubezen in bratstvo vseh jugoslovanskih narodov . . .«[19] Na prijedlog o ujedinjenju sviju Jugoslavena u jednu stranku, Ancel se zalaže da se »načelno ustanovi jugoslovanska stranka, a ta detaljna organizacija naj se ji poda na prihodnjem shodu, kateri bode o božiču v Zagrebu. Za ta shod naj se voli pripravljalni odbor in sicer iz treh sodrugov Slovencev in treh Hrvatov in ti pa naj povabijo tudi Srbe in Bolgare na ta shod«.[20]

Živojin Balugdžić pozdravlja ljubljanski kongres u *Slobodi* člankom »Da se razumijemo« i smatra da osnivanje zajedničke stranke nije moguće zbog različitih prilika u radničkim pokretima, ali predlaže da se organiziraju jugoslavenski demonstrativni sastanci jednom godišnje;[21] *Sloboda* donosi u vezi s tim mišljenjem malu nadopunu, gdje autor članka objašnjava da kongres u Ljubljani nije zamislio organiziranje neke centralizirane stranke, već samo međusobnu vezu i potpomaganje jugoslavenskih socijalista.[22] Na kongresu Socijaldemokratske stranke u Zagrebu, u studenom iste godine, zaključeno je da se izaberu u savezni odbor po dva člana i uspostavi veza sa srpskim socijalistima. Ideja o organiziranoj suradnji između radničkih pokreta jugoslavenskih zemalja privremeno se napušta, u početku 20. stoljeća opet je uskrsla, u već mnogo konkretnijem obliku.

Misao o savezu jugoslavenskih socijalista pokreće se ponovo poslije 1900. godine. Srpski socijalisti predlažu savez jugoslavenskih društava, pa čak postoji prijedlog da bi taj savez nosio naziv »Jugoslavenska sekcija Internacionale«. Jačanje radničkog pokreta u Srbiji i djelatnost jugoslavenskih društava u inozemstvu još su više učvrstili suradnju između srpskih i hrvatskih socijalista.[23]

Prva jugoslavenska socijalistička konferencija održana je zajedno s proslavom 10-godišnjice *Slobode* u Zagrebu. Dimitrije Tucović poziva u *Slobodi* na učvršćivanje

[16] *Socijaldemokrat* br. 2. od 14. I 1896.
[17] *Socijaldemokrat* br. 13. od 23. IV 1895.
[18] *Socijaldemokrat* br. 20. od 3. IX 1895. i br. 25. od 8. X 1895.
[19] *Istorijski arhiv KPJ*, tom V, str. 32.
[20] *Istorijski arhiv KPJ*, tom V, str. 33.
[21] *Sloboda* br. 20. od 15. X 1896.
[22] *Sloboda* br. 24. od 17. XII 1896.
[23] *Sloboda* br. 20. od 24. X 1901. i broj 23. od 12. XII 1901.

jugoslavenskog radničkog pokreta i nailazi na odaziv zagrebačke Napredne omladine, koja sudjeluje na jugoslavenskoj radničkoj konferenciji.[24]

Konferencija je održana 30. i 31. ožujka 1902. godine. Iz Beograda prisustvuju konferenciji predsjednik Beogradskog radničkog društva Veličković, urednik *Radničkih novina* Jovanović i bivši urednik *Radničkog lista* Obradović. U pozdravnom brzojavu beogradskih radnika i redakcije *Radničkih novina*, koji su potpisali Tucović i Stojanović, kaže se između ostalog: »Srpski radnici sa svojim hrvatskim drugovima borit će se rame uz rame s internacionalnom demokracijom za ostvarenje uzvišenih ciljeva socijalizma.«

U rezoluciji, donesenoj na toj konferenciji, zaključeno je da će svi jugoslavenski socijalistički listovi stalno donositi adresare svih jugoslavenskih društava. Organizirat će se suradnja oko izdavanja socijalističkih spisa i novina, razvijat će se solidarnost među članovima i pojedinim društvima, ostvariti veze među strukovnim organizacijama i veze između socijalističke inteligencije i radnika, organizirati zajednička predavanja i tečajevi za one koji ne poznaju ćirilicu, odnosno latinicu. Jugoslavenskim se radničkim listovima preporuča da po mogućnosti donose i članke pisane drugim pismom (npr. hrvatske ćirilicom, a srpske latinicom).

U ime srpskih radnika na skupštini održanoj dan poslije konferencije govori Veličković, koji »izručuje pozdrav beogradskih radnika hrvatskim . . . Drug Veličković je i prije i poslije svog govora bio demonstrativno aklamiran i pozdravljen od naših drugova, koji su tim načinom htjeli demonstrirati proti Sirovatkinom šovinizmu«.[25]

Uoči jugoslavenske socijalističke konferencije u Zagrebu, u propagiranju ideje o savezu radničkih organizacija angažiraju se i *Radničke novine*, koje ističu da patrioti samo pričaju o bratstvu sviju slavenskih naroda, a socijaldemokrati ga provode u djelo. Shvaćajući slogu slavenskih naroda kao znak internacionalne solidarnosti pisac članka kaže: »Bratstvo jugoslavenskih radnika samo je preteča bratstva sviju radnika, sviju naroda celoga sveta, i mi ga u toliko srdačnije i ponosnije pozdravljamo.«[26] *Radničke novine* se također zalažu za osnivanje saveza triju centara, Zagreba, Beograda i Sofije. Takav savez bi mogao predstavljati južnoslavenski proletarijat u Internacionali.[27]

Poslije jugoslavenske radničke konferencije nastavila se u štampi diskusija o savezu radničkih društava. Novi politički događaji u Hrvatskoj i u Srbiji iz godine 1903. angažirali su u tolikoj mjeri i hrvatske i srpske socijaliste da su na neko vrijeme napustili propagiranje toga saveza; međutim, radnička štampa obiju susjednih zemalja registrira i dalje sve važnije događaje u jednom i drugom radničkom pokretu, koji su jačanjem socijalnih demokracija i sve brojniji.

[24] *Sloboda* br. 4. od 1. II 1902. i broj 3. od 6. II 1902.
[25] *Sloboda* br. 7. od 4. IV 1902.
[26] *Radničke novine*, br. 9, od 2. III 1902.
[27] *Radničke novine* br. 11. od 16. III 1902. i br. 12. od 23. III 1902.

РЕЗЮМЕ

ПРО СВЯЗИ МЕЖДУ ХОРВАТСКИМ И СЕРБСКИМ РАБОЧИМ ДВИЖЕНИЕМ В ПЕРИОДЕ С 1894 ПО 1903 ГОДА

В статье дан короткий обзор о сотрудничестве между хорватскими и сербскими социалистами в периоде с 1894 по 1903 год. Сотрудничество в основном развивается посредством печати. Публикование работ Васы Пелагича, Живоина Балугджича в »Свободе« и работ Ивана Анцела в »Социалдемократе«, солидаризирование с забастовщиками в Сербии, борьба против верского и национального шовинизма являлись теми формами сотрудничества, в которых проявлялась идентичность стремлений рабочих в обеих странах. Значительный шаг дальше от сотрудничества в печати обозначает идея о связи рабочих организаций на основании югославского сотрудничества. Это обсуждает съезд »Югославской социалдемократической партии« в городе Любляна в 1896 году.

Идея боевого единства югославских социалистов является вновь после 1900 года. Первый югославский социалистический съезд был вместе с празднованием десятилетия »Свободы« в 1902 году в Загребе. Накануне этого съезда »Рабочие газеты« отстаивают формирование союза трех центров Загреба, Белграда и Софии и считают что такой союз мог бы представлять югославский пролетарият в Интернационале. На съезде принесена резолюция о сотрудничестве в публиковании социалистической печати, о связи между рабочими обществами и профсоюзными организациями и о формировании совместных курсов и уроков.

После югославского рабочего съезда продолжается в печати обсуждение о союзе рабочих обществ. Новые политические события в Сербии и Хорватии ангажировали социалистов, так что они на некоторое время покинули начатый замысел, но рабочая печать обеих соседних стран отмечает и дальше все важные события в рабочих движениях, которы укреплением движения становится все больше.

ELZA TOMAC

O primanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije u Drugu internacionalu

PREMA zaključcima konferencije u Haagu 28. veljače 1889, na kojoj se raspravljalo o delegatima za osnivački kongres Druge internacionale u Parizu, a koji su zaključci kasnije predstavljali neku vrstu statuta, legalni pristup Drugoj internacionali imale su socijalističke stranke samo prema državnopravnim statusima pojedinih naroda, pa Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije nije imala svog predstavnika u Internacionali sve do 1908. godine. Tada je primljena kao posebna podsekcija ugarsko-hrvatske sekcije u Međunarodni socijalistički biro u Bruxellesu.

Iako hrvatski socijalisti nisu bili zastupani u Internacionali, njezin su rad pratili s velikim zanimanjem, pa na prve vijesti u hrvatskoj socijalističkoj štampi nailazimo već prilikom osnivačkog kongresa Druge internacionale u Parizu 1889. god. u »Radničkom glasniku«. U njemu se ukratko govori o pripremama za kongres u Parizu i izvještava o dnevnom redu kongresa i njegovim zaključcima. Govoreći o hrvatskim prilikama izražava se žaljenje »... što još nismo tako organizirani, da bi se mogli dati zastupati, ili koga iz naše sredine odaslati na spomenuti sastanak, koga neće moći ni najzadnji povjesničar mimoići«.[1]

Opširnije vijesti o Drugoj internacionali u socijalističkoj štampi nalazimo u »Slobodi« u povodu socijalističke konferencije u Bruxellesu 25. III 1893, na kojoj se odlučivalo o dnevnom redu, vremenu i poslovniku pripremanog kongresa u Zürichu. Na tom je kongresu prvi put sudjelovao kao delegat jedan hrvatski socijalist, i to Ivan Ancel[2]. U to vrijeme još nije bila službeno formirana Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije, pa je Ancela izabrala grupa socijalista oko »Slobode«. Ancel je na kongres išao s predstavnicima ugarske socijalne demokracije kao predstavnik hrvatske zemaljske organizacije. U tom povodu »Sloboda« piše: »... dva puta prije, i to god. 1889. u Parizu, god. 1890. u Briselu, obdržavani su svjetski kongresi, ali na nijednom ne bijahu Slaveni osobno zastupani, a Hrvatska niti se kakvom spomenicom javila. Tekar trećemu kongresu u Zürichu pristupila je naša narodnost. Ova činjenica sigurno najviše karakteriše, da se socijalizam širi. Nigdje se nije tlo sistematičnije pripremalo za mnoge nevolje naroda i surovost pojedinih ljudi kao u Hrvatskoj i Slavoniji, zato je naš pozni pristup k socijalizmu jasan ...«[3]

»Sloboda« donosi tok kongresa u Zürichu u nekoliko brojeva. To je vrlo mnogo s obzirom na raspoloživi prostor i na rijetko izlaženje lista (dva put mjesečno), pa i na potrebu za agitacijom o domaćim problemima. U socijalističkoj štampi prati se s interesom i rad međunarodnih strukovnih kongresa, koji se održavaju istovremeno kad i kongres partije. Rezimirajući odluke kongresa u Zürichu,

[1] »Radnički glasnik« br. 13, 15. VII 1889.
[2] Ivan Ancel bio je u to vrijeme jedan od vođa hrvatskih socijalista. Kasnije je postao funkcioner u Okružnoj blagajni i s vremenom istupio iz socijalističkog pokreta.
[3] »Sloboda«, 15. VIII 1893.

»Sloboda« piše: »S ponosom može radništvo cijeloga svijeta gledati na svoje zastupnike, oni su povjereni im rad časno riješili. Na nami je sada, da provedemo zaključke, što su na kongresu usvojeni«.[4]

Po povratku Ancela u Zagreb, zagrebački socijalisti oduševljeni uspjesima rada Internacionale sazvali su za 17. IX 1893. u zagrebačkoj gradskoj streljani pučku skupštinu. Ancel je na toj skupštini podnio izvještaj s kongresa, nakon čega je skupština jednoglasno primila ovu rezoluciju: »Danas 17. rujna u dvorani 'gradske streljane' obdržavana pučka skupština izjavljuje se u svemu složno sa zaključcima međunarodnog kongresa u Zürichu. Kano dio velike socijalne demokratske stranke, izjavljuju sakupljeni, kako će uznastojati, da zaključke činu privedu, kako bi hrvatski radnički stalež uz svoju braću po svijetu našao oslobođenje iz današnjih svojih okolnosti. Skupština izjavljuje i drugu I. Ancelu, svom izaslaniku, za njegovo držanje i rad na kongresu svoje povjerenje.«[5] Ta je rezolucija izglasana i objavljena godinu dana prije formalnog osnivanja Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije a ukazuje nam na orijentaciju hrvatskog radničkog pokreta uoči osnivanja stranke kao i na nastojanje hrvatskih socijalista da se povežu s međunarodnom socijalnom demokracijom.

Na kongresima Internacionale u Parizu 1900. god. i u Amsterdamu 1904. god. hrvatski socijalisti nisu imali svog predstavnika, ali je u socijalističkoj štampi rad tih kongresa opširno prikazan, a u komentaru pariškog kongresa ističe se zaključak o osnivanju Međunarodnog biroa, koji se može označiti »uskrsnućem stare crvene Internacionale . . .«[6]

Kongres u Stuttgartu izazvao je vrlo živo zanimanje u redovima hrvatskih socijalista. Na tom kongresu, među ostalim, bilo je riječi o odnosima između političkih partija i sindikata, što je moglo biti korisno i hrvatskim socijalistima, jer se u to vrijeme upravo radilo na legalizaciji sinidkalnih organizacija i njihovu odvajanju od političke organizacije. U »Slobodnoj riječi« — glavnom organu Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije — prikazan je tok kongresa i strukovnih konferencija koje su se održavale istovremeno ili neposredno iza kongresa. List upoznaje radnike s tim zbivanjima i impresivno prikazuje snagu radničkog pokreta u svijetu, njegove ideološke koncepcije i sindikalnu brojnost. Rad kongresa u Stuttgartu ocijenili su hrvatski socijalisti vrlo povoljno: »Socijalistički kongres u Stuttgartu ispunio je dužnost i zadaću na najsjajniji način, jer je od zborništa napravio pravu arenu i radionicu, odakle neće doduše izaći pobjeđenici i pobjednici, već kulturni radnici i politički pročišćenih nazora, jedinstvene taktike i borbe u velikom nastojanju i radu oko osvojenja cijelog svijeta modernim socijalističkim idejama . . .«[7]

Hrvatski socijalisti nisu samo pažljivo pratili rad Internacionale i pojedinih stranaka u njoj već su pokušali prilikom osnivanja kongresa u Stuttgartu, da se priključe Drugoj internacionali.

Da bi se objasnilo zašto su hrvatski socijalisti u ovo vrijeme pokušali da i formalno stupe u Internacionalu, potrebno je upozoriti na diskusije koje su se tada vodile u Drugoj internacionali o primanju pojedinih socijalističkih partija i grupacija u Međunarodni biro i o pravu slanja delegata na kongrese.

Naime, prema zaključku Haške konferencije »da radnici i socijalisti svih zemalja mogu učestvovati na kongresu u skladu s političkim uvjetima zemlje, u

[4] »Sloboda«, 15. VIII 1893.
[5] Ancel je na tom kongresu podnio jedan izvještaj o stanju u hrvatskom radničkom pokretu. »Sloboda«, 1. X 1893.
[6] »Sloboda«, 4. X 1900.
[7] »Slobodna riječ«, 28. VIII 1907.

kojoj žive«[8], samostalno predstavništvo u Internacionali imale su socijalističke partije i grupacije pojedinih nacija samo prema svom državnopravnom položaju. Time socijalističke stranke naroda koji su bili u sklopu većih država, kao što je to bilo u Austro-Ugarskoj Monarhiji, nisu mogli slati svoje delegacije na kongrese Internacionale, niti su imale svoje predstavnike u Međunarodnom socijalističkom birou.

Prvi izuzetak od ovih zaključaka učinjen je poljskoj delegaciji.[9] Na kongresu 1889. god. u Parizu češki socijalisti, koji su došli kao članovi austrijske sekcije, pristupili su poljskoj grupi kao podsekcija i zatražili svog samostalnog predstavnika. Na kongresu u Bruxellesu 1892. god. nastupaju češki predstavnici u ime samostalne češke sekcije, pozivajući se na »stare historijske krunske zemlje«. U početku se činilo da želja za samostalnim predstavništvom čeških socijalista nema veće značenje za odnose u Drugoj internacionali. Kasnije je uspjeh poljske i češke delegacije potaknuo socijaliste ostalih narodnosti, kojih je broj sve više rastao, da zatraže samostalne delegate u Internacionali, pa je trebalo definitivno utvrditi pravo na slanje delegata i postupak pri glasanju na kongresima. Na kongresu u Amsterdamu 1904. god. osnovana je komisija koja je imala izraditi novi poslovnik u vezi s tim pitanjem. Komisija je izdala u početku 1906. jednu okružnicu, u kojoj se među ostalim priznaje pravo da u Internacionali budu zastupane i one socijalističke partije čije nacije imaju dugogodišnju kulturnu tradiciju, iako su u sastavu neke druge države. Oko formulacije narodnosti razvila se vrlo oštra debata, jer su time pojedine jake i brojne partije, npr. njemačka i austrijska socijalna demokracija, bile u opasnosti da izgube vodeću ulogu u Internacionali. Protiv tog prijedloga borio se osobito Bebel i predložio komisiji da se delegacije u Internacionalu primaju samo prema državama i da se glasanje vrši prema broju članova pojedinih partija. Bebelov prijedlog naišao je na žestok otpor nezastupanih socijalističkih partija, a osobito čeških socijalista, koji su bili u opasnosti da izgube svoje predstavništvo u Internacionali. Oni su poslali protestno pismo Internacionalnom birou u kojem kažu da bi u danim uvjetima male državice, kao Luxemburg, San Marino i Lichtenstein mogle imati svoje predstavnike u Međunarodnom birou, a mnogo jače i starije socijaldemokratske stranke kao češka, poljska i hrvatska, ne bi bile zastupane. Taj je spor riješen kompromisno, tj. da se poljskoj i češkoj delegaciji dopusti da ostanu u Internacionalnom birou, a u novi organizacioni statut Druge internacionale ušla je kompromisna formulacija »da partije i organizacije svake zemlje tvore jednu sekciju«. Formulacija »zemlje« umjesto »nacije« značila je u biti odbacivanje principa primanja socijalističkih partija po državama, pa je kasnije Druga internacionala morala nizu nacija dopustiti, pod raznim formulacijama, samostalno zastupništvo na kongresima i u Međunarodnom birou.[10]

I za primanje u sindikalnu internacionalu također se primjenjivao princip da se primaju sindikalne organizacije samo prema državama, tj. jedna država — jedna sindikalna centrala. Češki socijalisti, koji su već imali svoje predstavnike u Međunarodnom birou, osnovali su sindikalnu centralu u Pragu i zatražili na IV konferenciji sekretara zemaljskih sindikalnih centrala u Amsterdamu 1905. god. da im se dopusti da se priključe sindikalnoj internacionali i da u njoj imaju samostalnu delegaciju.

[8] Prva, Druga, Treća Internacionala, građa za proučavanje delatnosti internacionala, Rad, Beograd, 1952, str. 96 (II internacionala).
[9] Hans Mommsen: Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im Habsburgischen Vielvölkerstaat, Wien, 1963, str. 425.
[10] Hans Mommsen: Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im Habsburgischen Vielvölkerstaat, Wien, 1963, 423—432.

Pod svježim dojmovima ovih događaja pokušali su hrvatski socijalisti da se priključe Internacionali. Ivan Ancel, koji je prisustvovao kongresima u Zürichu i Londonu, sudjelovao je u sastavu ugarske delegacije kao predstavnik hrvatske zemaljske organizacije. U to se vrijeme hrvatski socijalistički pokret nalazi na početku organizirane socijalističke aktivnosti, a prisustvovanje kongresu bilo je moguće samo u sastavu ugarske sekcije. Razvitkom i učvršćenjem Socijaldemokratske stranke došla je do izražaja težnja za tješnjom suradnjom s ostalim socijalističkim partijama, i za samostalnom afirmacijom u međunarodnom radničkom pokretu. Prvu akciju u tom pravcu nalazimo u hrvatskih socijalista na IV stranačkom zboru održanom 23—26. prosinca 1906. god. u Osijeku. Na tom zboru grupa socijalista zatražila je da zbor primi ovu rezoluciju: »Stranački zbor poziva glavni odbor stranke, da što prije stupi u svezu s ostalim socijalističkim strankama preko internacionalnog socijalističkog ureda u Bruselju, da bude tako živo udo crvene internacionale, stanica u jedinstvenom međunarodnom proletarijatu.«[11] Delić je rezoluciju popratio komentarom u kojem se poziva na istovetan klasni položaj radnika svih zemalja i na potrebu za sporazumom i zajedničkom borbom u koju treba da se uključi i hrvatska socijalna demokracija, jer je i po svojoj snazi i organizaciji dorasla da sudjeluje u Internacionali.

Ovaj prijedlog bio je na IV zboru Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije prihvaćen pa je preko Glavnog odbora stranke Međunarodnom birou u Bruxelles u ime Hrvata i ugarskih Slavena upućena molba za priključenje Internacionali. Međutim, na konferenciji biroa u Bruxellesu 12. VII 1907, na kojoj se raspravljalo o predstojećem kongresu Internacionale u Stuttgartu i delegatima za kongres, molba hrvatskih socijalista odbijena je s napomenom da se taj zahtjev pošalje na promatranje ugarskoj i austrijskoj sekciji.

Istovremeno s nastojanjem da budu u Međunarodnom birou hrvatski socijalisti pokušali su da uđu i u sindikalnu internacionalu. Njihova nastojanja bila su usko povezana s konkretnim potrebama u sindikalnom radu. Naime, neke hrvatske sindikalne organizacije sklapaju ugovore sa sindikalnim organizacijama okolnih zemalja (Bosnom, Austrijom i Ugarskom) o uzajamnom pružanju pomoći članovima sindikata na putu, za vrijeme štrajkova i u besposlici. Za proširenje ovakvih ugovora na međunarodnim osnovama bilo je potrebno da i hrvatski sindikati uđu u međunarodnu sindikalnu organizaciju. Zato već privremeno Međustrukovno vijeće u Zagrebu[12], kao centrala hrvatskih sindikata, upućuje zahtjev za primanje u sindikalnu internacionalu. Taj zahtjev hrvatskih socijalista naišao je na otpor austrijskih i mađarskih sindikalnih funkcionera. Austrijski socijalisti — zbog sukoba sa češkim sindikatima koji su željeli da se otcijepe od austrijskog pokreta — nisu bili skloni da potpomažu slične tendencije hrvatskih socijalista u odnosu na mađarski socijalistički pokret. Ugarski socijalisti nastoje sačuvati jedinstvo organizacije pred inozemstvom i nude kompromisno rješenje: da hrvatski socijalisti dobiju stalnog predstavnika u jedinstvenoj ugarskoj delegaciji. Međutim, hrvatski socijalisti imali su samostalne političke i sindikalne organizacije i, pozivajući se na autonomni državni položaj Hrvatske u Ugarskoj, tražili samostalno zastupništvo. S obzirom da su u Hrvatskoj već bile osnovane samostalne sindikalne organizacije, a njihovo priključenje mađarskim sindikatima bilo je i zakonom zabranjeno, mađarski sindikalni funkcioneri pristali su da hrvatski sindikati dobiju vlastito predstavništvo

[11] Zapisnik IV zbora socijalno-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije, prve zemaljske strukovne konferencije, obdržavanih u Osijeku 23—26 decembra 1906. U Zagrebu 1907.

[12] Osnovano na lokalnoj konferenciji stranke u Zagrebu 1. VII 1906.

u internacionali, ali uz izvjesnu ogradu, pa se na konferenciji sekretara zemaljskih sindikalnih centrala 15. i 16. IX 1907. u Kristijaniji raspravljalo o hrvatskim sindikatima i donesena je ova rezolucija: »Pogledom na priključivanje hrvatske zemaljske centrale zaključuje konferencija: Hrvatska se centrala prima jedino iz uzroka, što postoje zakonske smetnje da ugarska centrala ne može da osniva svoje mjesne grupe i filijale. Čim budu ove smetnje odstranjene, imaju se organizacije ujediniti i od toga časa važi ugarski sindikalni savjet kao jedina zemaljska centrala za Ugarsku.«[13]

Primanje Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije u Međunarodni biro nije još bilo riješeno, ali je taj uspjeh hrvatskih socijalista u sindikalnoj internacionali omogućio dalje odvajanje i osamostaljivanje u političkom pravcu.

Pristup Internacionali bio je aktuelan i na V zboru Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije (19—20. IV 1908), pa je o tom govorio Juraj Demetrović i iznio dvije kombinacije. Jedna je varijanta bila da se predloži za Hrvatsku i Bosnu zajedno jedna posve samostalna sekcija, dok je druga bila realnija zbog stava Međunarodnog biroa prema tom pitanju, tj. da se osnuje jedna zajednička ugarsko-hrvatska sekcija, u kojoj bi bile posve samostalne hrvatska i mađarska podsekcija, što bi odgovaralo i državnopravnom savezu Ugarske i Hrvatske. Iako na tom zboru vodstvo stranke nije zauzelo oficijelan stav prema tim prijedlozima, oni su vrlo interesantni i ukazuju na kolebanja u samoj hrvatskoj socijalnoj demokraciji. Oko prve kombinacije, koja bi za hrvatske socijaliste bila mnogo povoljnija, povedeni su pregovori s Nemecom i Winarskim, predstavnicima češke i austrijske socijalne demokracije na V zboru. Pri tom hrvatski socijalisti oprezno formuliraju svoje zahtjeve za pristup Internacionali i nastoje pridobiti predstavnike austrijske i češke socijalne demokracije za vlastito zastupstvo, ukazujući na korisnost takvog rješenja za pozicije cjelokupnog radničkog pokreta Austro-Ugarske u Internacionali. Hrvatski socijalisti izjavljuju da stoje na stajalištu nacionalnih stranačkih grupacija kod primanja u Internacionalu i smatraju da bi pristup Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije Drugoj internacionali ojačao pozicije socijaldemokratskih stranaka austro-ugarskih narodnosti u Internacionali, koje i bez hrvatskih i bosanskih predstavnika imaju 26 glasova, dok npr. njemačka socijalna demokracija s brojnijom i snažnijom organizacijom ima samo 20 glasova.[14]

Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije nije uspjela da dobije samostalno predstavništvo u Internacionali u zajednici s bosanskim socijalistima. Nakon pregovora koji su se vodili između tajništva Internacionalnog biroa u Bruxellesu i glavnog odbora Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije prihvaćena je kompromisna formulacija i osnovana zajednička ugarsko-hrvatska sekcija u Međunarodnom birou. Pri tom je značajnu ulogu odigrala činjenica da je centrala hrvatskih sindikata — Međustrukovno vijeće u Zagrebu — primljena na konferenciji u Kristijaniji u sindikalnu internacionalu kao samostalna organizacija sa samostalnim predstavništvom, poslije čega se više nije moglo ni političkoj organizaciji hrvatskih socijalista negirati pravo na samostalno zastupništvo. Na ugarsku sekciju prenesen je modalitet kakav je imala austrijska sekcija, a socijalna demokracija Hrvatske i Slavonije dobila je samostalno zastupstvo u zajednici sa ugarskom sekcijom.

[13] V. Korać: Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, knj. II, Zgb., 1930, str. 85. Korać tvrdi da je tek poslije intervencije V. Bukšega u Beču i Pešti uspjelo prikloniti vodstvo austrijske i ugarske socijalne demokracije na samostalno zastupstvo hrv. sindikata u Internacionali, ali samo pod uvjetom da se unese posljednja rečenica u rezoluciju.

[14] »Slobodna riječ«, 27. IV 1908.

»Hrvatska je quazi autonomna zemlja u Ugarskoj i njeni zakoni ne dozvoljavaju da se političke i strukovne organizacije pripoje u jednu stranku, kojoj se sjedište nalazi u Budimpešti.

Konferencija u Kristijaniji (strukovna) morala je priznati pripojenje obiju središta kraljevstva ugarskog od kojih se jedno nalazi u Budimpešti a drugo u Zagrebu. Da dođemo ususret zahtjevima naših hrvatskih drugova i da omogućimo jedinstvo organizacije, držali smo da se može u ugarskoj socijalističkoj organizaciji stvoriti narodnosnu sekciju sa dvjema podsekcijama i tako u Ugarsku prenijeti isti modalitet, kakav je priznat Austriji. Sekcija će se zvati »Ugarsko-hrvatska sekcija«, a ugarska podsekcija imati će s obzirom na množinu članova 2/3 ili 3/4 glasova (u birou).« Pri tom se predlaže da se Ugarskoj, s obzirom na broj organiziranih članova, poveća broj glasova od 6 na 9, a za Hrvatsku su predložena 3 glasa.[15]

Na prvom zasjedanju Međunarodnog socijalističkog biroa poslije Stuttgartskog kongresa 11. listopada 1908. god. raspravljalo se i o priključenju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije Drugoj internacionali, pa je prihvaćena odluka tajništva biroa o ugarsko-hrvatskoj sekciji, ali je mađarskoj podsekciji opće povećanje glasova odbijeno, a dodana su dva glasa za hrvatsku podsekciju. Ova je odluka obrazložena time da će se potpuna podjela između mađarske i hrvatske podsekcije provesti tek onda kad Hrvatska i Mađarska dobiju opće pravo glasa i kad ostale narodnosti u Ugarskoj, kao Srbi, Rumunji, Nijemci i Slovaci, budu tražile zastupstvo u Internacionali.[16] Tako je Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije bila primljena u Međunarodni biro u zajednici s ugarskom socijalnom demokracijom. Vilim Bukšeg imenovan je stalnim predstavnikom hrvatske podsekcije, a Vitomir Korać zamjenikom.

Hrvatske građanske stranke žestoko su napale socijaliste zbog ulaska u Internacionalu u zajednici s mađarskim socijalistima. List Napredne stranke »Pokret«[17] napada »bezdomovinstvo« hrvatskih socijalista u povodu diskusije o priključenju Internacionali i predbacuje im da paktiraju s Mađarima i Austrijancima i da ih potpomažu u njihovim težnjama. Sličan napad nalazi se i u nekim drugim listovima, kao u klerikalno-socijalnom listu »Glas naroda«[18] i Radićevom listu »Dom«[19]. Ovakvo reagiranje bilo je tipično za hrvatske građanske stranke u svakom slučaju suradnje hrvatskih socijalista s ostalim socijalističkim strankama u Monarhiji.

Usprkos ovim napadima hrvatski socijalisti smatrali su da je korisnije po radnički pokret Hrvatske da budu u zajednici s Mađarima u Internacionali nego izvan nje, i u polemici koja se razvila tim povodom s »Pokretom« kaže se u »Slobodnoj riječi«: »Nama su naši drugovi onkraj Drave bliži, nego li domaća naša buržoazija. Proletarijat Ugarske vezan je vezom interesa i radničke solidarnosti s nama jače, nego li mi s našom buržoazijom ... S tog razloga naša će se stranka priključiti velebnoj internacionalnoj organizaciji proletarijata, a ne će da buržoaskim željicama za volju ostane izvan Internacionale na vlastitu svoju štetu.«[20]

Pristup u sindikalnu internacionalu pokazao je uskoro dobre rezultate za socijalistički pokret u Hrvatskoj, jer je još u toku 1908. god. Savez soboslikara i ličilaca Hrvatske i Slavonije primljen u Internacionalni sekretarijat soboslikara i ličilaca

[15] »Slobodna riječ«, 7. VIII 1908.
[16] »Slobodna riječ«, 19. X 1908.
[17] »Pokret«, 21. IV 1908.
[18] »Glas naroda«, IV 1908.
[19] »Dom«, 22. IV 1908.
[20] »Slobodna riječ«, 27. IV 1908.

u Hamburgu, a kasnije su primljeni i neki drugi savezi u međunarodne sindikalne centrale pojedinih struka. Time je bilo olakšano sklapanje pojedinačnih ugovora sa sindikalnim organizacijama raznih zemalja o potpomaganju za vrijeme putovanja radnika (što je s obzirom na emigraciju i često seljenje hrvatskih radnika u potrazi za poslom imalo veliko značenje) i ugovora za potpomaganje u vrijeme besposlice i štrajkova. Tako su u znak međunarodne solidarnosti hrvatski socijalisti u 1908. godini proveli sakupljanje priloga za finske radnike, koji su se u to vrijeme nalazili u štrajku, a u 1909. god. potpomagan je štrajk radnika u Švedskoj.[21]

Priključenje Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije u Međunarodnom birou bilo je za hrvatske socijaliste važno zato što je to bio akt moralnog i principijelnog značaja, pa su socijalisti mogli računati na veći utjecaj i ugled među radništvom, a i u relacijama s građanskim strankama.

RÉSUMÉ

SUR L'ADHÉSION DU PARTI SOCIALISTE-DÉMOCRATIQUE DE CROATIE ET DE SLAVONIE À LA IIe INTERNATIONALE

Le Parti socialiste-démocratique de Croatie et de Slavonie jusqu' à 1908 n'était pas représenté dans la IIe Internationale et ne pouvait envoyer un délégué au Congrès que dans le cadre de la section hongroise en tant que représentant de l'organisation croate nationale. En 1907 les socialistes croates ont essayé, en rapport avec les discusions menées dans la IIe Internationale, d'obtenir le droit de représentation de certaines nations et de nouveau Statut de la IIe Internationale, d'obtenir une représentation autonome. Puisqu'en 1907 ils ont réussi à entrer dans l'internationale syndicale, ils avaient la possibileté d'avoir leur représentant dans le Bureau International. La Croatie se trouvant dans la partie hongroise de la Monarchie, les socialistes croates ne pouvaient obtenir leur représentation autonome dans l'Internationale, et pour satisfaire les exigences des socialistes hongrois et croates, une section hongroise-croate a été fondée au sein du Bureau International où une sous-section croate, en fonction du nombre des membres, a reçu le droit d'avoir un représentant et deux votes au scrutin.

[21] U 1908. god. izdano je za štrajkove u zemlji 8.082 krune, dok je za štrajkove u inozemstvu votirano iz centralne kase 473,65 kruna i organizirane lokalne sabirne akcije. Za štrajk u Švedskoj uveden je specijalni prinos za sve sindikalne organizacije u Hrvatskoj, pa je sakupljeno i poslano u Švedsku 1.400 kruna. (Sindikalni pokret 1903—1912, Beograd, 1951)

VLADISLAV MUSA

O potrebi istraživanja veza između makedonskog i hrvatskog revolucionarnog pokreta*

VEĆ u svom orijentacionom programu Institut za historiju radničkog pokreta u Zagrebu postavio je, među ostalim zadacima, i zadaću da priđe sistematskom proučavanju odnosa radničkog pokreta Hrvatske s pokretima ostalih jugoslavenskih zemalja, u kojem okviru Makedonija zauzima značajno mjesto.[1]

Sada se u Institutu radi na izradi studijskog projekta za proučavanje veza i odnosa Makedonije i Hrvatske, u kojemu će zbog karaktera tih odnosa biti obuhvaćene ne samo veze između radničkog pokreta nego će se određeno mjesto dati i ostalim dodirima, jer su oni bez sumnje odigrali svoju ulogu u najnovijoj historiji makedonskog i hrvatskog naroda.

Ovdje ću se samo ukratko osvrnuti na osnovna obilježja spomenutih veza, tj. upozoriti na glavne linije njihova razvoja pa prema tome i na potrebu daljeg istraživanja.

Ako bi se izvršila periodizacija veza i odnosa Makedonije i Hrvatske u najnovijem historijskom razdoblju, tj. od prvih početaka modernog radničkog pokreta u našim zemljama, onda bi se kao osnovni kriterij za to uzeli periodi koji označavaju historijski razvoj jugoslavenskih naroda uopće, tj. period do 1918, period između dva svjetska rata i period narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije.

I

U periodu do 1918, tj. do stvaranja jugoslavenske države, veze između Makedonije i Hrvatske karakteriziraju uglavnom povremeni dodiri. Oni dolaze najviše do izražaja u odjecima historijskih zbivanja u makedonskom narodu zabilježenim u hrvatskoj štampi, kako u građanskoj tako i u radničkoj. U vezi s tim svu štampu u Hrvatskoj obilježavaju jasne simpatije za borbu makedonskog naroda protiv otomanske vladavine.

Upozorio bih samo na neke momente u vezama Makedonije i Hrvatske do 1918.

Listajući socijalistički organ u Hrvatskoj »Slobodu«[2] vidi se da je radnički pokret pokazivao interes i simpatije za Makedoniju, ali hrvatska socijaldemokracija, zbog nedostatnog znanja o makedonskim prilikama i zbog vlastitih još nejasnih pogleda na nacionalno pitanje uopće, nije shvaćala postojanje makedonske nacije, već je smatrala da se stanovništvo u Makedoniji sastoji od tri nacije: bugarske, srpske i grčke. U vezi s tim karakterističan je članak u »Slobodi«, potkraj siječnja 1898, pod naslovom: »Za slobodnu Madekoniju« (Pro Macedonia).[3] U njemu se konstatira: »U Makedoniji živu pomiešana tri razna življa, koja s turskim elementom ne imadu ništa zajedničkoga.« Zatim se opisuje težak život Makedonaca i podržava rezolucija sofijskih socijalista u kojoj oni »zahtievaju političku autonomiju ne samo za Makedoniju nego i za sve druge turske pokrajine na Balkanu«. Iako tada još nisu shvaćali postojanje makedonske nacije, ipak su socijalisti u Hrvatskoj u to vrijeme isticali potrebu da bi u »riešavanju makedonskog pitanja trebalo dakako da se ponajprije čuje riječ samih Makedonaca, pošto i za njih vriedi ona latinska: nil de nobis sine nos (ništa o nama bez nas)«. Članak završava usklikom: »Neka živi samostalna, slobodna i ujedinjena Makedonija! Makedonija Makedoncima!«

Ovdje svakako treba istaći pojavu lista »Makedonija« u Zagrebu, što ga je pokrenuo 1898. član VMRO-a Georgij Kapčev, koji je inače bio razvio dosta široku aktivnost svojim člancima i u građanskim listovima »Obzoru« i »Hrvatskoj domovini«. Glavni mu je cilj bio da upozna javnost ne samo u Hrvatskoj nego i u čitavoj Austro-Ugarskoj Monarhiji s makedonskim pitanjem. U vezi s upoznavanjem te javnosti o položaju makedonskog naroda karakterističan je ovaj citat iz jednog njegovog članka objavljenog u »Makedoniji«:[4] »Što žele podjarmljeni narodi u Turskoj, osobito u Makedoniji i Odrinju? Odgovor na to pitanje svodi se u jednu želju, da se njima osiguraju ona prava koja građaninu pripadaju.« Budući da je prema konstataciji Kapčeva turska vlast nemoćna da riješi postojeću situaciju u kojoj se nalazi makedonski narod, koji« — prema njemu — »zapravo sada nije ništa drugo, nego rob na koncu XIX stoljeća«, bilo bi »opravdano, kad bi se dalo da podjarmljeni narodi sami te reforme provedu . . . oslanjajući se na svoju vlastitu snagu i svoje pravo«.

Premda je propaganda Kapčeva u Zagrebu bila kratkotrajna (list »Makedonija« je izašao samo sa tri broja)[5], ipak bi trebalo temeljitije istražiti ovu prvu značajniju vezu Makedonije i Hrvatske.[6]

Zanimljiv je odjek Ilindenskog ustanka 1903. u hrvatskoj građanskoj štampi. Budući da vrijeme ne dopušta da detaljnije ulazim u izlaganje ovih odjeka, koji su bez sumnje značajni, citirat ću samo prvu vijest o Ilindenskom ustanku koju je donio »Obzor« 11. kolovoza i u kojoj se ističe ovo:

»Makedonski ustanak iskrsnu iznebuha u onoj formi u kojoj se nije još pokazao . . . Narod dalje ne može . . . Evropa se čudi energiji i odvažnosti naroda koji zadnjim sredstvom — oružjem hoće da očuva dalji život . . . Svi vojuju s jednom devizom: ili smrt ili slobodu . . . Balkan kao da počima kuhati baš onda kada se je držalo da za uvijek utrnjuje tinjajuće svjetlo samosvijesnog života . . .

Plamen ustanka zahvatio je Makedoniju te je sve pretvorio u jaku revoluciju, koja bjesni u najvećem razmahu . . . Turska je zabrinuta više nego ikada . . . Čini se da je nadošlo vrijeme, kada će morati platiti za sve one grijehe, koje je počinila ugnjetavajući jadni i zdvojni puk . . . Vrelo je narodne volje uskipilo i traži izlaza ne poznavajući zaprijeka, već narodna volja hoće svoje pravo — svoju slobodu.«

Štampa u Hrvatskoj i dalje je sa zanimanjem i simpatijama pratila politička kretanja u Makedoniji, što je osobito došlo do izražaja u vrijeme balkanskih ratova 1912—1913. Zanimljivi su naslovi članaka i vijesti u to vrijeme: Težak položaj za Tursku, Dioba evropske Turske, Turska pred raspadom. Odlučni dani za Tursku.[7]

---

* Ovaj prilog pročitan je kao saopćenje na Simpoziju održanom u povodu dvadesetogodišnjice osnivanja ASNOM-a u Skoplju od 23. do 25. listopada 1964. god.

[1] Usp. »Putovi revolucije«, Zagreb, 1963, br. 1—2, str. 520—531.

[2] List hrvatskih socijalista, a od 1894. god. Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, izlazio 1892—1902. god.

[3] »Sloboda« 2/27. I 1898. god.

[4] »Makedonija«, Zagreb, 10. prosinca 1898. god.

[5] U Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu sačuvan je jedan broj (signatura 89.129).

[6] O tim pitanjima vidi i članak Vinka Cecića »Zagreb za oslobođenje Makedonije (1898—1899)«, Zagrebačka panorama br. 1/1962.

[7] »Slobodna riječ«, 11. VI 1912, 18. VI 1912, 28. VI 1912. i 1. VII 1912. god.

»Slobodna riječ« npr. prati arnautski ustanak posredstvom lista »Socijalistička zora«, koji je izlazio u Skoplju.[8]

Osobito je zanimljivo istaći činjenicu da je aktivnost radničkog pokreta u Makedoniji nalazila odjeka na stupcima socijalističke štampe u Hrvatskoj. Tako »Slobodna riječ« potkraj 1912, pišući o radničkom pokretu u »novoosvojenim srpskim zemljama«, upoznaje čitaoce s razvojem tog pokreta u Makedoniji. Upozoravajući na štrajkove koji su izbijali u Makedoniji do toga vremena, list osobito ističe činjenicu naglog jačanja radničkog pokreta. U vezi s tim daju se dosta opširni podaci o prodoru socijalističke štampe iz Srbije, o osnivanju stranačkih strukovnih organizacija u Skoplju, Bitolju i drugim gradovima, o proslavama prvog maja, štrajkovima i drugim tada akutelnim pitanjima.[9]

II

Osim potrebe znanstvenog istraživanja dodira i veza Hrvatske i Makedonije u razdoblju do 1918, koje u stvari predstavlja samo polaznu tačku, osobitu pažnju treba pokloniti što iscrpnijem uočavanju i osvjetljavanju spomenutih veza u periodu između dva svjetska rata, tj. u staroj Jugoslaviji. I hrvatski i makedonski narod vezala je u to vrijeme ista historijska sudbina potlačenih nacija, koje su se pod teretom velikosrpske hegemonije borile za svoje nacionalno oslobođenje.

U vezi s tim treba imati u vidu tri osnovne političke komponente koje su vezale Makedoniju i Hrvatsku u staroj Jugoslaviji. Prva je izražavala međunacionalne dodire na liniji radničkog pokreta i dolazila najviše do izražaja u politici KPJ, tj. u idejama i aktivnosti hrvatskih i makedonskih komunista. Svakako je danas u vezi s tim najpoznatija djelatnost makedonskih studenata komunista koji su studirali na Zagrebačkom sveučilištu i bili organizirani u svom pokrajinskom udruženju »Vardar«. Premda se u tom udruženju donekle osjećao i bugarofilski pravac, ipak su u njemu prevladavali ljevičari, tako da je, prema izjavi dra Vanče Burzevskog, 90% makedonskih studenata u Zagrebu bilo organizirano u SKOJ-u ili su simpatizirali KPJ. Udruženje »Vardar« priređivalo je u Zagrebu ili samostalno ili u suradnji sa »Seljačkim kolom« razne kulturne priredbe i predavanja, na kojima je upoznavalo zagrebačke studente i uopće naprednu javnost s makedonskom historijom i kulturom i s potrebom oslobodilačke borbe za priznanje makedonske nacije.[10]

Druga komponenta koju treba osvijetliti u proučavanju makedonsko-hrvatskih odnosa bila je po svojoj koncepciji i aktivnosti dijametralno suprotna prvoj a dolazila je do izražaja u vezama hrvatskih i makedonskih separatista. Svakako da tu treba imati, u vezi s Makedonijom, u prvom redu u vidu složenost ove aberacije, koja se jednim svojim dijelom ispoljavala kao bugarofilska a drugim kao autonomistička. Budući da su oba ova pravca dolazila do izražaja u aktivnosti VMRO-a Vanče Mihajlova, svakako treba istražiti i osvijetliti tu pojavu, tj. u kojoj je mjeri i u koje vrijeme ona izražavala probugarsku ideju — ideju velike Bugarske — a kada je poprimila autonomističko obilježje. Bez sumnje je od interesa da se detaljnije ispitaju veze koje su postojale u emigraciji između ustaškog pokreta i makedonske separatističke organizacije i koordinacija njihovih terorističkih akcija. S tim je usko

[8] »Slobodna riječ«, »O arnautskom pokretu«, 26. VI 1912. god.
[9] »Slobodna riječ«, »Radnički pokret u novoosvojenim srpskim zemljama«, 22. XII 1912. god.
[10] O »Vardaru« v. Vojo Rajčević, »Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu 1918—1941«, »Mladost«, Zagreb, 1959, str. 207—210.

povezano i pitanje njihova kontakta u vrijeme drugog svjetskog rata, kad su ustaše realizirale svoju dotadašnju aktivnost stvaranjem Nezavisne Države Hrvatske, dok VMRO, odnosno Vanča Mihajlov, to nije uspio, nego je to vrijeme boravio u Zagrebu, dakle opet u dodiru s ustašama, čekajući možda neki povoljni trenutak. To su pitanje već istakli makedonski historičari drugovi Apostolski, Hristov i Terzioski u svom radu o okupacionom sistemu u Makedoniji u drugom svjetskom ratu, u kojem su upozorili na potrebu objašnjenja odnosa i kombinacija Hitlerove njemačke vlade sa VMRO-om, tj. Vančom Mihajlovim, a potom i s bugarskom vladom.

Treća komponenta, koju svakako treba imati na umu, jest ona koja je dolazila do izražaja u politici nacionalnih pokreta pod vodstvom građanskih političkih stranaka. U Hrvatskoj je nosilac te politike bila Hrvatska seljačka stranka, koja se borila za rješenje hrvatskog pitanja u građanskom smislu riječi. U periodu do šestojanuarske diktature veza između Hrvatske seljačke (do 1925. republikanske) stranke i makedonskih federalista ispoljava se u prvom redu u njihovom gledanju na rješenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, tj. u koncepciji za federalističko uređenje višenacionalne jugoslavenske države. Međutim, kako to s pravom ističe F. Tuđman, »zbog izuzetno teških uvjeta ekonomskog i političkog razvitka građanska klasa Makedonije nije mogla u to vrijeme formirati svoj legalni politički pokret«[11]. Ipak je VMRO i dalje u staroj Jugoslaviji nastavljao svoju aktivnost za nacionalno oslobođenje makedonskog naroda s koncepcijom za stvaranje balkanske federativne republike. Ta aktivnost je osobito došla do izražaja u manifestu VMRO-a upućenom makedonskom narodu, u svibnju 1924, koji je bio objavljen u listu »Balkanska federacija« (br. 1, 1924)[12]. Značajno je istaći da je u tom listu surađivao i Stjepan Radić, koji je odlučno istupao protiv centralističkog kursa nekih političkih stranaka u Jugoslaviji, a s programatskim zahtjevom za »Hrvatsku seljačku republiku« u sklopu složene jugoslavenske države. Kada je politika HSS-a bila donekle realizirana stvaranjem Banovine Hrvatske 1939, onda je i atmosfera u Hrvatskoj pogodovala da su se građanski krugovi naprednije ili, tačnije rečeno, slobodnije odnosili prema makedonskom pitanju. Radi se o tome da se u hrvatskoj građanskoj štampi govori i piše o problematici Makedonije, a ne Južne Srbije, kako se to npr. pisalo u srbijanskoj štampi. Svakako je atmosfera u Hrvatskoj pogodovala i jednom Koči Racinu da 1939. štampa u Zagrebu, odnosno Samoboru, prvu zbirku stihova na makedonskom jeziku u staroj Jugoslaviji — »Beli Mugri« (»Praskozorja«), iako je u vezi s tim imao dosta teškoća, radeći sve to polulegalno.

III

Pitanje veza Makedonije i Hrvatske u periodu narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije ne može se postaviti u onom smislu kako je to učinjeno

[11] F. Tuđman: Uvod u historiju socijalističke Jugoslavije, Forum, 1963, br. 3, str. 544.
[12] U manifestu se između ostalog ističe ovo: »Ni jedna od vlada balkanskih država ne radi na oslobođenju razjedinjenih dijelova Makedonije; ni jedna od njih ne misli i ne poduzima ništa za samoodređenje makedonskog naroda u samostalnu političku jedinicu, ni jedna od njih ne želi da porobljenim Makedoncima dâ práva predviđena ugovorima koja bi im osigurala kulturni razvitak kao nacionalnim manjinama. Zbog toga je VMRO prisiljena da izjavi kako je politika svih sadašnjih balkanskih vlada neprijateljska prema slobodnom i samostalnom političkom postojanju Makedonije i kako će se VMRO svim sredstvima revolucionarne borbe najodlučnije boriti protiv njihove osvajačke politike prema Makedoniji i makedonskom narodu.« Usp. i D. Vlahov, »Kroz historiju makedonskog naroda«, Zagreb, 1949, str. 95.

u prethodna dva razdoblja. Socijalistička revolucija u Jugoslaviji bila je zajednička akcija svih jugoslavenskih naroda, pa u sklop proučavanja i istraživanja njihova udjela u revoluciji ujedno ulaze i njihove međusobne veze[13]. I makedonski i hrvatski narod borio se tada s ostalim jugoslavenskim narodima za zajedničke ciljeve, koji su bili definitivno ostvareni u toku oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije (1941—1945).

Ovim kratkim osvrtom ukazao sam samo na neke momente međusobnih veza između Makedonije i Hrvatske, kako su se one odražavale u Hrvatskoj, i upozorio uglavnom na osnovne smjernice daljeg proučavanja. Međutim, na taj sam način ovo pitanje tek polovično istakao, jer bi svakako trebalo iznijeti i veze u obratnom smislu, tj. koliko i kako su se one odražavale u samoj Makedoniji. Nadam se da i drugovi u Makedoniji već rade u tom pravcu.

[13] Zanimljiva je Tuđmanova analiza situacije u Makedoniji neposredno pred revoluciju: »Predstavnici makedonske buržoazije, koliko je ona bila razvijena, prihvatili su znatnim dijelom suradnju s bugarskim okupatorom. A da je u makedonskom narodu bila dominantna ideja oslobođenja od krutog režima velikosrpske hegemonije i da je dugo vremena vladalo nepovjerenje prema svakoj ideji ponovnog uspostavljanja Jugoslavije, dokazom su složeni uvjeti pod kojima se razvijao NOP u Makedoniji. Odstupanje od političke linije CK KPJ i teškoće u razvitku NOB-a mogu se samo dijelom objasniti pogrešnim stavom bugarske Partije i lično Šatorova. Te su pojave svakako uvjetovali i dublji uzroci što su imali korjenje u općem položaju u kome se nalazio makedonski narod u monarhističkoj Jugoslaviji. U Makedoniji je još više došla do izražaja činjenica da se NOB mogla razviti istom onda kad se sam narod uvjerio da mu okupator ne donosi oslobođenje, već također porobljivanje, a da se NOP pod vodstvom KPJ bori za nacionalna prava svakog jugoslavenskog naroda i za socijalno oslobođenje radnog naroda.« V. i »Značenje drugog zasjedanja AVNOJ-a za socijalističku revoluciju u Jugoslaviji«, »Informator«, Zagreb, 1963, članak F. Tuđmana »O istraživanju karaktera NOP-a i uvjeta u kojima su nastale odluke AVNOJ-a«, str. 41.

SUMMARY

ON THE NECESSITY OF THE RESEARCH ON MUTUAL RELATIONS BETWEEN MACEDONIAN AND CROAT REVOLUTIONARY MOVEMENT

The author has devided the research on mutual relations between the Croat and Macedonian socialists from the beginning of the labour movement in these countries to the Second World War into three periods: the period reachigg up to 1918, the period between the two World Wars, and the period of People's Liberation Struggle and Socialist Revolution.

The first period is of temporary discontinous contacts. The events from Macedonia were registered in the contemporary Croat bourgeois and labour press. That fact witnesses that the entire Croat public followed with sympathies the struggle of Macedonian people for freedom and against the foreign Turkish yoke.

The member of the VMRO, Mr. Georgij Kapčev started to publish in Zagreb the newspaper »Macedonia« which played an impostant role in informing the Croat public about all the aspects of the Macedonian question. The Croat press noticed also the other important events of the time (the Uprising of Iliden of 1903, the Balkan Wars of 1912 and 1913, etc).

The period between the two Wars was distinguished by the struggle of Macedonian people for the liberation against the Greater Serbian hegemony and centralism. As the Croats were in the similar situation the contacts between them developed mostly within the labour movement i. e. in the policy of the Communist Party of Yugoslavia and the activity of the Croat and Macedonian communists. This tendency of approchement can be best followed through the activity of the Macedonian students in Zagreb gathered in their association »VARDAR«. It would also be of interest to make research on the relations between the Croat and Macedonian nationalist in exile at the time.

The question of the research on their relations in the period from 1941 to 1945 differs from the two preceding ones as it was the united struggle of the entire Yugoslav nation for their common goal. The research on mutual relations of the People's Liberation Movements belongs to the sphere of research and study on the common activity of all Yugoslav peoples.

The elementary facts pointed out in this article should serve as a stimulus for further research on the relations between the Croat and Macedonian socialists.

MATIJA URADIN

Prilog za biografiju Vladimira Čopića*
(U povodu 25-godišnjice smrti, 1939—1964)

RODIO se 8. ožujka 1891. u Hrvatskom primorju, u Senju, u brojnoj i siromašnoj obrtničkoj porodici. Realnu gimnaziju završio je u Senju 1910, a onda se upisuje na Pravni fakultet u Zagrebu. Tu se uključuje u napredni i revolucionarni pokret srednjoškolske i studentske omladine.

Na imenovanje mađarona Slavka Cuvaja za bana i komesara Hrvatske, u siječnju 1912, Socijaldemokratska stranka odgovorila je masovnim protestima, mitinzima i demonstracijama. Borba protiv Cuvaja bila je povezana s borbom za opće pravo glasa. U tim akcijama i demonstracijama masovno sudjeluje srednjoškolska i studentska omladina, koja vodi i ulične borbe s policijom, skida i pali mađarske zastave.

Na pokušaj uprave gimnazije u Sušaku da isključi iz škole đake uhapšene u toku demonstracija, u znak solidarnosti s uhapšenim đacima cijela gimnazija stupa u štrajk. S gimnazijalcima se solidarizira Trgovačka akademija u Sušaku, Nautička škola u Bakru i Realna gimnazija u Senju.

U znak solidarnosti sa sušačkim đacima i u povodu ranjavanja đaka učesnika u demonstracijama u Sarajevu prilikom službenog posjeta grofa Tisze, predsjednika mađarske vlade, Sarajevu, srednjoškolska omladina objavljuje 12. ožujka generalni protestni štrajk u cijeloj Hrvatskoj. Banska vlast na taj štrajk odgovara odlukom o zatvaranju škola.[1]

Jedan od inicijatora i organizatora ovog štrajka, u kojem je sudjelovalo 10.000 đaka, bio je Vladimir Čopić, student zagrebačkog Pravnog fakulteta. On putuje po pokrajinskim centrima i organizira štrajk, uz ostala mjesta i u svom rodnom uskočkom Senju[2], čijim se vjekovnim otporom Turcima on posebno bavi i ponosi.

God. 1914. u Čopićevu stanu vlasti vrše premetačinu i traže oružje. Zbog optužbi za veleizdaju i da vrši propagandu u prilog Srbije on je uhapšen i zatvoren u vojnom zatvoru u Novoj vesi u Zagrebu.[3] Zbog nedostatka dokaza pušten je na slobodu.

U početku 1915. Čopić je mobiliziran. Budući da je bio politički sumnjiv, neprestano ga premještaju, tako da je prošao kroz pet različitih mađarskih pukova, kako bi ga time učinili neopasnim.

U travnju 1916. poslan je kao nepouzdan element s mađarskim bataljonom na karpatsku frontu, gdje se predaje Rusima sa cijelim svojim vodom od 65 vojnika.[4]

Godinu dana Čopić provodi u zarobljeničkom logoru u Taškentu, gdje proučava rusku marksističku, a posebno boljševičku literaturu.

---

* Vladimir Čopić, pseudonimi: Senjko, Vinter, Dragutin, Georg i Lovro.

[1] *Slobodna riječ*, Zagreb, XII/1912, br. 55, 59—62 (7. III, 12—15. III).

[2] Sjećanje Drage Škorića, tadašnjeg srednjoškolca u Senju.

[3] *Nova istina*, Zagreb, II/1920, br. 60, 2. III, str. 2.

[4] *Borba*, Zagreb, I/1922, br. 3, 5. XII, str. 7, i *Radnička borba*, Zagreb, II/1925, br. 18, 14. V, str. 2. Sa procesa druga Čopića.

Iz tog logora stupa u dobrovoljački korpus koji je vlada Kraljevine Srbije osnovala u Odesi, misleći da će se u njegovim redovima boriti za rušenje Austro-Ugarske Monarhije i za ujedinjenje južnoslavenskih naroda.[5]

Međutim, on je prisiljen da vodi borbu protiv srpskih oficira koji vrše različite špekulacije s opskrbom, pa čak i masovna ubistva vojnika u korpusu. S grupom drugova Čopić ustaje protiv terora, špekulacija, zabrane političkog rada u korpusu i zakletve Srbiji i njenom kralju. Zbog tog rada Čopić je nakon dva mjeseca izbačen iz korpusa i poslan u logor. Izbacivanje Čopića i drugova iz korpusa postaje povod da isti korpus napušta oko 20 hiljada dobrovoljaca »prečana«, koji su onda bili optuživani da su austrijski agenti.[6]

Čopić se oslobađa iz logora, odlazi u Moskvu i stupa u Boljševičku partiju. U veljači 1918. na I kongresu ratnih zarobljenika u Moskvi Čopić je izabran za člana Jugoslavenskog zarobljeničkog komiteta. Izabran je i za sekretara Jugoslavenske komunističke grupe, koju zastupa kod Ruske komunističke partije (boljševika) — RKP(b). On je tu i jedan od pokretača i urednika tjednika na hrvatskosrpskom jeziku, koji počinje izlaziti u travnju 1918. pod naslovom *Revolucija*, a kasnije pod naslovom *Svjetska revolucija*, u oko 20.000 primjeraka.

Ovaj je list imao veliko propagandno i političko značenje za desetke hiljada naših zarobljenika koji sudjeluju u oktobarskoj revoluciji u 20 većih odreda u sklopu Crvene garde potkraj 1917. i u početku 1918. god. i koji imaju oko 25.000 članova u redovima Boljševičke partije. Isto tako list djeluje i na one zarobljenike koje srpsko diplomatsko predstavništvo i vojna misija u sastavu dobrovoljačkog korpusa pripremaju za borbu protiv oktobarske revolucije u okviru Antantinih snaga. U borbi protiv ovih kontrarevolucionarnih planova srpske reakcije u Rusiji veliku su ulogu odigrali Čopić i redakcija lista, koja štampa u desecima hiljada primjeraka prijevode Lenjinovih brošura, govora, raznih letaka itd.[7]

U vezi s kontrarevolucionarnim djelovanjem srpske reakcije, koja vrbuje zarobljenike za armiju bijelih, organi sovjetske vlasti uhapsili su u kolovozu 1918. god. 47 srpskih oficira[8] na čelu s vojnim izaslanikom pukovnikom Lontkijevićem. Pod utjecajem Čopićeva rada i redakcije lista diplomatsko i vojno predstavništvo Srbije doživjelo je potpun neuspjeh u mobilizaciji zarobljenika iz »prečanskih« krajeva za armiju bijelih u Rusiji. Međutim, prema izvještaju generalnog konzula Milankovića ministru vojske Kraljevine Srbije, »... samo na Uralskom frontu ima 18 hiljada, pa i više naših vojnika koji se u redovima Crvene armije bore protiv naših saveznika«.[9]

Pod Čopićevim rukovodstvom naši su drugovi onemogućili kontrarevolucionarni pokušaj esera da zauzmu poštu u Moskvi u proljeće 1918. Tom je prilikom Lenjin osobno zahvalio našim drugovima i odao im priznanje riječima: »Drugovi, to ste dobro učinili, tako treba uvijek raditi! Ja vam to neću nikada zaboraviti.«[10]

Poslije sloma Austro-Ugarske Monarhije centralna Jugoslavenska komunistička sekcija pod Čopićevim rukovodstvom održala je 12. studenog 1918. u Moskvi svoju

[5] *Radnička borba*, Zagreb, II/1925, br. 18, 14. V, str. 2.
[6] *Borba*, Zagreb, I/1922, br. 3, 5. XII, str. 7, »Vidovdanski atentat pred sudom — Riječ N. Kovačevića«.
[7] *Oktobarska revolucija i inostrani slovenski narodi*, Moskva, Gospolitizdat, 1957, str. 285—309, I. Očak, »Iz historije učešća Jugoslavena u borbi za pobjedu sovjetske vlasti u Rusiji«.
[8] Državni arhiv, Zagreb (DAZ), Iz predsjedništva i unutrašnjeg odjela u Zagrebu, 1918—1919, R. br. 215/1919 (Zapisnik saslušanja na policiji dra Gojka Stojanovića i Vladimira Čopića).
[9] Nikola Grulović, »Jugosloveni u ratu i Oktobarskoj revoluciji«, Beograd, 1962, str. 288.
[10] Institut za historiju radničkog pokreta u Zagrebu (IHRPZ), Izjava Franje Drobnoga, str. 9.

izvanrednu konferenciju. Na toj konferenciji delegati su izabrali CK u koji je ušao Čopić. Tom prilikom odlučeno je da CK ode u zemlju sa zadatkom da osniva komunističke organizacije i da bude inicijator saziva osnivačkog kongresa komunističke partije. Ostalim bivšim pripadnicima austrougarske vojske također je preporučeno da se vrate u zemlju.

CK Jugoslavenske komunstičke sekcije RKP(b) otputovao je 20. studenog 1918. u zemlju.[11] Vraćanjem učesnika oktobarske revolucije prenesena su i velika iskustva Oktobra u domovinu.

Lenjin je u izvještaju na VIII kongresu Ruske komunističke partije (boljševika) u ožujku 1919. odao posebno priznanje radu partijskih aktivista zarobljenika, u vezi s osnivanjem Kominterne, kad govori da je RKP(b), kao jedna od njezinih sekcija, kroz svoju agitaciju i propagandu među stotinama hiljada zarobljenika uz pomoć nacionalnih partijskih grupa poslala »bacile« boljševizma u njihove zemlje, a to je imalo velik utjecaj na razvitak njihovog radničkog pokreta.[12]

Učesnicima u oktobarskoj revoluciji u Rusiji bilo je preporučeno da na putu u zemlju izbjegavaju vojne prihvatne komisije koje je organizirala vlada SHS u Beču i Mariboru. Ove komisije ispituju zarobljenike o sudjelovanju u oktobarskoj revoluciji, pretražuju ih i oduzimaju im sve materijale izdane na našem jeziku u Moskvi. Međutim, u izvještaju Ministarstva unutrašnjih poslova SHS kaže se da je kroz ove komisije prošlo oko 15 hiljada zarobljenika koji su se vratili iz Rusije.[13]

Povratnici iz Rusije, učesnici oktobarske revolucije, zajedno s lijevim krilom Socijalističke stranke Hrvatske, okupljaju snage i vrše pripreme za formiranje komunističke partije. Vlasti u novoj državi progone zarobljenike iz Rusije pod optužbom da šire boljševizam u zemlji. U siječnju 1919. Čopića hapse vojne vlasti u Zagrebu i drže ga mjesec dana u vojnom zatvoru.

Na konferenciji zagrebačke socijaldemokratske organizacije 19. i 20. ožujka 1919. god. Čopić vodi borbu protiv desničara, koji napuštaju konferenciju. Ljevičari na istoj konferenciji biraju Čopića za svog delegata za Kongres ujedinjenja.[14]

Na Kongresu ujedinjenja Čopić je izabran za člana Centralnog partijskog vijeća, u kojem vrši dužnost tehničkog sekretara. Istovremeno produžuje studij na Pravnom fakultetu u Beogradu. Poslije kongresa putuje u rodno mjesto Senj i tamo pomaže drugovima da organiziraju mjesnu partijsku organizaciju na principima i u duhu odluka kongresa. Ova je mjesna organizacija, prema sjećanjima njenih aktivista, imala više od 100 članova.[15]

Nakon Kongresa ujedinjenja Čopić je 20. svibnja uhapšen. Ministarstvo unutrašnjih poslova počinje pripremati novi materijal za suđenje Čopiću. Ministar Pribićević potkraj lipnja 1919. šalje tri telegrama povjereniku za unutrašnje poslove Tomljenoviću u Zagreb da ovaj zatraži diskretna obavještenja od dra Gojka Stojanovića i prof. Branka Orlovića o »razornom radu Čopića u Rusiji i o širenju boljševizma u zemlji«, te da na temelju njihovih obavještenja ispita i Čopića, a o rezultatima da telegramom obavijesti ministra.[16]

---

[11] Nikola Grulović, isto, str. 282.
[12] Lenjin, *Sabrana djela*, knj. 29, Moskva, 1950, IV izdanje, str. 141.
[13] IHRPZ, Izvještaj Ministarstva unutrašnjih dela, novembra 1921.
[14] DAZ, Predsjedništvo Zemaljske vlade, br. 3366, 4—1/1919. (Dopis Đuke Cvijića od 17. IV 1919.)
[15] IHRPZ, Dosje Čopić, Izjava članova upravnog odbora SRPJ(k) Senja.
[16] DAZ, Predsjedništvo Zemaljske vlade, R. br. 215/1919 i 225/1919, Odgovor na depešu Ministarstva unutrašnjih dela br. 4968.

Čopić je inicijator i organizator ilegalnog sastanka u proljeće 1919. u Novom Sadu, na kojem su uglavnom prisustvovali učesnici oktobarske revolucije koji su imali posebne zadatke da sakupljaju oružje, organiziraju Crvenu gardu kraj mađarske granice za slučaj revolucije i posebnu kurirsku vezu s Budimpeštom, Belom Kunom i Ivanom Matuzovićem, koji je u južnoj Mađarskoj prema granici Hrvatske formirao Crvenu vojsku od 1.000 vojnika, sastavljenu od Hrvata, Srba i Bosanaca.[17]

U vezi s aferom Alfreda Diamantsteina[18] u Zagrebu su pored ostalih uhapšeni i predani vojnom sudu Vladimir i Milan Čopić, Sima Miljuš, Nikola Pupavac i Mika Todorović. Istragu vodi zloglasni pukovnik Vešović, poznat iz solunskog procesa.

Čopić i drugovi optuženi su da su ilegalno pripremali rušenje postojećeg režima i širili boljševizam u zemlji, a Čopić da je tim pripremama rukovodio i iz zatvora. Budući da istraga ne raspolaže nikakvim dokazima osim iskazom Diamantsteina, proces se neprestano odgađao. S tim u vezi uhapšeni drugovi objavljuju štrajk glađu u vojnom zatvoru u Novoj vesi u Zagrebu i zahtijevaju da ih se izvede pred sud ili da ih se pusti na slobodu. S istim zahtjevom zagrebačka omladina održava 29. veljače 1920. protestnu skupštinu, na kojoj sudjeluje 6.000 omladinaca. Skupština je donijela protestnu rezoluciju u kojoj se zahtijeva puštanje uhapšenih na slobodu ili izvođenje pred sud. Delegacija skupštine uručuje rezoluciju banu i traži odgovor u roku od tri dana. U slučaju negativnog odgovora omladina je zaprijetila objavom generalnog štrajka. Poslije skupštine provedene su masovne protestne demonstracije u gradu. Nakon obećanja bana da će zatvorenici biti izvedeni pred sud, oni su osmog dana obustavili štrajk glađu.

Masovne demonstracije omladine Zagreba prisilile su vojne vlasti da potkraj ožujka izvedu uhapšene drugove pred sud. Argumentirana obrana drugova obara optužnicu, i vojni sud se izvlači iz tog skandala odlukom da on nije nadležan da sudi civilnim licima. Civilni sud oslobađa optužene i pušta ih na slobodu nakon 11 mjeseci vojnog istražnog zatvora.[19]

Čopić vodi žestoku borbu s centrumašima uoči Vukovarskog kongresa i na njemu, a posebno na skupštinama i predavanjima u Senju. Čopić je na kongresu delegat i ponovo je izabran za člana Centralnog vijeća KPJ i u njemu i dalje vrši prijašnju dužnost tehničkog sekretara.

Rukovodstvo KPJ kandidiralo je Čopića na izborima za Konstituantu u studenom 1920. za poslanika u Modruško-riječkoj županiji. U toku predizborne kampanje Čopić je vrlo aktivan. On vrši masovnu agitaciju na svom izbornom terenu. Iz Gospića šalje 3. studenog mjesnoj organizaciji KPJ u Senju plan svojih

---

[17] IHRPZ, Izjava Franje Drobnoga, str. 13.

[18] Diamantstein je došao u Jugoslaviju iz Mađarske i predstavio se preporukom tamošnjih naših drugova. On uspijeva da se u Jugoslaviji poveže s velikim brojem drugova i organizacija. U tim su vezama dominirali učesnici oktobarske revolucije i ilegalnog sastanka u Novom Sadu. Policija hapsi Diamantsteina i on odaje brojne drugove koji rade ilegalno i njihove organizacije. Tako je provaljena organizacija Zagreba, Osijeka, Požege, Okučana, Nove Gradiške, Novog Sada, Beograda itd. S tim u vezi bili su uhapšeni deseci drugova: Filip Filipović, Đuka Cvijić, Nikola Kovačević, Aleksander Tajkov, Slavko Kaurić, Ladislav Kordić, Josip Sorić itd. Isljednici suočavaju u istrazi Diamantsteina s uhapšenim drugovima da bi im dokazali da rade na pripremi ustanka u kojem je, navodno, trebalo da sudjeluje i vojska. Na sudu su drugovi tvrdili da je Diamantstein za ova svjedočanstva primio od policije 10 hiljada dinara.

[19] IHRPZ, Izjava Nikole Pupavca, str. 51—58, Izjava Franje Drobnoga, str. 15—17. *Nova istina*, Zagreb, II/1920, br. 15, 27. II; br. 60, 2. III; br. 69, 2. IV; br. 71, 16. IV. DAZ, Predsjedništvo i unutrašnji odjel Zemaljske vlade 1918—1923, R. br. 31/1920 — Protestni miting, rezolucija i demonstracije.

predizbornih skupština i konferencija i preporuča drugovima što treba učiniti u Primorju za što bolji posjet i uspjeh te prilaže koncept letka za te skupštine. Letak je policija zabranila.

Prema sjećanjima aktivista KPJ iz Senja, Čopićeve predizborne skupštine bile su masovno posjećivane. Bio je dobar govornik i vješto je polemizirao s predstavnicima drugih stranaka. Na dan izbora Čopić je izabran za poslanika KPJ sa 4.700 glasova.[20]

Poslije izbora za Konstituantu Čopić vrši i dužnost sekretara poslaničkog kluba KPJ.

Pošto je potkraj 1920. donesena »Obznana« i zabranjena KPJ, Savez komunističke omladine i revolucionarni sindikati, poslanički klub KPJ ima posebno važnu ulogu, jer se sada sav rad CV KPJ odvija u njemu kao jedinom legalnom sastajalištu.

Pokušaj atentata na regenta Aleksandra u lipnju i ubistvo ministra unutrašnjih poslova Milorada Draškovića u srpnju 1921. bili su za režim povod da likvidira i poslanički klub, da oduzme mandate 58 komunističkih poslanika, da ih uhapsi i preda sudu, pod optužbom da su organizatori atentata.

Glavni optuženi za rukovođenje atentatima bili su Vladimir Čopić, Filip Filipović i Nikola Kovačević. Na osnovu Zakona o zaštiti države priprema se tzv. vidovdanski proces na kojem režim pokušava suditi KPJ na čelu s njenim Izvršnim komitetom, optužujući je kao organizatora atentata.

Ovaj proces pripreman je punih pet mjeseci, što je prisililo uhapšene drugove da objave štrajk glađu da bi ubrzali postupak. Optuženi su na sudu uspjeli oboriti i demaskirati navode optužnice da je KPJ organizator atentata i tako su opovrgli laži koje je režim preko svoje štampe mjesecima širio protiv KPJ.

Čopić je u svojoj završnoj riječi na sudu pored ostalog rekao da je on prema osudi indiferentan jer da »... ona neće moći zaustaviti točak historije. Režim traži naše glave, traži tamnice, kao sankciju za svoje zločine nad radnim masama. Ako vi donesete presudu koju on traži mi ćemo s ponosom i čašću obući robijaške odore, sa hladnoćom i čašću stajat ćemo pred tanetima kapitalističke pravde, — uvjereni da će iz naše krvi radni narod crpsti nove snage. Boriti se i umrijeti za uzvišene ideale to je naša sveta dužnost i mi smo na to vazda spremni«[21].

Budući je glavna tačka optužnice o organiziranju atentata bila oborena, sud je optužene osudio na po dvije godine robije zbog širenja komunističke propagande. Ovu su kaznu drugovi do procesa izdržali u beogradskoj Glavnjači, a poslije osude u požarevačkoj kaznioni. U kolovozu 1923. Čopić, Filipović i Kovačević vraćaju se s robije.[22]

Čopić 29. kolovoza 1923. opširno izvještava Simu Markovića u kaznioni o stanju radničkog pokreta u Hrvatskoj i kaže: »... Pre svega, ovdje su mi dozvolili boravak pod uslovima 'da se nigde ne čujem', a ja, lojalan građanin, slušam što vlast naređuje i 'ne čujem se'. Naš pokret ovde u Zagrebu pati mnogo od toga što nemamo advokata i što uopšte nema ljudi koji su obezbeđeni od protjerivanja. ... Naročito u ovim krajevima gdje je reakcija najjača. Od ovdašnjih funkcionera jedini je Đuka (Cvijić nap. M. U.) zavičajan u Zagrebu i van opasnosti da će biti proteran. Svi drugi stalno su izloženi toj opasnosti. A vredna policija zagrebačka uočila je tu slabu stranu, i zadaje stalno udarce. Tek što sindikalni pokret počne da oživljava, sindikati počinju da sakupljaju mase, eto policije, da razjuri sve sindi-

[20] IHRPZ, Dosje Čopić — Pismo Čopića mjesnoj organizaciji KPJ Senj i koncept letka; Izjave tadašnjih aktivista KPJ u Senju. *Novi svijet*, Zagreb, II/1920, br. 51, 13. XI.

[21] *Borba*, Zagreb, I/1922, br. 1, 19. II, br. 3, 5. IV.

[22] *Borba*, Zagreb, II/1923, br. 33, 6. IX. IHRPZ, Dosje Vladimira Čopića.

kalne funkcionere. A ono što ne upropasti policija, upropasti sopstvena glupost. Na čelu pokreta stoje većinom mladi ljudi bez iskustva i bez političkog čula, koji na stvari gledaju još uvijek sa očima iz 19-te i 20-te godine...«

U rujnu Čopić putuje u Senj da posjeti roditelje i drugove. O njegovu dolasku redarstvo Senja 26. rujna 1923. šifriranim telegramom obavještava predsjedništvo pokrajinske uprave u Zagrebu da je »danas doputovao komunistički poslanik Vladimir Čopić preko Bakra ovamo posjetiti otca... Izvolite narediti što se imade činiti.«

Pokrajinska uprava istog dana naređuje redarstvu Senja: »Na brzojav broj 1780 ima se Čopića nadzirati i ovamo izvestiti.«[23]

Čopić dolazi u Zagreb, gdje se odmah uključuje u aktivan rad, pa je izabran za oblasnog sekretara Nezavisne radničke partije Jugoslavije. Na III konferenciji KPJ u siječnju 1924. izabran je za člana Izvršnog odbora KPJ.

Potkraj siječnja 1924. *Borba* donosi napis:

»Strah pred mrtvim Lenjinom. Novo nasilje zagrebačke policije. Drugovi Čopić, Cvijić i Krleža zatražili su na vest o Lenjinovoj smrti od zagrebačke policije dozvolu da mogu održati komemoraciju Velikom Pokojniku. Zagrebačka policija je na osnovu zakona o zaštiti države zabranila održavanje komemoracije...«[24]

U veljači iste godine Čopić je preuzeo i uredništvo *Borbe*, o čemu govori ovaj dopis dotadašnjeg urednika *Borbe* Đuke Cvijića od 27. veljače: »Kr. državnom odvjetništvu u Zagrebu. Podpisani vlasnik povremenog tiskopisa 'Borbe' javlja naslovu da sva prava i dužnosti vlasnika i odgovorno uredništvo 'Borbe' prenaša današnjim danom na Vladimira Čopića, svršenog pravnika u Zagrebu.« Istoga dana Čopić u dopisu obavještava Kr. redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu da preuzima ovu dužnost počevši od 7. broja *Borbe*.[25]

Za prvomajsku proslavu 1924. u Zagrebu su vršene velike pripreme. Omladina je masovno dijelila letke i ispisivala parole po zidovima i asfaltu s pozivom na obustavu rada i za dolazak na skupštinu. Na zboru pred kinom »Balkan« sakupilo se 7.000 radnika. Dozvola policije glasila je za skupštinu u zatvorenoj prostoriji. Čopić kao glavni govornik snašao se na taj način što je stavio govornicu i predsjednički stol na izlazna vrata kina, tako da su govornici bili pod krovom u prostoriji, a ogromna masa radnika slušala je borbeni Čopićev govor napolju.

Poslije prikaza međunarodnog značenja prvomajske proslave i poslijeratne ekonomske krize u najvećim evropskim kapitalističkim državama i ekonomskog napretka u SSSR-u, Čopić kaže: »...I jugoslavenska privreda, koja predstavlja samo jednu kariku na evropskom privrednom lancu preživljuje istu krizu. Besposlica, taj neminovni pratilac svake krize zahvatila je strahovite razmjere, tako da danas imamo četvrt milijuna besposlenih u agrarnoj Jugoslaviji. Izbacivanje radnika sa posla, zatvaranje poduzeća, besposlica, redukcija činovnika, iseljavanje, sve veće osiromašavanje širokih masa, skupoća, glad i bijeda, to je slika te, kako se to voli isticati, od prirode bogate Jugoslavije...

Režim reakcije i terora u Jugoslaviji traje i dalje. Nedavno obrazovanje Pašić-Pribićevićevog režima to potvrđuju...

Jedina partija koja vodi dosljednu i odlučnu borbu protiv današnjeg reakcionarnog režima je Nezavisna Radnička Partija...«[26]

---

[23] IHRPZ, Dosje Vladimir Čopić.

[24] *Borba*, Zagreb, III/1924, br. 2, 31. I.

[25] IHRPZ, Dosje Čopić — Dopis Đuke Cvijića državnom nadodvjetništvu i dopis Vladimira Čopića Kr. redarstvenom ravnateljstvu u Zagrebu.

[26] *Borba*, Zagreb, III/1924, br. 16, 8. V, »Veličanstvena manifestacija revolucionarnog proletarijata u Zagrebu«.

Iste godine u redakciji »Borbe« u Radničkom dolu bila je organizirana večernja škola SKOJ-a. U toj školi bio je glavni i najomiljeniji nastavnik Vladimir Čopić. Slušalac te škole bio je i pisac ovih redaka.

Režim Pašić-Pribićević zabranio je 12. srpnja 1924. Nezavisnu radničku partiju, Nezavisne sindikate, Savez radničke omladine i *Borbu*, organ NRPJ.

U vezi s tom zabranom Čopić je 1. rujna 1924. bio uhapšen po Zakonu o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi i pod sumnjom da je u lipnju prisustvovao kongresu III internacionale u Moskvi. Zagrebačka policija tražila ga je i ustanovila da je istog mjeseca bio odsutan iz Zagreba.

U dopisu Ministarstva unutrašnjih djela zagrebačkoj pokrajinskoj upravi piše: »Hrvatski list od 3. ov. mj. između ostalog donosi i ovo:

Zagreb 2 rujna. Danas je policija uapsila glavnog urednika komunističkog lista »Borba« Vladimira Čopića. On je uapšen neposredno nakon povratka iz inostranstva, kamo je bio otišao bez isprava, a i vratio se bez njih. Sumnja se, da je prisustvovao na kongresu III Internacionale u Moskvi. Molite se, da odmah izvestite ovo Ministarstvo što podpunije o ovome.«[27]

Policija je s tim optužbama predala Čopića sudu, koji ga zbog nedostatka dokaza pušta na slobodu.

Čopić organizira već poslije dva mjeseca ponovno izlaženje Borbe pod novim naslovom *Radnička borba.*

U uvodniku prvog broja on piše: »Prošlo je 2 mjeseca kako je hegemonistički režim srpske buržoazije izveo jedan razbojnički napadaj na radničku klasu zabranjujući jednim povjerljivim naređenjem djelovanje Nezavisne Radničke Partije, Nezavisnih Sindikata i Saveza Radničke Omladine i gušeći njihovu štampu. Taj akt nasilničke Pašić-Pribićevićeve vlade bio je početak jednog niza napadaja koji je ona spremala protiv radničkih organizacija, kao i protiv onih partija, koje se bore protiv hegemonije srpske buržoazije, u namjeri da pripremi teren za krvave izbore, koji su joj trebali osigurati vlast kroz nekoliko godina, i za intervenciju protiv oružanog ustanka bugarskih radnika i seljaka, koji se dižu na fašističku Cankovljevu vladu... Pokrećući 'Radničku borbu' mi postavljamo sebi kao jedan od prvih i glavnih zadataka: borbu za slobodu djelovanja borbenih radničkih organizacija, borbu za politička prava radničke klase...«[28]

Čopić je 29. studenog 1924. god. održao na sjednici Oblasnog sekretarijata Partije u Zagrebu, a slijedećeg dana i na konferenciji zabranjene organizacije NRPJ za Hrvatsku, u prostorijama redakcije *Radničke borbe*, kritički referat o radu Partije. Ova konferencija izabrala je novi oblasni sekretarijat od sedam članova na čelu s Vladimirom Čopićem.[29]

U vezi s pripremama za izbore 1925. god. Zemaljsko vijeće NRPJ uputilo je pismo i platformu od 17 tačaka predsjedništvu HRSS-a o stvaranju saveza radnika i seljaka i o zajedničkom istupanju na izborima. U ime Zemaljskog vijeća NRPJ ovo pismo, uz još trojicu, potpisuje i Vladimir Čopić.[30]

Nosilac kandidatske liste za Modruško-riječku županiju s Krkom i Kastvom na tim izborima ponovo je bio Vladimir Čopić.[31]

---

[27] IHRPZ, Dosje Čopića, dopis Ministarstva unutrašnjih djela pokrajinskoj upravi, Pov. DZ. br. 19770.

[28] *Radnička borba*, Zagreb, I/1924, br. 1, 11. IX, uvodnik Vladimira Čopića »Za slobodu djelovanja radničkih organizacija«.

[29] IHRPZ, Izvještaj i zapisnik Oblasne konferencije NRPJ za Hrvatsku, studeni 1924.

[30] *Radnička borba*, Zagreb, I/1924, br. 13, 15. XII.

[31] *Radnička borba*, Zagreb, II/1925, br. 2. 17. I.

Režim ponovo priprema materijal protiv Čopića da onemogući njegovo aktivno djelovanje u radničkom pokretu, i on je 14. prosinca 1924. uhapšen.

Prema zapisniku saslušanja od 19. prosinca 1924. u zagrebačkoj policiji, Čopić je izjavio:

»Ja sam kao oblasni sekretar Nezavisne radničke partije produžio rad usprkos zabrane od 11 jula o. g. jer je ta zabrana bila u suprotnosti s Ustavom i postojećim zakonima. Mi tu zabranu kao nezakonit akt ne priznajemo i nećemo je priznavati. Radnička klasa ima pravo u granicama zakona na sve političke i građanske slobode, kao i ostale klase i to pravo ne može im se nikakvim protuzakonitim i nasilničkim aktima oduzeti. Taj rad se kretao u granicama zakona u duhu partijskog statuta i programa . . .«[32]

Proces protiv njega pripremao se sve do svibnja 1925. Zagrebačko državno odvjetništvo podiže protiv Čopića dvije optužnice i traži kaznu smrti ili robiju od 20 godina. Prva ga optužnica tereti da je širio komunizam, da je radio po uputama Kominterne za nasilno obaranje postojećeg poretka i uvođenje sovjetske vlasti, a druga ga tereti kao urednika *Borbe* za različite članke, letke i odluke koje su u njoj objavljivane.[33]

Proces je počeo 7. svibnja 1925. godine. Taj je proces izazvao živ interes javnosti, i suđenju prisustvuje velik broj ne samo radnika nego i građana. Zbog toga ga Čopić pretvara u propagandnu tribinu. Na tvrđenje suca da se komunisti služe nasiljem, Čopić je nabrojio brojna hapšenja, progone, mučenja u zatvorima, zabrane organizacija i sastanaka, zapljene štampe, ubistva i time dokazao obratno. Istakao je da je i KPJ zabranjena na nasilni način i rekao: ». . . Dakle, jasno je na čijoj su strani bila sredstva nasilja . . . Istorija Jugoslavije je istorija nasilja i zločina vršenih nad radničkom klasom.«[34]

Na tom procesu Čopić je osuđen na tri i pol godine tamnice po Zakonu o zaštiti države zbog komunističke propagande. Međutim, ovu kaznu nije izdržao. Uz pomoć KPJ on je 6. kolovoza 1925. pobjegao iz Bolnice Milosrdne Braće, gdje je bio na liječenju, i emigrirao u SSSR.[35]

Boravak u emigraciji Čopić iskorištava za dalje proučavanje marksizma-lenjinizma. Po odluci CK KPJ stupa u Međunarodnu lenjinsku školu, koju pohađaju viši partijski kadrovi iz onih zemalja gdje su komunističke partije ilegalne. U toj školi uči zajedno s drugovima Đurom Đakovićem i Blagojem Parovićem.

Poslije završetka trogodišnjeg školovanja, Kominterna ga u početku 1930. šalje u Prag kao svog instruktora pri CK KP Čehoslovačke. Iako je KP u Češkoj bila legalna, on je tu na svojoj dužnosti bio ilegalac. Svi njegovi sastanci s članovima CK održavaju se strogo ilegalno. Radi uspoređivanja izvještaja članovi CK sa stvarnim konkretnim radom on često odlazi i na sastanke većih tvorničkih ćelija (Škoda i dr.). U toku dvogodišnjeg rada na toj dužnosti on više puta putuje u Moskvu s izvještajem Kominterni.

Potkraj 1931. Čopić je uhapšen i prijetila je opasnost da na zahtjev jugoslavenske policije, koja je vjerojatno bila umiješana u njegovo hapšenje, bude izručen Jugoslaviji. Uz pomoć raznih intervencija uspjelo je da ipak ne bude izručen Jugoslaviji, nego je u početku 1932. protjeran u Njemačku, odakle odlazi u SSSR.

[32] *Radnička borba*, Zagreb, II/1925, br. 17, 7. V; IHRPZ, Zapisnik saslušanja Vladimira Čopića od 19. XII 1924. u Kr. redarstvenom ravnateljstvu u Zagrebu.
[33] *Radnička borba*, Zagreb, II/1925, br. 17, 7. V.
[34] *Radnička borba*, Zagreb, II/1925, br. 18, 19, 20, 24. i 29. V i 5. VI.
[35] *Radnička borba*, Zagreb, II/1925, br. 28, 12. VIII.

Nekoliko mjeseci radi u Balkanskoj sekciji Kominterne, ali već u jesen iste godine Kominterna ga ponovo šalje u inozemstvo.

Poslije smjenjivanja Mavrakovog rukovodstva, u novo privremeno rukovodstvo KPJ ulazi i Čopić[36] i vrši dužnost organizacionog sekretara i člana Politbiroa CK KPJ u Beču. Po odluci CK KPJ u ljetu 1934. odlazi u Moskvu na dužnost predstavnika KPJ u Kominterni. Na toj dužnosti posebno se bavio, uz ostalo, brojnim kadrovima KPJ koji su završili Međunarodnu lenjinsku školu i Komunistički univerzitet nacionalnih manjina Zapada a nisu mogli biti odmah vraćeni na rad u zemlju. Oni su bili stavljeni na raspolaganje CK SKP(b), koji ih je rasporedio po cijelom SSSR-u na razne partijske dužnosti. Kad je trebalo da pojedini od njih pođe na rad u Jugoslaviju, onda je na zahtjev našeg predstavništva Kominterna zatražila od CK SKP(b) da ga stavi na raspolaganje predstavniku KPJ. Čopić se posebno zalagao da na aspiranturi KUNMZ-a, koja je tada formirana, KPJ bude dobro zastupana svojim kadrovima, da bi se politički i teoretski i dalje usavršavali (Aleš Bebler, Karlo Mrazović, Vlajko Begović itd.).

Čopić je u Moskvi formirao i partijski aktiv od nastavnika, aspiranata i drugova iz Kominterne. Aktiv je posebno obrađivao razna pitanja Jugoslavije (karakter revolucije u Jugoslaviji, nacionalno, agrarno pitanje itd.). U partijskim školama u Moskvi on je ujedno i nastavnik za slušaoce iz naše zemlje. Urednik je organa CK KPJ *Proletera* i teoretskog časopisa *Klasna borba*.

U prosincu 1934. godine na IV zemaljskoj konferenciji KPJ ponovo je izabran za člana CK KPJ. Na VII kongresu Kominterne u ljetu 1935. prisustvovao je kao delegat KPJ.

U vezi s odlukama IV konferencije KPJ i VII kongresa Kominterne, na sjednici Političkog biroa CK KPJ 18. listopada 1935. donijeta je odluka da se u sastav PBCK KPJ kooptiraju drugovi Tito i Čopić, s tim da obojica odu na rad u Zemaljski biro CK (Zembilj). Oni su kooptirani na sjednici od 5. studenoga. Međutim, na sjednici od 13. prosinca 1935. zaključeno je da Tito i Čopić i dalje ostanu na radu u Kominterni, tj. da ne dolaze na novu dužnost u zemlju, jer je u Zagrebu, gdje se nalazilo sjedište Zembilja,[36a] baš u to vrijeme došlo do provala i hapšenja.

U sredini 1936. Čopić dolazi ilegalno u zemlju i obilazi partijske organizacije. S tim u vezi Banska uprava izdala je nalog da se uhapsi Vladimir Čopić, koji putuje po cijeloj zemlji pod ilegalnim imenom Lovro. U vezi s tim nalogom zagrebačka policija dostavila je Banskoj upravi lični opis i 100 fotografija Čopića iz 1923, što je bilo dostavljeno svim represivnim organima u zemlji.[37]

U početku siječnja 1937. po odluci Kominterne odlazi preko Pariza u Španjolsku. U Španjolskoj je odmah postavljen za komesara XV anglo-američke internacionalne brigade »Lincoln«, koja se tada nalazila u formiranju, a nakon kratkog vremena u činu potpukovnika za njenog komandanta. U toj brigadi tada se nalazio i bataljon »Dimitrov« sastavljen od jugoslavenskih i češkiх dobrovoljaca.

U listu tog bataljona *Dimitrovcu* Čopić piše u članku pod naslovom »Dimitrovci na fronti Harami« da je zadatak XV brigade bio da zadrži nastupanje fašista na rijeci Harami i da brani put Madrid—Valencija. »... fašisti su početkom

[36] *Četrdeset godina*, knj. II, Beograd, Kultura, 1960, str. 331. Vlajko Begović, »Bjekstvo ispred policije među kačake i u Albaniju«.

[36a] IHRPZ — KJ, kutija V, br. 206/6, 8. i 12 — Odluke sjednica Političkog biroa CK KPJ.

[37] IHRPZ, Izjava Miroslava Pintara, str. 132—134. IHRPZ, Dosje Čopić, Kraljevska banska uprava, Pov. II DZ br. 35831/36 od 20. XI 1936, Zagreb.

februara skoncentrirali 25—30.000 vojnika u namjeri da presjeku put iz Madrida u Valenciju i da odrežu Madrid od zaleđa... Hiljade mrtvih i ranjenih, to je bila cijena koju su fašisti morali platiti. U tim historijskim bitkama na rijeci Harami XIV bataljon, koji nosi ime najslavnijeg neustrašivog antifašističkog borca druga Dimitrova, pokazao je izvanredan primjer junaštva i izdržljivosti... Borci bataljona 'Dimitrov' izdržali su atake fašista i odgovarali kontra-atakama. Pred pozicijama bataljona 'Dimitrova' ležale su gomile mrtvih fašista... U pogledu discipline, izdržljivosti, urednosti rovova itd. bataljon ‚Dimitrova' najbolji je u brigadi... 77 dana izdržao je bataljon ‚Dimitrova' zajedno sa čitavom brigadom u prvoj liniji ... Samo trupe sa izvanrednim moralom mogu da pokažu takav primjer. Teško je izabrati i isticati najbolje tamo gdje su svi među najboljima. Spomenut ćemo herojsko držanje praških studenata iz Jugoslavije. Oni su došli u Španiju da knjigu i pero dostojno zamijene puškom i mitraljezom u obrani kulture, slobode i napretka. Oni su... u toku 77 dana čuvali stražu na Harami.«[38]

Čopić je često dolazio u bataljon »Dimitrov«, a posebno u četu »Matija Gubec«, gdje je kao veseljak i odličan pjevač volio povesti i pjesmu: »Nema seljaka, nema junaka kao što je bio Gubec Matija«. Njegova vrlina bila je u tome što je bio jednostavan i pristupačan svakom drugu. Njega su i naši i svi ostali drugovi osobito cijenili i voljeli. U tome su se naročito isticali Česi, jer je odlično govorio njihov jezik, a neki od drugova poznavali su ga još iz prijašnjih godina, kad je radio u njihovoj partiji u Pragu.

U jesen 1937. dolazi do dirljivog rastanka Čopića s bataljonom »Dimitrov« kada je ovaj napuštao XV brigadu i zajedno s bataljonom »Đaković« postao jezgra za formiranje 129. balkansko-češke internacionalne brigade. August Cesarec, koji je prisustvovao tom rastanku, pisao je o tome: »... Svima je zapravo bilo žao što se rastaju: komandantu, što se rastaje sa svojim vojnicima, a vojnicima, što se rastaju sa svojim komandantom.«[39]

August Cesarec poslije posjeta Španjolskoj i susreta s Čopićem, svojim starim drugom iz zajedničke borbe još 1912. protiv Cuvaja[40], kaže: »Komandanta XV brigade Vladimira Čopića našao sam u Štabu 35 divizije kojoj je pripadala ta brigada. Samo on je potomak glasovitih Uskoka sa senjskih krša u Hrvatskoj. U mladosti je i on započeo studije prava. No prvi svjetski rat i revolucija, koja se rodila u njemu, podsjetila ga je na jedno drugo pravo, za koje se konačno i on došao boriti u Španjolsku. —Tučemo se! — to mu je bila prva riječ pri sastanku u Štabu divizije... ton njegova glasa bio je takav, kao da on nije imao na umu bitke na španjolskim ratnim poljima, nego one davne u mladosti, na zagrebačkoj univerzi i Jelačićevu trgu protiv — mađarona...[41] Pod njegovom komandom brigada je imala velike uspjehe na Jarami, Brunete, Quintu, Belchite, i Ebru.«... Bitku kod Brunete morao je napustiti poradi rana zadobivenih prilikom avionskog napadaja...[42]

---

[38] *Dimitrovac*, Madrid, I/1937, br. 2, 15. V.

[39] August Cesarec, *Španjolski susreti*, Toronto-Kanada, 1938, ili Zagreb, 1961, str. 98.

[40] U toj borbi sudjelovali su Đuka Cvijić, Kamilo Horvatin, August Cesarec i Vladimir Čopić. Prva trojica bila su osuđna na po tri godine zatvora zbog sudjelovanja u organiziranju atentata na Cuvaja, a 1919. sva četvorica su među organizatorima KPJ i vođama radničkog pokreta u Hrvatskoj. A. Cesarec je 1941. ubijen od ustaša, a ostala trojica su likvidirana u staljinškim čistkama.

[41] August Cesarec, *Španjolski susreti*, Zagreb, 1961, str. 94—97. Čopića spominje i poznati američki pisac Ernest Hemingway u svojoj knjizi o Španjolskoj *Kome zvono zvoni*. U Čopićevoj ostavštini postoji i desetak njihovih zajedničkih snimaka, što pokazuje da je Hemingway bio čest Čopićev gost u Španjolskoj.

[42] Isto, str. 70.

Staljinska »čistka« prekinula je Čopićev život u travnju 1939. poslije povratka iz Španjolske u SSSR. Tek poslije 19 godina dokazano je da je bio nevin i zbog toga je odlukom Vrhovnog kolegija Vrhovnog suda SSSR rehabilitiran u lipnju 1958.

Cijeli je Čopićev život bio ispunjen revolucionarnom borbom, on je sav bio predan stvari Partije, radničke klase i naroda. Njegov je životni put neraskidno povezan s borbom naše radničke klase i naroda. On je punih 20 godina bio uzor revolucionara u prvim borbenim redovima KPJ. Likvidiran je upravo onda kad se djelo za koje se borio gotovo tri decenija nalazilo na pragu ostvarenja i kad bi njegovo veliko iskustvo iz oktobarske revolucije i građanskog rata u Španjolskoj bilo toliko potrebno oslobodilačkoj borbi naših naroda i našoj socijalističkoj revoluciji.

РЕЗЮМЕ

ПРИЛОЖЕНИЕ ДЛЯ БИОГРАФИИ ВЛАДИМИРА ЧОПИЧА

Владимир Чопич поступил в передовое и революционарное студенческое движение в 1912 году. В русском плену он в 1918 году поступил в Партию большевиков и исполнял должность секретаря и представителя партийной секции участников Октябрьской революции в Партии большевиков пленных из бывшей Австро-Венгерской монархии. К концу 1918 года он возвращается с богатыми опытами Октября на родину чтобы основать Коммунистическую партию Югославии. На первом и втором съездах КПЮ его выбирают в Центральное вече и он исполняет должность технического секретаря вече. Владимир Чопич был народным послом КПЮ в Учредительном собрании. После Обзнаны (Объявление) на основании закона о защите хозяйства его приговорили на два года тюрьмы. После выдержанной каторги его выбирают уездным секретарем НРПЮ для Хорватии, редактором »Борьбы« и членом Исполнительного комитета КПЮ. В 1925 году он опять приговорен на три с половиной года тюрьмы, но успел сбежать в эмиграцию.

После трехлетней учебы в Международной ленинской школе в Москве Коминтерна его шлет как своего инструктора в ЦК КП Чехословакии (1930—1931). С осени 1932 по 1936 года он был членом ЦК КПЮ и исполнял должность организационного секретаря ЦК КПЮ и представителя КПЮ в Коминтерне. В январе 1937 года едет в Испанию где является комендантом XV интернациональной бригады »Линкольн«. К концу 1938 года он из Испании возвращается в СССР и его ликвидируют в сталинской »чистке«.

В течении почти трех десятилетий во время его революционной работы его часто сажали в тюрьму, преследовали и приговаривали. Владимир Чопич находился 20 лет в первых боевых линиях КПЮ и нашего рабочего класса.

MIRA DIMITRIJEVIĆ

Problem rada s arhivskom i registraturnom građom redovnih sudova nastalom od 1850. do 1945. na području Zagreba*

Uvod

S OBZIROM na proces rada u sudovima, sudske registrature oduvijek su bile najbolje uređene. Kod njih se strogo provodi sistem predmetnog arhiviranja spisa u serijama, po propisima koji se nisu često mijenjali. Zbog toga i ne postoji neka naročita problematika njihova sređivanja u arhivu.

Međutim, ogromna količina građe i dulji vremenski kontinuitet sačuvanosti te građe traže da razmislimo o najracionalnijem postupku pri svim radovima koje ćemo vršiti oko građe sudskih arhiva.

Naime, premda su ranijim sudskim poslovnicima (poslovnim redovima, pravilnicima, zakonima o unutrašnjem uređenju i poslovanju) bili određeni rokovi čuvanja pojedinih serija građe kod sudova, redovno škartiranje kod sudova rijetko se obavljalo, pa u pogledu sačuvanosti njihove građe postoje dvije mogućnosti: ili je građa gotovo kompletno sačuvana, ili je kompletno propala.

Na osnovu podataka iz inventara objavljenih u dodacima *Arhivista* vidi se da je na teritoriju Hrvatske sačuvana arhivska građa oko 15 sudbenih stolova i oko 25 kotarskih sudova, koja je gotovo potpuno sačuvana, ali nije čak ni registraturno sređena.

Sistem predmetnog arhiviranja sudskih spisa u serijama u velikoj mjeri olakšava posao registraturnog sređivanja, ali pri tom treba voditi računa o izlučivanju nevrijedne građe, tj. o škartiranju.

Prema tome, u radu oko sređivanja građe redovnih sudova bit će najvažnije da se poznaje razvoj sudova, njihove nadležnosti i sadržaj rada, a isto tako i uređenje sudske registrature. To će nam omogućiti da brzo uspostavimo eventualno narušen red i da izdvojimo onu građu za koju smo ustanovili da je balast i koju bi trebalo uništiti već u registraturi na osnovu sudskih poslovnika.

Na taj bi način građa sudskih arhiva bila pripremljena za drugi stadij poslova, za *sistematsko izlučivanje*, što već nije predmet ovog referata.

Razni autori djela o političkoj prošlosti Hrvatske spominju samo uzgred sudsko uređenje (Šišić, Smičiklas). Ferdo Čulinović (»Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka«, Zagreb, 1956, knj. I—II) obrađuje tu temu nešto opširnije, ali možemo slobodno reći da do danas nemamo monografiju ili sličan rad o razvitku i djelovanju sudova na užem području Hrvatske (za Dalmaciju postoji rad Maštrovića, »Razvoj sudstva u Dalmaciji u 19. st.«, Zagreb, 1959).

* Referat održan na Savjetovanju arhivista Hrvatske u Krapini 9. XII 1965.

S radovima o administraciji i organizaciji predratnih sudova stojimo još slabije, te se može citirati samo rad Nikole Kruške »Administracija i organizacija današnjih sudova sa osvrtom na administraciju u predratnoj Jugoslaviji«, *Arhivist*, VII, 1958, sv. 1—2, str. 42. i d. Ta je radnja vrlo korisna za arhivista pri obrađivanju građe sudova koji potječu iz razdoblja od godine 1930. do danas.

Zbog toga je pri pisanju ovog rada bilo potrebno da se poslužim službenim tiskanim izdanjima, okružnicama koje sadržavaju naredbe u vezi s uređenjem sudstva i arhivskim dokumentima na koje sam nailazila prilikom izrade vodiča sudskih arhiva u Historijskom arhivu u Zagrebu.

Nužno je napomenuti da ovaj rad tretira samo problematiku redovnih sudova, uključujući tu i gruntovnicu, odnosno realnu sudbenost. Ostale grane pravosudnih organa i ustanova, npr. specijalni sudovi u Hrvatskoj (Upravni sud u Zagrebu — 1922—1945, obranički sudovi komore i burze, sudovi socijalnog osiguranja, Sud za suzbijanje skupoće 1921), vojni sudovi, kr. javni bilježnici i odvjetnici, nisu obuhvaćeni ovim radom. Također nije obrađena materija Državnog nadodvjetništva i državnih odvjetništava (tužioštava) koji su neko vrijeme bili u sastavu sudova, a čija obrada će biti predmet jedne samostalne radnje.

U ovoj sam radnji iznijela osnovne podatke koji su potrebni za praktični rad pri sređivanju građe redovnih sudova; napominjem da bi se o razvoju, organizaciji i nadležnosti sudova mogla napisati posebna studija.

Dosta velik vremenski raspon (1850—1945), određenost ove teme a i prostor ne dopuštaju mi da ulazim u veće analize rada pojedinih vrsta sudova i njihovih postupaka građanskog ili krivičnog smjera, već je težište bačeno na rad sudskih kancelarija pojedinih sudova.

U želji da ovaj rad bude orijentacija onima koji sređuju sudske arhive, podijelila sam materiju na tri dijela. U prvom dijelu govorit ću o radu sudskih kancelarija i pohrani spisa općenito, u drugom ću dati kratak pregled redovnih sudova koji su imali svoje sjedište na području Zagreba, a u trećem dijelu govorit ću o propisima o škartiranju sudskih spisa.

I Poslovanje sudske kancelarije i pohrana spisa (općenito)

Za sudsku kancelariju redovnih sudova u razdoblju 1850—1945. važili su ovi poslovnici: 1. Zakon o poslovnom redu sudbenih vlastih od 3. V 1853 (*Drž. zak. list*, 1853, kom. XXVI, br. 81 od 19. V 1853); 2. Poslovni red za kaznene sudove (*Drž. zak. list*, 1854, kom. LIX, br. 165 od 8. VII 1854); 3. Uredba o poslovnom redu za redovne krivične sudove od 21. XII 1929 (*Službene novine*, XI, 1929, br. 286—CXVI, str. 1. i d.); 4. Sudski poslovnik za sudove prvog i drugog stepena od 1932 (*Službene novine*, XV, 1933, br. 20 — VII, str. 61—188); 5. Opći poslovni red iz 1941 (*Narodne novine*, XCV, br. 138, Zagreb, od 27. IX 1941, str. 4), a za uredovanje sudova poslije rata izdan je Pravilnik o unutrašnjem poslovanju u kotarskim, okružnim i okružnim privrednim sudovima (*Narodne novine*, XVI, Zagreb, br. 10 od 12. III 1960, str. 65. i d.).

U arhivistici je poznato da sudovi imaju svoj specijalni način ulaganja i pohranjivanja spisa, pogodan za one registrature koje imaju razmjerno mali broj predmeta a velik broj akata u predmetu.

Naime, svi spisi (po sudskom poslovniku iz 1933. i po danas važećoj sudskoj terminologiji nazivaju se pismena) koji se odnose na jedan predmet, jednu pravnu ili fizičku osobu, bez obzira da li dolaze u toku jedne godine ili više njih, sve do konačnog završetka postupka, imaju se uložiti u jedan spisovni svezak ili predmet. (Sudski poslovnici iz 1929, 1933. i 1960. zovu predmet spisom.) Na košuljici predmeta upisuju se spisi uloženi u predmet, i to kronološkim redom.

Do 1930, odnosno 1933, kad su stupili na snagu novi poslovni redovi, svaki spis bio je najprije upisan u djelovodni protokol i nosi prema danu ulaza broj urudžbenog zapisnika, a veza s predmetom gdje se pohranjuje uspostavlja se preko registraturne knjige, odnosno brojevnika, ali se broj predmeta upisuje i na svakom spisu.

Od 1930, odnosno 1933, kad su ukinuti djelovodni protokoli kod sudova, postoje samo upisnici u kojima je upisom prvog spisa vezanog za jedan postupak otvoren predmet i dalje o toku postupka vršena evidencija; popis spisa na košuljici predmeta dobiva veće značenje jer je to često jedini dokaz da je neki spis ušao u sudsku kancelariju. Zbog toga se na svaki spis pored oznake predmeta stavlja i redni broj spisa u predmetu, tj. podbroj. Npr. $\frac{\text{Kre 263-1938,}}{1}$ $\frac{\text{Kre 263-1938}}{2}$ ili Kre 263/38-1, Kre 263/38-2, a prilozi spisima označuju se sa A, B, C ili malim slovima.

Ponekad se desi da se postupak upisan u jedan upisnik nastavi voditi u upisniku druge vrste. Tada se stara oznaka na predmetu vidljivo precrta i upiše nova. Isti je slučaj i onda ako predmet prelazi na rješavanje drugom sudu u prvostepenom postupku. Podbrojevi na spisima i u jednom i u drugom slučaju teku dalje, iako predmet ima novu oznaku koja se stavlja na spise koji sada ulaze u predmet.

Svake godine otvara se novi upisnik; upisivanje podataka za jedan predmet vrši se u istom upisniku dvije godine, a onda se predmet unosi u novi upisnik iste vrste, ali predmet zadržava broj starog upisnika sve do konačnog rješenja.

I u prvom i u drugom razdoblju vode se kazala (pokazni registri; poslije 1930. kazneni imenici nose oznaku Kim); ponekad se za pojedine vrste predmeta vodi jedno kazalo za više godina. Već 1853. bilo je propisano da se vode kazala o parničnim i vanparničnim stvarima, normalijama i personalijama, a iz tih kazala razvili su se kasnije upisnici u kojima su ujedinjeni i elementi djelovodnog protokola i elementi starog kazala.

Mora se napomenuti da predmet uvijek mora biti pohranjen na prvostepenom sudu, bez obzira da li se rješavao i u drugom ili trećem stepenu. U predmetu višeg suda ostaje samo odluka, odnosno rješenje višeg suda i prijepisi učinjeni na tom sudu.

Važno je također uočiti, prije nego se prilikom sređivanja nekog sudskog arhiva prijeđe na razgraničenje serija, da li sud posluje preko jedne ili preko više sudskih kancelarija, odnosno posebnih radnih jedinica — odjeljenja.

Tako, gotovo svaki sud se sastoji od predsjedništva, koje se bavi poslovima sudske uprave, i od općeg odjela, koje se sastoji od krivične i građanske referade a bavi se poslovima suđenja, ali mogući su i drugi odjeli i vijeća.

Predsjedništvo suda ima svoju vlastitu prezidijalnu kancelariju, odnosno registraturu, što potječe iz odredbe § 243. poslovnika iz 1853. U prezidijalni arhiv pripadaju i karnosni predmeti (okružnica Banskog stola od 1. IX 1891, br. 2432. — *Ured. zbirka naredaba pravosudne struke*, sv. IV, br. 403, str. 43).

Kaznene i građanske referade, odnosno vijeća, obavljaju poslove preko svoje kancelarije. Što se tiče registrature, serija građanskopravnih spisa morala se odvajati od serije krivičnih predmeta na osnovu Zakona o kaznenom postupku od 17. V

1875, što je potvrđeno § 215. Uredbe o poslovnom redu za krivične sudove *(Službene novine*, XI, 1929. br. 286 - CXVI). Praktično, sudska registratura složena je po godinama, a unutar svake godine posebno su složeni spisi kaznenih a posebno građanskih referada, čim je bio olakšan postupak pri manipulaciji (novije godine se više traže), odnosno pri škartiranju nakon izminuća rokova za pojedine vrste predmeta.

Zemljišnoknjižni uredi, a i trgovački sudovi unutar redovnih sudova, formiraju za vođenje svojih poslova također svoje posebne kancelarije, a i pohranu predmeta vrše u odvojenim serijama. Isti je slučaj kod privremenih krajiških odjela, odnosno B odjeljenja Stola sedmorice; ta odjeljenja imaju osim kancelarije za opće predmete čak i svoja predsjedništva.

Problemi pri sređivanju arhiva pravosudnih organa i ustanova jesu u tome što poslovnim redovima do 1929. nisu utvrđeni nazivi serija predmeta za svaku vrstu sudova posebno, te se, naročito kod viših sudova, koji imaju kompliciranije agende, nazivi serija i podserija i njihove modifikacije prepuštaju praksi i potrebi suda, s tim da predsjedništvo suda u početku svake godine utvrdi potrebne serije. Ipak, može se reći da je sadržajna fizionomija svih tih institucija jednaka ili slična, tj. jednaka kod sudova istog, a slična kod sudova različitog ranga. O tim toga, količina građe i često neizvršavanje sudskih propisa o škartiranju sudskih spisa stvaraju prilikom sređivanja ove vrste arhiva teškoće.

II Pregled razvitka redovnih sudova u Hrvatskoj (sa sjedištem u Zagrebu)

Do 1848. pravo u Hrvatskoj ima feudalni karakter, i to kako na području Banske Hrvatske i kraljevskih i slobodnih gradova tako i na području Vojne krajine (F. Čulinović, Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka, Zagreb, 1956, knj. I, str. 64). Aprilskim pismom bana Jelačića ukinuto je na području Banske Hrvatske kmetstvo. Patrimonijalno-feudalna sudbenost ukinuta je tek na osnovu Privremene uredbe sudovah od 1. III 1850 *(Zem. vl. list*, 1850, kom. I, br. 5), kojom uredbom je uređeno sudstvo Banske Hrvatske i gradova. Faktična reorganizacija sudstva završena je tek 1852.

Radi preglednosti prikazat ću historijat svakog suda pojedinačno, i to prema hijerarhiji, a osim toga osvrnut ću se na rad sudske kancelarije i pohranu spisa i na sačuvanu arhivsku građu.

A. STOL SEDMORICE U ZAGREBU (Kasacioni sud)

a) Kratak historijat

Na temelju već spomenute Uredbe iz 1850. sud treće molbe, odnosno najviša sudska instanca za Hrvatsku, bio je Vrhovni sud u Beču. Međutim, poslije Bachova apsolutizma osnovan je kraljevom Odlukom od 9. IV 1862. Stol sedmorice u Zagrebu kao najviši sud za Hrvatsku. Uređenje tog suda provedeno je Odlukom Kr. dvorske kancelarije za Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju od 10. VI 1862 *(Zbornik*

zakona i naredaba, 1863, sv. I, kom. XVIII). Stol je počeo raditi 30. VI 1862. na temelju Otpisa Franje Josipa I od 19. VI 1862.

U agende tog suda ušli su poslovi Vrhovnog urbarskog sudišta za Hrvatsku i Slavoniju (Urbarial Obergericht für Croatien und Slavonien) i poslovi Vrhovnog suda u Beču.

Kad je počelo razvojačivanje Vojne krajine, Zakonom od 19. VI 1872. o ustrojstvu pravosuđa u Hrv. slav. vojnoj krajini (*List zem. uprave za Hrv. slav. krajinu*, 1872, kom. X) određeno je da će se kod Banskog stola, a i kod Stola sedmorice, osnovati Krajiški odsjek, što je i provedeno na temelju Zakona od 19. VI 1874. čl. 14; taj je odsjek Naredbom bana br. 3323 od 24. XII 1881. a na temelju ovlaštenja od 15. XII 1881. spojen sa Stolom sedmorice u jedno tijelo.

Sabor kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije potvrdio je djelovanje suda tek Zakonom o unutarnjem uređenju Stola sedmorice od 23. II 1893 (*Zbornik zak. i nar.*, 1893, kom. IV, br. 11, str. 131).

28. XI 1919. Uredbom o privremenom uređenju posljednjeg sudskog stepena za krajeve Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nadležnost Stola sedmorice proširena je na Dalmaciju i Sloveniju. U vezi s tim zadatkom formirano je B odjeljenje Stola (*Zbornik zak. i nar.*, 1919, br. 75, str. 303). To novo odjeljenje kao posljednji sudski stepen počelo je raditi 15. I 1920 (*Narodne novine*, br. 34 od 12. XI 1920, str. 1), a djelovalo je na području koje je do ujedinjenja bilo neposredno podložno Austriji i gdje se sudilo po austrijskim zakonima.

Nakon proglašenja diktature na području sudstva izašao je čitav niz zakona kojima je bila svrha centralizacija i reorganizacija sudstva.

Na temelju Zakona od 18. I 1929. o uređenju redovnih sudova za Kraljevinu SHS (*Službene novine*, IX, 1929, br. 20—X) trebalo je da za čitavu državu bude formiran samo jedan kasacioni sud, ali sve do 1941. ostala su tzv. odjeljenja Kasacionog suda u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu i Podgorici kao vrhovne sudske instance, pa tako i Stol sedmorice u Zagrebu djeluju kao kasacioni sud na osnovu čl. 46. Uvodnog zakona o sudskom postupku u građanskim parnicama od 13. VII 1930 (*Služb. novine* od 30. VII 1930, br. 171—LXV).

Nakon osnivanja Banovine Hrvatske područje Apelacionog suda u Splitu bilo je direktno pripojeno Kasacionom sudu u Zagrebu, s tim da je B odjeljenje Kasacionog suda djelovalo sada samo za područje Apelacionog suda u Ljubljani, pa je 1. XI 1939. i premješteno u Ljubljanu, promijenivši ime u Vrhovno sodište v Ljubljani.

Stol sedmorice imao je da prestane raditi na temelju Zakonske odredbe od 15. II 1942 (*Narodne novine*, 1942, br. 6), a na temelju te iste odredbe trebalo je da počne raditi Vrhovni sud u Banjaluci. Međutim, budući da sud u Banjaluci nije počeo djelovati prema zamišljenom planu, ni Stol sedmorice nije prestao raditi do 1945, kada je ukinut Odlukom Predsjedništva AVNOJ-a (*Službeni list*, 1945, br. 4, str. 38).

b) Rad sudske kancelarije i pohrana spisa Stola sedmorice

Kao i svi ostali sudovi u Hrvatskoj, tako i Stol sedmorice posluje na temelju Zakona u unutarnjem uređenju i o poslovnom redu vlasti sudbenih od 3. V 1853 (*Drž. zak. list*, 1853, kom. XXVI, br. 81 od 19. V 1853).

Na temelju tog Zakona osnovana je prezidijalna pismara (arhiv) Stola sedmorice, koja vodi djelovodni protokol za načelne rješidbe, zakone i okružnice (spisi

s oznakom I), posebni djelovodni protokol za predmete sudske uprave (spisi s oznakom II) i karnosne predmete (serija spisa s oznakom III).

Za ostale sudske predmete obuhvaćene poslovanjem tog suda vodi se samo jedan djelovodni protokol s kazalima i pokaznim registrima, i to tako da svežnjevi s oznakom IV sadrže vanparnične predmete (tj. ostavine, tutorstvene i skrbstvene poslove), s oznakom V — parbene građanske predmete, s oznakom VI — krivične, s oznakom VII — urbarske i s oznakom VIII — razne predmete.

Za vrijeme svog djelovanja Krajiški odjel Stola sedmorice ima svoj arhiv, i to i za Predsjedništvo i za opće poslovanje, te su sačuvana dva djelovodna protokola, odnosno dvije serije spisa pisanih na njemačkom jeziku.

Nužno je napomenuti da svi zborni sudovi, tj. sudovi koji posluju u vijećima, vode zapisnike sjednica, pa u tome ni Stol sedmorice nije bio izuzetak.

Ovakvo arhiviranje sudskih spisa vrijedi do 1929, uzevši u obzir da i B odjeljenje Stola sedmorice ima svoj arhiv, i to posebno za Predsjedništvo i posebno za opće poslove.

Tada je na osnovu Zakona o uređenju redovnih sudova od 18. I 1929 *(Službene novine,* 1929, br. 20—X) i Uredbe o poslovnom redu za redovne krivične sudove *(Službene novine,* 1929/XI, br. 286—CXVI, str. 1) od 21. XI 1929, § 215, određeno da se krivični predmeti čuvaju u arhivu odvojeno od građanskih predmeta. Spisi sudske uprave dobivaju oznaku *Su 1,* a strogo povjerljivi spisi sudske uprave oznaku *Su* 2.

Kazneni predmeti dijele se u nekoliko grupa, i to tako da upisnici, odnosno serije spisa s oznakom *Kžk* sadržavaju žalbe o kojima rješava Kasacioni sud, *Kre* sadržavaju predmete kaznenih revizija, *Kod* predmete naknade štete neopravdano osuđenim licima, *Kno* razne predmete koji ne pripadaju u ostale grupe.

Kazalo nosi oznaku *Kim,* sumarni poslovni godišnji izvještaji *Kgk.*

Građanski predmeti nose oznaku *Pk* — parnice, *Rv* — razne revizije, i oznaku *R* za razne druge predmete.

c) Sačuvana arhivska i registraturna građa Stola sedmorice

Spise od 1862. do 1909. škartirao je sam Stol sedmorice odvojivši specimina, odnosno izabravši važnije spise. Ono što je ostalo nakon tog škartiranja pohranjeno je u Historijskom arhivu u Zagrebu, gdje je pohranjena i arhivska i registraturna građa iz 1909. do 1917. godine. Arhivska i registraturna građa od 1918. do 1933. nalazi se u Arhivu SR Hrvatske.

B. BANSKI STOL U ZAGREBU
(Apelacioni sud)

a) Kratak historijat

Na temelju Carskog patenta od 1. III 1850 *(Zemlj. vl. list,* 1850, kom. I, br. 5) imenovan je dotadašnji Banski stol u Hrvatskoj sudom druge molbe, pod nazivom Viši sud zemaljski. Banski stol vrši i nadzor nad radom nižih sudova.

Naredbom ministarstva unutarnjih djela, pravosuđa i financija od 3. VI 1854. o političkom i sudbenom ustrojstvu Hrvatske i Slavonije *(Zem. vl. list,* 1854, raz. I, kom. XIII) određeno je da Banski stol djeluje na području Hrvatske i Slavonije, osim na području Vojne krajine. Na tom je području Banski stol počeo djelovati tek na osnovu Zakona od 19. VI 1874 *(List zem. uprave za Hrv. slav. vojnu krajinu,* 1874, kom. X), kad je ustrojen Krajiški odsjek Banskog stola, odnosno od 1. I 1882, kad je Krajiški odsjek prestao djelovati kao posebno tijelo Banskog stola na temelju Naredbe bana kao kraljevog povjerenika u poslu sjedinjenja Hrv. slav. krajine od 24. XII 1881 *(Zbornik zak. i nar.,* 1881, kom. XXII, br. 84).

Pod nadležnost Banskog stola od tada potpada 9 sudbenih stolova, 78 kotarskih sudova i 6 sirotinjskih povjerenstava, ali taj broj povremeno varira.

God. 1929. Banski stol mijenja naziv u Apelacioni sud i zadržava taj naziv do 1941.

Teritorijalna nadležnost Banskog stola u Zagrebu mijenjala se nekoliko puta. Tako se npr. od 1919. proširila i na područje Međimurja, a na područje Sudbenog stola u Dubrovniku na temelju Zakonske odluke od 8. VIII 1941, odnosno Zakonske odredbe od 1. X 1941.

I taj je sud prestao djelovati na temelju odluke Predsjedništva AVNOJ-a 1945 *(Službeni list,* 1945, br. 4—38).

b) Rad sudske kancelarije i pohrana spisa Banskog stola

Na temelju Zakona o unutarnjem uređenju i o poslovnom redu vlasti sudbenih od 3. V 1853 *(Drž. zak. list,* 1853, kom. XXVI, br. 81 od 19. V 1853) Predsjedništvo Banskog stola vodi djelovodni protokol normalija i djelovodni protokol za ostale spise Predsjedništva. Do 1900. spisi Predsjedništva nose oznake I—VIII (I — normalije, II — personalije, III — karnosni predmeti, IV — uznički računi, itd., već prema potrebi), a od tada postoji samo serija normalija s oznakom I, serija personalnih predmeta s oznakom II i serija razno s oznakom III. Osim toga, Predsjedništvo Banskog stola vodi različite protokole i očevidnike vezane uz personalne i karnosne stvari sudskih činovnika.

Od općeg odjela ostali su do 1881. samo izabrani predmeti, a od tada imamo seriju spisa s oznakom I—IX. (Spisi s oznakom I sadržavaju okružnice potrebne sucima za poslovanje, II — parnične predmete, III — kaznene predmete, IV — vanparnične, V — preglede sudova, VI — gruntovničke spise, VII — razno, VIII — urbarske predmete, IX — iskaze sudova.)

Sačuvana je i serija zapisnika vijeća od 1852 . . . 1944.

Osim toga, sačuvano je i nešto materijala od Hrv. slav. urbarijalnog suda, čije je agende Banski stol preuzeo na osnovu Kraljevog otpisa od 27. III 1861 *(Zbornik zakona i naredaba,* 1863, svez. I, kom. XII, br. 185), i serije Krajiškog odsjeka Banskog stola od 1874. do 1881.

Poseban djelovodni protokol vodi i Gruntovno ravnateljstvo Banskog stola (Banski stol je vrhovna instanca za realnu sudbenost), a i Ravnateljstvo pomoćnih ureda.

Poslije 1933. određeno je na temelju Sudskog poslovnika *(Službb. novine,* 1933, 20—VII) da Banski stol kao apelacioni sud predmete sudske uprave vodi u upisnicima *Su,* građanske predmete prvog stepena u upisnicima *Pa,* pravne lijekove i prizive u upisnicima *Pl,* a razne građanske stvari u upisnicima *R.*

Za krivične predmete (Uredba o poslovnom redu za redovne krivične sudove od 21. XI 1929 — *Službene novine*, 1929. XI, br. 286—CXVI, str. 1) vodi upisnike *Kža* — žalbe protiv rješenja Okružnog suda, *Kopa* — prigovore protiv optužnica, *Kpna* — prizivi protiv presuda okružnog suda kao zbornog suda, *Kppa* — prizivi protiv presuda suca pojedinca okružnog suda, *Kno* — neodređeno. Svi predmeti upisuju se u kazala s oznakom *Kim*. Sumarni poslovni izvještaji nose oznaku *Kga*.

c) Sačuvana arhivska i registraturna građa Banskog stola

Građa Banskog stola od 1850... 1917. nalazi se pohranjena u Historijskom arhivu u Zagrebu. (Do 1882. građa je propisno sudski proškartirana. Sud je poslije rata otpremio građu od 1895. do 1908. direktno Tvornici papira u Zagrebu iako nije izvršeno izdvajanje.) Nešto ranijih protokola i spisi od 1918. do 1933. pohranjeni su u Arhivu SR Hrvatske.

C. SUDBENI STOL U ZAGREBU
(Okružni sud)

a) Kratak historijat

Ustanovljenjem u pogledu Privremene uredbe sudovah za krunovinu Hrvatsku i Slavoniju od 1. III 1850 (izd. Beč, 1850) određeno je da u Hrvatskoj posluju kotarski i zemski sudovi, Viši zemski sud ili Banski stol i Vrhovno sudište u Beču kao najviša sudska instanca za Hrvatsku. Utvrđeno je da zemski sudovi budu sudovi prve molbe u trgovačkim, stečajnim, rudarskim, zadružnim, većim ostavinskim i urbarskim stvarima, a od duhovnog suda da preuzmu sve poslove osim rastave. Ujedno da budu sudovi druge molbe za stvari kotarskih sudova.

Tako je formiran Zemaljski sud u Zagrebu, a 1854. i županijski sudovi.

Naputkom za privremeno uređenje županijah, slobodnih kotarah, slobodnih kr. gradovah, povlaštenih tergovištah i seoskih općinah u kraljevini Hervatskoj, Slavoniji i Dalmaciji (*Zbornik zak. i nar.*, 1863, str. 277) od 16. I 1861. ovi sudovi dobivaju naziv kr. županijski sudbeni stolovi.

Naredbom kralj. dvorske kancelarije za kraljevinu Dalmaciju, Hervatsku i Slavoniju o ustrojenju i aktiviranju sudbenih stolovah od 16. IX 1862 (*Zbornik zak. i nar.*, 1865, kom. XX, br. 285) propisano je da svaka od sedam postojećih županija ima sudbeni stol.

Zakonom od 21. XI 1874. ob ustroju sudova prve molbe (*Zbornik zak. i nar.*, 1874, kom. XXV, br. 55) potvrđeni su sudbeni stolovi u Zagrebu, Varaždinu, Bjelovaru, Osijeku, Požegi i Vukovaru.

Istina, teritorijalna nadležnost pojedinih sudova mijenjala se od vremena do vremena kao i ukupan broj sudbenih stolova na teritoriju Hrvatske, naročito u povodu razvojačenja Vojne krajine, i taj se razvoj može lako pratiti u Zborniku zakona i naredaba.

Pa i djelokrug poslovanja sudbenih stolova nije uvijek isti. Tako pored svoje uobičajene nadležnosti na području krivičnog i građanskog prava, 1873. sudbeni stolovi dobivaju i urbarske poslove u prvom stepenu. (Do tada djeluju urbarijalni

sudovi prvog stepena nadležni za urbarske poslove na temelju Kralj. patenta od 17. V 1857. o uređenju odnosa između plemića i njihovih bivših kmetova — *Drž. zak. list*, 1857, br. 98, i Ministarske naredbe od 28. XII 1857. o nutarnjem uređenju i o poslovnom redu sudova urbarskih — *Drž. zak. list*, 1858, br. 1.) Do 1930. sudbeni stolovi vode gruntovnicu za zemljišta u gradu i njegovoj okolici, a i za plemićka dobra na svojem području, i vrše realnu sudbenost prve molbe.

Osim toga, na osnovu § 7—9. Trgovačkog zakona iz 1875. sudbeni stolovi dužni su voditi registre trgovačkih firmi (inokosnih, društvenih i zadružnih) i vršiti trgovačku sudbenost. Upute o vođenju trgovačkih registara dane su Naredbom bana Hrvatske, Slavonije i Dalmacije br. 23493 od 7. XII 1875, i br. 4502 od 8. XII 1875. (*Zbornik zak. i nar.*, 1875, str. 1050) i Naredbom bana od 26. XI 1875. br. 4931 o provedbi zak. članka XXXVII Trgovačkog zakona od 1875 (*Zbornik zak. i nar.*, 1875, str. 1064). Godine 1939. osnovan je Trgovački sud u Zagrebu, te sudbeni stolovi predaju agende trgovačkog sudovanja tom sudu (u Beogradu Trgovački sud postoji i ranije).

Pored toga, Sudbeni stol u Zagrebu bio je nadležan za rudarsku sudbenost na području cijele Hrvatske i vodio je rudarske knjige (kratko vrijeme djelovao je i rudarski sud u Osijeku), što je određeno Zakonom od 3. VIII 1884. kojim se nadopunjuju Zakonske ustanove o ustrojstvu i nadležnosti sudova u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji od 1874 (*Zbornik zak. i nar.*, 1884, kom. IX, br. 24, str. 207).

Odlukom Predsjedništva AVNOJ-a od 3. II 1945 (*Službb. list*, 1945, br. 4, str. 38) ukinuti su sudbeni stolovi.

b) Rad sudske kancelarije i pohrana spisa kod Sudbenog stola u Zagrebu

Sudbeni stolovi također posluju na osnovu Zakona o unutarnjoj uredbi i o poslovnom redu vlasti sudbenih od 3. V 1853 (*Drž. zak. list*, 1853, kom. XXVI, br. 81 od 19. V 1853).

Spisi Predsjedništva nose oznaku I (normalije) i II (karnosni i personalni predmeti). Urbarski spisi nose, međutim, oznaku III i imaju svoj registar. Kazneni predmeti označuju se kombinacijom slova i rimskih brojeva, tj. K I—IV za razne vrste krivičnih predmeta, i imaju također svoj djelotvorni protokol, odnosno upisnike, poslije 1900.

Građanski predmeti označeni su slovima: *P* — za parnične spise, *O* — za vanparnične, *Os* — oduzeće svojevlasti, *S* — smetanje posjeda, *St* — stečajevi, *R* — razno (ovamo pripadaju i spisi na temelju kojih se vrši upis u trgovačke registre), *T* — trgovačke parnice itd. Do 1900. za sve građanske predmete vodi se jedan djelotvorni protokol, a tada se osnivaju upisnici s kazalima za svaku vrstu spisa pojedinačno.

Strogi red unosi se u označavanje predmeta Uredbom o poslovnom redu za redovne krivične sudove od 21. XI 1929 (*Službene novine*, XI, 1929, br. 286—CXVI, str. 1). Prema toj Uredbi, kod okružnog suda mogu se voditi ovi upisnici, odnosno serije spisa: *Kzp* — upisnik zločinstava i prestupa maloljetnika, *Kšt* — optužnice, *Kzm* — optužnice protiv zločinstva i prestupi učinjeni štampom, *Kt* — razno, *Kro* — upisnik predmeta pravne pomoći. Osim toga, za svaku skupinu vodi se *Kim/a* — kazalo okrivljenika i *Kim/b* — kazalo oštećenika. Dnevnik istražnog suca označuje se *Ksd*, upisnik neizvršenih kazni zbog nepoznatog boravišta osuđenog *Kni*, upisnik spisa poslanih drugoj molbi *Kspp*,

ročišnik nosi oznaku *Krč*, popis rješenja sudskog vijeća protiv naredbi i rješenja istražnog suca nosi oznaku *Kv*, upisnik žalba protiv rješenja sreskih sudova *Kž*, upisnik priziva o kojima rješava okružni sud *Kpr*, a poslovni izvještaji nose oznake *Kgo/I* (molba), *Kgo/II* (prizivni sud) i *Kgo/m* (maloljetnici).

Od 1933 (Sudski poslovnik za sudove prvog i drugog stepena — *Službene novine*, 1933, br. 20—VII) poslovi sudske uprave nose oznaku *Su*. Osim toga, postoje upisnici *Po* — za parnice, *Pom* — za pravnu pomoć, *I* — za stvari izvršenja, *St* — za stečajeve, *Por* — za prinudna poravnanja, *Fi* — za upis u trgovački ili zadružni registar, Og za stvari oglašavanja, *Pl* — za pravne lijekove, *R* — razno, *Men* — mjenične stvari, *Or* — parnice suda radničkog osiguranja, *Obr* — parnice obrtnog suda.

c) Sačuvana arhivska i registraturna građa Sudbenog stola u Zagrebu

Građa Sudbenog stola u Zagrebu očuvana je fragmentarno, i to tako da su krivični predmeti 1917—1927. većim dijelom pohranjeni u Arhivu SR Hrvatske (upisnici K I smješteni su u Historijskom arhivu u Zagrebu), a fragmenti ostalih sačuvanih skupina nalaze se u Historijskom arhivu u Zagrebu (serije I—III, T, P, R itd.), uglavnom do 1933. godine. Spisi poslije 1933. škartirani su poslije rata na sudu po pozitivnim sudskim propisima.

D. KOTARSKI SUDOVI (sreski sudovi)

a) Kratak historijat

Kotarski sudovi formirani su još 1850. na temelju Ustanovljenja u pogledu Privremene uredbe sudovah za krunovinu Hrvatsku i Slavoniju od 1. III 1850 (izd. Beč, 1850) te posluju ili samostalno ili unutar kotarskih ureda.

Na užem gradskom području Zagreba od 1854. do 1884. djeluje Gradski delegirani kotarski sud u Zagrebu, nadležan za parnice zbog novca, za sporove o stanovima, neizvršavanje radnog sporazuma itd. (Ukinut je na temelju Zakona od 4. VIII 1884. kojim se izjednačuju i nadopunjuju zakonske ustanove o ustrojstvu i nadležnosti sudova u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji — *Zbornik zak. i nar.*, 1884, kom. IX, br. 24, str. 207.)

Politička uprava posve je odijeljena od sudstva Zakonom ob ustroju političke uprave u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji od 15. IX 1874 (*Zbornik zak. i nar.*, 1874, kom. XXIII, br. 52), te su tada i dotadašnji sudovi koji su poslovali u okviru kotarskih ureda dobili samostalnost (Zakon ob ustroju sudova prve molbe u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji — *Zbornik zak. i nar.*, 1874, kom. XXV, br. 55).

1. X 1899. formiran je u Zagrebu i Kotarski sud II.

Zakonom o uređenju redovnih sudova za Kraljevinu SHS od 18. I 1929 (*Služb. novine* od 25. I 1929, br. 20—X, str. 40) kotarski sudovi nazivaju se sreski. Godine 1941. zovu se ponovno kotarski sudovi, a tada na temelju Zakonske odredbe o ukidanju javnih bilježnika od 18. IV 1941. preuzimaju javnobilježničke spise i knjige.

Od godine 1930. velik broj kotarskih sudova vodi gruntovne knjige za svoje područje i vrši realnu sudbenost prvog stepena, a neki su delegirani i za vođenje trgovačkih registara.

Godine 1942. osniva se kod Kotarskog suda I u Zagrebu Odbor za potpore (Zak. odredba od 31. I 1942. br. XL — 296 — Z — 1942).

Kotarski sudovi ukinuti su odlukom Predsjedništva AVNOJ-a od 3. II 1945 (*Službeni list*, 1945, br. 4—38).

b) Rad sudske kancelarije i pohrana spisa kotarskih sudova

I ovi sudovi posluju na temelju Zakona o unutarnjem uređenju i poslovnom redu sudbenih vlasti od 3. V 1853 (*Drž. vl. list*, 1853, kom. XXVI, br. 81 od 19. V 1853), i to tako da se pod oznakom I nalaze zakoni i naredbe, pod II personalni i karnosni predmeti, pod III parnične stvari koje svršavaju osudom, pod IV vanparnični predmeti za koje se izdaje rješenje (ostavinske rasprave, tutorstveni i skrbnički poslovi), pod V stečajni spisi, pod VI gruntovnički spisi, pod VII razno.

Kotarski sudovi vode posebni djelovodni protokol za predsjedništvo, za pravne građanske (registar I) i za krivične predmete (registar II) i analogno tome serije spisa. Međutim, poslije 1902. javljaju se upisnici za pojedine vrste predmeta, jer je tako vjerojatno diktirala sama praksa, odnosno potreba brzog nalaženja predmeta u sve većem broju materijala.

Nove oznake dobivaju krivični predmeti Uredbom o poslovnom radu za redovne krivične sudove od 21. XI 1929 (*Službene novine*, XI, 1929, br. 286—CXVI, str. 1): *Ki* — kazneni izviđaji, *Kps* — kazneni prestupi za koje je nadležan sreski sud, *Kpsm* — kazneni prestupi maloljetnika, *Krs* — upisnik predmeta pravne pomoći, tj. rekvizicija, *Kns* — neodređeno. Za sve skupine vode se kazala, i to: *Kim/a* — kazalo okrivljenika i *Kim/b* — kazalo oštećenika. Postoje i upisnici: *Kni* — gdje se upisuju neizvršene kazne zbog nepoznatog prebivališta osuđenika, *Kspp* — spisi poslani drugim vlastima, koje treba da spise vrate; godišnji poslovni izvještaji nose oznaku *Kgs*, odnosno za maloljetnike *Kgsm*.

Sudskim poslovnikom za sudove prvog i drugog stepena (*Službene novine*, 1933, 20—VII) utvrđeno je da se stvari sudske uprave vode pod oznakom *Su*, parnice pod *P* (parnične, mjenične i čekovne stvari), stvari izvršenja pod *I*, stvari pravne pomoći pod *Pom*, privremene naredbe pod *Pn*, ostavinske stvari pod *O*, stvari oduzimanja svojevlasti pod *Os*, stareteljske stvari pod *S*, ovjeravanje potpisa pod *Ov* i razne stvari pod *R*.

c) Sačuvana arhivska i registraturna građa kotarskih sudova u Zagrebu

Zahvaljujući propisima o škartiranju, od građe kotarskih sudova na području Zagreba nije ostalo gotovo ništa. Čak i djelovodni protokoli, odnosno upisnici, sačuvani su vrlo loše, nagriženi su i upropašteni vlagom. Istina, na temelju poslovnika bilo je određeno da se ima formirati zbirka sudskih spisa sastavljena od uzoraka, ali čini se da se taj propis nije izvršavao. Nešto građe nalazi se pohranjeno u Historijskom arhivu u Zagrebu.

E. MJESNI SUD U ZAGREBU

Od sudovanja kraljevskih i slobodnih gradova u sredini XIX stoljeća nije ostalo gotovo ništa. Tek u drugoj polovini XIX stoljeća, radi opterećenja redovnih sudova, osnivani su kod gradskih poglavarstava mjesni sudovi, starateljska povjerenstva i sudovi dobrih ljudi.

Mjesni sud je ozakonjen Zakonom od 3. X 1876. za maličnе ili bagatelne stvari (poravnanje u parnicama novčanom svotom do određene vrijednosti), a sa zadatkom da se oterete redovni kotarski sudovi. Posluje do 1945. godine.

Sud druge molbe za stvari mjesnih sudova je kotarski sud.

Građa Mjesnog suda u Zagrebu nije sačuvana: škartirana je 1961. u Historijskom arhivu u Zagrebu, te su ostavljeni uzorci.

F. ZEMLJIŠNO KNJIŽNI URED ILI GRUNTOVNICA U ZAGREBU

Budući da gotovo svaki historijski arhiv u Hrvatskoj ima u svojim spremištima arhiv gruntovnice, te se susreće s problemom njezina sređivanja, odlučila sam da nekoliko riječi kažem i o razvoju i vođenju zemljišnoknjižnih knjiga.

a) Kratak historijat

Godine 1848. ukinuti su kmetski odnosi, i seljak je postao apsolutni gospodar svog imanja nakon razrješenja urbarijalnih odnosa, ali da bi mogao dokazati svoju kupovnu moć, odnosno vlasnost nekretnina, trebalo je faktično stanje ozakoniti.

Stoga su 18. IV 1853. Naredbom ministarstva pravosuđa za kraljevinu Ugarsku, Hrvatsku i Slavoniju (*Zem. vl. list*, 1853, razd. I, kom. IX, br. 68) određeni pripremni radovi za osnutak gruntovnica, a Ministarskom naredbom od 15. XII 1855, br. 222) uveden je Provizorni gruntovni red za zemlje ugarske krune, kraljevinu Ugarsku, Hrvatsku i Slavoniju, bivšu Srpsku Vojvodinu i Tamiški Banat.

Na temelju te Naredbe osnovane su gruntovnice kojima je zadatak da posjedovnicama, vlastovnicama i teretovnicama pokažu posjedovno, vlasničko i dugovno stanje.

Provizorni gruntovni red ukinut je Zakonom o zemljišnim knjigama od 25. VII 1871 (*Drž. zak. list*, 1871, br. 95).

Međutim, gruntovnica osnovana 1855. zastarjela je poslije revidiranja katastra (Zakon od 24. V 1869 — *Zem. vl. list*, br. 88), te povjerenstva za osnivanje novih gruntovnih uložaka na osnovu katastralnih elaborata i ispravljenih starih gruntovnih napisnika, a na temelju Zakona od 16. IX 1876. o sastavljanju novih gruntovnih uložaka (*Zem. vl. list*, 1876, br. 80) osnivaju nove gruntovne knjige. Taj se posao vrši postepeno za pojedine kotare, odnosno gradske općine. Novi gruntovni ulošci za područje Zagreba izrađeni su do 1884. godine.

U tim novim ulošcima mogu se voditi i evidencije javnih dobara (cesta, putova, rijeka, morske obale) kao popis I, željeznica i kanala kao popis II, rudnika

kao popis III, dakle posjeda koji su predmet specijalnih gruntovnica. Javna se dobra, naime, kao res extra commercium, upisuju u zemljišne knjige prema Zakonu od 1930 (§ 1) fakultativno, ali je Zagreb vodio te popise već od 1884, što su diktirale praktične potrebe na području grada, odnosno razvijena urbanistička djelatnost.

Naime, do 1930. razlikujemo tri vrste *općih gruntovnica:*

1. Kao historijska reminiscencija na stare gradske knjige (Stadtbücher) postojala je za zemljište u gradu, odnosno za zemljište u neposrednoj gradskoj okolici Zagreba, *gradska gruntovnica* vođena kod Sudbenog stola u Zagrebu; takvo je stanje ostalo do Zakona o unutarnjem uređenju, osnivanju i ispravljanju zemljišnih knjiga od 1930 (*Služb. novine*, XII, 1930, br. 146 — LIII — str. 1285), kada je na osnovu § 71. ukinuta razlika između gradskih i rustikalnih zemljišta, a jedna opća, jedinstvena gruntovnica vođena je dalje isključivo kod kotarskih sudova (isto, § 15).

2. *Zemljišne knjige za veleposjede i plemićka dobra* također su historijskog porijekla, jer je s vlasništvom posjeda bilo povezano posebno pravo izbora u javna predstavništva (izborna kurija). Međutim, i poslije ukidanja te vrste izbornosti plemićke su se knjige ipak zadržale zbog svoje praktičnosti (jednim gruntovnim uloškom obuhvaćena su sva zemljišna dobra jednog vlasnika, bez obzira na to što leže u više gruntovnih kotara) sve do 1930, kada su ukinute na temelju § 72. Zakona o unutrašnjem uređenju, osnivanju i ispravljanju zemljišnih knjiga (isto), a njihovi ulošci razdijeljeni prema teritorijalnoj nadležnosti na gruntovnice kod kotarskih sudova.

3. Za sve ostale posjede vodi se *gruntovnica kod kotarskih sudova*, koja — kao što je već rečeno — 1930. godine dobiva i agende gradske, odnosno plemićke gruntovnice.

Osim toga, postoje i *specijalne gruntovnice:*

1. *Rudarska* gruntovnica, osnovana 6. II 1869 (*Zem. vl. list*, 1869, br. 18) u okviru Sudbenog stola u Zagrebu za čitavo područje Hrvatske, i

2. *Željeznička* gruntovnica, vođena u Budimpešti (Zakon od 19. V 1873 — *Zem. vl. list*, 1873, br. 70), odnosno kasnije u Beogradu.

Zakonom o zemljišnim knjigama od 1930. (*Službene novine*, XII, 1930, br. 146 — LIII, str. 1269. i d.) i Zakonom o unutrašnjem uređenju, osnivanju i ispravljanju zemljišnih knjiga od 18. V 1930. (isto, str. 1285) proveden je jedinstven sistem vođenja zemljišnih knjiga na teritoriju čitave države SHS, odnosno naređeno je osnivanje gruntovnica na područjima gdje se dotad nisu vodile. Za osnov tom Zakonu poslužio je austrijski Zakon o unutrašnjem uređenju zemljišnih knjiga iz 1929.

Apelacioni i kasacioni sud jesu sudovi drugostepene odnosno trećostepene molbe za poslove gruntovnica, odnosno realne sudbenosti.

b) Rad gruntovne kancelarije i pohrana spisa

Zemljišne knjige osnivaju se na temelju gruntovnih napisnika (posjedovnih listova), koji se stvaraju terenskim radom povjerenstva za osnivanje i ispravljanje gruntovnih uložaka.

Za svaku grntovničku stvarnost (skup nekretnina istog pravnog svojstva i jednako opterećenih, koje kao jedno gospodarsko dobro posjeduje jedna osoba) imao se osnovati posebni gruntovni napisnik, odnosno otvoriti posebni uložak. Iako kasnije istu nekretninu posjeduje nekoliko vlasnika, uložak ostaje jedna cjelina za čitavo vrijeme trajanja te gruntovnice, te se vrše samo diobe unutar uloška. Dogotovljeni napisnici oglašeni su u sudu, izvršeni su ispravci i na temelju njih sastavljeni su gruntovni ulošci uvezani u glavne knjige, imenici i registri čestica.

Najvažnijim elementima gruntovnice smatraju se:

1. *glavna knjiga* sa zemljišnoknjižnim uloščima; svaki uložak sastoji se iz posjedovnice, u koju su upisane sve čestice istog vlasnika u doba nastajanja gruntovnice, svaka sa svojim katastralnim brojem, nazivom kulture i površinom; *vlastovnice*, gdje se upisuju vlasnici i sva ograničenja prava i osobne djelatnosti, i *teretovnice*, gdje se upisuju realni tereti (novčani dugovi, razne služnosti, sekvestracije, dražbe itd.) s popisom I—III;

2. *imenici i registri čestica* kao pomoćne knjige glavne knjige;

3. *zbirka isprava* na osnovu kojih se vrše sve promjene upisa u zemljišnoknjižni uložak (spisi nose oznaku Z, DN, Rz);

4. *zbirka katastralnih planova.*

Zemljišnoknjižni uredi posluju uz sud, ali imaju svoju posebnu gruntovnu kancelariju.

c) Sačuvana arhivska i registraturna građa Gruntovnice u Zagrebu

Budući da je propisima određeno da su zemljišnoknjižni materijali građa trajne vrijednosti, to su gruntovnice svagdje sačuvane gotovo u cijelosti.

Građa stare gradske Gruntovnice za područje Zagreba i napisnici plemićke gruntovnice nalaze se u Historijskom arhivu u Zagrebu, a plemićke glavne knjige za područje zagrebačkog Sudbenog stola nalaze se u Arhivu SR Hrvatske.

U Historijskom arhivu u Zagrebu nalaze se i posjedovni listovi Gruntovnice osnovane 1930, čije se glavne knjige nalaze na Kotarskom sudu I.

III Škartiranje sudskih spisa

Sistematsko škartiranje je najodgovorniji i najkompleksniji posao u arhivima, te se može kazati da gotovo nijedan arhiv u Hrvatskoj nije pristupio ovom studijskom radu. Na terenu, diktirano praktičnim potrebama, škartiranje se vrši prema Uputstvu o prikupljanju, čuvanju i povremenom škartiranju arhivskog materijala (*Službeni list FNRJ*, br. 8, 1952); taj propis ne daje dovoljno elemenata za ocjenjivanje vrijednosti ili bezvrijednosti registraturne građe, te je i sudbina građe ovisna o individualnoj ocjeni komisije.

Sudovi provode škartiranje sudskih spisa na osnovu svojih poslovnika, koji sadržavaju popise raznih serija sudskih spisa s naznakom rokova čuvanja; ti su rokovi diktirani praktičnim potrebama i intresom sudova, a nisu izrađeni po našim arhivskim kriterijima, tj. u suradnji sudskih i arhivskih stručnjaka.

Ako pogledamo građu pravosudnih organa u arhivskim ustanovama, vidjet ćemo da mnogi sudovi nisu u praksi provodili periodična škartiranja, što je uzrok nagomilavanju ogromnih količina građe sudova, često posve bezvrijedne, koja nakon pohrane u lokalnim arhivima predstavlja prostorno opterećenie tih ustanova. Drugi pak sudovi provodili su škartiranje »temeljito« u poslijeratnoj kampanji prikupljanja starog papira, tako da od nekih sudova nije ostalo ništa, tj. propala je i građa historiiske vrijednosti zajedno s registraturnim balastom. Mnogo toga uništeno je i za vrijeme ratnih operacija.

Uspoređivanjem postojećih propisa o škartiranju sudskih spisa (Dekret Vrhovnog sudišta od 16. X 1843. o uništavanju i čuvanju građanskosudskih spisa — štampan u § 237. Zakona o unutarnjem uređenju i o poslovnom redu vlasti sudbenih, uredio Rušnov, Zagreb, 1899; § 174—178. Sudskog poslovnika za sudove prvog i drugog stepena — *Službene novine*, 1933, 20—VII; § 272—279. Pravilnika o unutrašnjem poslovanju u kotarskim, okružnim i okružnim privrednim sudovima — *Narodne novine*, XVI, 1960, br. 10 od 12. III 1960) možemo konstatirati da se liste vrijedne, odnosno bezvrijedne građe, a i rokovi čuvanja pojedinih vrsta serija uglavnom slažu, iako su nastali u rasponu od 120 godina.

Tako je određeno da se trajno čuvaju spisi koji su zbog svog sadržaja i zbog osoba na koje se odnose od historijskog, naučnog ili političkog značenja, zatim spisi sudske uprave koji su od važnosti za opću ili mjesnu historiju. Trajno se čuvaju spisi koji se odnose na sudsku zgradu, registri privrednih organizacija s ispravama (Fi), zemljišne knjige sa zbirkama isprava i drugim materijalima zemljišnoknjižnog ureda, oporuke i isprave, krivični spisi za krivične predmete u kojima je izrečena smrtna kazna, pojedine vrste parničnih spisa koji se odnose na statusne i nasljednopravne sporove i sporove o nekretninama, smrtovnice i rješenja o nasljeđivanju, rješenja o proglašenju nestalog umrlim i o dokazivanju smrti, zbirke općih uputstava, godišnji izvještaji i analize rada suda, službenički listovi, svi upisnici (osim upisnika za ovjere i pravnu pomoć, koji se čuvaju samo deset godina), a starim poslovnicima bilo je određeno da se čuvaju i svi spisi koji se odnose na fideikomise i feude.

Prilikom provođenja škartiranja na sudovima danas, nadležni arhivi moraju paziti na to da se na temelju sadašnjih propisa ne unište spisi prijeratnog razdoblja koji su ondašnjim propisima bili određeni za trajno čuvanje, a o kojima u današnjim propisima nema spomena (npr. Okružni sud u Zagrebu je 1960. godine uništio nekoliko svežanja spisa o razrješavanju urbarskih odnosa iz 1860. i 1886. godine). Postupak izdvajanja treba vršiti oprezno i prilikom škartiranja spisa koji po datumu »ante quem non« ne bi došli u obzir za škartiranje, ali koji zbog svog sadržaja ipak ne predstavljaju nikakvu vrijednost.

Osim toga, postoji dosta sudske građe koja nije tretirana sudskim propisima, te pojedine komisije za škartiranje predlažu da se takva građa trajno čuva. Na primjer, u Zapisniku o škartiranju kod Općinskog suda Jastrebarsko (Su 252/1964. od 15. II 1965) nalazimo prijedlog Komisije za škartiranje da se sačuvaju krivični predmeti iz ratnog vremena, sporovi o biračkim pravima 1945. i drugo.

Sve to ukazuje na odgovoran i težak zadatak komisija za škartiranje, jer se jednom uništena građa ne može više nadoknaditi; prilikom vršenja škartiranja treba voditi računa o rangu suda, jer kotarskih sudova ima mnogo, sudbenih stolova već manje, a Banski stol samo je jedan za teritorij čitave Hrvatske.

Suradnja između sudskih organa i arhivskih ustanova na području Hrvatske u predmetu škartiranja sve do 1933. samo je slučajna. Tek je Sudskim poslovnikom iz 1933. određeno da se o škartiranju obavijesti »vlast koja u dotičnom području ima dužnost da vodi staranje o spomenicima prošlosti«, da joj se omogući da razmotri spise predložene za uništenje u roku od tri mjeseca o svom trošku, te se toj vlasti mogu predati spisi »koje ona označi kao potrebne za svoje svrhe« (§ 177. Sudskog poslovnika, treći pasus).

Inače, u čitavom postupku škartiranja sve do 1952. godine bile su nadležne samo sudske vlasti, koje su uništavanjem nepotrebnog nastojale omogućiti da se pronađe i očuva praktički koristan materijal, a s manjom su se odgovornosti odnosile prema historijski vrijednoj građi, iako se ne može poreći da su i tu nastojale da budu objektivne prema historijskom i kronološkom sadržaju spisa.

LJERKA BARETIĆ

Dvije radnje o historiji četništva u Hrvatskoj

Naša literatura o četništvu veoma je oskudna, tako da još uvijek ne postoji djelo u kome bi bila obrađena pojava i uloga četnika u cjelini.

Zato bi mogli biti veoma korisni svi oni prilozi koji obrađuju historiju četništva ma samo i u jednoj od južnoslavenskih zemalja, ili samo u nekom ograničenom vremenskom periodu. U red takvih priloga idu oveći radovi Jovana Marjanovića[1] i Đure Stanisavljevića i manja radnja Cvjetka Tomljanovića o četničkom pokretu u Slavoniji.[2]

Takva fragmentarna, teritorijalno i vremenski ograničena obrada historije četništva skopčana je, međutim, sa znatnim poteškoćama. Četništvo se javlja kao jedan idejno i organizaciono manje-više jedinstven pokret, koji je u svim zemljama Jugoslavije imao uglavnom iste ideološke korijene, isti program i iste nacionalnopolitičke ciljeve, a u izvjesnim, presudnim periodima svoga razvoja nalazio se i pod istom komandom. Već i sama fragmentarnost prikazivanja takve jedne historijske pojave, odvojeno tretiranje pojedinih njenih dijelova bez njihove međusobne organske povezanosti i bez uzimanja u obzir njenog cjelovitog razvoja u znatnoj mjeri otežava sagledavanje značenja i pravilnu ocjenu i samih tih pojedinih, teritorijalno i vremenski parcijalnih akcija četničkoga pokreta.

Svako prikazivanje historijske uloge četništva nailazi uz to na ove glavne smetnje: dosad objavljeni izvori koji se odnose na aktivnost četnika sasvim su nedostatni, a uz to su često nekritički edirani, bez neophodnih komentara, itd. S druge strane, pisani dokumentarni materijal još je uvijek dobrim dijelom nesakupljen, ili nesređen i nepristupačan.

Sve to treba imati u vidu pri ocjeni dosad objavljenih priloga s područja historije četništva.

I

Đuro Stanisavljević: »Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941—1942. godine.«

Istorija XX veka. Zbornik radova IV, Beograd 1962. str. 5—140.

U prikazu Stanisavljevićeve radnje treba se najprije zadržati na nekim njenim pozitivnim stranama. To su prije svega oni dijelovi teksta koji iznošenjem novih podataka, pravilnim postavljanjem i rješavanjem problema i tačnim konstatacijama

[1] Jovan Marjanović: »Prilozi istoriji sukoba Narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941 godine«. *Istorija XX veka. Zbornik radova I.* Beograd 1959. Str. 153—230.

[2] Cvjetko Tomljanović: »Narodnooslobodilački pokret i problem oružanog četništva u Slavoniji«. *Zbornik Historijskog instituta Slavonije.* 2, Slav. Brod god. 1964. Str. 5—20.

pridonose razjašnjavanju nekih bitnih momenata u vezi s veoma složenom historijskom pojavom četništva u Hrvatskoj.

O dosad veoma malo poznatom nacionalnopolitičkom programu četnika na području Hrvatske autor iznosi jedan od prvih značajnih pokušaja da se četnički orijentirani elementi, koji su se dotle nalazili u sklopu partizanskih odreda na Kordunu, programatski odvoje od narodnooslobodilačke borbe i da se otvoreno suprotstave NOP-u. To je Rezolucija koja je 3. XII 1941, pod vodstvom Miloša Napijala, predložena zboru od 760 ljudi. Ta Rezolucija sadrži među ostalim:

»1. Skupština donosi zaključak da Komanda oslobodilačke vojske ne vrši nikakve napade nigdje na terenima za vrijeme zimske sezone.

2. Skupštinari jednoglasno zaključuju da se popali onoliko kuća u Hrvatskim selima koliko je popaljeno naših srpskih kuća.

3. Glede ovih napada što je počinila neprijateljska vojska ovih dana a na temelju vršenih akcija po oslobodilačkoj vojsci narod donosi zaključak da uopće ne da nikom ništa od hrane za prehranu ljudstva i stoke i to u tome slučaju u koliko Komanda ne usvoji narodne zahtjeve.

4. Narod donosi zaključak da ne prizna današnje Komande odnosno uprave traži da narod izabere upravu Komande s razloga što je uništila ovaj narod i nije izvršila narodne zahtjeve...

8. U koliko Komanda ne usvoji narodne zahtjeve... narod je prisiljen da oduzme hranu koja je do sada data pojedinim odredima i da u buduće ne pruža nikakove pomoći u prehrani, za naoružatu vojsku i da u svemu mogućem ide protiv naoružane oslobodilačke vojske...«[3]

U nacrtu Rezolucije se, dakle, zahtijeva obustavljanje daljih partizantskih akcija protiv okupatora jer su dotadašnje akcije izazvale odmazdu talijanske vojske nad srpskim selima, a to dovodi do uništenja srpskog naroda.

Za tadašnju nejedinstvenost shvaćanja pročetničkih elemenata, koja se manifestirala na tom zboru, karakteristična je odluka kojom se odbija tačka 2. predložene Rezolucije: »Nakon pročitanog zapisnika (rezolucije) narod jednoglasno dogovoren odustaje od tačke 2. navedene u ovom zapisniku.«[4]

Za programatski stav četničkoga pokreta u Hrvatskoj od osobite je važnosti, nadalje, *Elaborat Dinarske četničke divizije*, koja je na početku 1942. osnovana po nalogu Draže Mihailovića, pa će nakon svoga formiranja potpasti pod njegovu vrhovnu komandu. Elaborat je »izrađen u Mostaru, od 8. do 12. marta 1942«, a prihvaćen je »kao zakon i svetinja« na sastanku četničkih komandanata iz Dalmacije, Like i zapadne Bosne u Strmici. Stavivši se tako definitivno pod Mihailovićevu komandu, vođe četničkog pokreta u Hrvatskoj će se već od proljeća 1942. striktno pridržavati odredaba toga Elaborata, smatrajući ga osnovnim programom svoje nacionalnopolitičke i vojne djelatnosti.[5]

Stanisavljević navodi među ostalim ove veoma značajne programatske dijelove iz elaborata Dinarske četničke divizije (original elaborata pohranjen je u Arhivu Vojno-istorijskog instituta u Beogradu):

»1. Uloga Divizije.

Radi ostvarenja Srbinove osnovne zamisli i stvaranja srpske nacionalne države, formiraće se kao jedan činilac te zamisli u reonu Kosova polja, »Dinarska četnička divizija« od izrazito nacionalnog elementa. Ta divizija ponikla na istoimenom polju, gdje je nekada bilo groblje srpske slave i srpskog junaštva, ima da da izraza vaskrsnute Srbinove vojničke moći i da, kao jedan veliki gvozdeni malj vaspostavi čisto nacionalni poredak u svim zemljama, gdje žive Srbi, pa i onima na koje Srbi aspiriraju. Prema tome uloga ove divizije ima čisto politički karakter, jer ona za sada dok rat još uvijek traje ima da bude utočište svih nacionalnih elemenata srpskog karaktera,

[3] Rezolucija se čuva u AIHRP, a u cijelosti je objavljena kod Stanisavljevića, str. 92—93.

[4] Navedeno na istome mjestu, str. 93.

[5] Vidi na istome mjestu, str. 100.

da širi i ostvaruje srpsku ideju u delovima Like, severne Dalmacije, Hercegovine, Crne Gore i Bosne i da u danom momentu, blagodareći impozantnim snagama, sa kojima raspolaže, vaspostavi čisto nacionalni poredak, sa kraljem Petrom na čelu...

Baš zbog napred iznete uloge ove divizije potrebno će biti izneti njeno nacionalno obeležje, zbog toga što je njena uloga izrazito srpska. U prvom redu ona se mora popunjavati čisto Srbima »kako borcima, tako podoficirima i oficirima«. Dva ista imena: Kosovo u Južnoj Srbiji i Kosovo u Severnoj Dalmaciji i istoriske povezanosti ovoga imena, ukazuju na to, da je na Kosovu Srbin izgubio svoju državu i da na Kosovu Srbin mora vaspostaviti svoju nacionalnu misao, kako bi se mogla ostvariti Srbinova zamisao o stvaranju jedne velike Srbije, koja bi obuhvatala: Srbiju, Vojvodinu, Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju (do Šibenika) i Liku. Pošto se završi stvaranje ovakve jedne srpske jedinice, tek onda može biti reči o nekim saveznim državama ili državnim savezima ili u najširem smislu te reči o Balkanskoj konfederaciji. U tako zamišljenoj srpskoj jedinici ima isključivo živeti pravoslavno stanovništvo.

Po sebi se razume, da sama Dinarska divizija ne može ostvariti ovu ulogu osnovnu koja joj je ovde određena, nego se je ovde prenela na nju ista uloga, koju ostale nacionalne snage po srpskim planinama imaju. Prema tome Dinarska divizija je jedan eksponenat te uloge, pa je stoga i neophodna njena saradnja s ostalim vojno-četničkim odredima. Ova saradnja će se najbolje organizovati ako se još u prvim svojim danima stavi pod neposrednu komandu Ministra vojske generalštabnog divizijskog generala g. Draže Mihailovića sa kojim se pod svaku cenu mora odmah uspostaviti veza...

2. Zadatak divizije... širenje nacionalne misli, pribiranje nacionalnih elemenata i čišćenje terena po Lici, Severnoj Dalmaciji, Bosni i Hercegovini...«

Iznoseći način priprema dalje se u elaboratu iznosi da »Dinarska divizija u prvo vreme mora imati sledeći stav u odnosu na razne neprijatelje: Prema Italijanima: Jasno kao dan da dinarska divizija svojim slabim naoružanjem i malim brojnim stanjem ne može uspešno voditi i rešiti rat, kada je u pitanju mnogoljudni protivnik, solidno opremljen, dobro komandovan i na dostojnoj tehničkoj i ekonomskoj i finansijskoj visini. Prema tome sudar delova dinarske divizije sa okupatorom doveo bi do toga, da se naši delovi izlože uništenju i da se protiv srpskog življa po selima i gradovima preduzmu opsežne represalije... ova reakcija okupatora... bila bi u suprotnosti sa postavljenim ciljevima dinarske divizije: Stvoriti jaku organizaciju za uzimanje vlasti u danom momentu i očuvati srpski živalj od strašne pogibije koju izvode ustaše i Turci, a provociraju partizani ubijanjem nacionalnih prvaka i primanjem ustaša u svoje redove.

Pošto su Italijani okupirali ovu teritoriju, prema njima mora se zauzeti jedan stav koji će u svakom slučaju biti povoljan po rad dinarske divizije, a može se definisati: Ne diraj me jer te ne diram, a ne diram te iz toga razloga, što ti ne ometaš ostvarenje moje nacionalne zamisli.«

Prema Nijemcima, budući da nisu okupatori ovog teritorija, u elaboratu se predviđa uništavanje »onih koji naiđu«.

Dalje se navodi stav prema hrvatskim nacionalistima: »da se Hrvati formiraju u čisto hrvatskim predelima u nacionalne odrede s istom ulogom kao i srpske četničke organizacije a cilj da smanje odlazak Hrvata u partizane jer Hrvati koji sada idu u partizane nalaze se u situaciji što ustaše nalaze najbolju zaštitu u partizanima i produžuju pokolj Srba, a nacionalisti nemaju mesta u četničkim redovima a ne slažu se sa uništavanjem Srba prilaze partizanima i na taj način se partizanski pokret i sa te strane naglo širi. Zato se operativno nalaže dinarskoj diviziji da od rodoljuba Hrvata što pre formira odrede 'Hrvatska zaštita' ili 'Garda kralja Petra II' koji bi po završetku rata pretstavljali manju opasnost nego partizanski odredi. Od dva zla treba birati ono koje je manje.

Prema ustašama i hrvatskoj vojsci rat bez milosti i skrupula ali sa što manje žrtava«.

Prema muslimanima Elaborat predviđa u prvo vrijeme lijepo ophođenje, da ne bi otišli u partizane, a poslije, »nek sede kod kuće, pa da ih na njihovim domovima uništimo«.

»Prema partizanima — najbolnije pitanje. Dve suprotne položene ideje uvek dovode do sukoba i krvavog obračuna, te tako partizani su preduzeli opsežne mere za ugušenje svakog nacionalnog pokreta ubijajući nacionalne prvake i tukući četnike, oni prvi nametnuli borbu nacionalistima... zato prema partizanima rat do krajnjih mogućih života«.

»...kralj postavlja komandanta divizije, a ovaj 'ima prava i vlast do neograničenosti pa je za krupnije slučajeve i pravosuđe u njegovim rukama'. Dosadašnji komandanti jedinica ostaju i dalje starešine, a na ostale dužnosti dolaze oficiri i podoficiri. U sistemu snabdevanja predviđene su novčane nagrade i 'dozvole rekvizicija u hrvatskim i turskim selima'.[6]

Objavljivanje Elaborata Dinarske četničke divizije Stanisavljević popraća ovim svojim komentarom: »...on se gotovo u celini poklapa sa programom beogradskog političkog odbora DM kao i sa instrukcijama koje 20. XII 1941. poslao Draža Mihailović četničkom vodstvu u Crnoj Gori...«[7]

O programu četničkog odbora Draže Mihailovića i u vezi s njime o spomenutim Mihailovićem instrukcijama — oba ta akta osobito su značajna za ocjenu programatskog stava četnika u Hrvatskoj — Jovan Marjanović iznosi između ostalog:

»...uleto 1941. stvara se i tzv. centralni nacionalni komitet. Članovi ovog komiteta bili su: Dragiša Vasić, dr Mladen Žujović, dr Stevan Moljević, dr Vojislav Vujanac, dr Pero Slijepčević, dr Dragoslav Stranjaković, Nikola Stojanović i Vlasta Petković. Nesumnjivo je da je centralni nacionalni komitet već uleto 1941. imao razrađene političke koncepcije, ali dosada o tome nismo mogli otkriti nikakve dokumente. Međutim, dr Miloš Sekulić preneo je u London politički program koji pripisuje beogradskom političkom odboru DM. Ovaj politički program glasi:

'I — Rad za vreme trajanja rata;
II — Rad u prelaznom vremenu;
III — Pripreme za normalno stanje;
IV — Pitanje unutrašnjeg uređenja — socijalnog i političkog.

I — TAČKA

1) Održavanje neprijateljskog stava prema okupatorima i njihovim pomagačima, ali zasada, do daljeg, ne ulaziti u neposredne borbe osim u slučajevima samoodbrane kao što je slučaj u Hrvatskoj. Stoga, uticati da i drugi narodni faktori zauzmu takav stav. Gde se radi o samoodbrani srpskog elementa kao u Hrvatskoj podržavati i po mogućnosti dirigovati borbom.

2) Nastojati da se po svaku cenu onemogući građanski rat među Srbima i u tom pravcu uticati na druge.

3) Smatrati vladu u emigraciji legalnom vladom dok rat traje i po mogućnosti održavati vezu sa njom.

4) Naći pouzdane ljude na terenu preko kojih će se vršiti ono što se zaključi.

5) Nastojati da se organizacija proširi na sve zemlje.

II — TAČKA

Pripremati da bi u danima sloma mogli izvršiti ove akcije:

a: da kazni sve one koji su na zločinački način služili neprijatelju i koji su svesno radili na istrebljenju srpskog naroda;

b: omeđiti 'defacto' srpske zemlje i učiniti da u njima ostane samo srpski živalj;

v: posebno imati u vidu brzo i radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjenje svežim srpskim elementom;

[6] Isto, str. 96—99.
[7] Isto, str. 99.

g: izraditi plan za čišćenje ili pomeranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice;

d: u srpskoj jedinici kao naročito težak problem uzeti pitanje muslimana i po mogućnosti rešiti ga u ovoj fazi, i

đ: unapred odrediti koje i kakve jedinice treba da provode izvršenje programatskih tačaka pod b, v, g, d.

III — TAČKA

1) Ideal je jaka i homogena srpska državna jedinica politički i ekonomski sposobna za život. Ona će poslužiti bacbikhe (Prepis je tačan. Verovatno da ova reč nije bila dešifrovana. — *J. M.)* širim političkim kombinacijama, i

2) izabrati stručne ljude za pripremanje dokumentacije ovog cilja za konferenciju mira.

IV — TAČKA

1) U pogledu unutrašnjeg političko-socijalnog uređenja sada ne tretirati.'

O Mihailovićevim *Instrukcijama* Marjanović iznosi: »Iz iste, 1941 godine ima dokumenata koji pokazuju da je Draža Mihailović u celosti prihvatao i sprovodio ovaj politički program. Tako 20 decembra 1941 on sa svojim potpisom šalje instrukcije majoru Đorđiju Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću u Crnu Goru i izlaže ciljeve četničkih odreda:

'Ciljevi naših odreda jesu:

1) Borba za slobodu cjelokupnog našeg naroda pod skiptrom Nj. V. Petra II.

2) Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj Veliku Srbiju, etnički čistu, u granicama Srbije, Crne Gore, Bosne, Hercegovine, Srema, Banata i Bačke.

3) Borba za uključivanje u naš državni život i svih još neoslobođenih slovenačkih teritorija pod Italijanima i Nemcima (Trst, Gorica, Istra i Koruška) kao i Bugarske i Sjeverne Albanije sa Skadrom.

4) Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata.

5) Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore kao i između Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa.

6) Kazniti sve ustaše i muslimane koji su u tragičnim danima nemilosrdno uništavali naš narod.

7) Kazniti sve one, koji su krivi za našu aprilsku katastrofu.

8) U krajevima očišćenim od narodnih manjina i nenacionalnih elemenata, izvršiti naseljavanje Crnogoraca. (U obzir dolaze siromašne nacionalno ispravne i poštene porodice).

9) Osiguranje jednog takvog političkog tela koje će voditi državni brod smerom opštih narodnih težnja i interesa.

10) Ciljevi su ogromni, zato je borba u toliko zahvalnija, za one koji se bore za njeno ostvarenje'.«[8]

U Stanisavljevićevoj su radnji uglavnom pregledno i dobro obrađeni i politička i vojna zavisnost četničkog pokreta u Hrvatskoj od talijanskog okupatora i razvoj četničko-talijanskih odnosa u godini 1941. i 1942.

Autor je, nadalje, na osnovi pretežno objavljenih izvora utvrdio da su predstavnici bivših srpskih građanskih stranaka (JRZ, JNS, SDS) već svibnja 1941. poveli akciju da Italija anektira Dalmaciju i neka druga područja Hrvatske i da se srpsko pučanstvo stavi u službu talijanskog okupatora.

U vezi s tim autor konstatira: »U Kninskoj krajini, gde su Italijani držali ustaše na uzdi, i koja je od samog početka bila u planu naglašenijih italijanskih aspiracija akciju je počela grupa političara JRZ na

[8] Jovan Marjanović, navedeno djelo str. 179—181.

čelu sa senatorom dr Nikom Novakovićem-Longom. Pored žive akcije za okupljanje građanskih snaga u celini, grupa je otpočela s agitacijom i prikupljanjem potpisa Srba sa zahtevom italijanskoj vladi da se ovi krajevi pripoje Italiji, istovremeno nastojeći da pri tome snažnije zatalasa srpske mase i usmeri ih na liniju 'očuvanja Srba i srpske tradicije'. Ne sačekavši rezultate akcije, već početkom maja Novaković odlazi u Zadar, a zatim u Split i 'u ime 100 hiljada Srba Dalmacije i Like', zahteva da se ovi krajevi priključe Italiji. Koristeći ranija poznanstva s italijanskim političarima, i kao zadarski đak i kao ministar u Stojadinovićevom kabinetu, Novaković je 'uspeo' da Italijanima prikaže težak položaj Srba u NDH i da ih uveri u 'lojalnost' Srba, nudeći im istovremeno lično svoje i usluge srpskih građanskih političara. Posredno ili neposredno, akciji Novakovića priključili su se i predstavnici JRZ u Splitu na čelu s popom Sergijem Urukalom i drom Desnicom. I ova je delegacija zahtevala od italijanske komande da se cela Dalmacija s Likom pripoji Italiji. Odobravajući ovo, slične poduhvate učinili su kod mesnih garnizona predstavnici JRZ, SDS i JNS u Zadru, Šibeniku, Kistanjima, Benkovcu i Obrovcu. Na ovoj liniji započinje delatnost i u Lici gde se izgrađuje centar u Srbu, na čelu s poslanikom JRZ Stevom Rađenovićem, kome se, povezano ili samoinicijativno, pridružuju političari JRZ iz ostalih srezova. Uporedo s delovanjem 'srpskih delegacija' u Dalmaciji, iste zahteve postavile su Italijanima odvojene delegacije d. lapačkog i otočačkog sreza 'u ime Srba Like', dok su u svim opštinskim i sreskim centrima održavani tajni kontakti s italijanskim mesnim garnizonima. Zahtevi navedenih delegacija suštinski i vremenski podudaraju se sa ličnim akcijama u Hercegovini i Bosni. A sve zajedno svode se na nuđenje usluga Italijanima bez političkih koncesija, s ciljem da jače italijanske snage zaposednu srpskim življem naseljeniji koridor (Hercegovina — severna Dalmacija — zapadna Bosna — Lika). Time se nastojalo praktično da se onemoguće ustaški planovi i obezbede pozicije srpskoj buržoaziji u ovim krajevima, a u budućnosti ostvari program stvaranja velike Srbije« (str. 18—19).

Isto je tako dobro izložena i uloga i aktivnost onih *odbora za pomoć srpskim izbjeglicama* koje formiraju na talijanskom okupiranom teritoriju predstavnici bivših srpskih građanskih stranaka: »... odbori su delovali u dva pravca: izazivanjem maksimalne nacionalne netrpeljivosti prema Hrvatima uvući Srbe u masovni nacionalni pokret, a naglašavanjem tragične sudbine Srba i izbacivanjem u prvi plan parole o odbrani srpstva razviti osećanje mržnje i izdaje prema 'svima i svakome' ko nije na visini borbe za spas srpstva i srpske tradicije. Mada su u tim akcijama učestvovali i pojedinci, inspirisani humanim osećanjima da se izbeglice pomognu materijalno, suština odbora se time nije menjala. Isplanirani i delimično izvršeni fizički napadi na hrvatske seljake u severnoj Dalmaciji i javne pretnje, pokazali su na delu pravi, šovinistički, a prokazivanje i progon revolucionarnih elemenata, kontrarevolucionarni karakter odbora i njihovih akcija... Tako su se već polovinom jula u odborima iskristalisale i ojačale velikosrpske snage koje ubrzano rade na pretvaranju izbegličkih organizacija u četničke i na oformljenju četničkog pokreta, s pretenzijama jedinog legitimnog nosioca celokupnog političkog i društvenog života Srba...« (str. 33, 34). Ti odbori će se ubrzo pretvoriti *»u Srpski nacionalni komitet* koji postaje politički organ četničkog pokreta za Dalmaciju, zapadnu Bosnu i Liku. Pored komiteta oformljen je štab četničkih odreda za Hercegovinu, Dalmaciju, zapadnu Bosnu i Liku s Birčaninom na čelu, koji istovremeno vodi i glavnu reč u radu Srpskog nacionalnog komiteta« (str. 80—81).

Suradnja između velikosrpskih građanskih političara, kasnijih vođa četnika, na jednoj, i predstavnika talijanske oružane sile, na drugoj strani, učvršćivana je dogovorima održanim 23. VII 1941. u Benkovcu, 11. VIII 1941. na Otriću i 25. VIII 1941. u Pađenima. Na tim sastancima

sklopljeni su sporazumi o tome da će četnici spriječiti svaki otpor protiv talijanskog okupatora i da će se boriti na strani Talijana, uz njihovu pomoć i po njihovoj direktivi, protiv »komunističkih bandi«.[9] Sastanak u Pađenima »je ujedno završetak inicijative predstavnika srpskih građanskih stranaka da u orijentaciji ostvarivanja saradnje s Italijanima, s istovremenom agitacijom među ustanicima o prijateljstvu Italijana prema Srbima, pomognu reokupaciju područja naseljenih srpskim življem i time obezbede koliko toliko uslove za razbijanje ustanka i preuzimanje rukovodstva nad srpskim masama« (str. 74).

Treba istaći i tačnost ove sumarne autorove ocjene o razvoju i ulozi četništva u Hrvatskoj: »Posle višemesečne borbe i manevrisanja, stvaran obostranom inicijativom srpske buržoazije i Italijana za borbu protiv rastućeg pritiska NOP-a, s osloncem i u suradnji sa italijanskim okupacionim trupama, podstican i podržavan od jugoslovenske vlade u emigraciji i engleskih obaveštajnih agenata, u saradnji posredno ili neposredno sa svim kontrarevolucionarnim snagama u zemlji, četnički pokret u Hrvatskoj najzad je izašao iz faze sazrevanja, stvorio oružane formacije i otpočeo oružanu borbu protiv snaga NOP-a. Okupljanjem gotovo u celini istaknutih srpskih građanskih političara, dobrog dela trgovaca, nekolicine sveštenika i znatnog broja pripadnika starog buržoaskog aparata vlasti, a istupajući s parolom o prijateljstvu Italijana prema Srbima, zatim o opasnosti po srpstvo od komunista kao drugih ustaša, srpskoj buržoaziji pošlo je za rukom da povuče i deo seljaka... Apsolutno oslonjene na snage okupatora i zavisne od njega u snabdevanju, kao i u izvršavanju akcija, prikovane za selo i obezbeđenje komunikacija one (četničke formacije, napom. LJ. B.) su delile sudbinu okupatora... Oružane formacije, organizovane na toj osnovi, postale su pomoćni odredi italijanskih trupa...« (str. 121, 128, 137).

[9] Isporedi na istome mjestu, str. 36, 68, 73—74.

Na osnovi dokumentarnog arhivskog materijala Stanisavljević iznosi i ovu veoma značajnu *četničku* ocjenu situacije potkraj godine 1942, kada se saznalo za odluku Talijana da napuste II okupacionu zonu u Hrvatskoj: »Teškoću situacije priznale su i četničke starešine na sastanku održanom početkom decembra u Otočcu Ocenjujući da je pretežan deo hrvatskog stanovništva za NOP, a da su 'Srbi pocepani na četnike i partizane', da je 'život i rad i delanje četnika imao najjači oslonac u prisustvu italijanskih trupa, bez obzira da li ovaj fakat konvenirao ili ne bilo kome, on je istinit i na njemu je počivala četnička organizacija', te da su 'odium na sebe navukli četnici saradnjom i to iskrenom saradnjom s Italijanima', oficiri su konstatovali 'da se nalaze u očajnoj situaciji, goroj no ikada'. Ukazujući na ovo Italijanima i četničkom rukovodstvu u Splitu i na Sušaku, konstatujući dalje 'da će po odlasku Italijana svo stanovništvo prići partizanima', čime 'sve što je izgrađeno mora propasti', oficiri su, zaključujući nemogućnost davanja otpora, predložili da se 'snage koje se ne smiju predati partizanima' povuku u zonu gde su četnici jaki« (str. 133).

Radnja među ostalim sadrži i ove tačne konstatacije o tome da su predstavnici srpske građanske klase na početku zauzimali stav pokornosti prema novoj okupatorsko-ustaškoj vlasti: »Zbog toga i nije pružen ozbiljniji otpor hapšenjima. Šta više, dobar deo uhapšen je na poziv ustaša, bez prinude egzekutivnih organa vlasti, a iz zatvora su često slate poruke seljacima da ostanu mirni i da poštuju vlast...« (str. 16). Jedan dio srpskih građanskih elemenata emigrirao na talijansko okupirano područje. »Drugi deo buržoaskih snaga, koji je ostao u NDH, pokušavao je da se približi ustašama, nudio im je usluge i nastavio službu u ustaškom aparatu, s namerom da se nađe bar neka formula za saradnju...« (str. 22).

Isto je tako na mjestu i ovo autorovo zapažanje: »S potpisivanjem Rimskih ugovora situacija u Hrvatskoj znatno se izme-

nila. Komadanje Hrvatske i ustupanje Italiji gotovo cele Dalmacije i dela Hrvatskog primorja, preuzimanje obaveze da se na hrvatski presto dovede kralj iz italijanske kraljevske kuće i potčinjavanje italijanskim interesima, hrvatske mase odlučno su osudile. I onaj deo koji je delimično ili u zanosu prihvatio NDH kao svoju državu, počeo je prozirati marionetsku vladu Pavelića i manevre sila Osovine u porobljavanju Hrvatske... Ovakvim razvojem događaja ustaška rukovodstva su se našla u nezavidnom položaju. Demoralizacija je zahvatila i same ustaše. Zapažene su tendencije osipanja ustaških skupina koje su ionako bile regrutovane s brda s dola. Niz sela ostao je po strani ne dajući ni jednog čoveka u ustaše. Domobranske snage, čak i u onom broju koji su dozvolile okupacione vlasti, sporo su izgrađivane, a broj onih koji se nisu odazvali pozivu kretao se i do 30%« (str. 24).

Stanisavljevićeva radnja ima, međutim, i izvjesne nedostatke. Jedna od slabih strana sastoji se u tome što je autor neke značajne pojave i probleme, povezane s ulogom četništva, obradio sasvim nedostatno i nepotpuno, tako da su mnoga važna pitanja ostala neraspravljena i neriješena.

Pojave i problemi koji su u ovoj radnji nedovoljno obrađeni ili nerazjašnjeni mogu se svrstati u dvije glavne grupe.

U prvu grupu idu ova pitanja koja se odnose na četničku aktivnost u Hrvatskoj:

1. Autor ne iznosi dovoljno konkretne podatke o broju četnika i o brojčanom stanju njihovih vojničkih formacija, o porastu i opadanju toga broja i o uzrocima tih promjena.

Utvrditi egzaktno, s maksimalno mogućom tačnošću, broj pripadnika četničkoga pokreta od osobite je važnosti za našu historiografiju. Fiksiranjem broja Srba koji su sudjelovali u četničkim formacijama, uz paralelno utvrđivanje broja Hrvata u ustaškom pokretu, pokazalo bi se da je profašističko ili antifašističko opredjeljivanje u toku II svjetskog rata bilo uvjetovano brojnim složenim okolnostima i faktorima, kakvi su: stranačkopolitička i klasna pripadnost i zainteresiranost; zaostalost i zavedenost jednog dijela svakog pojedinog naroda, a razvijena politička i kulturna svijest drugoga dijela; politika okupatora; teror ustaša; politički ciljevi predstavnika buržoaskih stranaka; utjecaj političke izbjegličke jugoslavenske vlade itd.

Ustanovljivanjem tih brojčanih odnosa i spomenutih faktora znatno bi se pridonijelo konkretnom pobijanju šovinističkih teza da su svi Srbi četnici a svi Hrvati ustaše.

To su bitni zadaci naše suvremene historijske znanosti, kojima bi trebalo posvetiti odgovarajuću pažnju i pri obradi četničke problematike.

Na osnovi štampanih dokumenata, pristupačnih pisanih izvora i dosadašnje literature ti su se brojčani podaci mogli utvrditi mnogo potpunije.

2. Autor je nedovoljno pažnje posvetio i istraživanju i utvrđivanju socijalnog sastava četništva. Na nekim mjestima svoje radnje on samo nabraja da su četnicima pristupili državni činovnici, seoske gazde, trgovci, bivši žandari, financi, neki popovi itd. U kolikom omjeru su pripadnici pojedinih društvenih slojeva sudjelovali u četničkom pokretu, iz kojih motiva su mu različite socijalne kategorije prišle, koji slojevi su mu ostali do kraja privrženi a koji su otpali, iz kojih razloga — o svemu tome radnja ne daje stvarnih podataka ni objašnjenja.

Takva analiza socijalnog sastava bila bi neophodna ne samo za bolje upoznavanje karaktera četničkoga pokreta nego bi istraživačima sličnih prookupatorskih organizacija (ustaša, bjelogardijaca i dr.) poslužila za povlačenje analogije među njima, za utvrđivanje i objašnjenje zajedničkih i posebnih osobina u njima.

I takva analiza mogla se izvršiti na bazi pristupačnih izvora i literature.

3. Autor je propustio da sistematski iznese učešće i utjecaj starih, predratnih čet-

nika u pokretanju, usmjeravanju i rukovođenju četničkih organizacija u Hrvatskoj u god. 1941—1942. U radnji se samo uzgred spominje da su neki od četničkih vođa bili stari četnici. Tako se na str. 34. za popa Momčila Đujića konstatira između ostalog: »Đujić je pre rata, pored sveštеničke dužnosti, bio predsednik četničkog udruženja u Strmici, a politički je delovao na liniji okupljanja Srba 'pod jakom srpskom pravoslavnom crkvom'.« — Slični dragocjeni podaci daju se i o Iliji Birčaninu (str. 80), a na str. 91. spominje se djelatnost »sekretara predratnog četničkog udruženja u Karlovcu«.

Temeljitijim istraživanjem porijekla četničkih vođa u Hrvatskoj, utvrđivanjem uloge starih četnika i, u vezi s time, odnosa između domaćih učesnika pokreta i onih koji su u Hrvatsku došli iz drugih južnoslavenskih zemalja — moglo bi se ustanoviti u kolikoj je mjeri četništvo u Hrvatskoj bilo samo nastavljanje predratne četničke organizacije, nošeno starim četnicima, a ukoliko je sadržavalo novih idejno-političkih i subjektivnih elemenata, nastalih u Hrvatskoj pod uvjetima II svjetskog rata.

4. Bez potrebne temeljite obrade ostali su i različiti oblici četničke aktivnosti u Hrvatskoj:

a) Agitacija, parole i ostala sredstva pridobivanja; objašnjenje zašto su i kojim načinima i sredstvima postizani privremeni četnički uspjesi; kako su i dokle djelovale pojedine parole, a kada su i zašto izgubile svaku efikasnost.

b) Uloga prisilne mobilizacije srpskih seljaka koju četnici provode uz pomoć okupatora; držanje tako mobiliziranih seljaka; istovetnost njihova ponašanja s držanjem prisilno mobiliziranih hrvatskih seljaka u domobransku vojsku.

c) Četnička nasilja i pokolji vršeni nad nenaoružanim hrvatskim i muslimanskim stanovništvom jedva se i spominju u toj radnji. (Te pojave autor se uzgred i sasvim površno, svega s nekoliko rečenica, dotiče samo na nekim mjestima svoje radnje, — vidi, na primjer, str. 33, 59, 130). To četničko krvološtvo je, međutim, bilo od dalekosežnih posljedica u dva pravca.

Na jednoj strani: četničke zločinačke nasrtaje na mirna hrvatska i muslimanska sela i masovne pokolje nenaoružanih seljaka, žena i djece — ustaše su nastojali iskoristiti kako bi dotad neutralne i antiokupatorski i protuustaški raspoložene hrvatske i muslimanske krajeve mobilizirali na stranu NDH i da bi ih naveli da od njih prime oružje u cilju spasavanja vlastitih života, ugroženih četničkim akcijama.

Na drugoj strani, takvi postupci četnika mobilizatorski su djelovali i u suprotnom smjeru, izazivajući masovno pristupanje hrvatskih seljaka partizanskim odredima u cilju zaštite od četničkih napadaja.

U dosadašnjoj literaturi, u svjedočanstvima učesnika i u pristupačnoj arhivskoj građi sadržani su brojni podaci i činjenice na osnovi kojih se mogla pa i morala ova vrsta četničke djelatnosti svestranije i iscrpnije obraditi.

d) Autor nije iskoristio sve postojeće istraživalačke mogućnosti ni u izlaganju povezanosti četnika u Hrvatskoj sa centrom Draže Mihailovića, s londonskom emigrantskom vladom i sa četnicima u Bosni i Hercegovini. Zato su i pitanja s područja tih odnosa ostala nerasvijetljena i nedovoljno prikazana.

e) Iz istih razloga autor nije uspio sistematski obraditi i veoma zanimljivu problematiku razvoja četničkih odnosa prema ustašama i prema organima kvislinške NDH.

f) Na str. 134. autor spominje da su se u redovima četnika nalazili i neki malobrojni Hrvati. U vezi s tim trebalo bi temeljito istražiti uzroke pojavi zbog kojih se neki Hrvati opredjeljuju za četnički pokret, kao i motive zbog kojih se neki Srbi stavljaju u službu ustaške NDH.

Drugoj grupi nedovoljno obrađenih i nerasčišćenih problema pripadaju pitanja

koja se odnose na držanje Komunističke partije, odnosno partizanskih odreda i NOP-a prema četnicima.

1. Borba NOP-a protiv četnika na idejno-političkom i vojnom planu:

a) Sredstva koja je KP upotrijebila da suzbija velikosrpski četnički šovinizam i sprečava bratoubilački rat; fiksiranje i objašnjenje privremenih neuspjeha i trajnih krupnih rezultata te borbe.

b) Uloga hrvatskih komunista u požrtvovnoj obrani progonjenog i ugroženog srpskog naroda.

c) Značenje učešća srpskih komunista u zaštićivanju hrvatskog i muslimanskog stanovništva od četničkog pokolja.

2. Uloga Komunističke partije u organiziranju srpskih odbjeglih masa za pružanje oružanoga otpora protiv okupatora i ustaša.

Činjenica da od ustaničke aktivnosti tih izbjeglih seljačkih masa nije bilo ništa ondje gdje KP nije bila dovoljno jaka da ih organizira i povede u oslobodilačku borbu — samo je donekle uočena u toj radnji, u kojoj se, među ostalim, govori na str. 29. ovo: »Na područjima gde su organizacije KP bile brojnije, s izgrađenijim kadrovima ili pak odlučnijim i upornijim u sprovođenju politike KP, zaokret masa na stranu KP i za oružanu borbu bio je odlučniji, borba protiv tendencije kolebanja, straha, sklonosti emigriranju, selidbi i slično, lakše i uspješnije i organizovanije su i na široj osnovi vršene pripreme za ustanak. U selima gde nije bilo komunista ili su se teško afirmisali, ili su pak postojali ali bez veza i određenih direktiva, demokratski i patriotski orijentisani elementi nisu mogli učiniti mnogo jer su većinom i sami bili bez određene orijentacije. Otuda je u nekim selima dolazilo do pojava predaje oružja, vraćanja kući, prijavljivanja za pokrštavanje, orijentacija na emigriranje, odazivanje na pozive za regrutaciju, prisilne radove, selidbu itd., što je, u celini, u masu unosilo snažnije elemente dezorganizovanosti, osećanja napuštenosti, besperspektivnosti, demoralizacije i apatičnosti. To je jedan od glavnih razloga neravnomernosti u podizanju ustanka ne samo u okvirima cele Hrvatske, već i u granicama pokrajina, pa čak i srezova. Tih pojava bilo je i u Baniji i na Kordunu, a najviše ih je bilo u Lici.«

Toj pojavi, koja je bila od presudne važnosti za razvoj i usmjeravanje ustaničkog pokreta u srpskim krajevima Hrvatske trebalo bi posvetiti mnogo veću pažnju. Tu ulogu KP bilo je neophodno obraditi u ovoj radnji mnogo temeljitije i argumentiranije, to više što je jedna od glavnih njenih posljedica bila sprečavanje priliva srpskih seljačkih masa u četnike. Time bi se utvrdilo veliko značenje organiziranog partizanskog rata i političkog programa NOP-a pod vodstvom KPJ i revolucije za razvoj oslobodilačke borbe uopće, a napose za dalje držanje srpskih ustaničkih masa, koje su se pod utjecajem Partije sistematski i s velikim uspjehom svrstavale u redove NOP-a, tako da su se samo ondje gdje nije bilo utjecaja KP djelomično priklonile četničkom pokretu.

Uz spomenute propuste i nedostatke ova radnja sadrži i neke izričite netačnosti, šablonska površna uopćavanja, neargumentirane generalizacije i ponavljanje uobičajenih krivih ocjena i zaključaka.

Navest ćemo samo nekoliko primjera takvih netačnih tvrdnja i shematskih, neodrživih generaliziranja.

»Uoči sporazuma Cvetković—Maček, naročito posle njega, srpska buržoazija u Hrvatskoj izvršila je jači zaokret u politici zaštite klasnih i nacionalnih interesa. Suočena s ubrzanim procesom raspadanja građanskih stranaka, sa sve većim porastom uticaja KP na srpske mase i njihovim sve energičnijim zahtevanjem za demokratizaciju zemlje, te isključivanjem srpske buržoazije iz vođenja politike u Hrvatskoj i gotovošću vladajućih vrhova u Beogradu da se s hrvatskom buržoazijom sporazumeju bez posrednika, srpska buržoazija u Hrvatskoj čvršće se orijentiše na politiku usmeravanja srpskih masa na isključivo nacionalnu osnovu. Taj kurs trebalo je da joj omogući

samostalno istupanje u rešavanju hrvatskog pitanja, kako u odnosu na hrvatsku tako i srpsku buržoaziju, nadajući se da će njena pomoć i učešće kad-tad biti potrebni politici ove poslednje. Time je pojačan, i kurs oslanjanja na međunarodnu buržoaziju, posebno italijansku« (str. 6).

Autor »srpsku buržoaziju u Hrvatskoj« uoči sporazuma i poslije njega tretira kao jednu kompaktnu, homogenu cjelinu, koja ima jedinstvena politička shvaćanja i vodi jednu jedinstvenu politiku. U stvari srpska buržoazija u Hrvatskoj nije u to vrijeme politički jedinstvena. Jedan njen dobar dio okupljen je u Samostalnodemokratskoj stranci koja je u koaliciji sa HSS-om; drugi dio je u sklopu JRZ-e ili pristaje uz neke druge srpske političke stranke.

Na osnovi autorove tvrdnje da se uoči sporazuma i, naročito poslije njega, srpska buržoazija u Hrvatskoj preorijentirala na politiku zaštite klasnih i nacionalnih interesa mora se izvesti zaključak da su sporazumom postali ugroženi s jedne strane buržoaski klasni, a s druge srpski nacionalni interesi u Hrvatskoj. Činjenica je, međutim, da sporazumom stvorena Banovina Hrvatska ničim nije dovodila u pitanje klasne pozicije buržoazije i da se za sve vrijeme trajanja Banovine nije poduzimalo ništa da bi se srušila bilo hrvatska bilo srpska buržoazija kao vladajuća klasa. Glavna srpska stranka u Hrvatskoj, SDS, učestvuje i odobrava sporazum i sudjeluje u vlasti Banovine Hrvatske.

Ugroženost buržoazije i postojećeg kapitalističkog pokreta postojala je samo u onim lažnim izvještajima agenata Centralnog presbiroa koji su u cilju povratka centralističko-hegemonističkog sistema i ukidanja Banovine Hrvatske nastojali da je kompromitiraju tvrdnjama kako su u njoj, tobože, došli do znatnog utjecaja komunistički elementi.

S druge strane, i pravilno shvaćenim interesima srpskog naroda odgovaralo je da se pokuša stvoriti sporazum s Hrvatima i da se ma i djelomično zadovolje opravdani zahtjevi hrvatskog naroda u pravcu nacionalne ravnopravnosti i slobode. Takvo shvaćanje je prevladavalo naročito kod onog dijela srpskog naroda u Hrvatskoj koji je bio organiziran u Samostalnodemokratskoj stranci ili se nalazio pod njenim utjecajem. Sporazum Cvetković—Maček, koji je značio sasvim nedostatno, polovično rješenje hrvatskog pitanja, nije dakle dovodio u opasnost srpske nacionalne interese, nego je njime bilo ugroženo dalje održavanje velikosrpskog, centralističko-hegemonističkog vladavinskog sistema.

Ne odgovara činjeničnom stanju ni tvrdnja da je poslije sporazuma srpska buržoazija u Hrvatskoj bila »suočena... s isključivanjem srpske buržoazije iz vođenja politike u Hrvatskoj«. Toj srpskoj buržoaziji okupljenoj najvećim dijelom u dvije vladine stranke (u Samostalnodemokratskoj stranci i u Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici) bila je nakon sporazuma osigurana u Banovini Hrvatskoj stranačkopolitička djelatnost, o čemu svjedoče brojni novinski izvještaji o održavanju zborova tih stranaka, od kojih je JRZ vodila čisto srpsku politiku u Banovini.

Isto je tako neargumentirana i autorova teza da je poslije sporazuma »pojačan i kurs oslanjanja« srpske buržoazije u Hrvatskoj »na međunarodnu buržoaziju, posebno talijansku«. Do te pojave doći će tek poslije okupacije.

Na str. 135. autor između ostaloga tvrdi: »Tražeći izlazak iz situacije, karakteristične po rešenosti KP da se nastavi s otporom okupatoru, s jedne, i smrtnoj opasnosti od hrvatske buržoazije za Srbe u celini, s druge strane, u alternativi neminovne suradnje s KP i revolucionarnim pokretom ili s okupatorom, srpska buržoazija u Hrvatskoj odlučila se na posljednje.«

Srbi se nisu našli u smrtnoj opasnosti od hrvatske buržoazije, nego od ustaša, a ustaštvo nije bilo identično s hrvatskom buržoazijom, koja ne samo da nije bila tvorac i nosilac ustaškog pokreta nego nije značila nijednu od osnovnih podloga i podrška ustaškom režimu. Ustaše je sačinjavala ma-

lobrojna grupa emigranata, kojoj su, pošto ju je okupator doveo iz inozemstva na vlast, prišli frankovci, deklasirani bivši hrvatski oficiri (koji su pod Jugoslavijom bili otpušteni iz službe ili degradirani), činovnici, brojčano neznatan klerofašistički i šovinistički orijentiran dio hrvatske buržoazije, a u najvećem broju različiti ološ, kriminalni tipovi, pljačkaši i sl.

Osim navedene dvije alternative: aktivno sudjelovati ili na strani NOP-a i KP, ili na strani okupatora — za srpsku je buržoaziju postojala još i mogućnost pasivnog držanja, politike »čekanja i gledanja« uz očekivanje da se na velikim frontama pobjedom antifašističkih saveznika, riješi budućnost Jugoslavije.

Srpska buržoazija kao cjelina nije se odlučila za okupatora: pripadnika i srpske i hrvatske građanske klase i bivših građanskih političara i Srba i Hrvata bilo je i u NOP-u, a jedan dio tih buržoazija zauzimao je pasivno, »anglofilsko« stajalište iščekivanja.

Autor tvrdi kako su od udruženja četnika — koje se u Hrvatskoj stvaralo »poslе prvog svetskog rata, naročito u vremenu od 1921. do 1925. godine« — »vremenom otpali i Srbi demokratske i jugoslavenske orijentacije« (str. 5).

Oni Srbi koji su u pravom smislu tih riječi bili demokratski i jugoslavenski orijentirani nisu mogli s vremenom otpasti od četničkog udruženja jer mu nisu mogli ni pripadati, budući da je to udruženje od samog svog nastanka u Hrvatskoj (od god. 1921) bilo otvoreno i izričito antidemokratsko i antijugoslavensko. Pripadnici četničkog udruženja u razdoblju od 1921. naovamo bili su i u Hrvatskoj i u ostalim zemljama Jugoslavije samo oni Srbi koji su ujedno bili i pristaše nasilničkog, centralističko-hegemonističkog, velikosrpskog vladavinskog sistema.

Neprecizna je pa i netačna i ova autorova formulacija: »Udruženja četnika, iako snabdevena intenzivnom propagandom i oslanjajući se na najosetljivije tradicije srpskog naroda, nisu uhvatila korena u masama« (str. 5).

Četništvo nije bilo izraz tradicija srpskog naroda, nego jedna od manifestacija tradicionalne osvajačke politike srbijanske vladajuće buržoazije koja je iz kraljevine Srbije ubacivala u Makedoniju terorističke komitske čete radi pripremanja njenog podvrgavanja Srbiji.

U najvećem dijelu te radnje o četnicima u Hrvatskoj raspravlja se o nacionalnim odnosima između Hrvata i Srba. Kad se piše o tako osjetljivoj materiji, onda svaka tvrdnja mora biti precizno formulirana, zasnovana na svestrano, temeljito i minuciozno provjerenim i utvrđenim historijskim činjenicama.

Fiksiranje historijske istine o tim odnosima ni u kom slučaju ne smije biti nekritičko preuzimanje i ponavljanje uobičajenih jednostranih, pristranih, naučno nefundiranih pogleda i shvaćanja — bez obzira na to od koga takva shvaćanja potječu, kao i na to što su se ona dugotrajnim ponavljanjem nametnula dobrom dijelu naše javnosti kao općeprihvaćena i tačna.

Jednostrani, tendenciozni sudovi o razvoju hrvatsko-srpskih nacionalnih odnosa u tako kritičnim periodima kao što su kraj monarhističke Jugoslavije, njen aprilski slom i godine 1941. i 1942 — mogu se i moraju objasniti onim nezdravim stanjem koje je prouzrokovao centralističko-hegemonistički vladavinski sistem; provodeći nacionalno ugnjetavanje i obespravljivanje, taj je sistem stvarno više od dvadeset godina pogodno tlo za neminovno razbuktavanje šovinizma i nacionalističke mržnje. Utjecaj tih zatrovanih međunacionalnih odnosa iz prošlosti mora se sasvim eliminirati u naučnoj obradi nacionalnog problema iz današnje dvadesetogodišnje retrospektive.

Autor se, međutim, ne odnosi kritički prema tom rasprostranjenom »općem mišljenju«, koje se kao negativno i veoma štetno nasljeđe prošlosti javlja u brojnim publicističkim pa i u tobože historijsko-

naučnim radovima čak i nekih današnjih pisaca.

Takvo nekritičko preuzimanje i podržavanje ranijih pogrešnih i nenaučnih stavova i mišljenja, po kojima je jedan dio naših naroda bio više nacionalno svjestan, slobodarski i državotvorniji, a drugi, imao te odlike u manjoj mjeri ili ih gotovo nije ni imao, ne mogu dovesti do objektivnih naučnih rezultata o držanju pojedinih naših naroda u aprilskim događajima 1941. godine. Zbog toga je potrebno da historiografija NOB-a težište svog istraživanja usmjeri na ispitivanje uzroka koji su doveli do tako brzog sloma Jugoslavije i držanja naših naroda u tim događajima.

Evo nekoliko primjera:

»Proces intenzivne političke i kulturne aktivnosti za demokratizaciju zemlje, koji je uoči i prvih dana rata zahvatio široke slojeve srpskih masa dobio je i kvantitativno i kvalitativno određeniju sadržinu. Događaji od 27. marta, mobilizacija i prvi dani rata zatalasali su gotovo ceo srpski narod. Raspoloženje za odbranu zemlje, revolucionisano nadom u bolje dane, dominiralo je celokupnim životom. Pozivi za vojsku i mobilizacija materijalnih dobara naišli su na široki odaziv. Nije bilo ni dezerterstva ni defetizma. Inteligencija, radnici i seljaci, naročito omladina, masovno su se javljali u dobrovoljačke jedinice. Jasno uočavanje opasnosti napada, nužnost zajedničkog života s Hrvatima, osećanje lične i ekonomske sigurnosti i bolji izgledi za narodno jedinstvo, učvrstili su više no ikada uverenje srpskih masa da je odbrana Jugoslavije, bez obzira na njene slabosti, nužna« (str. 7).

»Dok je orijentacija srpskih masa na odbranu bila jasna, stav hrvatskih masa je dobrim delom zavisio od odluka rukovodstva HSS... Ali, ako prividna neodlučnost vodstva HSS nije bitnije uticala u prvim danima mobilizacije, javno zauzimanje defetističkog stava prvih dana rata odrazilo se i na deo masa... vodstvo HSS razvilo je vrlo snažnu defetističku propagandu da bi pasiviziralo hrvatske mase i ubrzavalo kapitulaciju. Koristeći pre svega stav rukovodstva HSS, frankovci i ustaše svim snagama koriste momenat za stvaranje samostalne Hrvatske. Deo vojnih obveznika i odreda Hrvatske seljačke zaštite umesto odlaska u vojsku, sklanjao se u šume i po negde obrazovao tzv. zeleni kadar. Time je odbrana zemlje dovedena u vrlo težak položaj, tim teži što ni državna, vojna i politička rukovodstva nisu bila voljna, a ni spobna, da, oslanjajući se na široki pokret srpskih i snažne težnje za borbu kod hrvatskih masa, preduzmu energične mere protiv destruktivnih elemenata i organizuju masovni otpor protiv agresora. S prvim prodorima nemačkih trupa i, s tim u vezi, proglasom o osnivanju Nezavisne Države Hrvatske, odgovorna vojna i civilna rukovodstva kapitulirala su na gotovo celoj teritoriji Hrvatske i ne sukobivši se s neprijateljem niti ozbiljnije pokušavši da u začetku uguše mestimične pobune frankovaca i ustaša« (str. 8).

»... Neočekivano brzom kapitulacijom vojske na području Sušak—Senj—Otočac, Sušak—Ogulin—Karlovac, i vestima o rasPadu vojske i u Bosni, razočaranje je naraslo do sveopšteg« (str. 10).

»... Srpski narod gotovo u celini tih dana postavlja kao jedini i osnovni cilj odbranu zemlje od fašističkih agresora i likvidaciju onih elemenata koji ta nastojanja razbijaju. Slična nastojanja pokazale su i hrvatske mase, samostalno ili u zajednici sa Srbima, naročito u Hrvatskom primorju i Dalmaciji. Mada po idejnim stremljenjima neujednačene, delimično i oprečne, sastavljene od najrevolucionarnije do čisto patriotski raspoloženih, te snage nisu učinile ni jedan korak više no što su zahtevali interesi odbrane. Upravo to je najviše i smetalo hrvatskoj buržoaziji. Zato ona i izbacuje parolu o opasnosti od četnika, poistovetujući ih sa Srbima u celini. Iako četničkih ispada vrednih pažnje nije bilo, hrvatskoj buržoaziji bila je potrebna propaganda o četničkoj opasnosti, o zločinima koje četnici vrše nad Hrvatima, o osvetničkoj prirodi Srba i slično, da bi odvojila hrvat-

ske mase *i* povela ih u borbu protiv Srba, odvlačeći ih tako od osnovne težnje — odbrane nezavisnosti i borbe za slobodu. Ako je ta pojačana šovinistička propaganda i imala izvesnog uspeha kod jednog dela hrvatskih masa, u srpskom narodu je dovela do gubitka i poslednjih simpatija prema hrvatskoj buržoaziji« (str. 11).

Na str. 12. Stanisavljević ovako ocjenjuje držanje hrvatskih masa prema NDH:

»... Znatan deo hrvatskih masa bio je sklon da proglašenje NDH prihvati kao ostvarenje svojih nacionalnih težnji. Izložene dugogodišnjem uticaju HSS i snažnoj šovinističko-separatističkoj i defetističkoj propagandi, s teškim sećanjem na dane života u Jugoslaviji, te mase, u većini seljačke, videle su u stvaranju NDH prekid ratnih teškoća, slobodniji nacionalni razvitak, miran život i bolju perspektivu u borbi za poboljšanje ekonomskog položaja...«.

Znatan dio hrvatskih masa *nije* bio sklon da proglašenje NDH prihvati kao ostvarenje svojih nacionalnih težnji. »Te mase, u većini seljačke«, baš zato što su bile seljačke nisu mogle u isto vrijeme biti podložne »snažnoj šovinističko-separatističkoj... propagandi« koju vrši frankovačko-ustaška, antiseljačka politička formacija.

Te, u većini seljačke mase, baš zato što su travnja 1941. raspolagale dugogodišnjim iskustvom fašističke vladavine u Kraljevini Jugoslaviji pod šestojanuarskom diktaturom na jednoj, i što su bile upoznate s hitlerovačkom vladavinom u dotad okupiranim zemljama (Poljskoj, Čehoslovačkoj i dr.) na drugoj strani, *nisu* mogle vidjeti u stvaranju NDH »slobodniji nacionalni razvitak, miran život i bolju perspektivu u borbi za poboljšanje ekonomskog položaja«.

Na str. 13. autor među ostalim piše: »U Hrvatskom primorju, većem delu Gorskog Kotara i u Dalmaciji s otocima, s izuzetkom delova oko Sinja, Metkovića i Imotskog, gotovo celo stanovništvo bilo je protiv okupacije i protiv NDH«. Tako stilizirana konstatacija nužno nameće zaključak da je hrvatsko stanovništvo u svim ostalim područjima Hrvatske bilo *za* okupaciju i *za* NDH. Mjesto takve neprecizno formulirane tvrdnje trebalo je konkretno utvrditi držanje stanovništva u područjima izvan Gorskog kotara i Dalmacije.

Na str. 135. autor među ostalim tvrdi da »su se srpske mase pokrenule u ustanak u celini«.

Srpske mase u Hrvatskoj su upočetku jednim dijelom bile za pokornost prema novoj okupatorsko-ustaškoj vlasti, ali je kasnije i taj dio odbjegao pred ustaškim terorom da bi spasio goli život, — a u ustanak se srpsko pučanstvo organizirano pokrenulo pod idejno-političkim i vojnim vodstvom KP. Gdje taj utjecaj nije bio trajan i jak, nastajalo je kolebanje, pasiviziranje i osipanje, ili pribjegavanje zaštiti okupatora i mirenje s ustašama i vlastima NDH.

Na str. 42. autor prikazuje kao pozitivan ovakav razvoj događaja: »Tako je ustanak, iako neujednačeno i s izvesnim zakašnjenjima, zahvatio gotovo celu Liku i masovnim učešćem ostvareno je jedinstvo srpskog naroda u borbi protiv ustaša...«.

Isticanje tog jedinstva samo srpskog naroda u Hrvatskoj u borbi protiv ustaša u osnovi je krivo. To srpsko jedinstvo protiv ustaša imalo je negativnu tendenciju izazivanja borbe svih Srba protiv svih Hrvata, a istovremeno i izbjegavanje srpskih odbjeglih masa da se bore protiv okupatora. Za uspješan razvoj NOP-a u Hrvatskoj jedino pozitivno bilo je stvaranje jedinstva srpskog i hrvatskog naroda u borbi prije svega protiv okupatora i protiv svih njegovih kvislinških slugu, i četničko-srpskih i ustaško-hrvatskih.

Jedan od glavnih i prvih zadataka narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj baš je i bio u tome da se po svaku cijenu izbjegne pretvaranje ustanka u isključivo i čisto *srpsku stvar*,[10] jer bi takav razvojni pravac

[10] Isporedi Referat Vladimira Bakarića na II kongresu KPH. Autor pri donošenju svoje, naprijed navedene krive ocjene o značenju jedinstva srpskog naroda u borbi protiv ustaša

morao štetno djelovati na opću borbu svih porobljenih južnoslavenskih naroda protiv svih okupatora i njihovih najamnika, u cilju ostvarenja nove federativne Jugoslavije kao zajednice ravnopravnih naroda.

Spomenute i druge slabe strane i negativnosti ove radnje posljedica su nekih nepravilnosti autorova metodskog postupka pri obradi zadane problematike.

Izdvajanje jednog detalja iz većeg historijskog zbivanja, i posebna obrada takvog detalja (u ovoj radnji prikazuje se uloga četnika samo u Hrvatskoj i samo u godini 1941/42) može imati smisla i opravdanja samo uz uvjet da se taj detalj istraži temeljito i potpuno, što znači u sklopu kompleksnog povijesnog razvitka i sveobuhvatnog istraživanja uzroka pojedinih pojava.

Do mnogih nerazjašnjenih i neriješenih problema u toj radnji došlo je zbog toga što autor nije svestrano proučio i temeljito iskoristio ni postojeću literaturu[11], ni štampane izvore[12], ni dotad objavljene dokumente[13], ni pristupačnu pisanu dokumentarnu građu pohranjenu u arhivima.[14]

Uz tako nedostatno i površno upotrijebljenu literaturu i dokumentarnu građu autor se ne odnosi dovoljno kritički prema nekim djelima i izvorima, pa tako neke svoje zaključke zasniva na problematičnoj, uglavnom pristranoj nenaučnoj literaturi,[15] i na nekim jednostranim, neargumentiranim i neprovjerenim izjavama pojedinaca.[16]

Krive ocjene i netačni sudovi, sadržani u toj radnji, nastali su zbog toga što autor čak ni neka najosjetljivija pitanja (uzroci propasti stare Jugoslavije; držanje Hrvata prema okupatoru i ustašama, na jednoj, a prema oslobodilačkom pokretu, na drugoj strani; hrvatsko-srpske nacionalne suprotnosti i sukobi — i sl.) — nije obradio na osnovi vlastitog istraživalačkog rada, minucioznog provjeravanja i utvrđivanja historijskih činjenica, nego je nekritički preuzeo i ponovio neka neargumentirana, šablonska, a često i krajnje pristrana shvaćanja i parole o tim problemima.

Zbog svega toga problematika uloge četništva u Hrvatskoj u godini 1941. i 1942. ostala je neriješena i poslije ove Stanisavljevićeve radnje, i pored toga što neki njeni dijelovi sadrže korisne i dobre podatke i pravilno postavljanje i razjašnjenje jednog manjeg broja problema.

---

nije uvažio moguće negativne posljedice takvog jedinstva, premda mu je Bakarićeva analiza bila poznata (vidi bilješku broj 85 na str. 45. Stanisavljevićeve radnje).

[11] Autor uopće nije upotrijebio: radove Rodoljuba Čolakovića koji sadrže veoma dragocjene podatke i svjedočanstva o držanju četnika uopće, a onih u Bosni (koja se 1941/42 nalazila u sklopu NDH) napose; Zbornik radova i dokumentarnog materijala objavljen pod naslovom *Četrdeset prva. Ustanak naroda Jugoslavije*, Beograd 1961; *Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, Beograd 1961 (dijelovi koji se odnose na četničku problematiku); druge monografije i zbornike u kojima se obrađuje i razdoblje iz god. 1941/42, a koji su objavljeni prije Stanisavljevićeve radnje.

[12] Autor nije upotrijebio ni našu ni neprijateljsku suvremenu štampu (listove NOP-a i ustaško-četničke publikacije koje su izlazile 1941/42).

[13] Sasvim nedovoljno su iskorišćeni spisi objavljeni u *Zborniku dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, knjiga 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 i 10, koji sadrže dokumentarnu građu o borbama u Hrvatskoj godine 1941. i 1942. Svih deset knjiga petoga toma objavljeno je od 1952. do 1954.

[14] Nije svestrano istražena i upotrijebljena, na primjer, ni sva pristupačna arhivska građa koja se odnosi na djelatnost četnika u Hrvatskoj 1941/42, a nalazi se u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu.

[15] Vidi, na primjer, bilješku broj 16 i 17 na str. 14.

[16] Vidi, među ostalima, bilješku broj 1 na str. 7, ili broj 18 na str. 14, itd.

II

Cvjetko Tomljanović: »Narodnooslobodilački pokret i problem oružanog četništva u Slavoniji«.

Zbornik Historijskog instituta Slavonije, knjiga 2. Slav. Brod 1964. str. 5—20.

Naprijed prikazana radnja Stanisavljevića o četničkom pokretu u Hrvatskoj 1941/42. govori veoma malo o problemu četništva u Slavoniji u to doba, premda je Slavonija sastavni dio Hrvatske, pa je prema tome razmatranje četničkog pitanja na njenom teritoriju trebalo da bude obuhvaćeno Stanisavljevićevom temom.

Objavljivanje Tomljanovićeva članka bilo bi opravdano da se time popunila ona praznina koja je na tom području naše historiografije ostala i poslije Stanisavljevićeve rasprave.

Ali Tomljanovićev članak — u kojem je navedeno sve ono što je Stanisavljević veoma oskudno (u dva-tri pasusa svoje radnje) iznio o četnicima u Slavoniji[17] — ne donosi ni nove značajne historijske činjenice, ni vlastite analize i objašnjenja problema o kojem piše.

U članku se uglavnom ponavlja općepoznata tvrdnja da u ovom dijelu Hrvatske nije bilo četničke aktivnosti. Ako je tome tako, onda bi radnja koja raspravlja o problemu četništva u Slavoniji morala dati historijsko objašnjenje zašto se tu četnički pokret nije mogao razviti, pa isporediti slučaj Slavonije s analognim pojavama u drugim područjima NDH-a, u Srijemu, na primjer.

Umjesto toga u članku se iznose pretežno nevažni podaci i nebitni detalji o općoj historiji oslobodilačke borbe u Slavoniji, koji nisu konkretno povezani sa četništvom.

Ali ni autorovo izlaganje tog općenitog razvoja NOB-a u Slavoniji ne sadrži one specifične pojave i okolnosti koje su naročito karakteristične za ovaj dio Hrvatske, a koje su u dosadašnjoj našoj historiografiji ostale neobrađene. Među tim specifičnostima naročito su značajne ove činjenice: 1. da su u Slavoniji ustaška nasilja počela masovnim zvjerskim progonima sveg slobodarskog, antifašističkog pučanstva bez obzira na nacionalnu pripadnost; 2. da je u Slavoniji od samog izbijanja ustanka učešće hrvatskih boraca bilo od presudne važnosti; 3. da je aktivnost partijskog *Ilegalnog vojnog Komiteta u požeškoj kasarni* bila od znatnog utjecaja na pridobivanje dijelova kvislinških vojnih formacija za NOB.

Na osnovi pristupačnog arhivskog materijala i drugih svjedočanstva te su se specifične pojave mogle dobro izložiti, ali u tom članku njihovoj obradi nije posvećena odgovarajuća pažnja, a neke od njih nisu ni spomenute.

Pišući svoj članak autor nije uzeo u obzir ni neke najbitnije arhivske fondove koji sadrže dokumentarnu građu o spomenutoj i ostaloj problematici, koja se u članku obrađuje. Ograničavajući se uglavnom na pisane izvore koji su pohranjeni u Arhivu brodskog Instituta, autor, na primjer, nije uopće konzultirao dokumentarni materijal pohranjen u Arhivu Instituta za historiju radničkoga pokreta u Zagrebu, koji je od osobite važnosti za historiju NOP-a u Slavoniji.

Autor je, nadalje, u sasvim nedovoljnoj mjeri konzultirao i štampane izvore i literaturu koja sadrži podatke i svjedočanstva o Slavoniji u razdoblju 1941—1945. A i ondje gdje se poziva na neke radove nije

[17] Isporedi str. 120. i 121. Stanisavljevićeve, i str. 12. Tomljanovićeve radnje.

uspio da za svoj članak pravilno iskoristi ono što je u takvom radu bitno.[18]

Zasnovano na jednostranoj upotrebi izvora i literature, autorovo izlaganje nosi na sebi obilježje jednostranosti, pa i pristranosti. Kod njega su, na jednoj strani, bitni, specifični momenti ostali neobrađeni, pa i nespomenuti, a na drugoj su nevažni, sitni detalji predimenzionirani.

Za autorov metodski postupak karakteristično je među ostalim i to da njegove tvrdnje veoma često nemaju podloge u izvorima na koje se u bilješkama poziva da bi dokazao tačnost svojih teza.[19]

[18] Isporedi, na primjer, način na koji je autor upotrijebio radnju D. Čalića: »Značaj partijskog savjetovanja Slavonije (25—27 XII 1942) za razvoj NOP u Slavoniji«. *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*. 1. Slav. Brod 1963, str. 77—97.

[19] Isporedi, primjera radi, tekst na str. 13. s bilješkom broj 45, koja se odnosi na taj tekst.

Članak sadrži i neke izričito netačne tvrdnje, kakva je na primjer ova: »Četnici su nacionalistička organizacija koja je osnovana 1902 g. u Beogradu za borbu protiv Turaka. Sve do prvog svjetskog rata oni predstavljaju progresivne snage srpskog naroda u borbi za oslobođenje Srbije« (str. 5).

Četnici nisu ni u razdoblju »do prvog svjetskog rata predstavljali progresivne snage srpskog naroda u borbi za oslobođenje Srbije«. Četničko-komitska oružana aktivnost u to se doba uglavnom odvijala na području Makedonije, pa nije imala veze ni s progresivnim snagama srpskog naroda ni s oslobođenjem Srbije.

Tomljanovićev članak, objavljen na uvodnom mjestu *Zbornika Historijskog instituta Slavonije*, lišen je osnovnih elemenata neophodno potrebnih ne samo za naučnu nego i za svaku ozbiljniju stručnu obradu historijskih pojava i događaja.

FIKRETA BUTIĆ

Dva priloga o ustaškom pokretu i NDH

(D.Biber, Ustaše i Treći Reich, JIČ, 1964. br. 2, 37—56;
B. Krizman, Pavelićev dolazak u Zagreb 1941. godine.
Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 1963, br. 1, 133—223)

Znanstvenom istraživanju okupacionih i kvislinških režima u Jugoslaviji u razdoblju drugog svjetskog rata poklanja se u našoj historiografiji u posljednje vrijeme sve veća pažnja, što je i potpuno shvatljivo ako se ima na umu činjenica da se historijski razvoj uopće, pa tako i naša najnovija povijest, može u cjelini sagledati samo pravilnim uočavanjem svih njegovih osnovnih komponenata. Jedna je od tih komponenata ustaški pokret. Upravo zato se i nameće potreba proučavanja njegova podrijetla, socijalne strukture (nosilaca), razvoja i djelatnosti. Ako se tome doda i činjenica da se izvan Jugoslavije pridaje znatna pažnja obradi NDH, onda je zadaća ovog posla još opravdanija.

Kod nas se dosad uglavnom prilično pisalo o NDH, dakle o ustaškoj političkoj praksi, ali ipak još uvijek ne postoji cjelovitije djelo koje bi obuhvatilo djelovanje svih onih faktora koji su uvjetovali njeno četverogodišnje postojanje.[1]

Zadaća je ovog prikaza da se osvrne na dva najnovija prilloga o ustaškom pokretu.

1.

Ustaška aktivnost do 1941. nije bila predmet posebnog interesa u našoj historiografiji, nego se u nekim radovima općenitog karaktera tek uzgred dodirivala.[2]

Utoliko rad Dušana Bibera *Ustaše i Treći Reich*[3], privlači posebnu pažnju. Premda je on zamišljen kao »Prilog problematici jugoslovensko-nemačkih odnosa 1933-1939« te s tog aspekta autor uglavnom razmatra djelatnost ustaša, ipak se iz njega može uočiti jačina i karakter veza koje su oni imali s Njemačkom.

Najveća vrijednost Biberova rada je u tome što faktografski registrira sve važnije kontakte vođa ustaškog pokreta i nacističkih funkcionera, otkrivajući na taj način mnoge dosad nepoznate činjenice. Osim skromnom literaturom, autor se u prvom redu služio dokumentima političkih arhiva u Bonnu, nekim objavljenim njemačkim di-

[1] Ovdje treba istaći da se u okviru pripremа jugoslavenskih historičara za III kongres historičara pokreta otpora evropskih zemalja (Karlovy Vary, rujna 1963) pojavilo nekoliko priloga koji obrađuju kvislinške i okupacione režime u Jugoslaviji u toku drugog svjetskog rata i koji predstavljaju ozbiljan pokušaj da se ta problematika naučno obradi. Ovi su prilozi objavljeni u zborniku: *Les systemes d'occupation en Yougoslavie 1941—1945*. Beograd, 1963 (radovi T. Ferenca, F. Tuđmana, M. Apostolskog, A. Hristova, R. Terzioskog, D. Jauковića, D. Šepića, J. Marjanovića, J. Mirnića, Š. Vega).

[2] F. Tuđman, Uvod u historiju socijalističke Jugoslavije, *Forum*, 1963, 5; N. Milovanović, Od marseljskog atentata do Trojnog pakta, Zagreb, 1963.

[3] JIČ, 1964, br. 2, 37—56.

plomatskim dokumentima, gradom iz naših arhiva i štampom.

U njemačko-jugoslavenskim odnosima pitanje ustaša javlja se već prije stupanja Hitlera na vlast. Naime, Branko Jelić, jedan od ustaških prvaka, organizirao je u Berlinu ustaški propagandni centar, tako da je njemačko ministarstvo vanjskih poslova moralo zauzeti stav prema ustaškoj emigraciji. Njemačka vlada je do nacističkog preuzimanja vlasti bila voljna izaći u susret jugoslavenskoj vladi, ali je, nastalom promjenom, ustaška aktivnost postala još jača. Ustaška propaganda je najviše dolazila do izražaja preko novina *Croatia Press* i *Nezavisna hrvatska država*, koje je uređivao i izdavao sâm Jelić. Autor dalje iznosi pokušaje jugoslavenske vlade da spriječi dalju ustašku propagandu i nastojanje ustaša da je i dalje održavaju.

Za djelatnost Jelića zainteresirali su se osobito vojna obavještajna služba (Abwehr) i vanjskopolitički ured nacističke stranke, koji su često puta intervenirali u njegovu korist. Autor ističe da je pitanje daljeg rada ustaškog centra u Berlinu postalo naročito aktuelno nakon atentata u Marseillesu, kada su se u svjetskoj štampi pojavile vijesti o vezama ustaša s njemačkim ministarstvom vanjskih poslova te se aludiralo na vjerojatnost izvjesne uloge nacista u atentatu. Autor dalje ovo pitanje razmatra u vezi s njemačko-jugoslavenskim odnosima kad su nacisti nastojali ukloniti te sumnje. Tako je nacistička štampa objavila i službeni demanti ministarstva vanjskih poslova u kojemu se odbacuju bilo kakve veze s ustašama. U vezi s tim autor zaključuje da su poduzeti koraci od strane nacista bili, »po svemu sudeći, sračunati na umirivanje i zavaravanje svetske, a pogotovo jugoslovenske javnosti. Ekstradicija onih malobrojnih ustaša koji su se posle marseljskog atentata našli na domak nemačkih vlasti, mogla bi samo da kompromituje Treći Reich. Bilo bi svakako naivno očekivati da bi ustaše u tom slučaju sačuvale diskreciju o svojim vezama s nacističkim krugovima i raznim obaveštajnim službama. Ovo zataškavanje, međutim, ipak nije prouzrokovalo bilo kakve posledice u jugoslovensko-nemačkim odnosima« (str. 45—46).

U daljem prikazu Biber se letimično — u stvari koliko mu izvori dopuštaju — osvrće na pitanje ustaša u daljim njemačko-jugoslavenskim odnosima. Poslije marseljskog atentata jugoslavenska je vlada još više nastojala da onemogući dalji razvitak i djelatnost ustaške organizacije u Italiji i Njemačkoj. Dok je Beogradskim ugovorom (1937) s Italijom pitanje ustaša riješeno obavezom talijanske vlade da neće tolerirati ustašku aktivnost na svom teritoriju, jugoslavenska vlada u vezi s tim nije od Njemačke dobila nikakvo jamstvo. Premda su učinjeni neki aranžmani između Jugoslavije i Njemačke (postavljeni su policijski atašei u poslanstvima u Beogradu i Berlinu), ustaše su i dalje neometano djelovale.

Krupne promjene koje su nastale u Evropi izbijanjem drugog svjetskog rata imale su odraza i na politiku Njemačke prema ustašama. Tome je bez sumnje pridonijelo i stanje u Jugoslaviji nakon pada Stojadinovićeve vlade, kad su se njemačka i talijanska vlada zainteresirale za HSS kao stvarnog nosioca hrvatskog pitanja. U vezi s tim došlo je i do nekih kontakta između Mačeka i njemačkih predstavnika, što pokazuje da se s ustašama još nije ozbiljno računalo.

Bez sumnje su posebno zanimljivi odnosi ustaša i Trećeg Reicha u ratnom periodu 1939—1941, što nije bila zadaća Biberova rada. Budući da su oni tada postali još složeniji, autor s pravom naglašava da njihovo sagledavanje »zahteva još dublje izučavanje i uklapanje u širi okvir nemačko-italijanskih i jugoslovensko-nemačkih odnosa«.

Shvatljivo je da autor na osnovi pristupačnih dokumenata — koji su doista fragmentarni — nije mogao donijeti određeniji sud i ocjenu stvarnih veza ustaša i Trećeg Reicha. Zato je on na osnovi svojih istraživanja i mogao samo zaključiti »da je nacistima ustaška organizacija bila interesantnija u obaveštajnom i terorističkom pogledu nego li u političkom smislu«.

Međutim, da bi se u kompleksu njemačko-jugoslavenskih odnosa jasnije sagledalo pitanje ustaša, potrebno je — što

Biber nije učinio — svakako istražiti sredstva i ciljeve ustaške propagande u Njemačkoj.

Osim u Beču, gdje je već 1929. osnovana informativno-politička *korespondencija Grič* u redakciji Perčeca, i u Brescii, u kojoj 1931. Pavelić počinje izdavati *Ustašu*, list namijenjen ustašama u Italiji, kao treći centar ustaške emigrantske štampe javlja se 1932. Berlin, gdje izlazi tri puta tjedno na njemačkom jeziku list *Croatia Press*. U Berlinu su neko vrijeme također izlazile novine *Nezavisna hrvatska država* kao »glavno glasilo Hrvatskog domobranstva u Sj. Americi«.

Osim propagande navedenih novina, osobitu je aktivnost razvio sam Pavelić, koji je u ime ustaške emigracije napisao niz političkih pamfleta i promemoria, u prvom redu da zainteresira evropske političke faktore za ustašku koncepciju rješavanja hrvatskog pitanja.

U vezi s Njemačkom nastala je i Pavelićeva promemoria *Die kroatische Frage* koju je napisao u jesen 1936. i namijenio njemačkim političkim krugovima, te je također ne bi trebalo mimoići.[4] Upravo u njoj su najodređenije postavljeni ciljevi ustaškog pokreta. Deklarirajući se kao pristaša »novog evropskog poretka«, Pavelić je hrvatsko pitanje stavio u okvir njemačke revizionističke politike prema evropskom versajskom sistemu.

2.

Rad Bogdana Krizmana, *Pavelićev dolazak u Zagreb 1941 godine*[5] u stvari je samo opširnija kronika dolaska ustaša u Zagreb u travnju 1941. i njihova preuzimanja vlasti. U odnosu na dosadašnje pisanje o tim događajima u historiografiji[6] Krizmanov rad u pogledu ocjena ne prinosi ništa nova, nego je zanimljiv po tome što je najvećim dijelom napisan na osnovi dosad kod nas manje korištene emigrantske literature i istražnih materijala. Zato je, s obzirom na karakter građe i način na koji je upotrijebljena, potrebno nešto više reći o tom radu.

U uvodnom dijelu autor je ukratko prikazao odnos Njemačke i Italije prema Jugoslaviji uoči drugog svjetskog rata. Prema sporazumu Hitlera i Mussolinija, Sredozemlje — a time i Jugoslavija — ulazilo je u interesnu sferu fašističke Italije. Osvrćući se zatim na pitanje ustaša, Krizman ističe da je Italija do Beogradskog ugovora (25. III 1937) pomagala »separatistički ustaški pokret«, ali je poslije sporazuma postala zainteresirana za snažnu Jugoslaviju.

U vezi s tim autor — isključivo preko memoarskih zapisa Eugena Kvaternika[7] — prikazuje položaj ustaških emigranata u Italiji u ožujku 1941 (138—143). Kvaternik ističe da se uoči pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu grupa ustaša u Italiji nalazila u stanju »prisilne pasivnosti i nametnute političke neaktivnosti. Velika većina ustaša bila je u tom trenutku još uvijek internirana

[4] Ova je promemoria prvi put objavljena kao rukopis na njemačkom jeziku 1941, i to za službenu upotrebu — Berlin, Steglitz, Privatdruck des Instituts für Grenz und Auslands-studien. Ustaše su je objavile 1942. pod naslovom: *Dr Ante Pavelić riešio je hrvatsko pitanje.*

[5] *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 1963, br. 1, 133—223.

[6] O problematici stvaranja NDH usp. F. Anfuso, Roma, Berlino, Salo 1936—1945, Milano, 1950; E. Kvaternik, Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941, *Hrvatska revija*, Buenos Aires, 1952, sv. 3; E. Bulat, Deseti travanj, *Hrvatska misao*, Buenos Aires, 1957, sv. 23; V. Maček, In the Struggle for Freedom, New York, 1957; Š. Baleen, Pavelić, Zagreb 1952; F. Tuđman, Rat protiv rata, Zagreb, 1957; isti, Okupacija i revolucija, Zagreb, 1963; F. Čulinović, Slom stare Jugoslavije, Zagreb, 1958; V. Terzić, Jugoslavija u aprilskom ratu 1941 godine, Titograd, 1963.

[7] Usp. u bilj. 6.

na Liparima i Sardiniji, dok su politički istaknutiji članovi organizacije bili internirani po gradovima i selima srednje i južne Italije« (str. 138).

Ovdje treba odmah istaći da Kvaternikovi zapisi imaju vrijednost utoliko što je on, u vrijeme o kojem piše, bio jedan od najbližih Pavelićevih suradnika, pa je mogao dati dosta značajnih i zanimljivih podataka, ali su oni s obzirom na njegove ocjene, koje su vidljivo subjektivne, dosta nepouzdani te im treba pristupiti strogo kritički. Premda su mu služili kao osnovni izvor u čitavom radu, Krizman nije vodio računa o motivima koji su rukovodili Kvaternika da piše takva sjećanja (naime, treba uzeti u obzir činjenicu da je između njega i Pavelića došlo do sukoba u toku rata), nego se bez ikakve rezerve, iscrpno služio citatima iz njih.

U daljem prikazu autor se najprije osvrće na Simovićev puč, donoseći o njemu nekoliko novih podataka na osnovi izjave Srđana Budisavljevića, a zatim daje pregled poznatih događaja u Jugoslaviji do kraja ožujka. Prikazujući akcije njemačkih emisara na početku travnja, autor ističe da su one s jedne strane bile usmjerene na pridobivanje Mačeka da se stavi na čelo buduće hrvatske države, a s druge da su imale protutalijanski stav i odbijale Pavelića kao kandidata zbog njegovih obaveza prema Italiji.

Autor u cijelosti donosi, preko Bzika,[8] dvije Pavelićeve odredbe ustašama koji se nalaze na području Italije i njegova četiri proglasa u kojima je prvih dana travnja, preko radio-stanice Firenza, pozivao na ustanak u Hrvatskoj. Budući da prostor ne dopušta opširniju analizu, ovdje je potrebno samo konstatirati da spomenuti proglasi — ukoliko su uopće i dopirali u Hrvatsku — nisu u njoj imali većeg odjeka, osim kod malobrojnih ustaških elemenata.[9] Pri tome se ne može mimoići ni činjenica — što potvrđuje i sam E. Kvaternik — da u tim danima nisu postojale nikakve veze između ustaša u Italiji i onih u zemlji.

U prikazu događaja od 6. do 10. travnja u Zagrebu autor se koristi iskazom Slavka Kvaternika pred istražnim organima, koji se tih dana nalazio u »ilegalnosti« (skriven u stanu jednog svog prijatelja).[10] On se — na osnovu memoara E. Kvaternika, koji se tada još nalazio u Italiji — osvrće na sastanak koji je sazvao u Zagrebu 8. travnja njemački konzul Freund, a na kojem se raspravljalo o poglavaru nove države. Sastanak, kojemu su pored njemačkih predstavnika prisustvovali S. Kvaternik, J. Tortić i ing Carnelutti, nije imao uspjeha jer su se učesnici razilazili u tome tko će biti »šef« nove države. U vezi s tim osobito je zanimljiva činjenica da je na sastanku jedino Sl. Kvaternik nastojao uvjeriti prisutne da je postavljanje Pavelića najbolje rješenje.

Autor nije nastojao da ocijeni tzv. *osnovu* Sl. Kvaternika (str. 167), koja je, navodno, sastavljena prije 10. travnja a u kojoj on govori o »proglašenju NDH prije dolaska Talijana i prije ulaska Nijemaca u Zagreb«. Kvaternik, među ostalim, ističe u toj *osnovi* ovo: »Ostvarenju NDH pristupit će se kad se raspadne fronta na Dravi i

[8] M. Bzik, Ustaška pobjeda, Zagreb, 1942.

[9] Usp. F. Butić — I. Jelić, O takozvanom ustaškom ustanku u Hrvatskoj 1941, *Putovi revolucije*, 1964, br. 3—4, 508—520.

[10] »Za moje skrovište — govori Sl. Kvaternik — nitko nije uopće znao osim moje žene i kućne pomoćnice, koja nam je bila odana kao vlastito dijete. Moja žena nije me ni jedamput posjetila, nego mi je slala pismene poruke po navedenoj kućnoj pomoćnici, tj. ona me je dnevno obavještavala o svim važnijim događajima, za koje je saznala, te o vijestima koje kruže po gradu. Tim putem sam saznao slijedeće važnije vijesti: da je Maček potpredsjednik u Simovićevoj vladi, da je Krnjević otišao u inozemstvo, o pobuni garnizona u Bjelovaru, o nepridolasku pozvanih pričuvnika, o rekviziciji zagrebačkih automobila od redarstva, javno na cesti, o nekom proboju Nijemaca u pravcu Skoplja i pridolasku četničkih jedinica u Zagreb i o pojačanju nervoze u javnosti zbog toga, osobito u krugovima mladeži, o općoj bezglavosti, koja vlada u gradu i o strahu pred štukama, o naglom otputovanju bana Šubašića u nepoznatom pravcu, ali sa obitelji, te mnogo drugih važnih vijesti kojih se danas ne sjećam« (165).

kad prestane svaki otpor iz razloga da se predusretne svakom obračunavanju odstupajućim jugoslavenskim jedinicama i skine pred zaraćenim vlastima Francuskom i Britanijom svaka sumnja, da je Hrvatska pala u leđa fronte dok je još davala otpor. Ovaj momenat držao sam važnim radi naše budućnosti, jer ako su Francuska i Britanija bile u ono doba nemoćne, to ne stoji da neće tokom rata postati opet odlučujući faktor na kontinentu« (str. 167). Nemoguće je povjerovati u to da je Kvaternik ovu osnovu sastavio »u svom skrovištu« tj. prije 10. travnja, kada se iz njene posljednje tačke jasno vidi da je ona nastala kasnije.[11] Germanofilski stav Sl. Kvaternika dobro je poznat još prije rata, što malo kasnije u svom radu ističe i Krizman[12], a njegovo držanje u NDH ga je samo potvrdilo.

Krizman također nekritički donosi i članak bivšeg jugoslavenskog pukovnika ustaše Franje Nikolića, koji je on kao načelnik štaba vojnih snaga NDH objavio u *Hrvatskom narodu* 10. listopada 1941, iznoseći u njemu svoju misiju — povjerenu od Sl. Kvaternika — kod komande nastupajućih njemačkih jedinica (str. 169—172).

Krizman je opširnije prikazao dolazak Pavelića sa skupinom ustaša emigranata u Karlovac, gdje su ga dočekali Veesenmeyer i Kvaternik. Misiju Anfusa, koji je na Mussolinijev nalog došao iz Rima sa zadaćom da od Pavelića dobije izjavu o priznanju talijanskih prava u Dalmaciji, autor je iznio na osnovi Anfusovih već poznatih memoara,[13] dopunjujući ih sjećanjima E. Kvaternika. Anfuso se već 15. travnja vratio u Rim i predao Mussoliniju dobivenu izjavu. On je u memoarima zapisao da je to dokument »koji je, priznavajući talijanska prava, prethodio sporazumima 18 svibnja, sporazumima o proklamaciji vojvode od Spoleta kraljem Hrvatske i o utvrđivanju dana njegove krunidbe nakon prestanka neprijateljstava. Njime se u isto vrijeme utvrđivala garancija o talijansko-hrvatskoj suradnji, pravo prolaza za talijansku vojsku u Hrvatskoj, vojna suradnja i obaveza Hrvatske da ne drži ratnu mornaricu. Italija je dobila Dalmaciju, gradove Šibenik i Split, dalmatinske otoke i Boku Kotorsku« (str. 197—198).

Prikaz događaja od Pavelićeva dolaska u Zagreb do kraja travnja je nešto opširniji. On je uglavnom izrađen na osnovi spomenutih materijala Sl. Kvaternika i Cianovih memoara.

[11] »8. Osnova predviđa, na temelju generalštabskotehničkog proračuna, da kritični dani za izvršenje i provedbu osnove počinju 9. IV, a svršavaju sa 11. IV 1941. g. Kako je ova osnova zasnovana, tako je i provedena, što najbolje prikazuje tok događaja 10. IV 1941« (167).

[12] Ova kratka ocjena Sl. Kvaternika i slična bilješka o E. Kvaterniku jedine su autorove kritičke napomene u čitavom tekstu.

[13] Fragmente iz Anfusovih memoara, koji se odnose na spomenuta pitanja, Krizman je objavio u knjizi Svjedočanstva o drugom svjetskom ratu, Zagreb, 1952, str. 43—69.

VLADO OŠTRIĆ

Savjetovanje »Problemi privrednog i društvenog razvitka hrvatskih zemalja nakon ukidanja feudalizma (1849—1873)«

Povijesno društvo Hrvatske organiziralo je spomenuto savjetovanje u okviru proslave 100-godišnjice Prve hrvatsko-slavonsko-dalmatinske gospodarske izložbe (Zagreb, 1864). Zakazano za 27. i 28. X 1964. na Filozofskom fakultetu, bilo je odgođeno radi poplave, te je održano 3. i 4. XII 1964.

Pročitano je ukupno deset referata ovim redoslijedom:

Dr Jaroslav Šidak, Osnovne smjernice hrvatske politike 1860-73.

Dr Josip Buturac, Pregled arhivskih izvora za ekonomsko-socijalnu historiju Hrvatske i Slavonije 1849-73.

Dr Miroslava Despot, Pregled stampata-izvora za ekonomsku historiju Hrvatske i Slavonije 1849-73.

Dr Igor Karaman, Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja u Habsburškoj monarhiji (1849-73).

Mirko Androić, Stanje i problemi ekonomsko-historijskih istraživanja za varaždinski kraj i Podravinu (1849-73).

Vasilije Krestić, O stanju kredita u Hrvatskoj i Slavoniji pedesetih i šezdesetih godina XIX stoljeća[1].

Dr Jože Šorn[2], Gospodarske zveze Hrvatov in Slovencev po ukinitvi fevdalnega sistema.

Ljerka Pleša, Razvitak i organizacija PTT-službe u Hrvatskoj u drugoj polovini XIX stoljeća.

Mirko Valentić, Privredni problemi Vojne krajine (1850-73).

Benedikta Zelić, Ekonomsko-socijalna struktura splitskog okružja u polovini XIX stoljeća[3].

Neki najavljeni referati nisu održani[4].

U uvodnom referatu J. Šidaka istaknuta je važnost poznavanja političkog razvoja u jednoj nesamostalnoj zemlji, kao što je bila Hrvatska, za razumijevanje društvenog i ekonomskog razvitka. U iscrpnom pregledu osnovnih problema hrvatske politike naglašena je tijesna uzajamna veza politike u Hrvatskoj s unutarnjim političkim zbivanjima u Habsburškoj monarhiji i položajem Monarhije u evropskoj politici, u uvjetima realne slabosti jugoslavenske komponente hrvatske politike (pitanje utjecaja stvarne slabosti kneževine Srbije na hrvatsko-srpske političke veze). Vrijedno je istaknuti i misao o potrebi pažljivog traganja za historijskom istinom u proučavanju izvora nastalih u toku političkih borbi.

J. Buturac i M. Despot dali su korisne preglede arhivskih i štampanih izvora (u okviru teme savjetovanja)[5].

Sličan regionalni pregled dao je i M. Androić. Autor je obuhvatio stanje histo-

[1] Umjesto najavljenog referata »O seljačkim nemirima u Hrvatskoj i Slavoniji u šezdesetim godinama XIX vijeka«. Autor je u međuvremenu objavio »Seljački nemiri u Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih godina XIX vijeka« (Zbornik HI JAZU, vol. 5, Zagreb 1963, str. 387—438).

[2] Suradnik Instituta za zgodovino delavskega gibanja u Ljubljani.

[3] Suradnik Historijskog arhiva u Splitu.

[4] Dr Ivan Beuc, Agrar u Istri (1861—69), dr Dinko Foretić, Neki problemi dalmatinske privrede (1849—73), dr Branko Jurić, Učešće dalmatinskih krugova na Prvoj gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864.

[5] Dr M. Despot dala je izvod iz završenog rada »Osvrt na štampanu građu i literaturu o gospodarskoj povijesti Hrvatske od 1850. do 1918«.

riografije, tekućih istraživanja i radova u pripremi za varaždinski kraj, Međimurje, Hrvatsko zagorje i koprivnički kraj. Posebno je upozorio na prilično teške probleme naučnog istraživanja i publiciranja naučnih radova i na općenito težak položaj naučnih radnika u pokrajini.

U referatu I. Karamana prikazan je razvoj pojedinih grana industrije u Hrvatskoj u relaciji prema istim industrijskim granama u Ugarskoj, Austriji i Češkoj (laka i prehrambena industrija, brodogradnja, metaloprerađivačka industrija, željeznice, pitanje kredita).

V. Krestić je, između ostalog, istaknuo problem veza između kreditnih pitanja i političkih zbivanja u Hrvatskoj (utjecaj financijskih veza s Ugarskom na unionističku politiku, financijska komponenta hrvatsko-mađarskih odnosa u Slavoniji).

J. Šorn razvio je širok prikaz problematike ekonomskih odnosa hrvatskih i slovenskih zemalja u rasponu od XVI do sredine XIX stoljeća (geografsko-prometni uvjeti tih veza, trgovina, saobraćaja, financijske veze, migracije). Riječ je o pitanjima koja pružaju znatne poticaje za naučno istraživanje.

Ocrtavši prethodni razvoj poštanske službe (s počecima u XVI stoljeću), Lj. Pleša je prikazala opći razvoj i organizaciju pošta od 1848. do pojave prve željeznice u Hrvatskoj. Ističući utjecaj poštanske službe na razvoj saobraćaja i na postanak štampe, ukazala je i na ulogu poštanske službe u političkim odnosima. Pošta se razvijala i kao sredstvo u rukama strane vlasti, a ima svoju ulogu i u nacionalnopolitičkim borbama (npr. 1848—1849).

Osim privrednih problema Vojne krajine, M. Valentić je prikazao i društveni razvoj ovog specifičnog područja i odraz krajiških privredno-društvenih pitanja na političke veze Vojne krajine i Banske Hrvatske, a i pitanje Krajine u hrvatsko-mađarskim i mađarsko-austrijskim odnosima šezdesetih godina XIX stoljeća (i dalje do ukidanja Krajine).

Referat B. Zelić pružio je opsežnu, mada donekle teško preglednu panoramu privrednih i društvenih pitanja srednje Dalmacije. Autorica je s pravom istakla da su ta pitanja uglavnom problemi čitave tadašnje Dalmacije. Obuhvaćajući prethodni razvoj (od vremena mletačke vlasti), autorica je istakla također i neke probleme koji su postavljeni u sredini XIX stoljeća, a nisu riješeni ni u sredini XX stoljeća (povezivanje Dalmacije s njenim bosanskim zaleđem).

Savjetovanje je ispunilo svoju svrhu pružajući uvid u jedan dio tekućih naučnih istraživanja i ukazujući na neke postojeće probleme naučnog rada u tom području. Niz pitanja ipak nije bio, iz objektivnih razloga, zastupan (na primjer pitanja Istre, Rijeke, još neka pitanja Dalmacije, Slavonije, nastajanje radništva, pojava radničkog pokreta potkraj razdoblja kojim se savjetovanje bavilo), pa i to ukazuje na znatan opseg postojeće problematike.

Neke referate sa savjetovanja objavit će Institut za historiju radničkog pokreta u sklopu zbornika ekonomsko-historijskih radova, koji je u pripremi.

FEDORA BIKAR

Simpozij »Srpska socijaldemokratska partija«

Od 18. do 20. studenog 1964. održan je u organizaciji *Zavoda za izučavanje istorije radničkog pokreta Srbije* u Beogradu simpozij na temu »Srpska socijaldemokratska partija« — u povodu 50-godišnjice smrti njenog prvaka Dimitrija Tucovića.

Za taj simpozij izrađen je niz referata, koji su većim dijelom umnoženi i razdijeljeni učesnicima prije održavanja naučnog skupa: dr Dušan Nedeljković: »Dimitrije Tucović i Srpska socijaldemokratska partija«; Desanka Savićević: »Dušan Popović o teoriji i praksi«; Vićentije Đorđević: »Borba za stvaranje sacijaldemokratske partije u Srbiji«; Radoš Smiljković: »Borba Dimitrija Tucovića za revolucionarnu partiju u Srbiji početkom XX veka«; dr Dančo Zografski: »Srpska socijaldemokratska partija o makedonskom pitanju«; Vlado Strugar: »Srpska socijaldemokratska partija o jugoslovenskom pitanju 1914—1918«; Smiljka Đurović: »Stav Dimitrija Tucovića i Srpske socijaldemokratske partije prema aneksiji Bosne i Hercegovine«; Živojin Bošković: »Srpska socijaldemokratska partija prema nacionalnom pitanju«; dr Vlada Milanović: »Srpska socijaldemokratija o školi i vaspitanju«; dr Dušan Savićević: »Doprinos srpskih socijaldemokrata vaspitanju i obrazovanju radničke klase«; Jovan Dubovac: »Stožer organizovanog radničkog pokreta Srbije do 1914. godine (jedan odraz korespondencije Dimitrija Tucovića)«; dr Sergije Dimitrijević: »Srpska socijaldemokratska partija prema ratu«; dr Bogumil Hrabak: »Srpski socijaldemokrati prema februarskoj i oktobarskoj revoluciji u Rusiji«; dr Sergije Dimitrijević: »Srpska socijaldemokratska partija i stvaranje KPJ«; Elena Atanasova: »Dimitrije Tucović i bugarski revolucionarni marksisti tesni socijalisti«; Milenko Topalović: »O odnosima srpskog i bugarskog radničkog pokreta u periodu 1903—1918«; Fedora Bikar: »Veze Dimitrija Tucovića s hrvatskom socijaldemokracijom uoči prvog svjetskog rata«; Cvetka Knapič-Krhen: »Nekoliko podataka o vezama Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije sa socijalistima Srbije 1894—1903«; Todor Simovski: »Aktivnost i veza »Federation« a sa drugim socijaldemokratskim partijama balkanskih zemalja«.

U diskusiji o pročitanim referatima sudjelovali su Rodoljub Čolaković, dr Jovan Marjanović, dr Vaso Čubrilović, dr Bogumil Hrabak, Petar Mirosavljević i dr.

Diskutanti su se kritički osvrnuli osobito na neke referate koji sadrže pretjerano veličanje uloge Srpske socijaldemokratske partije. Prema tim referatima, srpska je partija za razliku od drugih naših socijalnih demokracija, jedina zauzimala pravilno stajalište u svim bitnim pitanjima pa je gotovo isključivo ona zaslužna za osnivanje revolucionarne Komunističke partije u godini 1919. Iz zaključaka, sadržanih u tim referatima, proizlazi kao da u južnoslavenskim zemljama izvan Srbije (u Hrvatskoj, Sloveniji,

Bosni i Hercegovini, u Vojvodini, itd.) nisu postojali socijalistički pokreti koji bi se po svojoj vrijednosti i po svom značenju mogli usporediti sa srpskom socijalnom demokracijom i koji su u razvoju radničkoga pokreta uopće, a u stvaranju Komunističke partije napose, odigrali sasvim beznačajnu i pretežno negativnu ulogu.

Spomenuti diskutanti takvo su nenaučno, jednostrano tretiranje historije našeg radničkog pokreta obilježili kao idealističko-romantičarski postupak, kome nema mjesta u marksističkoj historiografiji čak ni onda kad se radi o skupovima koji su posvećeni uspomeni takvih neosporno krupnih i pozitivnih historijskih pojava kakav je bio Dimitrije Tucović.

Svi referati zajedno s diskusijom bit će objavljeni u posebnom *Zborniku*. Nakon pojave toga pripremanog Zbornika *Putovi revolucije* donijet će detaljan prikaz o tom Simpoziju, koji je i po nekim svojim referatima i po kritičkim primjedbama iznesenim u diskusiji značajan doprinos proučavanju našeg radničkog pokreta u njegovu socijaldemokratskom razdoblju.

IVAN JELIĆ

Diskusija o »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije« u Titogradu*

Diskusija o *Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije* i »potrebi pisanja naučnog djela o borbi SKJ«, koja je sredinom aprila 1964. održana u Titogradu, na inicijativu Istorijske komisije Centralnog komiteta Saveza komunista Crne Gore, Istorijskog instituta i Društva istoričara Crne Gore, ukazala je, kao i ostale diskusije o *Pregledu*[1], na niz važnih pitanja u vezi s proučavanjem povijesti radničkog pokreta, revolucije i socijalističke izgradnje u Jugoslaviji.

Premda se sadržaj referata podnesenih u toj diskusiji znatnim dijelom odnosi na odgovarajuću problematiku Crne Gore, ipak je u njima obuhvaćen vrlo široki splet ostalih pitanja, počevši od načelnih do onih konkretnih, osnovnih i ključnih u pojedinim etapama razvitka Saveza komunista Jugoslavije, pa je najprikladnije tim redoslijedom i upozoriti na njih u ovom prikazu.

1. Načelna pitanja i primjedbe. U diskusiji je gotovo jednodušno konstatirano da *Pregled*, bez obzira na svoje slabe strane, predstavlja koristan napor da se popuni jedna osjetljiva praznina u našoj suvremenoj historiografiji. Ta je činjenica naglašavana to više što je također konstatirano da *Pregled* nema nikakav službeni karakter, jer iza stavova u njemu stoje »samo autori«.

Jedino je Velimir Terzić osporio u svom referatu svaku vrijednost *Pregledu*. Zamjeravajući, doduše s pravom, da se u *Pregledu* ne vidi »odakle su pošli autori« u njegovoj obradi (nisu konstatirali izvore i literaturu kojima su se služili), on izvodi nelogičan zaključak da se zato također ne znaju »putovi i metode obrade kako se došlo do navedenih činjenica, rekonstrukcije istorijskih događaja«, pa autori »dovode čitaoca u nedoumicu, u sumnju, da li im se može poverovati na golu reč ili ne«, kao da je materija koju iznose bila dosad potpuno nepoznata. Ističući zatim da je u *Pregledu* izostao »analitičko-kritički metod, koji bi obezbedio istinsko naučno poznavanje istorijskog procesa«, Terzić je naglasio da je »uticaj sadašnjosti utisnuo svoj pečat na obradu ove knjige« pa upravo to »saobražavanje prošlosti sadašnjici« predstavlja »najsudbonosniju grešku« u njoj (202-203). Međutim, on na kraju daje potpuno negativnu ocjenu *Pregledu:* »U njemu nema ni-

---

* U diskusiji o *Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije*, koja je 15. i 16. aprila 1964. održana u Titogradu, sudjelovala su svojim referatima dvadeset i dvojica naučnih i političkih radnika koji se bave proučavanjem pojedinih pitanja historije SKJ. Čitava je diskusija objavljena bez ikakvih izmjena u *Istorijskim zapisima* (sv. 2, 1964), organu Istorijskog instituta i Društva istoričara Crne Gore, na osnovu kojega materijala donosimo ovaj prikaz.

Budući da se, pored ostalih, radi i o nizu složenih problema, koji su došli do izražaja u diskusiji, služili smo se i većim brojem citata, kako bismo u tom najkonkretnijem obliku iznijeli pojedine ocjene i mišljenja koji su izrečeni u vezi s njima.

[1] O *Pregledu* su dosad održani ovi naučni skupovi: simpozij u Zagrebu, u organizaciji Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 12—14. decembra 1963 (materijal objavljen u *Putovima revolucije*, 1964, br. 3—4); savjetovanje u Sarajevu, koje su 26. i 27. februara 1964. organizirali Društvo istoričara Bosne i Hercegovine i Institut za proučavanje istorije radničkog pokreta B i H (usp. prikaz savjetovanja Dž. Juzbašića, JIČ 1964, br. 2); sastanak u Beogradu, 11—12. juna 1964, sazvan na inicijativu Zavoda za istoriju radničkog pokreta Srbije, Društva istoričara Srbije i Komisije za istoriju CK SK Srbije (usp. prikaz P. Milosavljevića, JIČ 1964, br. 3); simpozij u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu, 26—27. decembra 1964 (usp. prikaz simpozija D. Brajuškovića, JIČ 1965, br. 1).

čeg novog, nepoznatog, neotkrivenog, te kao takav ne predstavlja gotovo nikakav doprinos našoj istorijskoj nauci. Zato je njegova vrednost vrlo niska, sasvim beznačajna«. Prema njemu je *Pregled* »više od štete nego od koristi« (211).

Jedno od najvažnijih pitanja na koje se osvrnulo više diskutanata jest periodizacija historije SKJ kako je postavljena u *Pregledu*. Razvitak Partije nije u *Pregledu* prikazan u tri osnovna perioda (period između dva rata, period oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, period socijalističke izgradnje), nego je čitava izložena materija podijeljena u osam glava, koje na taj način čine i posebne etape razvoja SKJ. Takav je kriterij doveo do osjetljivog raskoraka u obradi pojedinih razdoblja, što najjasnije pokazuje činjenica da je period od 1919. do 1941. razdijeljen i obrađen u pet glava, a period od 1941. do 1945. samo u jednoj. Bez obzira na značenje dužine pojedinih razdoblja — što svakako treba imati u vidu — ovakav je kriterij stvorio osjetljive razlike i u opsegu njihove obrade. Dok djelatnost Partije u staroj Jugoslaviji obuhvaća polovinu teksta, dotle je na ostaloj polovini obrađen i period revolucije i period socijalističke izgradnje.

Osobite su zamjerke upućene načinu obrade u *Pregledu*. S obzirom na činjenicu da je on rezultat rada više autora, u njemu su se pojavile znatne razlike u metodi obrade, kriteriju odabiranja pojedinih pitanja, stilu, što redakcija nije mogla izgladiti.[2]

Budući da autori *Pregleda* nisu iz mnogih razloga uzeli u obzir sve osnovne komponente koje su činile historijski razvoj SKJ, nego su išli na obradu Partije u prvom redu »kao organizacije«, u diskusiji se s pravom postavilo pitanje: šta je to historija Partije i gdje precizirati granicu između te historije i historije radničkog pokreta (za period 1919—1941), socijalističke revolucije (za period 1941—1945) i socijalističke izgradnje (za period poslije 1945) — u cijelosti.[3] U vezi s tim primijećeno je da je osnovni nedostatak *Pregleda* upravo u tome što se u njemu nesistematizirano, fragmentarno i izolirano dotiču mnoga značajna ekonomsko-socijalna, politička, kulturna i ostala pitanja zemlje, koja su imala svoje određeno mjesto u programima svih političkih partija a ne samo Komunističke partije, pa je zato i trebalo precizirati njen stav prema njima, da se vidi kako ih je ona u određeno vrijeme shvaćala i tretirala.

Premda je prirodno i shvatljivo da je u *Pregledu* težište obrade postavljeno na »političku aktivnost« SKJ, u diskusiji je primijećeno da su autori neopravdano zapostavili razvoj teoretske misli Partije, koji se u prvom redu ogleda u evoluciji njenih stavova prema najakutnijim pitanjima u zemlji

[2] Upozoravajući na »različiti metod obrade pojedinih tema« u *Pregledu* Dimo Vujović je ovim riječima konstatirao nastalu heterogenost u njemu: »Tu se susreće kratko telegrafsko saopštavanje konstatacije (u uvodu knjige), ozbiljne naučne analize pojedinih problema i perioda, hroničarsko-publicističko-reporterskoređanje događaja, naročito kongresa, konferencija i plenuma, što je osobito karakteristično za obradu poslijeratnog perioda. Ovdje se izlaganje uglavnom svodi na registrovanje i interpretaciju kongresnih materijala SKJ i SSRN, zakona itd. Malo se vide stvarni tokovi istorije, odnosno društva, i svi oni cik-cakovi njegovi. Osim toga, ima crno-bijelog prikazivanja događaja, što, naravno, ne trpi jedna ozbiljna naučna analiza događaja, kakva treba da bude istorija naše Partije« (195—196).

[3] Prema Tomici Nikčeviću: »Istorija jedne političke partije, pa i naše Komunističke partije, jeste prije svega istorija razvitka i uobličavanja svih njenih programskih, organizacionih, strategijskih i taktičkih principa u okviru kojih ona učestvuje u političkim borbama i rješavanju sudbine svoje zemlje, svoga društva. Ukoliko se u pitanju razvijenije partije sa intenzivnim uticajem i reagovanjem na sve, ili gotovo sve, društvene manifestacije života u jednoj zemlji, što je nesumnjivo bio slučaj sa našom Komunističkom partijom naročito u izvjesnim uslovima i periodima kao na primjer poslije 1937. godine i u toku rata i revolucije, njena istorija se u dijalektičkom smislu gotovo poklapa sa političkom istorijom zemlje. Prema tome, svi oni ključni političko-ekonomski, kulturni i dr. problemi društva na kojima je Partija provodila svoju političku aktivnost predstavljaju predmet njene istorije« (249).

(nacionalno pitanje, seljačko pitanje, učenje o državi i dr.).[4]

2. **Period do 1918 (uvodni dio).** Kratak osvrt na razvitak radničkog pokreta u jugoslavenskim zemljama do 1918, koji je iznesen u uvodnom dijelu *Pregleda*, izazvao je i u ovoj diskusiji niz primjedbi. Iako su bila podijeljena mišljenja o tome da li ovom razdoblju treba da bude posvećena zasebna glava ili opširniji uvod, ipak se sva svode na potrebu potpunije obrade razvitka našeg radničkog pokreta do kraja prvog svjetskog rata, pri čemu bi možda trebalo u prvom redu pokloniti pažnju djelatnosti socijalističkih partija u toku rata i u emigraciji. Posebno je primijećeno da o »izvjesnom postojanju« radničkih organizacija u Crnoj Gori u tom periodu nema ni spomena.

Međutim, u diskusiji je znatna pažnja bila posvećena i »građanskoj komponenti«, tj. nekim aspektima politike građanske klase u južnoslavenskim zemljama prije rata i nosiocima te politike. Tim pitanjima su se u prvom redu bavili u svojim izlaganjima V. Terzić i Vlado Strugar.

Terzić je najveći dio svoga referata posvetio ocjeni historijskog značenja balkanskih ratova, preuveličavajući ulogu koju su odigrali u životu jugoslavenskih naroda. Povod za tu konstrukciju on je našao u izlaganjima o balkanskim ratovima u *Pregledu*, koja su, prema njemu, »sasvim neodređena, uopštena, maglovita«, bez »analitičko-kritičke procene«, te sve ono što je o njima rečeno »pogrešno je rečeno«.

Govoreći o ekonomsko-socijalnom i političkom razvoju Srbije od 1903. do 1914, koje je vrijeme, prema njemu, bilo »poletno razdoblje demokratske, nove Srbije«, Terzić dolazi do protivurječnih ocjena, što je i potpuno shvatljivo s obzirom na metodu kojom je pristupio razmatranju spomenutih pitanja. Nakon konstatacije da je 1903. srušen u Srbiji »obrenovićevski birokratskovojni apsolutizam« Terzić zaključuje da su novonastalu epohu u srbijanskom društvu obilježavale »tri moćne političke struje izrazito klasno obeležene: režimska grupa radikala, predstavnik najreakcionarnijeg dela vladajuće građanske klase, samostalci koji ističu i brane građanski liberalizam i, najzad, socijaldemokratska struja suprotnog pravca — za razliku od prvih i drugih — kao predstavnik novog mladog revolucionarnog pokreta« (204). Terzić međutim ne ulazi ni u najnužniju analizu i ocjenu tih snaga, kako bi se doista mogla precizirati uloga koju su odigrale. Treba imati na umu činjenicu da Radikalna stranka u Srbiji, u to vrijeme, kao najjača građanska stranka, postaje sve više nosilac interesa srbijanskog kapitala, te zato i njena nacionalna politika dobiva sve izrazitiji uskosrpski nacionalni program, koji se u stvari nastavlja na onaj Ilije Garašanina, izražen u njegovu »Načertaniju« 1844. godine. Isto tako i kod drugih građanskih stranaka, kao liberala i naprednjaka, također dolaze u prvom redu do izražaja koncepcije slične radikalskim. Liberalno-buržoaske tradicije iz šezdesetih i sedamdesetih godina XIX st., koje su imale deklarativno i općejugoslavenski karakter, osjećale su se još jedino u grupi samostalnih radikala, od kojih će kasnije jedan dio osnovati Republikansku stranku.[5]

Bez sumnje da je vrlo značajnu ulogu imala i napredna srbijanska javnost, u prvom redu krugovi progresivnih javnih i naučnih radnika, u kojima se raspravljalo o jugoslavenskoj federaciji.[6]

Ocjenjujući ta pitanja, V. Čubrilović zaključuje ovo: »U celini uzevši, sve do ratova 1912—1918, osim kod ovih naučnih i kulturnih krugova, slabo se šta u Srbiji uradilo na raščišćavanju pojmova kakvu treba izgraditi državu ako dođe do sloma

[4] D. Vujović je s pravom upozorio na činjenicu »da autori nijesu gotovo ni pomenili veliku teoretsku borbu u oblasti filozofije, koju je naša Partija vodila uoči rata (Književne sveske). Valjalo je reći riječ o tome, dati ocjenu (bilo pozitivnu ili negativnu) o svemu tome, jer nas prećutkivanje tako važnih stvari navodi na razne nedoumice« (196—197).

[5] Usp. V. Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1958, 383—387.

[6] Isto, 387—393.

Turske i Austro-Ugarske. Zato se i govorilo 1914, kako kaže profesor Boža Marković, *ovaj nas je rat zatekao nespremne.«*[7]

Zbog toga se i desilo da je, ističući pojavu nacionalizma u tadašnjoj Srbiji kao oblik »nacionalne obrane od imperijalističke invazije Austro-Ugarske«, koji je kao takav bio »prihvaćen od čitavog srpskog naroda«, Terzić, u vezi s pitanjem »kakva se istorijska uloga nametala Srbiji i srpskom narodu u oslobođenju i ujedinjenju svih naših naroda«, došao doista do čudnog zaključka:

»Postavlja se odmah pitanje« — ističe on — »da li se moglo doći do oslobođenja i ujedinjenja naših naroda, tj. do osnivanja prve jugoslovenske državne zajednice 1918, dok se ne sruši moć, vlast i uticaj dveju feudalnoapsolutističkih imperija na Balkanu, Turske i Austro-Ugarske. Ne! Nikako! Ko je imao glavnu, odlučujuću ulogu u konkretnoj društveno-istorijskoj situaciji u tome rušenju?

Bez sumnje — Srbija i srpski narod, Srbi uopšte.« (206).

Ne treba ovdje ulaziti u razmatranje pitanja koliko se u toj tvrdnji ogleda izvjesna tendencioznost ili ne, nego u nenaučno izlaganje Terzića, koji je ovom formulacijom od svih društveno-političkih snaga u Srbiji — koje je prije toga isticao — najednom stvorio izrazito progresivne faktore.

Svakako treba istaći da Terzić ništa ne govori o drugom balkanskom ratu, u kojemu su došli do izražaja sukobi balkanskih buržoazija, rađajući u njima određene imperijalističke težnje, te je upravo zato izazvao doista mučan dojam u jugoslavenskim zemljama Austro-Ugarske.

V. Strugar je istakao nekoliko zanimljivih ali i diskutabilnih misli u vezi s ocjenjivanjem nekih ličnosti »koje su uveliko uticale na cjelokupnu našu noviju istoriju« (213). On se kritički osvrnuo na ona mišljenja u našoj historiografiji koja Nikoli Pašiću osporavaju »izvjesnu jugoslovensku misao i namjeru«. Upozoravajući na novija historijska istraživanja, on naglašava da Pašića »nije uvijek ni dobro ni tačno nazivati velikosrpskim«. Isto tako Strugar ističe potrebu objektivnije ocjene crnogorskog kralja Nikole, koji je u historiografiji često puta ocjenjivan kao »stari izdajnik«.

Strugar se još posebno založio za realniju ocjenu značajnih ličnosti našeg radničkog pokreta: Dušana Popovića[8], Dragiše Lapčevića[9] i Vitomira Koraća.[10]

O radničkom pokretu u Crnoj Gori do 1918, koji je u *Pregledu* doista potpuno zanemaren, najviše je podataka dao u svom referatu N. S. Martinović.

On je istakao značenje i ulogu lista *Crnogorac*, pokrenutog na Cetinju 1871, ulogu knjižare Jovana Pavlovića u Cetinju (otvorena 1879), postojanje i djelatnost nekih radničkih društava, pokretanje štrajkova, proslave Prvog maja i dr.

3. Period od 1918. do 1941. Razvitku i djelatnosti Komunističke partije u Jugoslaviji između dva rata posvećena je naročita pažnja u diskusiji. Osim činjenice da je tome uzrok i najveći opseg teksta koji se odnosi na taj period, učesnike u diskusiji osobito je privlačio i veliki kompleks ostalih pitanja

[7] Isto, 393.

[8] »Navikli smo da o Dušanu Popoviću govorimo samo lijepo. Bez sumnje, to je istaknuta i svijetla figura ne samo srpske socijaldemokratije već i srpske istorije uopšte.« »Ukoliko je tačno mislio o karakteru rata, nije bio na pravom putu nagovarajući socijaliste da se ne bore za Jugoslaviju i da vrše samo pripreme za poslijeratnu borbu« (215).

[9] »Za Dragišu Lapčevića često se kaže da je oportunist. Ovaj naziv u jednoj naučnoj osnovi njegove ličnosti neće moći da se održi iako ima njegovih postupaka, a i izvjesnih perioda njegovog života, koji se mogu ozbiljno kritikovati« (216).

[10] »Vitomira Koraća nazivamo najvećim jugoslovenskim oportunistom među socijaldemokratima. Nema malo razloga da mu se pripišu pogreške, a naročito u njegovoj političkoj aktivnosti poslije 1918. godine (umro 1941). Ali ne treba zaboraviti da je on jedan od osnivača Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije 1894. godine, da je cijelo vrijeme postojanja ove partije bio u njenom vodstvu, dugo vrijeme sekretar partije, da je jedan od njenih najizrazitijih propagandista i svakako najuticajniji novinar i pisac, jer ova partija nije, kao srpska i slovenačka, obilovala intelektualcima« (216).

iz historije stare Jugoslavije te način na koji su ona interpretirana u *Pregledu*.

Ocjena stvaranja zajedničke države jugoslavenskih naroda 1918. promatrana je u ovoj diskusiji s gledišta koje nije došlo do izražaja u dosadašnjim razmatranjima *Pregleda*.

Strugar, u analizi ocjene stvaranja Jugoslavije, kako je ona donesena u *Pregledu*, nalazi određenu kontradikciju, koja je, prema njegovu mišljenju, »nastala iz nerazjašnjenog i nedovoljno protumačenog našeg pogleda na karakter ujedinjenja 1918. godine« (218). »U *Pregledu se*« — ističe Strugar — »konstatuje da je stvaranje zajedničke države preloman događaj u životu jugoslovenskih naroda. Konstatuje se da im je ova država pružila šire mogućnosti za očuvanje i odbranu nacionalne slobode i nezavisnosti. Desetak redaka dalje već je riječ o neriješenom nacionalnom pitanju, o tome da je od prvog dana počela politika nacionalnog ugnjetavanja u novoj državi, da je velikosrpska buržoazija zavela svoju hegemoniju. Zar ovo nije u suprotnosti, jer ne može istovremeno postojati nacionalna sloboda i nacionalno ugnjetavanje za iste narode u istoj državi« (218).[11]

U vezi s tim Strugar se osobito zalaže za pravilniju ocjenu udjela i uloge nacionalnih buržoazija u stvaranju Jugoslavije. One koje su se nalazile u okviru Austro-Ugarske čekale su njen slom i pripremale se da preuzmu vlast, pa su u prvom redu bile zainteresirane »da se očuva red i mir«. Upravo je takva situacija — ističe Strugar — i dovela do osnivanja narodnih vijeća u jugoslavenskim zemljama monarhije, počevši od vrhovnog za sve zemlje, pa do mjesnih. Ličnosti koje su se nalazile u tim vijećima bile su u to vrijeme nosioci koji su »predstavljali iskrenu narodnu želju i težnju«, te kad ta pitanja gledamo u cjelini, »u istorijskim okolnostima jugoslovenskih zemalja, nije bilo drugih pokreta, drugih ličnosti i drugih subjektivnih faktora koji bi mogli uspješnije predstavljati narodne težnje. U to vrijeme naš narod je mogao isturiti samo te ličnosti i pokrete da stvaraju i da predvode. Zato se o nedemokratskim osnovama jugoslovenskog ujedinjenja ne može govoriti ako se shvati da je stvarni narodni pokret imao razmjere koje je mogao imati, i kakve je zapravo imao, ako se uzme da su ličnosti koje su ga predvodile iskreno radile da stvore Jugoslaviju« (220).

Zbog toga, prema Strugaru, o velikosrpskoj hegemoniji i nacionalnom ugnjetavanju može se u pravom smislu riječi govoriti »tek poslije Vidovdanskog ustava«. Ovaj period do ustava, prema njemu, u prvom redu je obilježen »solidarnim naporima cjelokupne jugoslovenske buržoazije da se konsoliduje, a poslije Vidovdanskog ustava u jačoj mjeri će se izraziti hegemonija srpske buržoazije« (221—222).

Međutim, Strugar nije u pravu ako misli da rođenjem nove države nije nastalo i nacionalno pitanje, kao jedan od najakutnijih problema, pa bi upravo u vezi s tim trebalo primijetiti da se i u *Pregledu* baš taj problem nije još jače istakao. Premda su, naime, autori značenju stvaranja jugoslavenske države posvetili relativno znatan dio prostora, ipak nisu u njemu dovoljno istakli ulogu i značenje onih faktora koji su uzrokovali da je upravo nacionalno pitanje, za čije su se pravilno rješenje jugoslavenski narodi borili do 1918, bilo *osnovni problem* i u jugoslavenskoj državi između 1918. i 1941. Autori su doduše s pravom istakli da je stvaranje Jugoslavije izvršeno na »nedemokratski način i na nedemokratskim osnovama« te da je ono došlo »posle dogovora

[11] U *Pregledu* je to pitanje formulirano ovim riječima: »U novostvorenoj se državi od prvoga dana počela sprovoditi politika nacionalnog ugnjetavanja. U ime tobožnjeg nacionalnog jedinstva takozvanog troimenog naroda (srpsko - hrvatsko - slovenačkog), velikosrpska buržoazija zavela je svoju hegemoniju. Otuda se odmah sa stvaranjem zajedničke države javlja i nacionalno pitanje, koje će ostati jedan od centralnih političkih problema za sve vreme postojanja buržoaske Jugoslavije. Široki narodni slojevi ispoljili su nezadovoljstvo takvim načinom stvaranja zajedničke države i reakcionarnom antinarodnom politikom vladajuće buržoazije već krajem 1918 godine, što je došlo do izražaja u raznim oblicima otpora i borbi« (34).

između velikosrpske buržoazije sa monarhijom na čelu i buržoazije jugoslovenskih zemalja koje su ranije bile u sklopu Austro-Ugarske«, ali su ove formulacije još uvijek nepotpune, jer nedovoljno upozoravaju na početak jedne nove etape u rješavanju nacionalnog pitanja jugoslavenskih naroda. Dok se naime suština nacionalnog pitanja do 1918. sastojala u borbi za oslobođenje od tuđinske hegemonije, poslije ujedinjenja ono se postavlja kao pitanje zajedničkog života tih naroda. Prema tome, i u proučavanju razvitka radničkog pokreta, kao što je to slučaj i s ostalim političkim strankama, treba osobitu pažnju posvetiti ne samo borbi za vlastite klasne interese nego i ocjeni stava prema problemima međusobnih odnosa pojedinih nacija u novoj državi.

Već od prvih dana nove države počelo je uvođenje centralizma i nacionalne neravnopravnosti u njoj, te je u vezi s tim došlo i do otpora u nekim pokrajinama. Već je potkraj novembra 1918. Središnji odbor Narodnog vijeća SHS isticao na svojim sjednicama težnju da se u zajednici sa Srbijom i Crnom Gorom osigura određena ravnopravnost i samostalnost Hrvatske. Međutim, činjenica je da se prva jugoslavenska vlada (postavljena od prestolonasljednika 20. decembra 1918), u kojoj su većinu imali Srbi, nije pridržavala ni onih odluka koje su proklamirane prvodecembarskim aktom. Rezultat takve politike bilo je očito nezadovoljstvo i nepovjerenje u raznim jugoslavenskim zemljama bivše Austro-Ugarske, koje je najviše došlo do izražaja u Hrvatskoj, gdje su hrvatske stranke i političari — koji su bili okupljeni u Narodnom vijeću — otvoreno reagirali na centralizam.[12]

U svom referatu B. Gledović ističe činjenicu da je u *Pregledu* »potpuno zanemarena opasnost od italijanskog imperijalizma za naše narode za vrijeme prvog svjetskog rata, a naročito u vrijeme i poslije stvaranja Jugoslavije« (235). Prema njemu je opasnost od talijanskog i njemačkog imperijalizma i revanšizma bugarske i mađarske buržoazije bila veća od velikosrpske hegemonije, te upravo u vezi s tim treba cjelovitije promatrati i sagledavati ulogu srpske vojske u našim krajevima »i imati u vidu pored negativne i pozitivnu stranu njena dolaska u pomenute jugoslovenske zemlje« (235).

On je također s pravom upozorio i na zanemarivanje u *Pregledu* ocjene »reakcionarnih i separatističkih struja«, koje su bile protiv stvaranja Jugoslavije.

Tomica Nikčević govorio je u svom izlaganju o problemu šestojanuarske diktature, odbacujući ocjenu u *Pregledu* da je ona nastala kao posljedica »krize režima kralja Aleksandra«[13], a isto tako ne slažući

[12] Tako Dragoslav Janković u svom radu: *Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)*, nakon dosta iscrpne analize ekonomsko-društvenih i političkih prilika u prvim mjesecima novostvorene države Jugoslavije, zaključuje među ostalim ovo:

»Na slabim osnovima postavljeno, nekonsolidovano kako u unutrašnjim društveno-političkim tako i u spoljnopolitičkim odnosima, — Kraljevstvo SHS i kao *buržoaska država* i kao *zajednička država* jugoslovenskih naroda održavalo se u razdoblju neposredno posle rata u prvom redu aparatom nasilja, upotrebom grube fizičke sile, vojskom i žandarmerijom, koja u to vreme dobija sasvim izuzetan značaj«. Autor konstatira da je srpska buržoazija već tada zadobila hegemoniju u državi »zahvaljujući pre svega svojoj vojsci i koja je svojom vojskom obezbeđivala i svoju hegemoniju i buržoaski poredak« (Istorija XX veka, Zbornik radova, I, 1959, 74).

[13] »Na kraju krajeva — ističe Nikčević — upadljivo je kako se u ovom *Pregledu* tako brzo i jednostavno smjenjuju političke krize. Tek što je konstatovana politička kriza režima pred uvođenje šestojanuarske diktature 1929 godine, već se 1931. javlja i kriza diktature, jer je to valjda, potrebno da se objasni »nužnost« proglašenja oktroisanog ustava iz 1931 godine. Ja smatram da su sve te ocjene o krizama i smjenama kriza date bez dovoljno analiza pojedinih etapa i bez oslonca na istorijske fakte, jer to negira čitav politički tok razvitka. Sasvim je druga stvar koji su razlozi tjerali kralja Aleksandra i njegove monarhističke krugove da radi sprovođenja svojih političkih koncepcija, spoljnih i unutrašnjih, preduzmu ovakva sredstva protiv radničkog pokreta i građanske opozicije u zemlji i čime su se sve pri tome poslužili« (254).

se s kritikom, tj. ocjenom ondašnjeg vodstva Komunističke partije, koje je, »također na osnovu procjene o krizi režima, izdalo parolu o oružanom ustanku« (253). Zastupajući potrebu temeljitijeg proučavanja »prije nego što se izreknu ovakve i slične ocjene«, Nikčević zaključuje da je nemoguće konstatirati krizu monarhije, kad historijske činjenice nepobitno dokazuju da je ista ta monarhija »uspjela da izvrši žestoki obračun prvo protiv jedne građanske partije koja je imala veoma veliki uticaj, protiv Hrvatske seljačke stranke, a kasnije, nakon proglašenja diktature, i sa svim političkim partijama u zemlji« (254).

Isto tako Nikčević se ne slaže s tvrdnjom u *Pregledu* da je politička osnova šestojanuarske diktature »bila uska«, jer njene političke snage »ne mogu biti potcjenjivane«. Konstatirajući te snage (svi krupniji privredni i financijski krugovi u zemlji, svi velikosrpski hegemonistički politički krugovi, »potpomagani svim nacionalističkim srpskim i prosrpskim organizacijama«, razni disidenti građanskih političkih stranaka, razne »socijaldemokratske garniture u radničkom pokretu«, te sam kralj koji je predstavljao »značajan politički stub i oslonac režima«), Nikčević ističe da u ocjeni »društvene osnovice i političke platforme šestojanuarske diktature treba biti kudikamo obazriviji« (255).

Također, prema Nikčeviću, treba potpunije proučiti i istražiti odnos građanskih stranaka (opozicije) prema diktaturi.[14] U vezi s tim on osobito naglašava činjenicu da je »građanska opozicija vršila izvjestan uticaj i odigrala izvjesnu ulogu u borbi protiv diktature, pogotovu poslije donošenja oktroisanog ustava 1931. godine i poslije sprovođenja izbora za skupštinu i senat« (256). Nosioci te borbe — ističe Nikčević — »nijesu imali takve političke koncepcije kojima bi se išlo na rušenje buržoaskog društvenog sistema, neki čak ni na rušenje kralja i monarhije, ali su se do određenog stepena borili za liberalni parlamentarni život i stvarno se angažovali u toj borbi, dajući često i veoma oštru, poraznu kritiku šestojanuarskog režima« (257).

Problemi razvitka Komunističke partije Jugoslavije u razdoblju između dva rata također su našli vrlo mnogo mjesta u istupanjima pojedinaca na diskusiji, ali se o njima najviše govorilo u referatima N. Martinovića i Batrića Jovanovića.

B. Jovanović je s pravom primijetio da su autori u *Pregledu* »u principu, sva rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije od 1919. do 1937. godine negativno ocijenili. Po njima u tom periodu sva rukovodstva su loše radila i ne rijetko su bili važniji u pokretu niži i srednji rukovodioci. Ti niži rukovodioci (aktivisti) su nosili pokret. Da bi se dokazalo da su rukovodstva bila loša, tu i tamo se čak iznosi da su neke akcije vodili skojevci, iako je poznato da ih je organizovala Partija« (261).[15]

Ističući konstataciju u *Pregledu* da je 1920. postojala povoljna situacija da se pokrenu mase protiv Obznane, ali je CK zatajio, Jovanović zaključuje da je u tom periodu KPJ »imala takvo rukovodstvo kakva je i ona sama bila«, jer naš radnički pokret u to vrijeme »nije imao gotovo nikakvih revolucionarnih tradicija«. U vezi s tim on postavlja pitanje da li je KPJ »u tom periodu mogla nešto učiniti protiv nastupajuće buržoazije«, te upozorava da je bila dužnost autora »da objektivno analiziraju uslove i stanje našeg radničkog pokreta

[14] »Što je ta liberalna građanska opozicija — ističe Nikčević —, odnosno neki njeni predstavnici, bila ograničena u smislu krajnjih ciljeva i zahtjeva, što je na izvjesnom stepenu morala da zastane i da u krajnjoj liniji čuva buržoasko društveno uređenje, to je opet druga stvar, koju posebno treba objašnjavati. Ali sve dotle, ta liberalna građanska opozicija davala je veliki doprinos na planu opšte borbe protiv šestojanuarske diktature i autokratije kralja Aleksandra, što je nemoguće poricati i zaobilaziti« (257).

[15] I. B. Jovanović je upozorio na činjenicu da je *Pregled* »isuviše« obrađen iz današnje perspektive. U njemu ima »ne malo šablonizma i pristupa iz izvjesnih apriorističkih pozicija. U knjizi je dosta zaključaka, već izrečenih stavova i sudova, koji, ako pođemo od jedne egzaktne naučne analize događaja, ne mogu da se održe« (260).

1919—1920. Uostalom, stanje u našem pokretu poslije Obznane i donošenje Zakona o zaštiti države reljefno govori o tome da Partija 1919—1920. nije bila spremna za neke oštrije okršaje sa buržoazijom« (261).[16]

Isto je tako bila »besmislica« parola oružanog ustanka koju je rukovodstvo Partije istaklo 1929, te je neispravno zadovoljiti se u *Pregledu* s osudom CK KPJ iz 1929. za *avanturizam* a onoga iz 1920-21. za *oportunizam.*

Konstantne negativne ocjene rukovodstva KPJ do 1937, koje se provlače u tekstu *Pregleda*, dovele su do manjih ili većih protivurječnosti u njemu, koje — kako s pravom ističe Jovanović — dovode neupućenog čitaoca u zabunu.[17]

Jovanović je upozorio i na potrebu objektivnije ocjene Kominterne, tj. da se nastoji što sigurnije precizirati svaka faza njenog pozitivnog i negativnog utjecaja na KPJ.

N. Martinović se u svom referatu uglavnom zadržao na problemima Komunističke partije u Crnoj Gori između dva rata, upozoravajući u vezi s tim na razne propuste i pogreške u *Pregledu* i dajući niz zanimljivih podataka.

U vezi s problemima djelatnosti Komunističke partije u Crnoj Gori također su zanimljivi referati Jovana R. Bojovića, Osvrt na razvoj SKOJ-a u Crnoj Gori do 1929. godine, i Zorana Lakića, Rad KPJ među ženama do 1941. godine.

4. Period od 1941. do 1945. U diskusiji je svakako najveća pažnja bila obraćena problemima oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Međutim, ovdje je najviše pažnje ipak posvećeno NOP-u u Crnoj Gori, što je osobito značajno, tako da se upozori na osnovne probleme revolucije u jednoj našoj zemlji.

Neke općenite probleme revolucije u Jugoslaviji dotakao je donekle u svom referatu Vojin Popović.

On je odmah s pravom istakao činjenicu da se zbog raznih grešaka i propusta u *Pregledu* »ne može sasvim sagledati mjesto i značaj rata i revolucije naroda Jugoslavije i njihov doprinos savezničkoj pobjedi u drugom svjetskom ratu« (325). Što se tiče metode pristupa, on ističe da ponegdje »nijesu izloženi na najpogodniji način, jer ima nepotrebnog, nepovezanog skakanja s jednog problema na drugi« (325). Od značajnih pitanja, prema njemu, kojima nije obraćena potrebna pažnja ističu se ova:

[16] »Ipak nije — ističe Jovanović — na primjer, logično na jednoj strani reći da su tada radnici bili spremni za borbu, da su u Partiji radili mnogi istaknuti revolucionari, a istovremeno ti ljudi na IV kongresu biraju za sekretara jednog tako okarakterisanog čovjeka. Za čitaoce će to izgledati nelogično« (262).

[17] U vezi s tim Jovanović je upozorio na nekoliko značajnih i očiglednih primjera:

a) U vezi sa isticanjem u *Pregledu* da CK nije imao nikakvog utjecaja na Partiju ističe se da su radnici vodili samostalne akcije kao izraz spremnosti za borbu. Tako se kao dokaz navodi da su radnici u Sarajevu istakli Đuru Đakovića za kandidata. »Sasvim je sigurno — ističe Jovanović — da je Partija organizovala da se istakne Đuro Đaković za kandidata. Hoće, u stvari, da se dokaže kako Centralni komitet ne drži Partiju u rukama, a istovremeno na drugoj strani ima toliko inicijative među radnicima da su oni istakli Đura Đakovića za svog kandidata« (262).

b) U vezi s ocjenom IV kongresa u *Pregledu* Jovanović s pravom stavlja primjedbu da se doduše konstatira »da je IV kongres održan u vrijeme narastanja borbene spremnosti radničke klase, što potvrđuju mnogobrojne akcije protiv režima, a istovremeno se napadaju odluke IV kongresa gdje se kaže da je u tim odlukama precijenjena snaga radničkog pokreta. U stvari, izgleda želi se poštopoto da se napadaju odluke IV kongresa, a istovremeno da se iznose podaci o spremnosti radnika za borbu« (262).

c) Isto je tako neodređena ocjena Sime Markovića uza sve to što je ocijenjen kao negativna ličnost. »Jedanput se kaže za nj — ističe Jovanović — da je uzurpator; zatim se veli da na III kongresu KPJ vlada antifrakcijska atmosfera, jer su delegati došli iz partijskih organizacija kojima je dozlogrdila ta borba unutar KPJ. Ipak, za sekretara CK KPJ izabran je šef desnice Sima Marković. To se pravda time što je on dao neku samokritičku izjavu. Ovo ni u kom slučaju ne može da zadovolji čitaoca koji razmišlja o onome što čita« (262).

necjelovit prikaz okupacionih i kvislinških sistema i »ekonomsko-društvene strukture, koja je nastala okupacijom zemlje«, nedovoljan »naučno-kritički metod« u preispitivanju pojedinih »već ustaljenih shvatanja koja se nijesu uvijek zasnivala na činjenicama«, mnogi zaključci »nijesu uvijek sasvim logični« te u nekima ima i protivurječnosti, malo je prostora posvećeno razvitku narodne vlasti u revoluciji.

Međutim, kada je u smislu tih primjedaba prešao na neka konkretna pitanja, Popović nije u njihovu objašnjavanju, na žalost, uspio da ode dalje od *Pregleda*.

To je osobito došlo do izražaja u njegovoj analizi situacije i problema u Hrvatskoj u toku rata i revolucije, posvećujući im znatnu pažnju. Pri tome je u najviše slučajeva, služeći se kritikom pojedinih formulacija u vezi s tim u *Pregledu*, davao vlastite ocjene i ispravke, koje su uglavnom diskutabilne i netačne, tako da još više otvaraju pojedina pitanja.

Popović najprije ističe da je Mačekovu ulogu u aprilskim danima 1941. trebalo »formulisati nešto preciznije i detaljnije, jer je on, kao šef HSS, odigrao veoma negativnu, izdajničku ulogu prilikom sloma monarhističke Jugoslavije« (328). Iza toga prilazi vlastitoj analizi i ocjeni te uloge u vezi s ovom konstatacijom u *Pregledu:* »Istoga dana kada su njemačke trupe ušle u Zagreb, 10. aprila, i kada su proglasile stvaranje ustaške »Nezavisne države Hrvatske«, Maček je pozvao hrvatski narod da bude lojalan i da 'iskreno sarađuje s novom vladom'« *(Pregled,* 290). Evo Popovićeva komentara:

»Ova formulacija nije istorijski data tačno. Prije svega nijesu njemačke trupe proglasile stvaranje ustaške »Nezavisne države Hrvatske«, nego tajni izaslanik njemačkog ministra inostranih poslova Ribentropa, Vezenmajer, a NDH je proglašena prije ulaska njemačkih trupa u Zagreb, a ne poslije njihovog ulaska. Ovo je vrlo važan istorijski fakt jer bi neupućeni čitalac iz formulacije koja je u *Pregledu* data mogao zaključiti da je Maček pozvao hrvatski narod da bude lojalan i da ‚iskreno sarađuje s novom vladom' ustaških bandita pod pritiskom njemačkih trupa koje su proglasile stvaranje ustaške ‚Nezavisne države Hrvatske'. Ali on je to uradio dobrovoljno, bez pritiska njemačkih trupa, dok je još postojala Kraljevina Jugoslavija i njena zakonita vlada, čiji je Maček tada bio potpredsjednik. Dakle, umjesto da likvidira agenta jedne inostrane države, za šta mu je još stajao na raspolaganju još uvijek ogroman policijski aparat, on daje pristanak i proglašava NDH« (328).

Doista se treba pitati što je Popović htio postići ovakvom analizom, koja u stvari ne otkriva ništa novo, te upravo ovaj primjer pokazuje kako su mnoge kritike, zbog svog nenaučnog karaktera, često puta jalove.

Popovićeva kritika citiranog odlomka iz *Pregleda* sadrži tri primjedbe:

1. On je najprije netačno upozorio na stvarno beznačajnu činjenicu da NDH nisu proglasile njemačke trupe nego E. Veesenmayer, kao da to u biti nije isto. Međutim, ako se ide za formalnom istinom, onda se ona nalazi u činjenici da je NDH proglasio Slavko Kvaternik u ime ustaškog poglavnika Ante Pavelića.[18]

2. Popoviću je ova netačna primjedba bila »vrlo važan istorijski fakt«, kako bi iznio drugu primjedbu, koja se sastoji u upozorenju, da iz takve formulacije neupućeni čitalac može shvatiti, da je Mačekov proglas od 10. aprila nastao »pod pritiskom njemačkih trupa«. Međutim, neupućeni čitalac iz stvarnog teksta *Pregleda* nikako ne može tako zaključiti. U *Pregledu* se nalazi niz mjesta iz kojih se jasno vidi Mačekova uloga u ratu.

3. Međutim, upravo iz Popovićeve treće primjedbe, mogao bi neupućeni čitalac dobiti drugačiji dojam o Mačeku. Popović, naime — a to je u ovoj analizi najčudnije — zamjera Mačeku zašto nije likvidirao Veesenmayera kao »agenta jedne inostrane države«, jer mu je za to stajao na raspola-

[18] Usp. o tim pitanjima: F. Tuđman, *Okupacija i revolucija*, Zagreb 1963, 69—81.

ganju ogroman policijski aparat, iz čega se može veoma lako izvući zaključak da bi Maček u tom slučaju postao pozitivna ličnost, tj. nosilac antifašističkog otpora.

Ovakav pristup analizi i ocjeni određenih historijskih zbivanja u Hrvatskoj, u aprilskim danima, samo je rezultat nedovoljnog poniranja u konkretnu situaciju i nepoznavanja osnovnih činjenica.

Odmah zatim Popović odbacuje formulaciju u *Pregledu* da je »na sličan način talijanski okupator pokušao da iskoristi separatističko vodstvo Crnogorske federalističke stranke«, jer se prema njegovim riječima pokušaj stvaranja »nezavisne Kraljevine Crne Gore«, »ni u kom slučaju ne može uspoređivati sa stvaranjem NDH« (328).

Međutim, iz *Pregleda* se ne može dobiti taj dojam, pa prema tome nije bilo potrebno da se konstruiraju određeni razlozi.[19]

Popović se također osvrnuo i na one ocjene u *Pregledu*, koje se odnose na pitanje stava hrvatskog seljaštva prema NDH s jedne i revoluciji s druge strane. Iako je konstatirao određene protivurječnosti, i ovdje je na žalost došlo do izražaja njegovo nedovoljno preciziranje pojedinih ocjena i sudova.

On doduše s pravom upozorava na izvjesnu oprečnost u ocjenama i konstatacijama u *Pregledu* iz kojih se doista ne mogu vidjeti prava pozicija i pravo političko kretanje hrvatskog seljaštva u prvim godinama revolucije. Tako Popović postavlja pitanje kako se mogu ocjene, da je hrvatsko seljaštvo bilo pod snažnim utjecajem vodstva HSS — pa nije bilo voljno prihvatiti liniju revolucije — uporediti, odnosno dovesti u sklad s ocjenama da su se »mase hrvatskog seljaštva ograđivale od ustaške države« (*Pregled*, 326). On začudo ne daje ovdje nikakva rješenja u smislu dopune i izmjene pojedinih ocjena, nego ide čak i dalje te predlaže da se o tome uopće ne govori. U vezi s tim on ističe ovo: »Radije bi izbacio neke stvari nego ih prikazivao kontradiktorno ili netačno, pogotovu kad je posrijedi pregled istorije Komunističke partije Jugoslavije, gdje treba stvari uopštavati kad god je to moguće. Ne bih se obazirao na to da li će u vezi sa pojedinim pitanjima biti prigovora sa strane ili ne« (339).

U diskusiji je osobita pažnja posvećena problemima revolucije u Crnoj Gori. U vezi s tim su bili naročito zanimljivi i instruktivni referati Mate Petrovića, Radoja Pajovića, Ljube Anđelića i Đure Vujovića.

M. Petrović je u vezi s problemima 1941. u Crnoj Gori istakao potrebu objašnjavanja oseke koja je nastala nakon prvih dana ustanka. »Mi smo se prilično zadržali na tome« — istakao je on — »kako i čime da se objasni fenomen svenarodnog ustaničkog pokreta 1941. godine u Crnoj Gori. No, nama se logički natura i pitanje kako se desilo da nas je taj isti narod nešto malo kasnije napustio i da smo uglavnom zbog toga kao vojničke formacije morali s proljeća 1942. godine da napustimo Crnu Goru. Štaviše, i gro pokrajinskog a ponegdje

[19] Popović konstruira ove razloge, koji pokazuju da se stvaranje »Nezavisne Crne Gore« »ni u kom slučaju ne može uspoređivati sa stvaranjem NDH«:

»1. Ustaše su se listom založile za stvaranje NDH, dok je među vodstvom (pa i separatističkim dijelom) Crnogorske federalističke stranke bilo onih koji su se desolidarisali s takvim načinom stvaranja državnosti Crne Gore.

2. Taj separatistički dio vodstva nije imao podrške ni od jedne građanske partije, niti je, pak, imao kakve oružane odrede u Crnoj Gori na koje bi se oslonio, dok su ustaše imale čak i podršku vodstva najjače građanske političke stranke u Hrvatskoj i njenog vođu Mačeka.

3. Taj separatistički dio vodstva nije podržalo ni sveštenstvo, kao što je to bio slučaj u NDH.

4. Okupator ni u kom slučaju nije išao za zadovoljenjem nacionalističkih pretenzija crnogorske buržoazije, već je od crnogorske teritorije čak oduzeo neke oblasti« (329).

Treba imati na umu da se o okupacionom sistemu u Crnoj Gori i pokušaju stvaranja »Nezavisne države Crne Gore« već nešto i napisalo u našoj historiografiji. Usp. B. Jovanović, *Crna Gora u Narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, I, Beograd 1960, 17—27; E. Vražalić, *Okupacioni sistem u Crnoj Gori i međunarodno pravo*, Istorijski zapisi, 1962, sv. 2, 169—208; F. Tuđman, n. dj. 202—204.

i nižeg partijskog rukovodstva je tih dana napustio Crnu Goru, te se naknadno morao vraćati iz Bosne.

Mislim da u svemu tome nema ničeg fenomenalnog, već da je sve to uslovljeno određenim istorijskim faktima i evidentnim greškama koje smo počinili 1941. i početkom 1942. godine, o čemu, uostalom, postoje i autoritativne ocjene Vrhovnog štaba i CK KPJ iz tog perioda. U pisanju istorije treba reći sve kako je bilo, da bi to naše iskustvo poslužilo drugima u određenom trenutku, kao što je kasnije i nama naše sopstveno, i dobro i loše iskustvo, korisno služilo kad smo se počeli učiti na greškama i davati veliki zamah našoj borbi u novooslobođenim krajevima« (312). Ističući neke teške greške (konkretizirao na primjeru Boke) u revoluciji u Crnoj Gori, on je istakao potrebu da treba »svestrano osvijetliti uzroke zbog kojih smo morali u proljeće 1942. godine napustiti Crnu Goru. Inače, ispalo bi da smo je napustili zbog svega drugog samo ne zbog naših teških grešaka. Smatram da priznanje naših grešaka neće umanjiti veličinu naše borbe, već naprotiv, prikazaće je u svoj njenoj složenosti i dinamici« (313).

Đ. Vujović je čitav svoj referat posvetio upravo greškama KPJ u Crnoj Gori 1941—1942. godine. Govoreći o potrebi »rasvjetljavanja piatnja lijevih skretanja u Komunističkoj partiji u Crnoj Gori« u toku prve godine rata, on je istakao i potrebu koja se osjeća, »da pored istoričara ovdje nešto kažu i političari, odnosno akteri vojno-političkih događaja u Crnoj Gori« (355).

5. Period poslije 1945. Samo je referat Branka Petranovića bio u diskusiji posvećen problemima naše socijalističke izgradnje i to u vezi s interpretacijom u VII glavi *Pregleda*.

U njemu se Petranović — autor niza radova iz te problematike — osvrnuo na problem načina obrade, a zatim na neka konkretna pitanja u *Pregledu*. On je istakao činjenicu da period od 1945. do danas »nije istorijski izučavan«, pa on u *Pregledu* predstavlja doista »pionirski poduhvat«. Premda, prema njemu, ova glava *Pregleda* sadrži u stvari »sistematizovani ali ne i produbljeniji istorijski pregled«, što je i shvatljivo ako se uzme u obzir nedostatak odgovarajuće literature, potrebnih kadrova i organiziranog arhivskog istraživanja, ipak obrada nekih pitanja »ohrabruje sa stanovišta mogućnosti razvijanja istraživanja na ovom području u budućnosti«. To se u prvom redu odnosi na »obradu napada Kominforma na KPJ i kritički prikaz negativnih pojava koje se ispoljavaju u procesu razgrađivanja starog sistema i konstituisanja samoupravljanja« (377).

Osvrćući se na konkretna pitanja, Petranović je istakao samo nekoliko njih, najosnovnijih, koja su u *Pregledu* ostala uglavnom nerazrađena.

U *Pregledu nije* — prema njegovu mišljenju — pravo mjesto posvećeno agrarnoj reformi, koja je prikazana »sasvim uopšteno«. Međutim, agrarna reforma nije bila »obična buržoaskodemokratska mera«, nego je imala dvojaki karakter. »Ona je« — ističe Petranović — »buržoasko-demokratska mera utoliko ukoliko likvidira veliki posed, polufeudalne ostatke u poljoprivredi, vrši novu raspodelu zemljišnog poseda, ali je i socijalistička po svom karakteru jer se izvodi u sledstvu ostvarene socijalističke revolucije koja traži podruštvljavanje i u poljoprivredi« (381).

Petranović primjećuje da je u *Pregledu* trebalo razraditi nekoliko značajnih momenata u pitanju obnove zemlje: Jugoslavija pripada onom krugu zemalja »koje su među prvima uspele da se ekonomski stabilizuju«; treba se kritički osvrnuti na pomoć UNRE »s obzirom na mišljenje u inostranstvu da je ona postavila našu privrednu obnovu«; ističući činjenicu »da je obnova rezultat ogromnog elana i probuđenih energija jednog naroda koji je tek izašao iz revolucije« (382).

Premda je građanska opozicija dosta dobro analizirana u *Pregledu*, ipak je tre-

balo njen rad, kao i inače aktivnost ostataka snaga kontrarevolucije, vezati za rad Privremene vlade. Osim toga, trebalo je prikazati sastav opozicije, tj. da li je »sačinjavaju stranke, ostaci stranaka ili pojedini građanski političari iz njihovih vrhova« (383).

Pojava sistema administrativnog rukovođenja u privredi i drugim područjima javnog života prikazana je uopćeno — što je donekle i razumljivo zbog nerazvijenog istraživanja te problematike — te u vezi s tim Petranović postavlja ova pitanja za dalje istraživanje: ... »koji su to faktori koji utiču na jačanje etatističke komponente, nužno uslovljavaju stvaranje sistema administrativnog rukovođenja privredom u posleratnoj situaciji? Ako je nešto objektivno uslovljeno i nužno, onda ga treba istorijskom analizom i dokazati, ako nećemo da filozofi, sa više ili manje opravdanja, te 'objektivne neophodnosti' našeg razvitka smatraju rešenjima birokrata. Da li Pregled sadrži evoluciju kretanja našeg društva od »revolucionarnog demokratskog samoupravljanja« ka jednom manje-više dograđenom etatističkom uređenju? Kako se, istorijski gledano, izražava sukob »između svesti i odnosa«, koji izazivaju ove dve oprečne tendencije? Kada i kako administrativno rukovođenje potiskuje revolucionarno samoupravljanje? Da li na izgradnju sistema utiče sovjetska politička i pravna doktrina, uopšte iskustvo izgradnje socijalizma u SSSR?« (385—386).

Nakon osvrta na još neka pitanja, Petranović je na kraju zaključio da je *Pregled* u ovom svom dijelu (VII glava), pored spomenutih razloga, »ispunio potrebu za svojim postojanjem«.

Kako se iz ovoga prikaza vidi, diskusija o *Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije*, koja se vodila u Titogradu, ukazala je, pored niza pitanja koja su do tada već isticana, i na neka, koja se prvi put konstatiraju. Premda su neki specifični problemi aktivnosti Partije u Crnoj Gori samo dodirnuti, te nisu do kraja rasvijetljeni, ipak ova diskusija predstavlja korak naprijed u daljem istraživanju historije radničkog pokreta i socijalističke revolucije u Crnoj Gori.

VLADISLAV MUSA

Zbornik na dokumenti od Antifašističkoto sobranie na narodnoto osloboduvanje na Makedonija (ASNOM), Skopje, 1964. godine

U povodu jubilarne, dvadesete godišnjice osnivanja ASNOM-a (Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Makedonije) Institut za nacionalnu historiju u Skoplju izdao je u redakciji prof. dra Aleksandra Hristova i asistenta Mile Todorovskog ovaj Zbornik dokumenata (na makedonskom jeziku) s ciljem da se na taj način popuni »jedna osjetna praznina u historiji radničkog pokreta naroda Jugoslavije u razdoblju 1941—1944, i posebno u najnovijoj historiji makedonskog naroda«.

U pripremanju Zbornika, u kojem je sudjelovalo više naučnih i stručnih suradnika u Skoplju kao i vanjskih suradnika, naišlo se na niz poteškoća. Za velik broj dokumenata nije se mogao naći original. Neki od njih bili su objavljivani u toku NOB-a na više mjesta i u različitoj tehnici, pa je prilikom njihova ranijeg prepisivanja često dolazilo do propusta, što ih je ponekad činilo nepouzdanima. Osim toga, jedan dio arhiva ASNOM-a nestao je u toku rata. Zbog toga se u nekim razdobljima osjeća izvjesna praznina (npr.: Redakcija nije uspjela da dođe do dokumenata o radu Inicijativnog odbora ASNOM-a u periodu 30. IV 1944 — 2. VIII 1944. godine, i sl.).

Neki su dokumenti u Zborniku dani kronološki, nezavisno od tematske povezanosti, što često dovodi do rascjepkanosti. Samo četvrti dio sadržava dokumente koji su dani zavisno od svoga porijekla, no pri tom se ipak vodilo računa o principu kronološkog izlaganja.

Zbornik sadržava ukupno 237 dokumenata (str. 722 + 2) koji su svrstani u četiri dijela. Svakom od njih prethodi kratak predgovor. Na kraju prvog i drugog dijela štampana su i dva priloga.

Pripreme za osnivanje ASNOM-a u periodu od Prespanskog savjetovanja CK KPM do Prvog zasjedanja ASNOM-a (2. VIII 1943 — 1. VIII 1944. godine) naslov je prvog dijela Zbornika (12—153. str.). U početku je štampano nekoliko članaka: »Donošenje prvih političkih programskih dokumenata za jedinstveni državnopravni položaj Makedonije«, »Izgradnja i razvitak narodnooslobodilačkih odbora i formiranje ASNOM-a kao najvišeg narodnooslobodilačkog odbora«, »Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a predstavljaju ustavnopravni temelj za formiranje ASNOM-a«, »Uloga i mjesto Inicijativnog odbora u sistemu organa NOB-a do sazivanja ASNOM-a«, »Izbor delegata za Prvo zasjedanje ASNOM-a« i »Odlazak delegata na slobodni teritorij«. U tim se člancima naglašava »potreba za formiranje ovog najvišeg predstavničkog tijela i poduzimanje prvih mjera za realizaciju ovog značajnog historijskog čina (...) u izgradnji makedonske državnosti« (iz predgovora). Prvi put je to pitanje bilo postavljeno na Prespanskom savjetovanju u kolovozu 1943. godine, na kome je kao delegat Vrhovnog štaba sudjelovao Svetozar Vukmanović Tempo. Među ostalim, tu se govorilo o položaju zemlje kao i o dotadašnjem razvitku NOB-a u Makedoniji. Posebno je značajan izvještaj sa savjetovanja upućen CK KPJ preko S. Vukmanovića Tempa u kojem se, u povodu odluke da se ubrza rad na formiranju ASNOM-a, kaže:

»Mi u Makedoniji stojimo pred organiziranjem Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Makedonije i pred organiziranjem Narodnooslobodilačke vojske Makedonije. Zbog svega toga Makedonija već danas dobiva punu slobodu i ravnopravnost s hrvatskim, srpskim, slovenskim i drugim narodima u Jugoslaviji.«

Za odluku koja je donesena na Prespanskom savjetovanju »može se slobodno reći da je otvorila jednu novu epohu u historiji makedonskog naroda za izvojevanje njegove nacionalne slobode«.

Revolucionarna aktivnost ogleda se, među ostalim, u nizu proglasa u kojima se makedonski narod poziva na borbu protiv okupatora i razbijača jedinstva, kao i protiv šovinističke propagande bugarskih okupatora, u cilju oslobođenja zemlje u kojoj bi narod imao pravo na samoodređenje u jedinstvenoj, bratskoj zajednici s ostalim jugoslavenskim narodima. Vrlo važna uloga u organiziranju ASNOM-a pripada svakako Glavnom štabu NOV i partizanskih odreda u Jugoslaviji za Makedoniju, koji je u listopadu 1943. uputio Manifest makedonskom narodu u kojem je iznesen »niz osnovnih postavki na kojima treba da se temelji jedinstveni, državnopravni položaj Makedonije u novoj Jugoslaviji«.

Slijedeći dio ovoga poglavlja sadržava 32 dokumenta koji obuhvaćaju vremenski period od Prvog zasjedanja AVNOJ-a, 27—29. studenoga 1942. u Bihaću, do Prvog zasjedanja ASNOM-a, 2. kolovoza 1944 (prvi dokument datiran je 27. studenoga 1942. a posljednji 26. srpnja 1944. god.). To su proglasi, deklaracije, odluke, izvještaji, direktive, manifesti, pisma, brzojavi, zapisnici, upute i punomoćja doneseni u cilju što uspješnijeg vođenja borbe protiv okupatora i njegovih pomagača.

Kao prilog (a kao 33. dokument) prefštampan je iz organa Narodnooslobodilačke fronte Makedonije »Ilindenski pat« članak »Pred svikuvanjeto na narodnoto sobranie« koji je potpisao predsjednik Inicijativnog odbora Metodije Andonov-Čento. (Članak je u stvari napisalo nekoliko autora — članova Inicijativnog odbora.)

Drugo poglavlje Zbornika (str. 159—258) *Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Makedonije* (2. VIII 1944. godine) u svom prvom dijelu donosi »Ekspoze Inicijativnog odbora podnijet na Prvom zasjedanju ASNOM-a«, zatim dokument »Jednoglasno prihvaćanje novog državnopravnog položaja Makedonije od strane prisutnih delegata ASNOM-a«, »Pregled zakonodavnih akata donesenih na Prvom zasjedanju ASNOM-a« i članak o dva proglasa koje je ASNOM uputio makedonskom narodu sa svog Prvog zasjedanja.

Drugi dio sadržava 21 dokument (str. 34—55). To su zakonodavni akti, deklaracije i ekspozeji s Prvog zasjedanja ASNOM-a »koji su poslužili kao osnova za ozakonjenje državnopravnog položaja Makedonije i za njeno ustavnopravno sankcioniranje«.

U prilogu (56. dokument) objavljen je članak »Historijske odluke Prvog zasjedanja ASNOM-a«. To je jedan od mnogih članaka objavljenih tom prigodom. Autor mu je Ljubčo Arsov.

Treće poglavlje (str. 299—537) nosi naslov *Rješenja, odluke i drugi dokumenti prezidijuma ASNOM-a i drugih organa i ustanova donesenih u periodu od Prvog zasjedanja ASNOM-a do Prvog izvanrednog zasjedanja ASNOM-a* (2. VIII 1944 — 28. XII 1944. god).

Prvi dio donosi dokumente o zakonodavnom i izvršnom radu Predsjedništva ASNOM-a u izgradnji makedonske federalne države, o zakonodavnim aktima Predsjedništva iz područja narodnog gospodarstva i obnove zemlje i iz područja financija, o propisima iz područja narodnog zdravlja i socijalne politike, o zakonodavnim i drugim propisima iz područja prosvjete i o propisima Predsjedništva iz područja pravosuđa.

U drugom dijelu poglavlja obuhvaćeno je 117 dokumenata (str. 57—174) koji tretiraju probleme izgradnje općepolitičkog sistema i života u zemlji. Iz dokumenata se vidi čitav zakonodavni i izvršni rad Predsjedništva ASNOM-a, koji je, pored ostalog,

imao i ulogu Privremene vlade, prvih mjeseci po osnivanju ASNOM-a.

Posljednje, četvrto poglavlje (str. 541—688), *Dokumenti povjereništava pri Prezidijumu ASNOM-a*, donosi preostala 64 dokumenta (str. 174—338). U njima su tretirani zakonodavno-pravni propisi i elaborati (doneseni od strane povjereništava) koji su bili od važnosti za izgradnju makedonske državnosti. Na žalost, velik broj akata ovog perioda nedostaje, pa se ne može ni imati potpuno detaljan uvid u rad i djelovanje odjela koji su formirani na sjednici Predsjedništva ASNOM-a 6. kolovoza 1944. godine.

Na kraju su štampane skraćenice u tekstu i kazalo osobnih i geografskih imena, u kojima su obuhvaćeni i pojmovi. Na žalost, prilikom štampanja potkrao se veći broj pravopisnih pogrešaka.

Budući da je više važnih dokumenata za pojedine periode izgubljeno, Redakcija je u predgovoru izrazila nadu da će u prikupljanju novog materijala naići na podršku samih učesnika NOB-a, a osobito onih koji su neposredno sudjelovali u radu ASNOM-a, čime bi se upotpunile sadašnje praznine. No, bez sumnje, Zbornik će i u sadašnjem obliku korisno poslužiti kao vrijedan prilog proučavanju povijesti NOB-a i socijalističke revolucije ne samo u Makedoniji već i u ostalim jugoslavenskim zemljama.

VLADO OŠTRIĆ

O nekim radovima E. Redžića s područja novovjekovne historije i razvoja nacionalnog pitanja[1]

Enver Redžić, Prilozi o nacionalnom pitanju, »Svjetlost«, Sarajevo, 1963.

Zbirka članaka E. Redžića, sakupljenih pod navedenim naslovom, sadrži trinaest priloga koji se odnose na problematiku nacionalnog pitanja shvaćenog u prilično širokom smislu.

Svrstani u pet grupa (koje su označene samo rimskim brojevima, a bolje bi bilo da imaju — zbog raznolikosti priloga — naslove), ovi članci čine dosta raznorodnu skupinu. Nastali su u različito doba (1953—1962) i objavljeni su u raznim publikacijama (pretežno u sarajevskom »Pregledu«). U knjizi, međutim, nema podataka gdje su prilozi već objavljeni, što je neuobičajeno kod izdanja ove vrste. Navedeni su samo, na kraju priloga, mjesec i godina. Posljednji prilog (Aktuelni problemi istoriografije našeg radničkog pokreta i revolucije) nije ni na taj način datiran.[2]

Knjiga sadrži isključivo tekstove trinaest članaka. Nema nikakvog predgovora, pogovora ili napomene, što je također neobično kod izdavanja sabranih članaka, pogotovo s obzirom na raznovrsnost svrhe i povoda, vrste, sadržaja, načina pisanja i vremena postanka priloga.

Prilozi su dijelom rasprave i članci — publicističkog tipa — dijelom recenzije i prikazi, a posljednji prilog (već spomenut) ima karakter referata. Pojedini su prilozi samostalni radovi na bazi literature, a dijelom i izvora. Drugi su šire razvijene asocijacije o lektiri, treći kritički, odnosno informativni osvrti na pojedine publikacije. Posljednji je prilog pregled i analiza rezultata, problema i potreba rada na novijoj historiografiji u Bosni i Hercegovini.

Četiri priloga prve skupine imaju općenitu međusobnu vezu jer se odnose na noviju historiju Bosne i Hercegovine.

1. Članak »Vaso Pelagić o pitanju Bosne i Hercegovine« prikazuje — na osnovi Pelagićevih tekstova u vezi s bosansko-hercegovačkim ustankom 1875—1878 — razvoj Pelagićevih pogleda o kompliciranoj bosansko-hercegovačkoj (u prvom redu nacionalnopolitičkoj) stvarnosti. U uvodu je istaknuta složenost lika V. Pelagića koja odgovara složenim uvjetima njegova vremena, a ima osobit izraz u pelagićevskom obliku socijalizma.[3] Zanimljiv je razvoj Pelagićeva shvaćanja nacionalnog pitanja Bosne i Hercegovine. Polazeći ranije s velikosrpskih pozicija, Pelagić u ustanku u znatnoj mjeri mijenja svoje poglede i smatra ujedinjenje Bosne i Hercegovine s kneževinama Srbijom i Crnom Gorom nespojivim s demokratskim zahtjevima ustanika, uočava štetnost velikosrpskih koncepcija u hrvatsko-srpskim odnosima u Bosni i Hercegovini i oko nje, prozire prave intencije tadašnje carskoruske politike, primiče se ideji o samostalnosti i samoodređenju naroda Bosne i Hercegovine. Pelagić povezuje pitanje oslobođenja Bosne i Hercegovine s pitanjem rušenja feudalnih odnosa, smatra da oslobođenje mora uslijediti

[1] Prikaz je napisan u lipnju 1964.

[2] Napisan je 1962. a objavljen u »Pregledu«, Sarajevo, br. 1—2/1963.

[3] »U takvoj zemlji, primitivnoj i zaostaloj kao što je bila Bosna, u kojoj se novo kapitalističko društvo radalo veoma sporo i koja će još dugo biti bez moderne radničke klase, socijalizam je i mogao imati samo takav oblik kakav je dobio u socijalizmu Vase Pelagića« (str. 9).

vlastitim snagama naroda Bosne i Hercegovine i da oslobođena zemlja mora biti samostalna i ravnopravno povezana sa slobodnim balkansko-podunavskim zemljama

Međutim, autor ne ističe važnu činjenicu da Pelagić ipak nije razvio svoje poglede jasno, određeno i sistematski. Oni se tek u fragmentima naziru u raznim, većinom kasnije pisanim tekstovima. To je nedostatak članka, čemu valja dodati i oskudnost naučnog aparata (nepotpuno citiranje i sl.).

2. »Nacionalni odnosi Bosne i Hercegovine pred delegacijama Carevinskog vijeća Austro-Ugarske Monarhije« naslov je slijedećeg članka. Interesantan prikaz osnovnih političkih koncepcija Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i stavova opozicije u Carevinskom vijeću ima kao nedostatak oskudnost naučnog aparata (ima bilježaka o literaturi, ali nijedne o izvorima). Imperijalističkom politikom Austro-Ugarske autor objašnjava njeno oslanjanje na muslimanski, feudalni elemenat Bosne i Hercegovine i politiku zaoštravanja nacionalno-vjerskih odnosa. Posebnu pažnju ukazuje koncepcijama Benjamina Kalaya o Bosni i Hercegovini, posebno o »bosanskoj naciji« kao nacionalnom izrazu politike oslonca na »bosansku aristokraciju«. Prikazan je i stav Vatroslava Jagića, koji je podržao Kalayevu tezu o »bosanskom jeziku«. Istaknuti su i opozicioni stavovi Mihovila Klaića, Jurja Bijankinija, njemačkih liberala von Plenera i dra Herolda, pa dra T. Masaryka, koji su dolazili do izražaja u Carevinskom vijeću, kao i nova varijanta službene politike u Bosni i Hercegovini koju provodi Kalayev nasljednik Burijan.

3. Članak »Aneksiona kriza Bosne i Hercegovine u jednom jubilarnom osvjetljenju« prikazuje i kritizira knjigu dra Nikole Stojanovića »Bosanska kriza« (Sarajevo, 1958). Ukazujući na idealistički pristup pisca historijskom razvoju Bosne i Hercegovine iza 1878. i nepromijenjenost njegovih političkih pogleda kroz pola stoljeća (velikosrpske tendencije u nacionalnim i buržoaski oportunizam u političkim i socijalnim pitanjima) autor ističe subjektivno-memoarski karakter Stojanovićeve knjige.[4]

4. Članak »Društveno-historijski aspekt« nacionalnog opredjeljivanja »muslimana Bosne i Hercegovine«[5], iako ima publicistički karakter, jedan je od najznatnijih autorovih priloga u toj knjizi.

Problem bosansko-hercegovačkih muslimana javlja se u uvjetima krize turskog carstva i feudalnog sistema i izražava se u zaoštravanju odnosa bosanskih feudalaca i centralne turske vlasti i unutarnjim socijalno - nacionalno - vjerskim suprotnostima Bosne i Hercegovine. Poraz u borbi s centralnom vlašću i početi kapitalističkog razvoja u Bosni i Hercegovini izazivaju slabljenje feudalaca, ali ne i kraj feudalnog sistema; naprotiv, urastanje elemenata kapitalističkog razvoja u elemente feudalnog sistema zaoštrava kompleks suprotnosti. Na neprevladanom kompleksu unutarnjih i vanjskih suprotnosti slabi se i razbija ustanak i završava austrougarskom okupacijom. Ubrzani kapitalistički razvitak nakon okupacije narušava preostale društveno-ekonomske pozicije feudalnog, muslimanskog elementa i utvrđuje njegovu konzervativnost, u paradoksalnoj situaciji kad režim politički štiti preostale društveno-ekonomske pozicije feudalaca.

Jačanje hrvatskog i srpskog građanskog elementa i na toj bazi jačanje nacionalnog pokreta Hrvata i Srba u Bosni i Hercegovini izaziva otpor muslimanskog feudalnog elementa, što ima i svoj »nacionalni« odraz u koncepciji »bosanske nacije« Kalaya i Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, koja, međutim, ne dobiva širu društvenu podlogu i ne zamjenjuje vjersko-tradicionalnu vezanost muslimanskih masa (pretežno slobodnih seljaka i sitnog građanstva) za feudalni sloj. Umjesto toga javlja se nacionalnopolitičko manevriranje feudalnih

[4] »Pisac »Bosanske krize« u 1958. godini ostao je dosljedan političaru iz 1908, osnivaču oportunističke Srpske narodne organizacije . . .'« (str. 63).

[5] Objavljen u časopisu »Socijalizam« br. 2/1959.

elemenata na bazi »muslimanskog jedinstva«, koja ima svoj nastavak, u uvjetima iza 1918, u politici JMO. Istovremeno kompleksi političkih, ekonomskih i drugih veza s hrvatskim, odnosno srpskim nacionalnim pokretom, utječu na procese neposrednog nacionalnog — hrvatskog ili srpskog — opredjeljivanja muslimana. Nacionalno opredjeljivanje muslimana imalo je i pozitivan i negativan značaj. Razvijalo je nacionalističke strasti, ali je pridonosilo društvenom i kulturnom napretku. Velikosrpska hegemonija u staroj Jugoslaviji pojačala je nacionalno, pretežno hrvatsko, opredjeljivanje muslimana, ali razvija se i oportunistička »jugoslavenska« nacionalno-politička orijentacija.

Pitanje muslimana imalo je svoj izraz i u nauci. Hrvatska i srpska građanska nauka (posebno historiografija, ali i druge grane društvenih nauka) angažirala se za ciljeve vlastitih buržoaskih nacionalnih pokreta.

Posebno poglavlje posvećeno je pogledima radničkog pokreta na nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (do 1918). Socijaldemokrati se zalažu formalno za ravnopravnost i samoodređenje naroda, ali griješe u shvaćanju nacionalne strukture naroda Bosne i Hercegovine i Južnih Slavena uopće i kompleksne društveno-političko-ekonomsko-kulturne uvjetovanosti nacionalnog pitanja, pa gube mogućnost efikasnog djelovanja u području nacionalnog pitanja, a zapadaju i u proturječja. Negiraju postojanje nacionalnih razlika između Srba, Hrvata i muslimana, ali odobravaju nacionalno opredjeljivanje muslimana, smatrajući da ono, lišeno vjerske osnove, može ojačati srpsko-hrvatsko jedinstvo. Govore o srpsko-hrvatskoj naciji kao činjenici, a istovremeno se zalažu za njeno formiranje. Ne sagledavaju nacionalne perspektive izvan Habsburške monarhije, a istodobno govore o potrebi balkanske revolucije umjesto balkanskih ratova.

U zaključnom poglavlju iznesene su misli o etničkom položaju muslimana. Autor smatra muslimane Bosne i Hercegovine posebnom etničkom cjelinom, koja ima i crta sličnosti i crta posebnosti prema Hrvatima i Srbima. Islamizacija — sa svojim ekonomskim, političkim i kulturnim konzekvencijama — utjecala je odlučno na složenost odnosa u Bosni i Hercegovini. Dalji faktor složenosti je kapitalistički razvoj. Neravnomjeran društveni razvoj Srba, Hrvata i muslimana utjecao je i na neravnomjernost nacionalnog razvoja. Muslimani nisu imali društvenih uvjeta (zbog relativnog društvenog zaostajanja) da izgrade vlastiti nacionalni pokret ili da se potpuno nacionalno opredijele za Hrvate ili Srbe. Istovremeno se proces nacionalnog opredjeljivanja javlja kao pitanje političkih odnosa. Pobjeda revolucije u NOB-u uklonila je uzroke takvih dosadašnjih tokova nacionalnog opredjeljivanja muslimana.[6]

Autor i sam na kraju ističe izvjesnu nedorečenost svoga rada, koji ne obuhvaća period NOB-a i dalji razvoj.

Druga skupina priloga sadrži tri kritička prikaza djela o nacionalnom pitanju jugoslavenskih naroda.

5. Članak »Istorijsko sagledanje nacionalnog pitanja u jugoslavenskim zemljama« osvrt je na knjigu dra F. Čulinovića »Nacionalno pitanje u jugoslavenskim zemljama — Historijat njegova razvitka« (Zagreb, 1955).

Autor upozorava na dosta usko postavljanje problema u toj knjizi (obuhvaćena je samo Hrvatska i Srbija, nije dan historijat razvitka, nego pregled stavova nacionalnih pokreta prema obliku državnog uređenja, uglavnom prema unitarizmu i federalizmu). Posebno kritizira teze da su svehrvatska i svesrpska koncepcija zapravo jugoslavenske koncepcije i da su velikohrvatstvo i velikosrpstvo nastali *zastranjenjem* od svehrvatstva i svesrpstva. Redžić napominje da su takve koncepcije u stvari bile kočnica jugoslavenstva, a da su se velikohrvatstvo i velikosrpstvo *prirodno razvili* iz svehrvatstva i svesrpstva.

[6] »... prvi put otkako jedni pored drugih žive — Srbi, Hrvati i muslimani Bosne i Hercegovine našli su se zajedno i svojim učešćem u Revoluciji počeli da prave svoju zajedničku i nedjeljivu historiju« (str. 124).

Kritizira i tezu da narodi jugoslavenskih zemalja i pored internih razlika čine, u odnosu prema inozemstvu, jednu etničku zajednicu i nizom pitanja ukazuje na nejasnost i kontradiktornost takve teze. Redžić smatra da federalistički orijentirana buržoazija u staroj Jugoslaviji nije dosljedno razdvajala nacionalno pitanje od socijalnog (kako misli Čulinović), nego, naprotiv, da je podređivala nacionalno pitanje svojim klasnim interesima, odnosno tijesno ga vezala za postojeći poredak.

Redžić ukratko spominje i diskusiju o državnopravnom karakteru naših republika, ne zauzimajući određen stav o tome.

6. Članak »Jedna teorija o nacionalnom razvitku u Jugoslaviji« odnosi se na knjigu dra Vase Bogdanova »Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju južnoslavenskog nacionalnog pitanja« (Sarajevo, 1956). Redžić kritizira u prvom redu teze o dvostrukoj ulozi jugoslavenske buržoazije: progresivnoj do 1848. i konzervativnoj od 1849. dalje. Kaže da je stvarnost bila složenija a buržoazija nejedinstvena i prije i poslije 1848. Smatra da se ne može govoriti o revolucionarnosti ilirskog pokreta, koju ne dokazuje ni njegova društvena struktura i političke koncepcije, ni izvorni materijal. Iza 1848. buržoazija ne igra u cjelini reakcionarnu ulogu, jer je nejedinstvena, a iz njenih redova proizlaze i progresivnije koncepcije i ostvarenja. Isto tako odbacuje teze da je posebni nacionalni razvitak jugoslavenskih naroda rezultat reakcionarnim nasiljem prekinutog razvoja. Međutim, u Redžićevoj interpretaciji stavova V. Bogdanova ima propusta. Bogdanov govori o odnosu buržoazije (iza 1848) prema revolucionarnoj borbi za nacionalno oslobođenje, no Redžić ispušta iz vida izraz »revolucionarna« i interpretira nepotpuni izraz »borba za nacionalno oslobođenje«, što slabi njegove kritičke stavove.

7. U »Prilogu izučavanju uloge socijalne demokratije u rješavanju nacionalnog pitanja jugoslovenskih naroda« Redžić ocjenjuje knjigu Vlade Strugara »Socijalna demokratija o nacionalnom pitanju jugoslovenskih naroda« (Beograd, 1956). Autor ističe kao pozitivno nastojanje V. Strugara da uoči i objasni pozitivne elemente u stavovima jugoslavenskih socijaldemokrata o nacionalnom pitanju. Zamjera mu jednostranu orijentaciju na dokumente partijskih foruma, iz čega proizlaze ograničenja u sagledavanju konkretne historijske stvarnosti koja utječe na poglede i rad socijaldemokrata. Dan je pregled stavova, a ne ukupna historijska situacija. Nedovoljno je obrađena Hrvatska i Bosna i Hercegovina, gdje socijaldemokrati i nemaju jačih teoretičara nacionalnog pitanja. Razvijajući dalje niz vlastitih misli o tim pitanjima, Redžić ističe utjecaj različitih historijskih uvjeta na stavove pojedinih partija i značenje jugoslavenske koncepcije naših radničkih pokreta u proces stvaranja jugoslavenske državne zajednice. Ispravno naglašava da teoretskim slabostima socijalista pripadaju, osim utjecaja austromarksizma, i nepostavljanje prava naroda na samoodređenje do otcjepljenja, nejasna shvaćanja o pojmu nacije i o nacionalnoj strukturi jugoslavenskih naroda. Usprkos teoretskim slabostima, jugoslavenski socijalisti su u svojoj aktivnosti dolazili i do niza pozitivnih stavova.

Treća grupa priloga sadrži dva članka.

8. Prvi — »Kautsky o naciji i nacionalnom pitanju« — prikazuje poglede Kautskog o naciji u općenitom smislu, o Bauerovoj teoriji nacije i nacionalnog pitanja i o odnosima Austrije i Jugoslavena. U prvom dijelu članka autor daje pregled općih teoretskih stavova Kautskog; u drugom ukratko izlaže Bauerovu teoriju o naciji i odnos Bauerove nacionalne teorije prema Rennerovom planu reorganizacije Austrije, a opširnije kritiku Bauer-Renerovih pogleda od strane Kautskoga.

Treći dio prikazuje poglede Kautskoga na pitanja Austrije i Jugoslavena. Kautsky smatra da Austrija ima uvjeta za dalje održanje (uvjeti koji proizlaze u prvom redu iz međunarodnih odnosa) i braneći tu misao dolazi nehotice do proročanskog zaključka da raspad Austrije pretpostavlja revoluciju u Monarhiji, Njemačkoj i Rusiji (nehotice, jer takvu mogućnost isključuje

iz realne politike). Kautsky se zalaže za demokratsku reorganizaciju Austrije. Ujedinjenje Srba, odnosno Jugoslavena, u samostalnoj državi teoretski dopušta, ali isključuje iz sfere praktične politike (čak i 1917. god.). Isto tako ne smatra ostvarivom teoretski prihvatljivu ideju balkanske federacije. Naposljetku, Kautsky smatra realnim ciljevima političke akcije (još u prvom svjetskom ratu) održanje i demokratsko preuređenje Austro-Ugarske, uz demokratski razvoj balkanskih naroda i očuvanje dotadašnjih granica (osim eventualnog ujedinjenja Srbije i Crne Gore).

Četvrti dio članka sadrži analizu pogleda Kautskoga o nacionalnom pitanju, uz rekonstruiranje — prema raznim radovima — njegove definicije nacije. Interesantan je prikaz pogleda Kautskog o ulozi Slavena u Austriji (osim Poljaka) u revoluciji 1848—1849. Nalazeći se u povoljnijoj situaciji za razmatranje problema, Kautsky objašnjava zablude Marxa i Engelsa o brzoj obnovi revolucije u Njemačkoj i iščezavanju »umirućih« slavenskih naroda pred tom revolucijom i ukazuje na ravnopravan nacionalni razvoj slavenskih nacija i stvaranje mogućnosti za njihovu revolucionarnu ulogu. Pozitivni su prilozi marksističkoj teoriji i »historijsko-ekonomska« (po Lenjinovom izrazu) teorija Kautskoga o naciji i njegova kritika Bauerove teorije o nacionalnom pitanju. S druge strane, istaknuta su brojna ograničenja pogleda Kautskoga. Autor s pravom spominje među njima i utjecaj njemačkog nacionalizma, odnosno pripadništva Kautskoga njemačkoj naciji i državi.

9. Članak »Jedan prilog marksističkoj teoriji nacije« govori o knjizi Edvarda Kardelja »Razvitak slovenačkog nacionalnog pitanja«. U prvoj rečenici autor kaže: »Iako smo mladi kao moderna država i životom moderne nacije živimo tek nekoliko ljudska vijeka, . . .« (str. 212). Time se javlja pojam »moderna nacija«, koji ima značajnu ulogu o teoriji Kautskoga o naciji, a autor govori o njemu u prethodnom članku kritički i konstatira da marksizam ne prihvaća dvije kategorije nacije (str. 196—197). Tako omaškom dolazi do proturječnosti između ova dva članka.

Prikazujući opću, teoretsku, i na slovensko nacionalno pitanje primijenjenu problematiku marksističkog pristupa nacionalnom pitanju u Kardeljevoj knjizi, autor ističe: »Najvažniji Kardeljev doprinos marksističkoj teoriji nacije predstavlja svakako njegova teza da je rađanje nacije kao društveno-historijske pojave vezano za društvenu podjelu rada epohe kapitalizma« (str. 226).

Četvrta grupa članaka obuhvaća prikaze nekih tekstova o Bosni i Hercegovini.

10. Članak »Povodom drugog toma Arhiva KP BiH« informativni je prikaz ove edicije. Arhiv KP BiH, tom drugi, u izdanju Istorijskog odjeljenja CK KP BiH (Sarajevo, 1951) donio je izbor dokumenata o SDS BiH (1909—1919). Autor ukratko ukazuje na neke karakteristike socijaldemokracije u Bosni i Hercegovini, kako se uočavaju prema objavljenim dokumentima.

11. Članak »Građa o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1905. (dokumenti iz austro-ugarskih arhiva) — Beograd, 1956. Redakcija i prevod Vojislav Bogičević« prikazuje drugu knjigu izvora u izdanju Državnog arhiva BiH. Autor informira o izvjesnim karakterističnim dokumentima i podacima i zamjera nedostatak napomena o karakteru izbora i daljem izdavanju takvih dokumenata.

12. »Bosna i Hercegovina u Enciklopediji Jugoslavije«. Autor dobro ističe značenje ovakvog enciklopedijskog teksta s obzirom na podređenost dosadašnjih tekstova te vrste (Stanojevićeva »Narodna enciklopedija« i »Hrvatska enciklopedija«) određenim buržoaskim nacionalnopolitičkim koncepcijama. S pravom zamjera da nije obrađen period NOB-a i revolucije u BiH, dok je to učinjeno u drugim tekstovima o jugoslavenskim zemljama.[7] Isto

[7] Crna Gora, EJ/2; Hrvatska EJ/4; Makedonija EJ/5.

tako nedostaje historijski prikaz Bosne i Hercegovine između dva rata.

13. Peti dio knjige sadrži referat »Aktuelni problemi istoriografije našeg radničkog pokreta i revolucije«.

Autor konstatira nedovoljno proučavanje radničkog pokreta i revolucije.[8] Značajne probleme predstavlja formiranje kadrova historičara za proučavanje problematike koja je još društveni proces, a ne završena cjelina, kao i subjektivnost političkog gledanja na najnoviju historiju,[9] koju treba zamijeniti objektivnim naučnim postupkom (koristeći se pri tom proširenim kutom gledanja i spoznaje koji pruža pobjeda revolucije).

Autor prikazuje institucije i arhivske fondove u Bosni i Hercegovini i izvan nje koje su važne za proučavanje radničkog pokreta i revolucije. Daje pregled objavljenje izvorne građe, govori o zadacima Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta i daje pregled literature o radničkom pokretu Bosne i Hercegovine (do 1918, između dva rata i u periodu NOB-a i revolucije).

Nadalje, iznosi pitanja o kojima, smatra, ovisi dalji napredak: problem kadrova i programa naučnog istraživanja i obrade, pregled osnovnih pitanja za monografsku obradu i pitanja daljeg objavljivanja izvora i naučnih radova.

I pored svoje heterogenosti, pa i prigodnog i publicističkog karaktera, prilozi u knjizi E. Redžića pridonose razvijanju niza diskusija i daju određene samostalne rezultate u razmatranju nacionalnih problema, novijeg društvenog razvoja i radničkog pokreta Bosne i Hercegovine, a i jugoslavenskih zemalja u cjelini.

Ovdje se može zabilježiti i jedan osvrt na knjigu E. Redžića koji je objavio Atif Purivatra.[10]

Prikazujući knjigu »Prilozi o nacionalnom pitanju«, autor posebno upozorava na pojedine probleme koji su u njoj zastupani (karakter jugoslavenstva u toku razvoja od prvih protagonista ove ideje do današnjice, analiza stavova socijalne demokracije u cilju svestranijeg sagledavanja te problematike). Posebno se osvrće (razvijajući pri tom vlastita razmišljanja) na problem današnjeg jugoslavenstva. A. Purivatra (smatrajući da misli o današnjem jugoslavenstvu u Redžićevoj knjizi treba jače razviti) proširuje teze da sadržaj današnjeg jugoslavenstva proizlazi iz socijalističkih društvenih odnosa te predstavlja jednu novu kvalitetu. On ističe komponente jačanja novog jugoslavenstva.[11]

Prikazujući grupu radova u vezi s Bosnom i Hercegovinom, Purivatra se posebno (a i kritički) osvrće na rad »Društveno-istorijski aspekt nacionalnog 'opredjeljivanja' muslimana Bosne i Hercegovine«, koji smatra najznačajnijim.

---

[8] »Doskora su se istoričari zadovoljavali time što su o pojedinim pitanjima iz istorije radničkog pokreta i revolucije kazali političari« (str. 259).

[9] »Marks je imao svakako pravo kada je upozoravao da o ljudima kao i događajima ne treba suditi onako kako oni sami o sebi sude« (str. 260).

[10] Neke specifičnosti nacionalnog pitanja (Osvrt na radove Envera Redžića). Pregled, broj 4/1964, str. 386—392.

[11] »... među prve spada to da je socijalistička Jugoslavija zajednica društvenih, materijalnih, a time i političkih interesa naroda Jugoslavije; da postoji etnička i kulturna srodnost njenih naroda; da su se jugoslavenski narodi uz puno pravo samoopredjeljenja organizovali u federaciju; da vlada puna ravnopravnost među narodima i da im je omogućen svestrani kulturni i ekonomski razvoj« (str. 388). I dalje:

»... veoma uspješan razvitak radničkog i društvenog samoupravljanja; viši stepen društvene podjele rada i u vezi s tim uspješna integracija u privredi; veći stepen prosvijećenosti i razvitka društvenih nauka, što sa izvjesnim uspješnim počecima integracije na kulturnom planu kroz potpunu slobodu nacionalnog razvoja dovodi do nacionalnog sažimanja na širem planu...; čuvanje titovskog bratstva i jedinstva naših naroda; težnja za čuvanjem teritorijalnog integriteta; razvijanje socijalističkih odnosa; postojanje sve većeg broja mješovitih brakova; migracija stanovništva i bolje međusobno upoznavanje; socijalističko vaspitanje omladine...« (str. 388—389).

Sličnih stavova o komponentama jačanja novog jugoslavenstva ima i u knjizi Koče Jončića »Ustav SFRJ i međunacionalni odnosi«, »Savremena administracija«, Beograd, 1963.

Enver Redžić,
O »Pregledu istorije SKJ«[12]

Ovaj prilog obuhvaća, u povodu pojave »Pregleda istorije SKJ«, prilično široku problematiku novije nacionalne historije. Jedno je od težišta referata na raznim aspektima nacionalnog pitanja.

Članak ima tri dijela. U prvom se govori o potrebi cjelovitog prikaza historije SKJ, o radu na »Pregledu . . .« i o sadržaju knjige.

Drugi dio članka razmatra raznovrsnu problematiku kojom se bavi »Pregled . . .« i donosi niz kritičkih razmatranja o pojedinim pitanjima. Mnogi od tih problema predstavljaju određene oblike nacionalnog pitanja.

Autor, na prvom mjestu, posebno razmatra problem karaktera jugoslavenske države nastale 1918. i uloge naprednih snaga, osobito radničkih pokreta, u stvaranju prve državne zajednice jugoslavenskih naroda.[13]

Zatim ukazuje na jugoslavensku ideju i političku orijentaciju jugoslavenske socijaldemokracije, koja je u dosadašnjim interpretacijama bila dosta zanemarena, i na značenje takvih akcija kao što su Jugoslavenska socijalistička konferencija u Ljubljani 1909. i Prva balkanska socijalistička konferencija u Beogradu 1910, značenje kojih prelazi izvjesna ograničenja u tada zauzetim stavovima.

Ukazujući dalje na utjecaj ideja oktobarske revolucije o pravu naroda na samoodređenje i na akciju socijalista u smjeru jugoslavenskog ujedinjenja, s pravom upozorava na neistraženi problem doprinosa jugoslavenske socijaldemokracije jugoslavenskom ujedinjenju.[14]

Polazeći od misli »da su porođajne muke nastanka jugoslavenske države na kraju prvog svjetskog rata proisticale iz suprotnosti klasnih i političkih interesa nacionalnih buržoazija, a ne iz odnosa jugoslavenskog proletarijata prema novoj državi« (str. 205), autor, međutim, donekle jednostrano formulira dalje zaključke. Ne uvodeći u svoje razmatranje komponentu revolucionarnih težnji proletarijata (koja bi morala imati svoje mjesto uz citiranu formulaciju), dolazi do zaključka o kohezionoj ulozi proletarijata u jugoslavenskoj državi (»Nacionalne buržoazije su se međusobno pogađale oko zadobijanja uticajnih državnih pozicija i već prvih dana života jugoslavenske države počele da je razaraju, dok je proletarijat, inspirisan i dosljedan svojim klasnim interesima, predstavljao društvenu snagu koja u solidarnosti nalazi uslov svoga progresa, koja je iskreno težila jugoslavenskom ujedinjenju, i tako, suprotno buržoaziji, u konkretnoj istorijskoj stvarnosti jugoslavenske države objektivno i subjektivno djelovao kao značajna koheziona sila« — str. 205). Čini se da je osnovna greška ove formulacije u zamjenjivanju odnosa radničkog pokreta prema koncepciji jugoslavenske državne zajednice s odnosom prema tadašnjoj, konkretnoj, jugoslavenskoj državi — Kraljevini SHS. Greška proizlazi iz precjenjivanja tadašnjeg pozitivnog stava revolucionarnog radničkog pokreta prema jugoslavenskom ujedinjenju na račun revolucionarnih težnji tog pokreta. Pa i odnos buržoazije prema koncepciji jugoslavenske države s jedne, a prema tadašnjoj Kraljevini SHS s druge strane, ne bi se mogao svesti samo na razornu ulogu prema jugoslavenskoj državi.

Govoreći o ulozi Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine u pitanju ujedinjenja jugoslavenskog radničkog pokre

[12] Članak je objavljen u časopisu »Pregled«, br. 3/1964, str. 201—220.

[13] Tako razrađuje misli koje iznosi u knjizi »Prilozi o nacionalnom pitanju« (»Prilog izučavanju uloge socijaldemokratije u rješavanju nacionalnog pitanja jugoslovenskih naroda«, str. 160—162).

[14] Slična je misao u osnovi priloga Dra slava Jankovića »Uloga naprednih društve snaga u stvaranju jugoslavenske države 1 godine« (JIČ br. 4/1963, str. 44—56).

autor iznosi svoje mišljenje o toj inicijativi koja odudara od prijašnjih stavova SDS BiH-a o jugoslavenskom pitanju. Smatra odlučnim uzrokom iskustvo bosansko-hercegovačkih socijalista sa složenom nacionalnom strukturom bosansko-hercegovačkog društva, koje ih je navodilo da se založe za jugoslavensko jedinstvo. Slabija tradicija, teoretski nivo i politička praksa bosansko-hercegovačkih socijalista (u usporedbi s hrvatskim i srbijanskim socijalistima) utjecala je da takve težnje dođu do izražaja tek 1917—1919.

Kod međuratnog razdoblja autor se osvrće na neke vidove hrvatskog nacionalnog pitanja i ističe da se to pitanje ne smije izdvajati iz kompleksa politike nacionalnog ugnjetavanja u periodu prije šestojanuarske diktature, kao i da ocjenu stvarnog društveno-historijskog sadržaja hrvatskog pitanja ne valja podređivati ocjeni hrvatske građanske politike.

Autor podsjeća i na interesantno i dosad neobrađeno pitanje o neravnomjernom osnivanju nacionalnih partija u okviru KPJ.

U osvrtu na period NOB-a istaknuta je važnost pažljivog ispitivanja i ocjenjivanja uvjeta za početak i dalji razvoj oružane borbe s obzirom na ulogu nacionalnih odnosa u uvjetima okupaciono-kvislinškog sistema i početaka borbe protiv njega.

Kod pitanja poslijeratnog perioda ukazuje na dublje uzroke pojava nacionalizma i republičkog partikularizma u našim suvremenim uvjetima, koje se ne mogu svesti na greške pojedinaca (str. 215).[15]

Treći dio referata nije vezan neposredno za kritiku »Pregleda...«, nego predstavlja zaseban osvrt na mjesto Bosne i Hercegovine u nacionalnoj politici KPJ. Time je dan prilog razmatranju jednog nedovoljno uočenog problema u nacionalnim odnosima stare Jugoslavije i nacionalnoj politici KPJ.[16] Autor analizira stavove kongresa i zemaljskih konferencija KPJ, III konferencije NRPJ, V kongresa Kominterne i Savjetovanja rukovodećeg partijskog aktiva u Moskvi 1936, oslanjajući se na objavljene dokumente. Ideja o autonomiji Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj državi sporo se razvijala u KPJ i dobila je konačan izraz tek u NOB-u. Autor upozorava na »Otvoreno pismo svim političkim i javnim radnicima i svoj poštenoj javnosti« naprednih studenata Bosne i Hercegovine iz prosinca 1937. [17] i »Treće otvoreno pismo bosansko-hercegovačke studentske omladine« od 1. XII 1939 (u povodu sporazuma Cvetković—Maček). Riječ je o stavovima o bosansko-hercegovačkom pitanju, koji su jasniji i dosljedniji od dotadašnjih odluka partijskih foruma (i tako prethode stavu V zemaljske konferencije KPJ o Bosni i Hercegovini).

Članak »O Pregledu istorije SKJ« pojavljuje se kao koristan prilog diskusiji o pitanjima novije nacionalne historije, uključujući posebno pitanja Bosne i Hercegovine.

[15] »Pregled istorije SKJ«, str. 540.

[16] Treći dio članka »O pregledu istorije SKJ« formira tako izvjesnu tematsku cjelinu s dijelovima drugog dijela članka (str. 205—206, o stavovima SDS BiH prema jugoslavenskom ujedinjenju i stvaranju jugoslavenske radničke partije) i odlomcima u knjizi »Prilozi o nacionalnom pitanju« (str. 108—115), u članku »Društveno-historijski aspekt 'nacionalnog opredjeljivanja' muslimana Bosne i Hercegovine« — objavljeno i u »Socijalizmu« 2/1959 — o nacionalnoj politici bosansko-hercegovačke socijaldemokracije.

[17] Objavljeno uz prilog Nedima Šarca i Nikole Babića »Kratak pregled razvoja i djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini od 1919—1945. godine«, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, X/1959.

VLADO OŠTRIĆ

Zbornik Historijskog instituta Slavonije, br. 2, Slavonski Brod, 1964. godine

Razvijajući svoju djelatnost, Historijski institut Slavonije u Slavonskom Brodu publicirao je dvije knjige »Građe za historiju NOP u Slavoniji«, pripremio treću knjigu i pokrenuo periodičnu publikaciju »Zbornik«. Iako je označena kao časopis, ova edicija ima i karakter zbornika radova.

Drugi broj »Zbornika« donosi u tri rubrike (Članci i rasprave, Građa, Prikazi i kritike) ukupno 13 priloga.

U skladu s općom orijentacijom Instituta, Zbornik donosi priloge iz novije povijesti (druga polovina XIX i XX stoljeće), s težištem na povijesti XX stoljeća.

»Zbornik« sadrži dvije grupe *članaka, rasprava* i *priloga gradi*. Jednu čine prilozi stalnih suradnika Instituta iz povijesti radničkog i socijalističkog pokreta, NOB-a i revolucije u Slavoniji. U drugoj su grupi prilozi vanjskih suradnika o širim pitanjima hrvatske i jugoslavenske povijesti.

Tri interesantna priloga vanjskih suradnika odnose se na pitanja prvog svjetskog rata u jugoslavenskim zemljama i stvaranja jugoslavenske države[1].

Prilog *Bogumila Hrabaka* obrađuje jednu od tema »koje nisu popularne i koje se prećutkuju, koje naročito nacionalnopolitičko shvatanje određene sredine nerado akceptira, i koje čak s vremenom postaju skoro »nepotrebne«, iako u sebi sadrže mnoge elemente značajne za razumevanje povesnih tokova i možda upravo za proučavanje nacionalnopolitičkog razvitka i shvatanja u određenom vremenskom razdoblju«.[2]

Autor opravdano upozorava da je pitanje blizu 70.000 austrougarskih zarobljenika u Srbiji višestruko zanimljivo. Pitanja tih zarobljenika važan su dio života u Srbiji u pozadini fronte i u uvjetima ratne prenapregnutosti male, nerazvijene zemlje. Imala su izvjesnu ulogu u daljem pooštravanju međunarodnih odnosa u uvjetima evropskog rata. Sudbina ovih zarobljenika predstavlja nesumnjivo jednu od ratnih tragedija.[3]

Međutim, autor s pravom ukazuje da tragičnost problema ne treba biti glavni aspekt interesa za ova pitanja (»Jugoslovenski historičari treba da pitanje zarobljenika povežu s osnovnim problemom jugoslovenske stvarnosti koji se rešavao tokom ratnih godina — s pitanjem stvaranja zajedničke jugoslovenske države, s pitanjem spremnosti Srbije na početku rata da takvu državu stvara i s pitanjem da li su jugoslovenske narodne mase u Austro-Ugarskoj prilikom izbijanja svetskog rata bile pripremljene za pomenuto ujedinjenje«[4].)

Na osnovi opsežnog korištenja arhivske literarne i publicističke građe autor razvija vrlo širok prikaz zbivanja (uključujući i mnoge pojedinačne slučajeve), a istovremeno produbljuje pregled i analizu važnih jih problema. Izvjesna usitnjenost prika

[1] Dr Bogumil Hrabak, Austro-ugarski zarobljenici u Srbiji 1914—1915. god. i prilikom povlačenja kroz Albaniju, str. 107—204.
Dragovan Šepić, Pitanje tajnosti Londonskog ugovora od 1915 god., str. 85—105.
Dr Bogdan Krizman, Zapisnici sjednica povjerenika hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade u Zagrebu (1918), str. 243—328.

[2] Str. 107

[3] »Na izvesnim mestima ovaj će tekst i strativno poslužiti kao protivvratni apel, k historičari danas mogu i treba da čine.« (109)

[4] Str. 108

vanja nije ipak nedostatak, jer ima svoje opravdanje, našto ukazuje i autor.[5]

Tekst je pomno razrađen u 16 poglavlja[6].

Interesantna je analiza podataka o broju zarobljenika. Njihov maksimalni broj kretao se između 60—70.000 (od toga do 800 oficira) gotovo svih austrougarskih narodnosti.

Interesantno poglavlje o dobrovoljcima iz redova zarobljenika može se usporediti i dopuniti s drugim radovima B. Hrabaka o tim pitanjima.[7] Ovo poglavlje kao i slijedeća poglavlja o nacionalno-političkoj orijentaciji zarobljenika i o zarobljenicima u Crnoj Gori, od posebnog su interesa s gledišta nastojanja oko stvaranja jugoslavenske države.

Poglavlje o evakuaciji zarobljenika preko Albanije ukazuje i na kompleks odnosa Srbije i Crne Gore s velikim silama Antante, posebno s Italijom i Francuskom. Na tragičnost zbivanja ukazuje i broj zarobljenika prebačenih u Italiju (23.000 — prema 70.000 zarobljenih).

Među zarobljenicima bilo je oko 20.000 Jugoslavena, odnosno oko 10.000 Hrvata. U zaključku autor ukazuje i na uzroke zbog kojih tako velik broj Jugoslavena nije bio uključen u borbu za jugoslavensku državu, a ti uzroci proizlaze iz prilika tadašnjih jugoslavenskih zemalja u Austro-Ugarskoj i stvarnosti same Srbije.

Prilog *Dragovana Šepića* razmatra pitanje tajnosti Londonskog ugovora, koje ulazi u kompleks međusobnih odnosa velikih sila Antante, Srbije i Jugoslavenskog odbora, kao i u kompleks unutarnjih odnosa u Italiji. U pregovorima Italije s Antantom postavljeno je od strane Italije pitanje tajnosti kao preliminarni uvjet. Uspjeh Supila i srbijanskih diplomatskih predstavnika u otkrivanju pregovora utjecali su, kako smatra autor, na izvjesno ublažavanje talijanskih zahtjeva u Dalmaciji.

Potpisivanje ugovora, za što su srpska vlada i jugoslavenski političari brzo saznali, utjecalo je na osnivanje Jugoslavenskog odbora i na razvoj njegove djelatnosti. Autor analizira Sonninove razloge za čuvanje tajnosti Londonskog ugovora i ukazuje da su, uz razloge koje navodi sam Sonnino (strah od preventivnog napada Austro-Ugarske i od proturatnog raspoloženja u zemlji), mogle i Sonninove lične veze s mađarskom opozicijom utjecati na njegovo inzistiranje u pitanju tajnosti ugovora. U pitanju su

[5] »S obzirom na naučnu neobrađenost, političku tendencioznost u vezi s optužbama na račun Srbije, nacionalnopolitički značaj teme za dalja istraživanja i, najzad, zbog izvjesnog pijeteta prema nesrećnoj sudbini vojnika zarobljenika, — u radu su neki momenti morali biti podrobnije obrađeni a objektivno stanje ili iznesena mišljenja šire opisani, da bi se uklonile sve senke i mogući prigovori koji bi se i danas mogli nalaziti i stavljati.« (Str. 109)

[6] Popis poglavlja pruža uvid u sadržaj i kompoziciju radnje: 1. Prvi zarobljeni austrougarski vojnici u Srbiji 1914 godine 2. Broj zarobljenih austrougarskih vojnika u Srbiji 1914—1915. godine 3. Zarobljenička komanda i organizacija zarobljeničkih službi 4. Logori i smještaj u njima. Zarobljenički odredi vojnika 5. Epidemija i zdravstveno stanje austrougarskih zarobljenika 1915. godine 6. Pokušaji razmene zarobljenika 1914—1915. godine 7. Bekstva zarobljenika. Odbegli zarobljenici kao eventualni izvještači o stanju u Srbiji 8. Zarobljenička pošta i prijem odeće, lekova, konzervisane hrane i druge robe iz Austro-Ugarske za zarobljenike 9. Upotreba zarobljenika na radovima i poslovima u Srbiji 10. Dobrovoljci iz redova zarobljenika u Srbiji 1914—1915. godine 11. Oficirski zarobljenički logor i odred u Nišu 12. Postupak srpskih vlasti sa zarobljenim austrougarskim vojnicima 13. Međunarodna komisija za obilazak zarobljenika u Srbiji pod rukovodstvom Č. Vopičke. Rad stranih misija za zarobljenike u Srbiji 14. Nacionalno-politička orijentacija zarobljenih austro-ugarskih oficira i vojnika u Srbiji 1914—1915. 15. Predaja zarobljenika Crnoj Gori i život zarobljenih austrougarskih vojnika u Crnoj Gori 16. Evakuacija zarobljenika kroz Srbiju i Albaniju i predaja zarobljenika Talijanima 17. Prebacivanje zarobljenika na talijanski otok Asinaru i u Francusku; Zaključak.

[7] Borba između Crnogorskog dvora i srpske vlade oko obrazovanja crnogorske vojske i oko dobrovoljaca 1916—1918 godine, Istorija XX veka, VI, IDN, Beograd, 1964, str. 69—209.

bile kombinacije oko odvajanja Mađarske od Austrije i sklapanja separatnog mira.

Objavljivanje Londonskog ugovora od strane sovjetske vlade 28. XI 1917. Savezници su ignorirali, ali je ono u stvarnosti utjecalo na unutrašnje odnose u Italiji i na aktivnost Jugoslavenskog odbora i srpske vlade.

Nepriznavanje tajnih ugovora od strane predsjednika SAD Wilsona i vlade Kraljevine SHS imalo je svoju ulogu i na Konferenciji mira u Parizu i dovelo do odluke (u siječnju 1920) da se jugoslavenskoj vladi pokaže ugovor (što ipak, uslijed raznih otezanja, nije učinjeno).

Londonski ugovor nije niti do danas službeno objavljen, pa se historičari mogu pozivati samo na tekst objavljen u sovjetskoj štampi 28. XI 1917.

Autorov prilog ulazi u prilično veliku seriju radova koji detaljno razrađuju pojedina pitanja iz kompleksa jugoslavenskih problema u međunarodnim odnosima I svjetskog rata.

Zapisnici sa sjednica povjerenika hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade u Zagrebu, koje objavljuje po prvi put *Bogdan Krizman* predstavljaju zanimljivu izvornu građu o zbivanjima u Državi SHS od 30. X do 22. XII 1918, a upotpunjavaju do sada objavljenu građu iz tog perioda.[8]

Zapisnici vrlo živo prikazuju karakteristične crte zbivanja oko rušenja Austro-Ugarske i stvaranja Države SHS, kao i nivo koncepcija i aktivnosti nosilaca vlasti u tom prelaznom razdoblju, i doprinose kritičnom sagledavanju tadašnje vodeće građanske politike u Hrvatskoj.

Prilozi za noviju povijest Slavonije mogu se prikazati vremenskim redoslijedom.

Josip Korda objavljuje jedan prilog iz povijesti radničkog pokreta do 1918.[9] Obrađena problematika karakteristična je za zbivanja u istočnoj Slavoniji i Srijemu u navedenom razdoblju, te je specifična pojava u razvoju radničkog pokreta tadašnje Hrvatske i Slavonije. Ova je problematika zajedničko radno područje za historiografiju radničkog pokreta Hrvatske i Vojvodine.

Prilog J. Korde proširuje i dopunjava (za vinkovačko područje) dosadašnje radove o socijalističkom pokretu na selu u Srijemu i Slavoniji potkraj XIX i početkom XX stoljeća.[10]

Autor donosi popis sela vinkovačkog kraja. Prodor socijalističkih ideja i socijalistički pokret u ovom seoskom području proizlazi iz ekonomskih i političkih prilika.[11]

Autor daje pregled privrednog stanja (mali prinosi, stočarstvo, kao glavni izvor tržnih viškova, neznatna industrija, veleposjedi, šumski poduzetnici) i društvene strukture sela (raspadanje zadruga, pojava kapitalističkih odnosa na selu, raslojavanje i siromašenje, migracije).

Socijalistički pokret na selu javlja se od 1895. Agitaciono-propagandni rad socijalista, usmeni i putem štampe, 1895. i 1896, dovodi do stvaranja socijalističkih klubova 1897.

Pritisak vlasti (na terenu gdje i sam ban Khuen-Hedervary ima svoj veleposjed) zaoštrio je odnose i potaknuo seljake na mjestimični otpor. Premoć organa vlasti u otvorenim sukobima ugušila je takve nemire

[8] Bogdan Krizman, Zapisnici središnjeg odbora »Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba« u Zagrebu, Starine, JAZU, Zagreb, 1958, br. 48, str. 331—386. Hamdija Kapidžić, Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918, Glasnik arhiva i društva arhivista Bosne i Hercegovine, god. III, br. 3, Sarajevo, 1963, str. 147—328. Dr Bogdan Krizman — Dr Dragoslav Janković, Građa o stvaranju jugoslavenske države 1918, tom II, IDN, Beograd, 1964.

[9] Socijalistički pokret na selu u vinkovačkom kraju koncem XIX i početkom XX stoljeća, str. 205—222.

[10] Osnovni radovi:
Andrija Radenić, Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX veka do 1914, SAN, Odjel za društvene nauke 27, Beograd, 1958. Arpad Lebl, Sindikalna borba agrarnog proletarijata, Beograd, 1954. Andrija Radenić, Dokumenti o socijalističkom pokretu u Sremu 1894—1908, Novi Sad, 1955.

[11] »U ocjeni ovih prilika treba imati na umu da je to bio period postgraničarskog civilnog političkog kursa i usklađivanje čitavog društvenog života sa životom u ostalim dijelovima Hrvatske i Slavonije.« (Str. 205)

i omogućila pooštrenje represalija protiv socijalističkog pokreta.

Drugo razdoblje socijalističkog pokreta na selu (nakon poraza 1897) javlja se 1905—1907. i slijedećih godina (u uvjetima zaoštravanja ekonomske krize na selu), ali, kako zaključuje pisac, »kod nas se ne može govoriti o organiziranom pokretu«.[12]

U skladu s naslovom svoje radnje autor se ograničio na vinkovački kraj i posvetio glavnu pažnju prikazu lokalnih zbivanja 1897. Stoga autor ne ulazi dublje u analizu društvenih i ekonomskih odnosa, zbivanja 1897. uglavnom samo opisuje, šire odjeke tih zbivanja u štampi samo naznačuje pomoću nekoliko primjera (bilo bi interesantno prikazati gledišta Napredne omladine, kao hrvatske građanske grupacije koja u to doba zauzima originalniji i pozitivniji stav prema socijalističkom i seljačkom pokretu). Zbivanja nakon 1897. i do 1918. naznačena su samo u kratkom pregledu. Tako je ovaj rad prilog jednoj problematici koja je u cjelini šira i složenija.

Srećko Ljubljanović[13] prikazuje zbivanja na slavonskom selu 1919—1920. na karakterističnom primjeru jednog veleposjeda u Požeškoj kotlini (nedovoljnost prethodnih odredaba za pripremu agrarne reforme od 25. II 1919, stihijni, pljačkaški karakter seljačkog pokreta protiv Vetovskog veleposjeda 1918, nasilja žandarmerije za račun veleposjednika, pravna odugovlačenja i sukob stranačko-političkih interesa u pitanju podjele veleposjeda).

U rubrici *»Građa«* prikazuje *Antun Milušić*[14] jednu epizodu iz perioda legalnog djelovanja KPJ. Pobijedivši na izborima za Gradsko zastupstvo u Slavonskom Brodu 14. IV 1920, komunisti ulaze sa 15 zastupnika (od 24) u ovaj organ. Autor upozorava na izuzetnost ovog uspjeha. Komunistički gradski zastupnici položili su naime zakletvu bez ograde u pogledu stava o vjernosti kralju i time oduzeli režimu formalni razlog da suspendira komunističko zastupništvo.[15] Tako su zastupnici-komunisti suspendirani tek iza donošenja Zakona o zaštiti države. Na temelju tog zakona poništen je mandat četvorice komunisitčkih zastupnika[16] (među njima i Đuri Salaju, koji je u to doba bio u zatvoru u povodu Stejićeva atentata na regenta Aleksandra). Međutim, umjesto ove četvorice pozvana su slijedeća četvorica s komunističke izborne liste.

Ukazujući s pravom da ove događaje treba potpunije osvijetliti, autor opisuje objavljene dokumente i donosi potpune tekstove jedanaest dokumenata (među njima npr. izborne liste SRPJ(k) i ostalih stranaka u povodu izbora za gradsko zastupništvo).

Kasnije međuratno razdoblje zastupano je prilogom *Dragiše Jovića*.[17] Uvodno je skicirana politička situacija u zemlji. Režim Stojadinovićeve vlade okarakteriziran je vrlo oštro pomoću citata iz Odluke Politbiroa CK KPJ 1. VIII 1935. Autoru valja zamjeriti jednostrano ocjenjivanje hrvatskog pitanja u daljem tekstu.[18] Ne bi se moglo hrvatsko pitanje (ako ga i shvatimo samo u ograničenom smislu građanske po-

[12] Str. 221

[13] Političke reperkusije krnje agrarne reforme u vlastelinstvu Vetovo 1919—1920. god. str. 77—84.

[14] Oduzimanje mandata komunistima izabranim u Gradsko zastupstvo u Slav. Brodu na izborima 1920. godine, str. 223—242.

[15] Interesantne podatke o ovim pitanjima sadrže i »Sjećanja Stjepana Bublića iz radničkog pokreta od 1902—1920. g.« (rukopis u IHRPZ, str. 83—88). Bublić navodi da su o pitanju prisege dobili direktive da se ne suzdržavaju od prisege kralju, nego da iskoriste mogućnost vršenja vlasti i propagiranja ciljeva pokreta (str. 83).

[16] »... dok ostali koji pripadaju istoj komunističkoj stranci, nijesu razriješeni, jer su bili mirni i nijesu se kao takovi isticali« (dokument br. 10, str. 241).

[17] Štrajk pružnih radnika firme SH Guttmann (novembar 1937 — januar 1938), str. 63—76.

[18] »U takvoj situaciji naročito goruće je bilo hrvatsko pitanje, »jer je pokret velikohrvatskih šovinističkih elemenata« (frankovaca i klerofašista) poprimao sve šire razmjere. Raniji glasovi o otcjepljenju Hrvatske sada se još više potenciraju. Očita protujugoslavenska akcija postaje sve jača« [3] (str. 63) — Bilješka 3 odnosi se na knjigu F. Čulinovića »Jugoslavija između dva rata« (knj. II, str. 109).

litike) svesti samo na djelatnost »frankovaca i klerofašista«. Pogotovu ako ga postavimo i šire (kako je npr. učinjeno u Odluci Politbiroa CK KPJ koju autor prethodno citira[19]).

Štrajk o kojemu govori glavni dio članka obuhvatio je pružne radnike na jednom dijelu slavonske uskotračne željezničke mreže. U sporu su sudjelovale u stvari tri strane: Slavonsko-podravske željeznice (SPŽ), poznata drvno-industrijska firma SH Guttman kao glavni korisnik pruge (a preuzela je u doba izbijanja štrajka i njeno održavanje) i sami radnici. Štrajk je izveden pod vodstvom HRS-a. Radnici su pokazali znatnu borbenost, a imali su i podršku susjednih sela. Blokiranje pruge, s lokomotivama i vagonima na njoj, zaoštrilo je još više odnose. U oslobađanju pruge sudjelovala je i žandarmerija, pa izvorni opis njene akcije više potsjeća na vojnu operaciju nego na obično »uredovanje«. Nakon novog blokiranja pruge od strane radnika došlo je ipak do sporazuma. Radnički zahtjevi samo su djelomično prihvaćeni, a karakteristično je da se sporazum samo uvjetno odnosio i na radnike koji su u to doba bili uhapšeni.

U raspravi *Cvjetka Tomljanovića*[20] skicirana je u uvodu pojava i karakteristike četništva u jugoslavenskim zemljama. Šturost tog prikaza uglavnom je opravdana opsegom teme. Ipak, valja upozoriti na neobičnu formulaciju o prvom periodu četništva: »Četnici su nacionalistička organizacija koja je osnovana 1902. u Beogradu za borbu protiv Turaka. Sve do prvog svjetskog rata oni predstavljaju progresivne snage srpskog naroda u borbi za oslobođenje Srbije.«[21] U stvari četnici se pojavljuju, u prvom redu, kao sredstvo reakcionarnih, velikosrpskih snaga za osvajanje Makedonije i ometanje oslobodilačke borbe samih Makedonaca. U slijedećoj rečenici autor kaže: »Nakon ujedinjenja južnoslavenskih naroda i stvaranjem Države SHS oni znače, na čelu sa svojim tadašnjim vođom vojvodom Kostom Pećancem, najreakcionarniju i najdesnije orijentiranu grupaciju.«[22] Uz ovu tačnu ocjenu još više strši, kao neuvjerljiv misaoni skok, da četnici do prvog svjetskog rata »predstavljaju progresivne snage srpskog naroda«.

Dalji tekst rasprave prikazuje četničke pokušaje da se probiju u Slavoniju. Takvi pokušaji nisu nigdje u Jugoslaviji (sjeverno od Save) uspjeli, pa su i za NOP u Slavoniji bili uglavnom samo epizoda.

Uvodno je prikazan i položaj Srba u Slavoniji nakon uspostavljanja NDH. Formulacija koja slijedi (»Stvaranjem Nezavisne Države Hrvatske ustaškom teroru bili su izloženi i komunisti«)[23] potsjeća na potrebu da se pitanje kategorija stanovništva izloženog ustaškom teroru potpunije interpretira, jer nisu u pitanju samo Srbi, Židovi i komunisti.[24]

U prikazu početka i daljeg razvoja oružane borbe (do kraja 1942) autor ističe malobrojnost boraca u početku i neprekidno jačanje oružane borbe u daljem razvoju NOB-a.

Pojavu četništva ocjenjuje kao pokušaj Nijemaca i ustaša da organiziranjem četništva razjedine i unište NOP[25], što je donekle neprecizna formulacija, jer se ne bi moglo reći da su ustaše organizirale četništvo.

Rijetki pokušaji slavonskih predratnih četnika da formiraju četnička uporišta nisu uspjeli, pa dalji pokušaji dolaze iz Srbije i Bosne (Beograd, Motajica). Prebacivanje prve veće naoružane četničke grupe iz Bosne u Posavinu oko Okučana (15. VIII 1943) izazvalo je oštru reakciju snaga NOV (formiranje Protučetničkog btataljona). Karakteristično je da se četnici nisu uspjeli probiti iz neposredne okoline njemačkih garnizona u pravcu Psunja, pa su njihovi

[19] »Vlada Stojadinovića nije dosada učinila ni jedan korak da se olakša položaj hrvatskog i ostalih ugnjetenih naroda.« (Str. 63)
[20] Narodnooslobodilački pokret i problem oružanog četništva u Slavoniji, str. 5—20.
[21] Str. 5
[22] Isto
[23] Str. 8
[24] V. o tom pitanju prilog D. Šćukanca »Teror okupatora i kvislinga u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i hrvatsko stanovništvo«, Putovi revolucije, 1—2/1963, str. 419—424.
[25] Str. 11

ostaci potkraj 1943. napustili Slavoniju, a NOP je stekao nova uporišta u selima gdje su se četnici zadržavali.

Druga — veća — rasprava *Zdravka Krnića*[26] obrađuje važna pitanja razvoja NOP-a u Slavoniji 1941—1942. Prvo poglavlje (Neke osobitosti NOP 1941. i u prvoj polovini 1942. godine u Slavoniji) donosi zanimljiva razmatranja osnovnih problema u ovom prijelomnom razdoblju NOP-a[27] (uzroci zbog kojih oružana borba u Slavoniji nije započela kao masovni ustanak, znatno značenje i malih oružanih akcija ako se neprekidno vrše, utjecaj HSS-a, odnos prema NDH, pitanje uključivanja i Hrvata i Srba u NOP, uzroci početne nejednakosti u sudjelovanju jednih i drugih, politički i vojnički razlozi za postepeno povećavanje broja boraca i stvaranje većih jedinica).

Analizirajući probleme NOP-a u slavonskim uvjetima, autor upozorava da je takva politika bila pravilna i dovela do uspjeha (iako je do sada, kako kaže autor, bila uglavnom negativno ocjenjivana).[28]

Autor daje opširan pregled razvoja narodnooslobodilačkih odbora.[29] Uz razvoj sistema narodne vlasti prikazana je ukratko vojna i politička situacija u pojedinim razdobljima.

U završnom dijelu rasprave dani su jasni i sređeni zaključci o svim bitnim pitanjima iz njenog sadržaja.

U rubrici »Prikazi i kritike« objavljen je širi, pretežno informativni prikaz *D.*

---

[26] O pojavi i razvitku narodnooslobodilačkih odbora u Slavoniji do prvog zasjedanja AVNOJ-a, str. 21—62.

[27] O ovim pitanjima može se usporediti i uvodni dio već spomenute rasprave C. Tomljanovića (str. 5—15) i prilog Dušana Čalića »Značaj partijskog savjetovanja (25—27. XII 1942) za razvoj NOP u Slavoniji« (Historijski institut Slavonije, Zbornik, br. 1/1963).

[28] »Međutim, takva ocjena je nepravilna i jednostrana a to postaje očito ako se:

a — prouče objektivni i subjektivni uslovi za organizaciju i razvitak NOP u Slavoniji u cjelini, a ne samo oružanih jedinica kao njegovog sastavnog dijela i

b — ako se zna da je NOP u Slavoniji do kraja 1942. g. poprimio takve razmjere da je obuhvatio sve krajeve Slavonije i učvrstio se u tolikoj mjeri da su okupator i ustaše, i to uz velike napore, držali samo područje uz komunikacije Zagreb—Beograd i dio istočne Slavonije. Sav ostali teritorij, gotovo do kraja rata, kontrolirao je NOP. Izvore te širine i snage narodnooslobodilačkog pokreta u 1943. g., a i kasnije, treba prije svega tražiti u pravilnoj politici njegova vodstva te u čvrstini i snazi narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji 1941. g.

Rukovodstvo ustanka u Slavoniji nastojalo je da se oružane snage narodnooslobodilačkog pokreta razvijaju uporedo sa političkom i organizacionom platformom NOP. Razvijati samo neke od njegovih formi, i na taj način stvoriti disproporcije i nesklad među njima, bilo bi opasno i štetno isto onako kao što bi bilo opasno i štetno sumnjati u mogućnost uspješnog vođenja oslobodilačkog rata i na takvom terenu kakav je u Slavoniji.« (Str. 28)

I nešto dalje:

»Organizacije KP, SKOJ, akcioni odbori, organizirana omladina i žene, grupe saradnika formirane u domobranskim garnizonima zajedno sa partizanskim jedinicama sačinjavale su narodnooslobodilački pokret. Zato njihov politički rad, organizaciona izgradnja, povezivanje svih krajeva Slavonije u zajedničku oslobodilačku borbu, aktivnost u borbi protiv okupatora i ustaša u isto je vrijeme aktivnost narodnooslobodilačkog pokreta. Iz toga proizlazi da je on bio znatno širi nego što se to obično misli. Zbog toga je nepravilno i štetno ocjenjivati snagu i širinu NOP u Slavoniji 1941. pa i 1942. godine samo po broju partizanskih jedinica i partizana. Uporedujući stupanj razvitka oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji u 1941. g. sa borbenim jedinicama u nekim drugim krajevima Jugoslavije, gdje su oružane snage usljed objektivnih uslova bile neuporedivo brojnije, neki tvrde da narodnooslobodilačke borbe u Slavoniji 1941. g. gotovo i nije bilo. Takva mišljenja su posljedica nepoznavanja prilika i površnog ocjenjivanja situacije u ovom dijelu Jugoslavije.« (Str. 28—29)

I još nešto dalje:

»Izgradnja političke platforme narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji tokom 1941. g. omogućila je brži razvitak oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta u 1942. godini.« (Str. 29)

[29] U poglavljima:

O pojavi narodnooslobodilačkih odbora
krajem 1941. g. Narodnooslobodilački odbori u prvoj polovni 1942. g. Rad i razvitak narodnooslobodilačkih odbora u drugoj polovini 1942. g.

Jovića o knjizi Vlade Strugara »Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914--1918«. *Dr B. Krizman* je iznio sadržaj priloga Drage Škorića »Uloga povratnika iz ruskog zarobljeništva u razvoju događaja u Hrvatskoj potkraj godine 1918« (Starine, knj. 46, JAZU, Zagreb, 1956, str. 7-21), podsjetivši tako na pisanje jednog od učesnika tih zbivanja.

Bogdan Crnobrnja je istaknuo, pišući o radu I. Antonovskog »Operacije VI korpusa NOVJ u Slavoniji (Prva polovina 1944 godine)«, potrebu da se obuhvati ukupna vojna i politička situacija u Slavoniji, pa je u tom smislu istaknuo izvjesne značajne podatke i probleme.

C. Tomljanović je u svom prikazu knjige Save Velagića »Daruvarski partizanski odred« (»Epoha«, Zagreb, 1963) negativno ocijenio to djelo i istaknuo da se ne radi o naučnoj ediciji.

Uz niz publikacija naših jadranskih centara (Pula, Rijeka, Zadar, Split, Dubrovnik) u kojima je zastupana historija (posebno novija) jadranskog pojasa Hrvatske, a i šira pitanja historije, koristan je nesumnjivo i ovaj Zbornik. On će povoljno utjecati na objavljivanje historijske literature i građe o novijoj povijesti sjeverne Hrvatske (Slavonije), a proširuje mogućnosti rada i objavljivanja na širim područjima naše novije historiografije.

LADISLAV HOLDOŠ*

Nad knjigama o slovačkom narodnom ustanku

Slovački narodni ustanak — događaj vremenski i politički, i s vojničkog, emotivnog i etničkog stajališta, neodvojiv od analognih događaja koji su se 1943—1945. godine zbili u evropskim zemljama i na područjima pokorenim od hitlerovske Njemačke — postao je prigodom svoje dvadesetogodišnjice tema većeg broja djela slovačkih i čeških autora, historičara i nehistoričara. Spomenimo barem tri: *Svjedočanstvo o slovačkom narodnom ustanku* od G. Husáka, kolektivno djelo slovačkih i čeških historičara *Historijsko raskršće* (pisci F. Beer, A. Benčik, B. Graca, I. Kren, V. Kural, J. Šolc) i *Ustanak izdaleka i izbliza* od E. Friša.

To su djela vrijedna pažnje, posebno zbog toga što su u njima izraženi novi pogledi na slovački narodni ustanak, koji se u mnogo čemu suprotstavljaju kriterijima iz razdoblja dogmatskih deformacija. U tom smislu te poglede možemo okarakterizirati kao simptomatičnu ilustraciju nastojanja antikonzervativno angažirane čehoslovačke historijske nauke.

Husákova sjećanja na slovački narodni ustanak, možemo reći, polazno su djelo. I to uglavnom zbog toga što je autor bio jedna od tri ličnosti prve garniture komunista rukovodilaca slovačke narodnooslobodilačke borbe u vrijeme njezina razmaha u širinu, kad su za idejnu i organizatorsku djelatnost značajne zasluge imale upravo te tri rukovodeće ličnosti. Karol Šmidke, od dvadesetih godina »profesionalni revolucionar« (koji nije preživio pedesete godine i čehoslovački kult ličnosti), i predratni komunistički intelektualci Gustáv Husák i Ladislav Novomeský (također eliminirani u to vrijeme) bili su ono vrhunsko ustaničko žarište od 1943. do 1945. godine koje je poznato kao posljednje ilegalno rukovodstvo Komunističke partije Slovačke na području domovine, tačnije označeno (po redoslijedu) kao peti ilegalni CK KP Slovačke. (Vršnjak Husáka i Novomeskog Edo Friš djelovao je u to vrijeme u moskovskom emigrantskom centru.) Rukovodstvu Šmidke — Husák — Novomeský pripisuju se koncepcija, linija, pripreme i provođenje slovačkog narodnog ustanka i oslobodilačkog pokreta i njegovo vodstvo do obnove Republike — u svim teškoćama bojeva regularne vojske i partizanskih snaga, i u kompliciranim odnosima i borbama unutar samog pokreta otpora.

U predgovoru knjizi Husákov drug Novomeský ocjenjuje držanje slovačkog naroda u ustanku 1944. godine, kad je Slovačka bila okružena njemačkom vojnom silom, kao faktor koji je za Slovake značio — slično kao za Francuze njihova velika revolucija a za narode SSSR-a velika oktobarska revolucija — njihov vlastiti doprinos u formiranju svoje historijske svijesti.

Novomeský je mogao ove riječi napisati u predgovoru Husákovoj knjizi to prije što je autor u njoj iznio svjedočanstva o slovačkoj narodnooslobodilačkoj borbi u toku drugog svjetskog rata koja neosporno dokazuju da je slovački narod u složenoj borbi na nekoliko fronta znao na djelu povezati svoj nacionalni osjećaj s naprednim demokratskim i antifašističkim stavom.

Slovački narodni ustanak — po riječima L. Novomeskog — »... upoznao je svijet s našom novom historijom, a nama samima dao je novu historijsku spoznaju«.

Specifičnost slovačkog pokreta otpora sastoji se prije svega u tome što su Slovaci, osim zajedničkih ciljeva Slovaka i Čeha, imali još jedan, poseban cilj. Dok je češki narod težio općenito k obnovi čehoslovačke države, pokret otpora Slovaka nije mogao

* Suradnik Historijskog instituta Slovačke akademije nauka.

u svojem programu mimoići i realizaciju svojih nacionalnih težnji (što su Česi postigli 1918. god.). Trebalo je onemogućiti stvaranje atmosfere slične onoj u kojoj je slovački šturovski narodnodemokratski pokret guran pod okrilje habsburškog dvora 1848. godine zbog šovinističke antislovačke politike mađarskih liberala, ili onoj u kojoj ga je zakamuflirana politika češkiih centralista od 1918. god. tjerala protiv Čeha, u susret fašizmu, kamo Slovačka sama ne bi pošla, zbog svojih tradicija i pripadnosti slavenstvu i zbog otpora Nijemcima.

Iz Husákove knjige saznajemo da je zaista postojala opasnost da se pojavi takva atmosfera. Čehoslovačka emigrantska vlada u Londonu nije tajila svoju koncepciju povratka na predminhenski režim češkiih vladajućih krugova, koji je negirao postojanje slovačkog naroda i izrabljivao Slovačku pod idejnim plaštem fikcije takozvanog jedinstvenog čehoslovačkog naroda.

Neocentralizam Benešove čehoslovačke emigrantske vlade imao je za posljedicu da su Slovaci gledali s nepovjerenjem na obnovu Republike bez osiguranja nacionalne ravnopravnosti, a to se nepovjerenje, razumije se odražavalo i unutar revolucionarnog pokreta: pojavilo se plodno tlo za sektaške koncepcije o priključenju Slovačke SSSR-u. Ta oba nastojanja — i komunističko sektaško geslo sovjetske Slovačke i Benešov čehoslovakizam — djelovala su protiv unutrašnjeg jedinstva i išla u prilog antisovjetskoj i antisavezničkoj propagandi fašističkog režima (inače potpuno kompromitiranog), koji je agitirao za održanje slovačke države, kao najmanjeg zla.

Iz takve situacije nikla je neizbježnost borbe slovačkih komunista i slovačkog pokreta otpora na dvije fronte. Glavna se borba vodila protiv klerofašističke države i protiv njezinih fašističkih protektora. Istovremeno, unutar pokreta otpora bilo je prijeko potrebno povesti borbu protiv službenih nacionalističkih snaga pokreta otpora koje je reprezentirao Beneš, a koje su tvrdoglavo ustrajale na umjetno iskonstruiranim tezama o jedinstvenom čehoslovačkom narodu — trebalo je povesti borbu za zajedničku državu Čeha i Slovaka u kojoj bi oba naroda imala ravnopravan položaj.

Kako su rukovodeći komunistički predstavnici u slovačkom pokretu otpora shvaćali rješenje slovačkog pitanja — ključnog pitanja za ljude koji realno misle — i da li je ono za njih bilo (za razliku od buržoaskodemokratskih partnera) instrument političkog i društvenog napretka u Slovačkoj i u Čehoslovačkoj, o tome autor na jednom mjestu kaže:

»Isticanje i rješenje slovačkog nacionalnog pitanja odigralo je ovdje progresivnu ulogu, ne samo u tom smislu što je pomoglo mobilizaciju radnih masa u antifašističkoj borbi nego i u tom pogledu što je pomoglo da se ostvari rukovodeća uloga revolucionarnih narodnih masa na tlu domovine i što je dalo pravilan nacionalni ključ za rješenje tog velikog pitanja u našoj revoluciji.« Autor, dalje, kaže: »Da je slovački narodni ustanak bio pod odlučujućim utjecajem slovačke buržoazije, da je ona određivala oblike i ciljeve ustanka i postavila pitanje postojanja slovačkog naroda, tada bi se i odnosi Benešove vlade prema ustaničkim organima razvijali sasvim drugačije. Tada bi London i buržoaski dio Bystrice (centar ustanka, napomena L. H.) lako našli zajednički stav prema pitanju — za njih glavnom — kako da se održi kapitalistički poredak. Takvo buržoasko tretiranje i rješenje slovačkog pitanja« — kaže autor — »već smo upoznali i doživjeli u vrijeme od 1918. do 1939. godine. I nismo ga prihvatili. Isticanje slovačkog pitanja imalo je progresivan karakter jer je pridonijelo rješavanju glavnog pitanja — pitanja revolucionarne narodne vlasti. Ovaj unutarnji spor bio je u antifašističkom taboru latentan i, u interesu jedinstvene borbe, njegovo se rješenje moglo odgađati, prešućivati i izbjegavati dotle dok nije došlo do 'diobe kruha' — dok nije bio stvoren prvi slobodni teritorij na kojem su se morale sukobiti protuslovne koncepcije i tendencije antagonističkih klasa.«

Ovo složeno »slovačko pitanje«, koje se u tom radu dodiruje na više mjesta, u

vezi s različitim događajima, autor je razradio i teoretski, u posebnom poglavlju, s jednakim naslovom. U polemici o shematskim metodama koje su u objašnjavanju slovačkog pitanja dominirale niz godina i izazvale niz štetnih posljedica, što se dosad nisu mogle otkloniti, iznio je nekoliko još nezapaženih aspekata i ukazao na zanimljivu specifičnost i mnogostranost problema zajedničke egzistencije Slovaka i Čeha.

Složenost narodnooslobodilačke borbe slovačkog naroda autor je počeo prikazivati objašnjavanjem karaktera slovačke države, protiv koje je ustanak bio neposredno usmjeren. Uz analizu razvoja događaja u slovačkoj državi i raspada klerofašističkog režima od vrha do dna, prikazuje i drugo lice Slovačke: pojavu demokratske, antifašističke, izrazito slavenske fronte.

Istovremeno autor objašnjava zašto su baš komunisti morali biti — ne samo deklarativno — na čelu te fronte: zbog njihova čvrstog i dosljednog antifašističkog stava, slovačkog patriotizma, slavenske solidarnosti, zbog novih inicijativa koje su pokretale njihove koncepcije, zbog visokog stupnja organiziranosti i zbog njihova autoriteta u narodu. Autor ne prešućuje ni razlike u gledištima u samim komunističkim redovima i upoznaje nas s razlozima sektaških pogrešaka, koje su u prvim godinama otpora otežavale (ali samo kao povremene recidive) zajednički nastup svih protivnika slovačkog klerofašističkog režima i njemačkog nacizma.

Nakon ovih uvodnih poglavlja, koja čitaoca upućuju u opću situaciju, autor nastavlja kronološkim redom prikaz najznačajnijeg razdoblja, koje počinje s 1943. godinom. Tada je u Slovačku došao iz Moskve Karol Šmidke s direktivama tamošnjeg komunističkog centra za komunistički pokret otpora. Nakon prethodnih savjetovanja sa Kl. Gottwaldom, Šmidke je izabrao za svoje najbliže suradnike Husáka i Novomeskog. Na taj je način autor ovog djela dospio iz ilegalnog partijskog rada na oblasnom nivou izravno u glavni štab političke i organizacione aktivnosti Partije, a time i u rukovodstvo jedinstvenog narodnooslobodilačkog pokreta, koji se upravo razmahao. Temelj i ciljeve tog pokreta postavilo je ovo novo rukovodstvo, formirano nakon hapšenja članova i četvrtog po redu ilegalnog CK KPS.

Jednim od glavnih preduvjeta za uspješnu djelatnost poslije 1943. godine možemo smatrati sretan izbor petog ilegalnog rukovodstva KPS. Ilegalac Karol Šmidke dobro je poznavao radničku sredinu, a poznavao ju je i Husák i nekadašnji urednik komunističkih novina Novomeský, koji su bili upoznati i s partijskim radom i s uvjetima u kojima su djelovala prethodna četiri centralna komiteta. Posljednja dvojica dobro su poznavala cjelokupne slovačke prilike. Poznavali su nijanse kretanja demokratskog i antifašističkog dijela slovačkog naroda izvan komunističkih redova. Bili su popularni u širokim slojevima nekomunističke, ali u isto vrijeme i antifašističke, antinjemački nastrojene inteligencije. I još k tome, bili su u legalnoj situaciji. To je u osnovi omogućavalo kontakte i razgovore komunističkog rukovodstva s nekomunističkim partnerima i pomagalo u nastojanjima da se stvori vrhovni organ općenarodnog otpora u pripremama za oružani ustanak protiv njemačkih okupatora i domaćih fašista. Tako su i glasile dvije glavne direktive moskovskog rukovodstva KPČ za otpor u zemlji, koje su proizlazile iz direktiva Komunističke internacionale od siječnja 1943. godine.

U vezi s tim treba reći da sjećanja na ustanak dra Husáka pokazuju u općenitim pitanjima identičnost političko-strateških i taktičkih pogleda Husáka i Novomeskog, koje su obojica razradili još prije dolaska Šmidkea, pod utjecajem VII kongresa Komunističke internacionale i na temelju pozitivnih i negativnih iskustava velikih predratnih i ratnih antifašističkih pokreta (Španjolska, Jugoslavija), s političkom strategijom i taktikom zacrtanom direktivama Komunističke internacionale. Ta su sjećanja u isto vrijeme i svjedočanstvo prije svega o tome kako su se ove dvije glavne smjernice — koje su bile namijenjene cijeloj Čehoslo-

vačkoj, u vrijeme kad nije bilo veza s moskovskim centrom — realizirale u slovačkim uvjetima, koji su umnogome bili različiti od situacije u češkim krajevima.

Prvi zadatak izvršilo je peto ilegalno rukovodstvo KPS još u jesen 1943. Na njegovu inicijativu osnovan je najviši općenarodni organ domaćeg otpora — Slovačko narodno vijeće, koje se oslanjalo na kotarske i mjesne ilegalne revolucionarne narodne odbore. Na žalost, sa zakašnjenjem saznajemo koliko je energije, marljivosti, uma, taktike i takta morala uložiti ova rukovodeća trojka da pridobije saveznike za taj organ, koji je bio od temeljnog strateškog značenja ne samo za pripremu ustanka nego i za dalji politički razvoj. Komunisti i lijevi socijaldemokrati, paritetno zastupani, uspjeli su u njemu postati odlučujući, rukovodeći faktor i vezati uza se buržoaskodemokratske partnere na programu narodnodemokratske revolucije, pa i za oružani nastup protiv fašističkog režima slovačke države i njemačke vojne sile koja je za njim stajala. I ne samo vezati uza se ove partnere, već i pažljivim istupanjem u tom organu i sistematski organiziranim utjecanjem na političko mišljenje i djelovanje u pojedinim krugovima slovačkog društva prisiliti ih da ispunjavaju prihvaćene obaveze.

Ovo rukovodstvo ispunilo je i drugi zadatak: pripremilo je i realiziralo ustanak. U dijelu knjige *Priprema ustanka* autor govori o tome da je nakon donošenja narodnopolitičkog i državnopolitičkog programa nove Čehoslovačke, koji još više pobuđuje na akciju snage otpora slovačkog društva, došlo vrijeme da se izaberu takve metode borbe koje će komunistima osigurati stvarnu općenarodnu podršku u pripremi ustanka. Među ostalim, to je bilo pitanje oblika oružane borbe. Već u prošlim godinama računalo se s oružanim ustankom uz sudjelovanje slovačke vojske, ali je ta misao, prije negoli se mogla razviti u cjelovitu koncepciju, bila u zametku neutralizirana paralelnim shematičnim razmišljanjima o generalnom štrajku koji bi — po ruskom uzoru iz 1905. godine — prerastao u oružani ustanak. Pojavljivala su se, nadalje, mišljenja prema kojima jedini način oružane borbe treba da budu partizanske akcije. (I moskovski centar otpora na čelu sa Kl. Gottwaldom, koji je bio već nekoliko godina bez izravne veze sa Slovačkom i nije bio upućen u domaće ustaničke pripreme naprednih snaga, imao je u predvečerje narodnog ustanka u planu da pripremanje ustanka povjeri mješovitim sovjetsko-čehoslovačkim partizanskim grupama organizatora koje je sovjetsko vojno rukovodstvo padobranima ubacivalo u Slovačku, kao na budući operacioni teritorij, a koje su ovdje predsatvljale dodirne tačke sa sovjetskom frontom.) Domaće ilegalno rukovodstvo KPS došlo je do zaključka da diverzantske akcije lokalnog značenja, za kakve su se počele formirati partizanske grupe 1942. godine, neće same po sebi naići na općenarodnu moralnu, političku i materijalnu podršku. S druge strane, karakter vojske slovačke države i razvojni proces u njoj (cijele jedinice slovačke armije s oficirima prelazile su na istočnoj fronti na stranu sovjetske armije ili k sovjetskim partizanima) signalizirali su mogućnost da se u osnovi cijela ta vojska iskoristi za ustanak, pa i dio njenog komandnog kadra. Zbog toga je domaće peto rukovodstvo KPS, nastavljajući vrlo intenzivno organiziranje domaćih partizanskih grupa, za koje se smatralo da moraju postati oružani oslonac narodnodemokratske revolucije, nastojalo uključiti u ustanak i slovačku regularnu vojsku. Kao što Husák piše, u vezi s tim trebalo je u slovačkom pokretu otpora voditi odlučnu borbu za vojsku, i to na jednoj strani s fašističkim režimom, a na drugoj strani s Benešom, koji je slovačku vojsku htio upotrijebiti u zamišljenom vojnom prevratu za politiku krutog, birokratskog, pa čak i militarističko-centralističkog sistema u poslijeratnoj Slovačkoj.

Oba dijela Husákova rada *(Priprema ustanka i Ustanak)* vrlo su poučna s obzirom da ni slovački pokret otpora nije bio izuzetak u plaćanju danka stvarnosti,

jer ni oficirski krugovi, odnosno viši komandni kadar, nisu bili potpuni »građani u uniformi« u službi jedne ideje, već višemanje heterogeni činovnici svojih najviših rukovodstava, koji su — kako se sjeća autor — jednom nazivali predsjednikom Tisu, a drugi put Beneša. Članovi posljednjeg ilegalnog rukovodstva Partije u Slovačkoj uspjeli su, doduše, postići izravni odlučujući utjecaj u političkom rukovođenju ustankom, ali njihov utjecaj u vojnom rukovodstvu nije mu bio ni izdaleka ravan, iako su i u tom smjeru sistematski djelovali, jedanput s više, drugi put s manje uspjeha, izravno ili preko svojih buržoaskih partnera u Slovačkom narodnom vijeću. Pri ocjenjivanju oružanih snaga slovačkog naradnog ustanka mora se uzeti u obzir da je u kratkom vremenskom razdoblju perog ilegalnog CK KPS (od jeseni 1943) teško bilo svladati taj politički i organizacioni zadatak kojemu se do tada nije poklanjala dovoljna pažnja.

Husákovo *Svjedočanstvo o slovačkom narodnom ustanku* u tim poglavljima daje nam predodžbu o specifičnosti političke i vojne koncepcije ustanka, čiji su organizatori izbjegli mehaničko kopiranje i najautoritativnijih uzora. Specifičnost ustanka karakterizira i činjenica da on nije bio rezultat prerastanja sustavnih sitnih akcija u opći ustanak (francuska koncepcija), niti je bio sličan rumunjskom preokretu uz sudjelovanje poglavara države, već je, uz strogu konspirativnost i pripreme koje su zavarale Nijemce, izbio jedinstvenom eksplozijom masa kao općenarodni ustanak. Općenarodni je bio u teritorijalnom pogledu (dvije trećine Slovačke), općenarodni je ako je riječ o sudjelovanju regularne vojske slovačke države s jednim dijelom komandnog kadra, općenarodni je i ako je riječ o odazivu stanovništva. Što se ova konstatacija ne može primijeniti u apsolutnom smislu riječi, krivnja leži samo u stjecanju nesretnih slučajnosti, o kojima autor opširno piše i potvrđuje ih činjenicama, ili nas upućuje na dokumente.

Specifičnost je slovačkog narodnog ustanka, nadalje, i u tome što se vojska vazalne slovačke države digla na ustanak — za razliku od Francuske, Italije, Rumunjske i Bugarske — potpomognuta relativno vrlo brojnom partizanskom vojskom, na čelo koje su stale, stjecajem okolnosti, neposredno pred sam ustanak ubačene grupe organizatora koje su bile potčinjene sovjetskom vojnom rukovodstvu. I to ne u trenutku dolaska savezničke vojske, već u momentu ulaska Nijemaca na slovački teritorij. Za razliku pak od varšavskog ustanka, u toku pripreme i realizacije ustanka bila je jasna orijentacija na uspostavljanje veze sa sovjetskom frontom.

Slovački narodni ustanak oslanjao se na unaprijed izgrađenu mrežu mjesnih ustaničkih organa — na narodne odbore, na čelu s vrhovnim organom, Slovačkim narodnim vijećem.

Slovački narodni ustanak značajan je, nadalje, i po tome što je njegova centralna intitucija, Slovačko narodno vijeće, postala općepriznatim zakonodavnim i izvršnim organom, koji je nakon oslobođenja Slovačke postao temelj ostalih državnih organa.

Među posebne karakteristike slovačkog narodnog ustanka možemo ubrojiti i činjenicu da su ustanici, okruženi sa svih strana njemačkom vojskom, najdulje — poslije varšavskog ustanka — pružali otpor na oslobođenom teritoriju, i to puna dva mjeseca. Nakon likvidacije ustanka nastavljene su borbe u planinama. Ovo je poglavlje još »neispisani list« historije naše oslobodilačke borbe.

Slovački narodni ustanak ima, napokon, i jednu izvanredno zanimljivu specifičnost: to je motiv ustaničkog osjećanja slovačkog naroda. Slovački ustanak buknuo je u uvjetima njemačkog gospodstva, ali u formi kakvu ne nalazimo u to vrijeme ni u jednoj vazalnoj državi (slovačka država s fiktivnom samostalnošću imala je biti — prije svega — »uzorak« za njemačko rješavanje pitanja samostalnosti malih naroda). Temeljni razlozi revolucionarnog osjećanja, kao što se vidi iz tumačenja koje ističe autor, nisu samo nacionalni već i snažno internacionalni. Te razloge teoretski ispituje Edo

Friš (koji je ušao u sastav posljednjeg rukovodstva KPS nakon ulaska sovjetske armije u Slovačku) u svom djelu *Ustanak izdaleka i izbliza* (1964). On kaže da se »kriza slovačke države ... ne može objasniti i shvatiti s uskih nacionalnih kriterija, ako želimo biti bliže istini, moramo reći da je odlučujuće bilo međunarodno iskustvo s fašizmom i njegov odraz u svijesti pojedinih klasa i grupacija slovačkog društva. To znači« — ističe dalje autor — »da međunarodno iskustvo može biti snažniji faktor od iskustva koje smo sami proživjeli. To od nas zahtijeva da se oslobodimo vulgarnomaterijalistički shvaćenog pojma iskustva masa, koje je bilo u staljinskoj interpretaciji degradirano na iskustvo 'na vlastitoj koži'. U vijeku razvoja proizvodnih snaga i tehničkih revolucija« — nastavlja Friš — »političko iskustvo masa ne možemo ograničiti na uži smisao tog pojma. Spoznaje koje ne poznaju granice imaju više puta veću ulogu od iskustava 'na vlastitoj koži'. Posebno to vrijedi u 'prijelomnim' situacijama našeg vremena, kad se u punom smislu riječi radi o postojanju ili nepostojanju i o sudbini modernog društva. Perspektiva — jeziva ili ohrabrujuća — tada je jača nego postojeće stanje, slika budućnosti — mračna ili svijetla — vrijedit će više nego sitne povremene prednosti. I tako se, u stvari, nacistička i pučkaška (prema »ljudaci« kako je narod zvao pristaše Slovačke pučke stranke — napomena ur.) propaganda mogla preokrenuti u svoju suprotnost. Što se nametljivije opravdavala neizbježnost i korisnost 'njemačke zaštite' sa svim onim što k tome pripada, to je imperativnije ulazilo u svijest ljudi traženje izlaza koji bi donio perspektivu — narodnu i čovječansku.«

Znači, nasuprot iskonstruiranoj propagandi režima, pa čak i stvarnim slovačkim prednostima zbog »milosti« Njemačke, kakve nisu imali drugi vazalni narodi, »svijest o poniženom položaju« (Friš) i spomenuto međunarodno iskustvo bili su glavna mobilizaciona snaga u promijenjenoj evropskoj panorami, bili su prvi veliki revolucionarni poticaji na tlu ČSR. Ono što su gradanskim ratom iscrpljena Španjolska Republika i ostali antifašistički svijet uzalud očekivali od naroda Čehoslovačke 1938. godine, dogodilo se u slovačkom narodnom ustanku 1944. godine.

Husákov opis događaja daje konkretan sadržaj Frišovom tvrđenju da su se u duhovnoj kolijevci ustanka »razmišljanja o problemima vremena« pojavljivala u dvojakom obliku — »u obliku revolucionarno jasnih pogleda i u obliku sitnih kalkulacija«. Friš ima na umu — od Husáka temeljito analiziranu — politiku širokog naradnog antifašističkog jedinstva petog ilegalnog rukovodstva KPS, koja je naišla na otpor sektaša u vlastitim redovima. Zbog dugogodišnjeg deformiranog prikazivanja slovačkog narodnog ustanka od tih istih sektaša, koji su opet došli do riječi nakon pobjede, Friš teoretski objašnjava po sebi inače razumljivo dvojstvo ovog jedinstva i u skladu s Husákovim djelom ističe da je bilo u njemu »... svijesti i odlučnosti, ali i oportunizma i alibizma ... (tj. nastojanja da se osigura alibi — napomena ur.). Bez kombinacije raznorodnih i suprotnih tendencija, kao izraza različitog reagiranja klasa, grupa i pojedinaca na rat i njegove posljedice, praktično ne bi bilo narodnog jedinstva u antifašističkoj borbi« — kaže Friš. Takvo konstatiranje ide, doduše, u početnicu marksističkih revolucionara, ali bilo je neophodno potrebno da se ponovi radi »jasne slike revolucionarnih zamisli«. Članovi posljednjeg ilegalnog rukovodstva KPS — Šmidke, Husák i Novomeský — postali su pedesetih godina žrtve »koristoljubivih kalkulacija« sektaša.

Spomenuli smo, vjerujemo, dosta činjenica i iznijeli dosta svjedočanstava preuzetih od Husáka, Novomeskog i Friša o tome da je slovački narodni ustanak po svojoj specifičnosti i neponovljivosti bio antiteza jedinstvenom klišeju, odnosno obaveznom modelu. U tom smislu valjda neće biti neskromno ukazati na neke zajedničke crte s ustankom naroda Jugoslavije. Njegove pripreme, tok i razvitak zakonito su

doveli na čelo naroda organizatore domaćeg otpora. Zakonitost se kasnije očitovala i u tome što su nakon osude Jugoslavije u razdoblju Staljinovih intervencija protiv narodnih demokracija bili osuđeni ne samo organizatori slovačkog narodnog ustanka već i sam ustanak takav kakav je bio, a prava istina o njemu nadomještena je paternalističkom legendom, kojom je prikazan onakvim kakav nije bio.

Proniknuti historijskom analizom u proces slovačkog narodnog ustanka i oslobodilačkog pokreta i u koncepcije slovačkog narodnog ustanka, o kojima nemamo mnogo pisanih materijala zbog strogo konspirativnog rada organizatora, nije se moglo drugačije nego samo analizom događaja i zahvaljujući sretnoj okolnosti da su se o tome mogli izjasniti nakon dugogodišnje nedobrovoljne šutnje i oni koji su sudjelovali u slovačkom narodnom ustanku. Bez tih ljudi bilo je nemoguće shvatiti slovački narodni ustanak. Osim niza parcijalnih, trebalo je razumjeti i dva glavna pitanja koja su opterećivala naš narodni i državni razvitak: slovačko pučkaštvo i čehoslovakizam, uvjetovanost slovačkog separatističkog pučkaštva češkim centralističkim čehoslovakizmom.

U historijskom razvitku šovinistički čehoslovakizam, koji negira slovačku naciju, postaje glavna nesreća obaju naroda, i Čeha i Slovaka, jer je uzrokovao, odnosno olakšao, razmah pučkaštva u predminhenskoj ČSR i raspad Čehoslovačke Republike.

Čitalac dolazi do takvih zaključaka o čehoslovakizmu kao centralističkoj koncepciji u razdoblju od predminhenske republike pa sve do formiranja prve vlade ČSR (koja je došla iz Moskve na oslobođeni teritorij Slovačke u ožujku 1945).

Proučavajući dalje događaje možemo uočiti da su čehoslovakizam i separatizam kao njegov produkt preživjeli i postminhensko i ratno razdoblje. Opasnost od njih naročito je porasla kad su učinjene koncesije kriterijima benešovskog tumačenja slovačkog narodnog ustanka, u vrijeme Staljinovih intervencija u narodnim demokracijama — s tragičnim posljedicama, i političkim i za čitav niz pojedinaca. Iako Husák nije napisao svoja sjećanja do tog vremena, pomogao je da se retrospektivno shvati ta opasnost, jer je — kako bi rekli klasici marksizma — postavio slovački narodni ustanak s glave na noge. Pomogao je tako odstraniti pogreške i nedostatke u historijskoj literaturi o slovačkom narodnom ustanku, koja je bila, s jedne strane, obilježena deformacijama iz razdoblja kulta ličnosti, a s druge srtane, obuhvaćala je samo parcijalna pitanja. Nedostajala je potpuna slika. Husákova knjiga daje potpunu sliku, jer opisuje, odnosno bilježi, sve događaje od 1943. do 1944. godine (u 34 poglavlja na 634 stranice), i to posebno razdoblje priprema ustanka, zatim njegov tok i nastavak u razvijanju narodne i demokratske revolucije paralelno s oslobađanjem zemlje. Autor ponekad raščlanjuje a ponekad samo nabacuje važne probleme koji imaju vrijednost i za međunarodnu historijsku nauku. Zbog toga je njegova knjiga važan izvor za teorije o razvitku narodnooslobodilačkih borbi. Potiče nas na razmišljanje o takvim kategorijama i o odnosima među njima kao što je spontanost i organiziranost; na konkretnim događajima pokazuje značenje takvih faktora u ustanku kao što su slučaj ili nepredviđeni događaj; na konkretnim događajima ilustrira piranje organizacione pripreme ustanka i suprotnost tome — improvizaciju; kao prvo pitanje postavlja izbor momenta ustanka; s više strana analizira problem raznolikih oblika borbe i njihove kombinacije; ukazuje na staleški karakter komandnog kadra kao na jedan od razloga njegove nesposobnosti da se prilagodi revoluciji, kao suprotnost tome, ukazuje na sposobnost pravih revolucionara da pronađu izlaz u kritičnim situacijama.

Husákova knjiga, kao autentično djelo, danas je najvažniji izvor spoznaja za kompleks pitanja koja se odnose na slovački narodni ustanak i prijeko je potrebna za pronicanje u bit stvari, u ono što se događalo ne samo u Slovačkoj već i u cjelokupnom čehoslovačkom pokretu otpora od 1943. god. do prve vlade obnovljene Čehoslovačke Republike.

MIROSLAVA VUKADINOVIĆ

Prikaz članaka objavljenih u poljskom časopisu »Z pola walki«, Warszawa, u br. 4. godine 1963. i br. 1—4. godine 1964.

Časopis »Z pola walki« (»S polja borbe«) izdaje Institut historije partije u Varšavi pri CK PURP-u. Časopis izlazi već sedmu godinu i u nekoliko desetaka svojih do sada izašlih brojeva obradio je interesantna pitanja iz historije poljskog radničkog pokreta i Poljske ujedinjene radničke partije. Posebno treba istaknuti visok kvalitet članaka, jer u časopisu surađuju najpoznatiji poljski historičari, tako da časopis ide u red najreprezentativnijih glasila poljskih historičara. Najveći broj suradnika časopisa potječe iz samoga Instituta za historiju partije pri CK PURP-u, međutim i čitav niz historičara iz ostalih institucija širom Poljske objavljuje svoje priloge i studije u časopisu »Z pola walki«. Časopis donosi svoje stalne rubrike članaka, problema i diskusija, dokumenata i memoara, prikaza i recenzija, bibliografske note, informacije i naučnu kroniku.

Problematika koja se obrađuje zaista je veoma bogata i datira iz prvih godina stvaranja organiziranih radničkih grupa, pa preko stvaranja i borbe Socijaldemokracije kraljevstava Poljske i Litve do stvaranja Komunističke partije Poljske i suvremenih tekućih događaja iz poljskog radničkog pokreta. Na taj način prezentira se na jednome mjestu doduše raznorodna ali u bitnom uvijek bliska jedinstvena tematika o kojoj se inače u posljednje vrijeme u Poljskoj mnogo piše u nastojanju, da se kompleks pitanja i problema poljskog radničkog pokreta obradi s naučnog marksističkog stajališta i da se pravilno razmotre i uoče, razumije se uz kritički pristup, svi važniji događaji iz historije poljskog radničkog pokreta. Svaki istraživač, koji se zanima za poljski radnički revolucionarni pokret, u ovom će časopisu naći vrlo mnogo materijala počevši od bogato dokumentiranih članaka, pa sve do kritičkih napisa, analiza i ocjena.

U posljednje vrijeme pred Institut za historiju PURP-a postavljaju se novi veoma složeni i odgovorni zadaci, jer se osjetilo da je poljski radnički pokret bio do sada prilično slabo i jednostrano obrađivan, i da se Institut mora mnogo više angažirati nego što je to bio ranije slučaj. Te intencije zapazile su se i u specijalnom broju časopisa posvećenom dvadesetogodišnjici nove Poljske, koji je na neki način dao sintezu radova poljskih historičara, koji se bave problemima radničkog pokreta i pružio uvid u sve aktuelne diskusije.

Ipak, časopis »Z pola walki«, koji u svojim brojevima donosi čitav niz vrijednih priloga, ponekad u svojim općim koncepcijama ne može da se otme prilično jednostranom i shematskom prikazivanju pojedinih historijskih događaja. Međutim, čitaoci koji više godina prate ovaj časopis mogu sa zadovoljstvom konstatirati da se usporedo s općim razvojem kritike na polju društvenih nauka javljaju i sve otvoreniji i kritičniji napisi u samom časopisu. Stoga se može očekivati da će i neki od do sada objavljenih članaka, o kojima bi poznavaoci novije poljske historije mogli da kažu prilično kritičkih primjedbi, s vremenom naići na konstruktivnu kritiku baš na stranicama časopisa, ili da će možda njihovi autori sami prići ponovnom rasvjetljavanju i preispitivanju izvjesnih postavki. Za sadašnju fazu razvoja poljske historiografije, bez obzira na navedene slabosti koje se primjećuju u nekim radovima, ostaje od velikog značenja činjenica da se razvija stalno i potiče rad na proučavanju nedavne poljske prošlosti.

Skrećem pažnju na nekoliko interesantnih članaka iz broja 4, 1963. godine.

Prema mišljenju Josefa Kowalskog u članku »Zagadnienia frontu ideologicznego a historia ruchu robotniczego« (»Problemi ideološke fronte i historija radničkog pokreta«), str. 3-15, razvoj socijalističke ekonomike, promjene društvenih odnosa i dostignuća u oblasti nauke i kulture sve izrazitije zahtijevaju promjene u svijesti širokih masa. Prema autoru, u suvremenoj Poljskoj vodi se oštra borba između komunističke ideologije socijalizma i reakcionarne ideologije suvremenog imperijalizma. Formiranje ideoloških stavova vrši se u Poljskoj znatno teže nego u većini drugih zemalja s obzirom na različite historijske tradicije. Naročito su vidljive disproporcije između dostignuća marksističke historijske nauke i stanja historijske svijesti društva. Nakon osuđivanja kulta ličnosti likvidirane su grube metode prisile, koje su prilagođavale činjenice već unaprijed formuliranim tezama, nestali su shematično shvaćeni principi partijnosti u društvenim naukama, promijenio se odnos prema historijskim činjenicama i dokumentima.

U novom svjetlu pisani su radovi i knjige koje se odnose na poljski radnički pokret — historiju Socijaldemokracije kraljevstava Poljske i Litve, Poljske socijalističke partije, Komunističke partije Poljske i Poljske radničke partije. Na XIII plenumu PURP-a izneseni zadaci ideološke ofenzive zahtijevaju ozbiljnu aktivizaciju istraživačkog rada, nove metodološke koncepcije i političke stavove historičara koji se bave historijom radničkog pokreta i najnovijom historijom Poljske.

U članku Jana Kancewicza »Powstanie i poczatki dzialalnosci Socijaldemokracii Krolestwa Polskiego (»Nastavak i počeci djelovanja Socijaldemokracije Poljskog Kraljevstva 1893—1895)«, str. 16-39, autor uglavnom razmatra praktičan rad Socijaldemokracije kraljevstava Poljske i Litve (SDKPiL). Autor je zasnovao svoj članak na analizi izvora — prije svega bogatih arhivskih materijala.

Prema izlaganju autora Socijaldemokracija kraljevstava Poljske i Litve formirala se u procesu suprotstavljanja ideologiji i tendencijama Poljske socijalističke partije, politici koja je bila tuđa klasnorevolucionarnom duhu i koja je pokušavala da izolira poljski proletarijat od njegovog prirodnog saveznika — radničke klase Rusije.

30. srpnja 1893. god. smatra se datumom nastanka Socijaldemokracije kraljevstva Poljske. Tog dana u Varšavi je održano savjetovanje tzv. »stare« Poljske socijalističke partije, na kome je prihvaćen novi naziv partije »Socijaldemokracija Poljska« i novi idejni program zasnovan na suradnji s proletarijatom svih zemalja, a naročito s radničkom klasom Rusije. Socijaldemokracija Poljska uskoro je promijenila naziv u Socijaldemokracija kraljevstava Poljske i Litve, postavši na taj način internacionalna partija, koja je u svojim redovima sakupljala napredne elemente i Poljske i Litve. Tek stvaranje Socijaldemokracije kraljevstava Poljske i Litve značilo je, u poljskim uvjetima, povezivanje masovnog radničkog pokreta s naučnim socijalizmom i podiglo je taj pokret na kvalitativno novu etapu.

Veoma zanimljivu problematiku obrađuje Jan Sobczak u članku »Udzial SDKP i L w zyciu wewnetrznym SDPRR w latach 1909—1910 (»Sudjelovanje SDKPiL u unutrašnjem životu SDPRR u godinama 1909—1910«), str. 40-57.

U svibnju 1906. godine na IV kongresu Socijaldemokratske partije radnika Rusije, tzv. Kongresu ujedinjenja, Socijaldemokracija kraljevstava Poljske i Litve ušla je kao autonomna partija u sastav općeruske Socijaldemokratske partije. Od tog vremena datira uska suradnja dvaju partija. Socijaldemokracija kraljevstava Poljske i Litve sudjeluje u partijskom životu ruske socijaldemokracije, na kongresima, savjetovanjima itd. i vrši razmjenu iskustava i materijala.

U osnovnim principima strategije i taktike poljska socijaldemokracija deklarirala je u bitnim pitanjima punu podršku revolucionarnoj grupi Socijaldemokratske partije

radnika Rusije — grupi boljševika i njenim stavovima u općeruskom i međunarodnom radničkom pokretu. Bez obzira na ozbiljne razlike između stavova boljševika i Socijaldemokracije kraljevstava Poljske i Litve, poljska socijaldemokracija bila je najbliži politički saveznik boljševika.

Članak Bronislawa Radaka »Z dzialalnosci organizacyjnej SDKPiL w latach 1914—1917« (»Organizaciona djelatnost SDKPiL u godinama 1914—1917«), str. 58-80, obuhvaća djelatnost SDKPiL u prvom razdoblju prvog svjetskog rata. U godinama neposredno prije izbijanja prvog svjetskog rata postepeno oživljavanje revolucionarnog pokreta utječe na ponovni porast djelovanja Partije i na proširenje njenih redova. Nakon izbijanja rata SDKPiL je spadala u red onih malobrojnih radničkih partija u zaraćenim zemljama Evrope, koje su u potpunosti ostale vjerne principima proleterskog internacionalizma i odlukama međunarodnog socijalističkog kongresa. SDKPiL je učila radničku klasu da u tom sukobu dvaju imperijalističkih grupacija proletarijat mora da brani svoj samostalni politički stav i kad već nije uspio da spriječi rat treba da iskoristi političku krizu koju je prouzrokovao rat i da izvrši revoluciju.

Slijedeći članak Fryderyka Zuiniewicza »Rola PPR w ksztaltowaniu politycznego oblicza Wojska polskiego« (druga polovica 1944. god.), (»Uloga PPR u formiranju političkog lika poljske vojske«) tretira ulogu Poljske radničke partije u formiranju političkog lika poljske vojske u drugoj polovini 1944. god., str. 81-109.

Druga polovina 1944. god. nametnula je naročito teške zadatke Poljskoj radničkoj partiji. Partija je donijela odluku da ostvari dekret O ujedinjenju Narodne armije i Poljske armije u SSSR-u u jedinstvenu poljsku vojsku, da mobilizira sve snage naroda u borbi za konačno oslobođenje Poljske i pobjedu nad hitlerovskom Njemačkom.

Najvažniji zadatak Partije bio je da se vojska pretvori u aktivnog učesnika društvenih promjena u oslobođenom dijelu zemlje da se Poljska vojska izgradi kao jaka, suvremena armija, a istovremeno i kao oružje narodnodemokratske revolucije.

U rubrici »Problemi i diskusije« nalazi se interesantan i solidno obraden članak Jozefa Kowalskog »Rozwoj sytuacji wewnetrznej w KPP po przewrocie majowym 1926 g.« (»Razvoj unutrašnje situacije u Komunističkoj partiji Poljske nakon povratka u svibnju 1926. godine), str. 123-155.

U svibnju 1926. godine Jozef Pilsudski izvršio je u Poljskoj državni udar i stao je na čelo vlade — po ocjeni autora fašističke — koju je pomagala Poljska socijalistička partija. Komunistička partija Poljske je dobro razumjela da ne može ostati ravnodušna prema sve većoj ekonomskoj i političkoj krizi u zemlji i prema sve oštrijoj borbi »između Narodne demokracije i grupe Pilsudskog«. Činjenica da se Pilsudski borio protiv najreakcionarnije poljske vlade i da su narodne mase bile uz njega, zavaravala je KPP, koja je istup Pilsudskog smatrala objektivno demokratskim faktorom. CK KPP pozivao je radnike i narodne mase da pruže podršku prevratu Pilsudskog. Nakon prevrata, kada su izašle na javu prave namjere i fašistički karakter vlade Pilsudskog, KPP je odlučila da raščisti svoj stav prema Pilsudskom. Unutar partije počela su neslaganja i konačno su nastale dvije frakcije — »većina« i »manjina«. »Većina« je »precjenjivala mogućnosti samostalnih pokreta malograđanskih masa i njihove progresivne elemente«. »Manjina« se formalno slagala s marksističkim tezama ali nije primjećivala stvaralačke mogućnosti koje su postojale u tim malograđanskim snagama Frakcionaške borbe i sektaške tendencije dovele su do pobjede »manjine« i promjene rukovodstva KPP na VI plenumu CK partije. Novo rukovodstvo unijelo je u rad partije revolucionarni dinamizam i energiju i odredio novu ulogu organizacije u masovnim borbama. Tragična sudbina koja je za-

desila u 1938. godini KPP, pogodila je u istoj mjeri rukovodioce obiju frakcija. KPP prestala je da postoji.

U rubrici »Recenzije« nalazi se prikaz zanimljive knjige Felicije Kalicke »Problemi jedinstvene fronte u međunarodnom radničkom pokretu (1933-1935)«, str. 328-333.

Rad Felicije Kalicke pokušava da riješi jedno od najvažnijih pitanja u historiji međunarodnog radničkog pokreta. To pitanje imalo je odlučno značenje u razdoblju borbe demokratskih snaga protiv fašizma u tridesetim godinama. Činjenica da u Njemačkoj nisu uspjeli pokušaji stvaranja jedinstvene, antifašističke proleterske fronte, imala je tragične posljedice i za Njemačku i za čitav svijet.

Odlučujuće značenje u stvaranju takve jedinstvene fronte imala je prije svega suradnja komunista i socijalista u pojedinim zemljama i formiranje Antifašističke fronte na međunarodnom planu. Ta suradnja naišla je na velike poteškoće i zapreke. Felicija Kalicka prihvatila se analize kompliciranih problema i pokazala je snage koje su se borile za jedinstvenu frontu i snage i pojave koje su sprečavale njezino formiranje.

U broju 1, 1964. godine nalazi se niz interesantnih članaka, između kojih je prvi Terese Monasterske »Narodowy Zwiazek Robotniczy w latach 1905—1914« (»Nacionalni savez radnika u godinama 1905—1914«), str. 3-32.

U lipnju 1905. godine formiran je Nacionalni savez radnika u Poljskoj, koji je po ocjeni autora u političkom pogledu bio antirevolucionarni instrument usmjeren protiv borbe poljske radničke klase. U istom mjesecu godine 1905. u Varšavi je zasjedao I kongres Nacionalnog saveza radnika na kome je bio obrađen program te organizacije i smjernice njene djelatnosti. Ideološki i politički utjecaj NSR na proletarijat zasnovao se prije svega na korištenju prirodnih težnji čitavog naroda da se oslobode ruskog carizma i da žive u slobodnoj i suvremenoj državi.

Prema autoru, buržoazija je razvijajući osjećaje za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje vršila agitaciju protiv radničkog pokreta, odvajala je proletarijat od naroda, slabila klasnu borbu i međunarodnu solidarnost radničke klase.

Program NSR bezuvjetno je negirao socijalistički pokret u Poljskoj i zalagao se za »nacionalni separatizam«. U godinama 1905—1907. NSR je »oruđe politike kapitalizma protiv revolucionarne ideologije marksizma i revolucionarne prakse radničkih partija«. Nakon 1908. godine NSR je morao ipak ići na kompromis pod pritiskom radničkog pokreta i usvojio je neke elemente njegovih ideoloških koncepcija. Uoči prvog svjetskog rata NSR je učvrstio svoju poziciju partije unutar radničkog pokreta, partije koja je ipak bila, politički i ideološki tuđa tom pokretu.

U članku Jerzya Pawlowicza »Uwagi na temat ksztaltowania sie strategii PPR i miedzynarodowego ruchu robotniczego w okresie II wojny wiatawej« (»Primjedbe na formiranje strategije PPR i međunarodnog radničkog pokreta u doba drugog svjetskog rata«), str. 32-47, razmatra se uloga Poljske radničke partije u organiziranju narodnooslobodilačkog pokreta. Pri analizi te djelatnosti moraju se uzeti u obzir i neke sličnosti s djelatnošću i taktikom međunarodnog komunističkog pokreta, s političkom linijom Komunističke internacionale i drugih komunističkih partija u pojedinim okupiranim zemljama. Takva analiza omogućava punije poznavanje i utvrđivanje svih zajedničkih i specifičnih elemenata u djelatnosti PRP kao i doprinosa koje je dala daljem razvitku teorije marksizma-lenjinizma i kojima je povećala iskustva komunističkih partija.

Ulazak SSSR-a u rat i pristup antihitlerovskoj koaliciji promijenio je bitno stav Komunističke internacionale prema zadacima komunističkih partija u okupiranim zemljama.

Dok su u Trećoj internacionali bili precizirani principi strategije međunarodnog radničkog pokreta u toj novoj situaciji, Poljska radnička partija još nije postojala. Nastala je tek u siječnju 1942. god. i nije ušla u sklop Internacionale, ali je bez sumnje imala čvrste veze i mnogo sličnosti s njenom generalnom linijom.

Prvo razdoblje djelatnosti PRP pada u period 1942—1943. god. kad su osnovni napori usmjereni na pridobivanje svih snaga za aktivnu oružanu borbu s okupatorom. U tom razdoblju ističu se i nove odlike PRP kao komunističke partije. Jednim od najvažnijih zadataka smatrala je problem nezavisnosti zemlje i pobjede nad okupatorom. Buržoaske organizacije i londonska vlada oštro su se protivile bilo kakvoj suradnji i prešle su od političko-propagandističkih metoda na aktivnu oružanu borbu protiv komunista i političke i društvene ljevice uopće.

Od 1943. god. PRP počela je provoditi politiku »demokratske nacionalne fronte«. Bitna odlika »novog kursa« PRP bila je u direktnom povezivanju oslobodilačke borbe poljskog naroda s borbom za društveno oslobođenje. Početkom 1943. god. demokratske su snage formirale Zemaljsko nacionalno vijeće kao jezgro nove vlade.

Pri vršenju komparacije s iskustvima drugih komunističkih partija autor zaključuje, da je najveća sličnost u provođenju narodnooslobodilačke borbe i formiranju političkih koncepcija bila između Poljske i Jugoslavije, odnosno između djelatnosti KPJ i PRP.

Broj 2, 1964. god. posvećen je dvadesetogodišnjici postojanja Narodne Republike Poljske. Uvodni članak »Sytuacja kolityczna a sprawa wyborow do Sejmu Ustawodawczego« (»Politička situacija i problem izbora za Zakonodavnu skupštinu«), str. 5-14, sastoji se od autoriziranih fragmenata govora generalnog sekretara CK Poljske radničke partije Vladislava Gomulke održanog 10. veljače 1946. god., koje bi se moglo ukratko parafrazirati ovako:

Izbori za Zakonodavnu skupštinu značili su principijelnu borbu oko formiranja novih društveno-političkih odnosa u Poljskoj. Predizborna borba se vodila između demokratskih snaga s Poljskom radničkom partijom na čelu i najjače opozicione stranke — Poljske narodne stranke, koja je reprezentirala koncepcije »londonske« vlade i koju su pomagali reakcionarni elementi u zemlji i u inostranstvu i poljsko »Podzemlje«. Poljska narodna stranka je u svojim redovima okupljala osim čisto fašističkih elemenata i seljačke mase, koje su se na njenoj srtani našle zbog specifične poslijeratne situacije i zbog svoje nedovoljno svjesne političke orijentacije. To je bio razlog da su unutar same te stranke postojale potencijalne mogućnosti jačanja diferencija i razbijačkih tendencija.

Politička taktika Poljske radničke partije bila je usmjerena u pravcu formiranja izbornog bloka, takozvanog bloka šest stranaka u slučaju postizanja sporazuma s Poljskom nacionalnom strankom i s njom prisno vezanom Strankom rada. U protivnom slučaju izborni blok bi se sastojao od četiri stranke — Poljske radničke partije, Poljske socijalističke partije, Narodne stranke i Demokratske stranke, a borba s Poljskom narodnom strankom dobila je karakter borbe ne samo s opozicijom već s »razbijačima jedinstva demokracije«.

U takvoj situaciji Poljska radnička partija, i s njom povezane stranke, trebale su da obave važan zadatak — da odvuku od Poljske narodne stranke sve demokratske elemente i uključe ih u izborni blok demokratskih stranaka.

Dalje slijedi referat Aleksandra Zawadzkog »Bilans pierwszego roku wladzy ludowej na Slasku« (»Bilanca prve godine narodne vlade u Šleskoj«), str. 14-39.

U ovom dokumentu se razmatra »proces formiranja narodne vlasti i osnovnih društveno-političkih promjena« na terenu šleskodobrovskog vojvodstva, koje je oduvijek bilo najrazvijeniji privredni centar Poljske s najbogatijom revolucionarnom tradicijom.

Referat Aleksandra Zawadzkog ne samo da registrira i prikazuje na jedan sumaran način bilancu dostignuća i rezultate djelatnosti narodne vlasti u prvoj godini oslobođenja u najznačajnijim oblastima života kao što je privreda, prosvjeta i kultura već prikazuje i veoma kompliciran mehanizam tadašnjih političkih, društvenih i nacionalnih odnosa u Šleskoj.

Prema mišljenju Aleksandra Zawadzkog od velikog je bio značenja potez nove poljske vlade da ujedini tri dijela šleske zemlje, koja su do prvog svjetskog rata bila podijeljena granicama pruske i ruske okupacije, a od 1921. god. na umjetni način stvorenom granicom šleske autonomije.

Slijedeći dokument je autorizirani tekst referata ministra obrane NR Poljske, tadašnjeg predsjednika prijestolnice Varšave Marijana Spychalskog na Prvoj varšavskoj konferenciji Poljske radničke partije održane od 25—26. veljače 1945. god. »O odbudowie Warszawy (»O izgradnji Varšave«), str. 39—44.

Prva varšavska konferencija bila je posvećena razmatranju organizacionih pitanja i zadataka Poljske radničke partije u situaciji nastaloj nakon stvaranja Privremene vlade. Velika odluka partije da od porušene Varšave, osakaćenog srca Poljske, stvori opet prijestolnicu, bila je glavna tema referata generala Spychalskog.

U članku Marijana Naszkowskog »Dwadziescia lat polityki zagranicznej Polski Ludowej« (»Dvadeset godina vanjske politike Narodne Poljske«), str. 44—63, daje se historijat vanjske politike Poljske počevši od međunarodnih godina pa sve do naših dana i najnovijih poteza Poljske na međunarodnom planu. Poljska vanjska politika, koja — kako kaže autor — proizlazi iz njezinog historijskog iskustva i realne naučne analize razvoja suvremenog svijeta, zasnovana je na tri osnovna principa: na jedinstvu sa svim socijalističkim zemljama, solidarnosti s narodima koji se bore protiv kolonijalizma, na miroljubivoj koegzistenciji sa svim državama drukčijih političko-društvenih sistema. Poljska inicijativa o stvaranju bezatomske zone u srednjoj Evropi, tzv. Plan Rapackog, plan o zamrzavanju atomskog oružja i slične akcije dobre volje, čine poljsku vanjsku politiku popularnom i pribavljaju joj simpatije većine evropskih i izvanevropskih zemalja.

Članak Henryka Slabeka »U zrodel polityki rolnej PPR« (»Geneza agrarne politike PPR«), str. 63—97, posvećen je do sada prilično slabo obrađenoj problematici razvitka poljoprivredne politike Poljske radničke partije. U agrarnoj politici Poljske radničke partije postoji niz specifičnih pojava koje su se znatno razlikovale od preciziranog agrarnog programa međunarodnog komunističkog pokreta. Za vrijeme agrarne reforme Poljska radnička partija realizirala je princip potpune parcelacije imanja veleposjednika i istovremeno sve do 1948. god. odlučno se suprotstavljala kolektivizaciji zemlje. Rukovodioci Poljske radničke partije su izjavljivali da »ne vide potrebe niti razloge za podruštvovljenje poljoprivrede na sovjetski način«.

Analizi programa i stavova poljskih političkih stranaka i organizacija u posljednjim godinama drugog svjetskog rata posvećen je članak Boleslawa Drukiera »W przeddzien powstania wladzy ludowej w Polsce« (»Pred nastavak narodne vlade u Poljskoj«), str. 116—155.

Bilanca dvadesetogodišnjeg međunarodnog razdoblja i iskustvo petogodišnje okupacije imali su veliki utjecaj na revalorizaciju ranijih gledišta i stanovišta svih poljskih političkih stranaka i grupa.

Pitanja karaktera nove vlade i društveno-političkog uređenja buduće Poljske prouzrokovala su oštru borbu pojedinih političkih stranaka u toku koje su se istakla prije svega »dva osnovna antagonistična tabora: buržoaski 'londonski' tabor i tabor progresa i demokracije s Poljskom radničkom partijom na čelu«.

Autor smatra da su u borbi buržoaske i demokratske političke misli odlučnu ulogu igrala tradicionalna politička mišljenja

predstavnika pojedinih društvenih klasa i slojeva, njihovi socijalni i ekonomski interesi, politička povezanost i njihova dotadašnja angažiranost u borbi za karakter nove Poljske.

U broju 3, 1964. god. časopisa nalazi se članak »Wplywy i taktyka KPRP w ruchu zawodowym w latach 1919—1923« (»Utjecaj i taktika KPRP u sindikalnom pokretu u godinama 1919—1923«), str. 3—31, Franciszke Swietlikowe koji obrađuje problem utjecaja Komunističke radničke partije Poljske na sindikalni pokret u zemlji u godinama 1919—1923.

Nakon stjecanja nezavisnosti Poljske u studenom 1918. god., sindikalni pokret počeo se je razvijati ubrzanim tempom. Porastu autoriteta sindikalnih organizacija u društveno-političkom životu pridonijelo je priznavanje od strane poljske vlade 8. veljače 1919. god. ovih organizacija kao oficijalnih predstavnika radničke klase. Komunistička radnička partija Poljske pridavala je djelatnosti sindikalnih organizacija veliko značenje jer se namjeravala pomoću tih organizacija legalnim putem povezati sa širokim radničkim masama. Taktika Komunističke radničke partije Poljske u sindikalnom pokretu formirala se na istom principu kao i njene političke koncepcije i bila je usmjerena u pravcu konsolidacije svih snaga u borbi za vlast Savjeta radničkih izaslanika.

U taktici Komunističke radničke partije Poljske unutar sindikalnog pokreta razlikuju se dva razdoblja, koja su od velikog značenja za promjenu njenih političkih koncepcija.

U prvom razdoblju Komunistička radnička partija Poljske je »tretirala sindikate prije svega kao legalnu formu za svoju propagandu i agitaciju«. Komunistička radnička partija Poljske smatrala je sebe jednim od organa buduće vlade proletarijata, pa je njen primjer i zadatak bio osvajanje rukovodećih organa sindikalnih organizacija.

U drugom periodu, nakon revizije svojih dotadašnjih stavova, ne odustajući od »političke borbe za oslobođenje masa od kapitalističkog ugnjetavanja«, Komunistička radnička partija Poljske je svoju taktiku zasnivala prije svega na borbi za ekonomska prava radničke klase.

Promjene u taktici Komunističke radničke partije Poljske nastale su isto tako i pod utjecajem odluka III kongresa Komunističke internacionale i Crvene internacionale sindikata. Organiziranje borbe za ekonomske zahtjeve pridonijelo je također i oživljavanju političke akcije radničkih masa. Komunistička radnička partija Poljske je koristila revolucionarno raspoloženje masa za pretvaranje sindikata u revolucionarnu organizaciju.

Veoma zanimljiv članak Wlodzimierza Kowalskog »Miedzynarodowe tlo powstania Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego« (»Međunarodni aspekt nastajanja Poljskog komiteta nacionalnog oslobođenja«), str. 31—56, tretira problematiku nastajanja Poljskog komiteta nacionalnog oslobođenja. Autor uspoređuje akcije međunarodne diplomacije u vezi s poljskim pitanjem i unutrašnju borbu koja je bila adekvatan odraz promjena u strukturi političkih snaga u Poljskoj. W. Kowalski služeći se historijskim dokumentima i iznošenjem niza činjenica polemizira s interpretacijama zapadnih historiografa, koji prema mišljenju autora tendenciozno razdvajaju razvitak unutrašnje situacije u Poljskoj i situacije na međunarodnom planu. Ocjena formiranja Poljskog komiteta nacionalnog oslobođenja s takvog aspekta imala je — kako kaže autor — cilj da pokaže kako je nova poljska vlada bila »inspiracija Moskve« i da je postala »agentura Moskve«.

Poseban osvrt dao je autor na djelatnost Poljske radničke partije i na njene koncepcije o formiranju narodne vlade, nezavisno od postojeće emigrantske vlade u Londonu. Ovi stavovi bili su razmatrani već u 1943. godini. Činjenica je da se Polj-

ska radnička partija pozitivno odnosila prema postojanju emigrantske vlade kao instrumenta za održavanje diplomatskih odnosa sa zapadnim zemljama. Tek zbog jačanja antisovjetskog kursa vlade generala Sikorskog, koji je doveo do prekida poljsko-sovjetskih odnosa, nastupio je radikalan preokret u stavu Poljske radničke partije. Uz pomoć demokratskih snaga Narodne fronte formirano je 1. siječnja 1944. god. Zemaljsko nacionalno vijeće, a pola godine kasnije, 22. srpnja 1944. god., uz pomoć Sovjetskog Saveza stvoren je Poljski komitet nacionalnog oslobođenja kao »baza za formiranje privremene poljske vlade od demokratskih snaga«.

U rubrici »Problemi i diskusije« (str. 56—110), nalaze se materijali kolokvija održanog 12. rujna 1963. godine u okviru IX kongresa poljskih historičara. Kolokvij je bio posvećen pitanjima brojnosti, razmještaja i strukture poljske radničke klase, uglavnom u kapitalističkom razdoblju. U toku diskusije na prvom planu se nalazio »problem pojma radničke klase« kao i »konkretno historijski opseg tog pojma u radovima historičara«.

Prema toj diskusiji, da bi se pravilno ocijenilo formiranje radničke klase i njeni stavovi u poljskim zemljama, od primarnog je značenja poznavanje svih faktora koji su prouzrokovali njene specifičnosti i razlike u odnosu na radničku klasu u drugim evropskim zemljama. Svijest poljske radničke klase sazrijevala je u čvrstom povezivanju s marksističkom ideologijom. Anarhizam koji je kočio razvoj zapadnoevropskog pokreta bio je tuđ poljskom pokretu već zbog same činjenice, da je poljska radnička klasa tek počela da nastaje u vrijeme obračuna s anarhizmom na zapadu (u sedamdesetim godinama XIX stoljeća).

Brzi proces koncentracije industrijskog proletarijata dao je njegovom životu pravi tok i pravac. Brojna, ali sitna i razbacana, industrijska i zanatska poduzeća u Poljskoj bila su povezana mnogo više sa selom negoli »sa starom gradskom revolucionarnom tradicijom« na primjer Francuske ili Italije.

I napokon, na kolokviju je zauzet stav da bi trebalo objektivno proučiti i utvrditi pogrešan stav poljskog revolucionarnog i radničkog pokreta prema bitnim problemima, a naročito njegov stav prema seljačkom i nacionalnom pitanju, po kome se generalna linija Poljske socijaldemokracije dijametralno razlikovala od principa marksizma-lenjinizma.

U broju 4, 1964. god. nalazi se članak Zanne Karmanowe »Stan badań i walka o tradycje I Miedzynarodowki« (»Stanje na polju istraživanja i borba za tradiciju Prve internacionale«), str. 3—22.

Uoči stogodišnjice Prve internacionale pojačao se u svim zemljama znanstvenoistraživački rad na proučavanju njene historije i njenih dostignuća. Istraživanja su usmjerena u pravcu analize mjesta i uloge Prve internacionale kao snažnog faktora, koji je po prvi puta u historiji radničkog pokreta okupio mnoge proleterske partije, grupe i organizacije različitog stupnja ideološke i organizacione zrelosti i u pravcu istraživanja njene impozantne djelatnosti na širenju principa marksističke teorije u revolucionarnom radničkom pokretu. Idejna borba unutar partije Prve internacionale i nastavak te borbe u suvremenom radničkom pokretu u obliku ideoloških neslaganja nailazi na odjek i u novijoj historiografiji.

Autorica je svoj članak namijenila obradi svih do sada poznatih radova koji tretiraju probleme Prve internacionale i uspjela je da pruži bogat i informativan prilog postojećih radova kao i da iznese neke potpuno nove pojedinosti.

Slijedeći članak odnosi se na problematiku Prve internacionale, ali na poljskom tlu i sa stajališta poljskih problema. To je članak Jerzya Borojsze »Sprawa polska i Polacy w I Miedzynarodowce« (»Poljsko pitanje i Poljaci u Prvoj internacionali«), str. 23—24.

Nakon poraza ustanka u siječnju u Poljskoj 1863. god. došlo je do masovne političke emigracije u inozemstvo. U među-

narodnim organizacijama najaktivnije su djelovala tri centra poljske emigracije: francuski, švicarski i engleski. Na djelatnost poljske emigracije imala su veliki utjecaj Proudhonova shvaćanja, a naročito je oštru polemiku izazvao njegov negativan stav prema poljskom problemu.

Marks i Engels su oštro napadali teorije proudhonista, a stav Marksa prema poljskom pitanju najbolje karakterizira njegova instrukcija Centralnom savjetu delegata na Ženevskom kongresu Internacionale: »S obzirom na sadašnje promjene u srednjoj Evropi, a naročito u Njemačkoj, postojanje demokratske Poljske je neophodnije negoli ikada ranije«.

Članak Bronislava Syzdeka »PPS wobec wyborow do sejmu ustawodawszego w 1947 r«. (»Stav PPS prema izborima za Zakonodavnu skupštinu u 1947. god.«, str. 23—45, je najopćenitiji pokušaj izlaganja stava Poljske socijalističke partije prilikom izbora za Sejm 1947. godine i »njegove uloge u osiguranju izborne pobjede demokratskih snaga«.

Tadašnji izbori za poljski Sejm imali su karakter odlučujuće borbe između demokratskog i liberalno-buržoaskog tabora. Naročitu ulogu u predizbornoj borbi odigrala je Poljska socijalistička partija — najjača snaga poslije Poljske radničke partije, koja je imala veliki utjecaj ne samo na radničku klasu već i na inteligenciju i na druge slojeve društva. Svi računi buržoaskih i desničarskih krugova o pridobivanju Poljske socijalističke partije i s njom čvrsto vezane Narodne stranke završili su totalnim neuspjehom. Jozef Cyrankiewicz se u izjavi od 26. IX 1946. god. u ime Poljske socijalističke partije opredijelio za izborni blok četiriju stranaka, a suradnju radničkih partija smatrao je osnovnim principom. To je u stvari i omogućilo dalje jačanje bloka četiriju progresivnih staranaka na čelu s Poljskom radničkom partijom i njihovu definitivnu pobjedu na izborima.

U istom broju se nalazi recenzija Jerzyja Pawlowicza knjige Franje Tuđmana »Okupacija i revolucija«. Autor recenzije konstatira da dvije studije koje tvore knjigu »daju sintetički, teoretski produbljen pogled na osnovne probleme političkog života i narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji u godinama 1941—1945«.

Jerzy Pawlowicz ističe da je od posebnog značenja za sve historičare koji proučavaju povijest drugog svjetskog rata druga studija koja analizira okupacioni sistem u Jugoslaviji.

Razmatrajući treći dio knjige koji tretira razvoj oslobodilačkog pokreta i socijalističke revolucije recenzent ističe, da se »autor ne ograničava samo na nabrajanje činjenica nego se trudi da putem produbljene analize pokaže unutrašnju logiku događaja koji su vodili pobjedi narodnodemokratskih snaga u Jugoslaviji«. Pokušaj Franje Tuđmana da odredi specifičnosti norodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji predstavlja ozbiljan i vrijedan prilog istraživanjima »sličnosti i razlika koje su postojale u razvoju tog pokreta u Evropi«.

Pawlowicz je mišljenja da naročito istaknuta specifičnost jugoslavenske narodnooslobodilačke borbe koja taj pokret razlikuje od pokreta u ostalim evropskim zemljama, može da izazove kod poljskog čitaoca izvjesne primjedbe. Jer, prema njegovom mišljenju, osnovne crte razvoja borbe u Jugoslaviji imale su puno sličnosti s generalnom politikom Poljske radničke partije. I, makar su između dva pokreta — poljskog i jugoslavenskog — postojale znatne razlike, ipak »unurtašnji sadržaj procesa promjena koje su proizašle u našim zemljama za vrijeme okupacije — preplitanje narodnooslobodilačke borbe s borbom za društveni preobražaj — je u svojem najopćenitijem izrazu isti«.

Plan izdavačke djelatnosti Biblioteke za povijest socijalističke misli[1]

Izdavački odjel Instituta za historiju radničkog pokreta namjerava planski pristupiti izdavanju svjetske i naše znanstvene socijalističke literature sa zadatkom da što potpunije jednom sistematskom i kritičkom prijevodno-izdavačkom djelatnošću prezentira u cjelini povijesni tok socijalističke misli sa svim njezinim razvojnim linijama i devijacijama. Slična nastojanja u svijetu — npr. u Italiji, Francuskoj, Poljskoj, SSSR-u — zabilježila su već vrijedne rezultate.

U našoj prijevodnoj literaturi, koliko god je u tom pogledu već učinjeno, još uvijek postoje velike praznine. Premda je fundamentalna socijalistička i marksistička literatura dobrim dijelom prevedena i na taj način postala pristupačna našem čitaocu, stanje u kojem se nalazi ovo područje knjiga kod nas ne može nas i ne smije zadovoljiti. Ne samo devijantna socijalistička misao već i velik dio one koja znači njezine razvojne linije i stvaralačke doprinose poznata je i dostupna tek indirektno: dijelom preko kritičko-polemičkih radova prevedenih na naš jezik, dijelom preko informativnih referencija i kompendija naših autora, a dijelom pak nikako.

Dosadašnja politika i praksa naših izdavačkih kuća bila je, opravdano, prvenstveno orijentirana na osnovnu socijalističku literaturu.[2] Rezultati koje je postigla — postojeći fond djela koji imamo u prijevodu — omogućuju danas da se poduzmu novi koraci i da se naučna socijalistička misao daljom prijevodno-izdavačkom djelatnošću sistematičnije, šire i totalnije zahvati i prezentira našem čitaocu i tako zadovolje njegove povećane kulturne potrebe.

---

[1] Ideja o Biblioteci za povijest socijalističke misli inicirana je već u Orijentacionom programu djelatnosti Instituta što ga je pripremio direktor Instituta prof. Franjo Tuđman 1961, na početku rada Instituta. Među ostalim, u njemu je programirana Biblioteka društvenih znanosti ili historije socijalističke misli za »... objavljivanje monografija, rasprava i priloga iz historije razvoja socijalističke misli, ideoloških i programatskih koncepcija, teorije i prakse hrvatskog, jugoslavenskog i međunarodnog revolucionarnog pokreta, odnosno studije o problemima društveno-političkog razvoja suvremenog svijeta.« (Orijentacioni program djelatnosti Instituta, Putovi revolucije br. 1—2, str. 535).

Znanstvenoistraživačke, stručnoprevodilačke i organizacione probleme Biblioteke za povijest socijalističke misli rješavat će poseban urednički odbor koji će u dogledno vrijeme na adekvatan način biti prestrukturiran.

Pri izradi ovog plana sudjelovali su, sugestijama i savjetima, prof. Predrag Vranicki, direktor Instituta prof. Franjo Tuđman i suradnik Instituta Ivan Babić.

[2] Iz uvida u prošlogodišnje kataloge nekih najvažnijih izdavačkih kuća (Matice hrvatske — Zagreb, Naprijeda — Zagreb, Instituta za izučavanje radničkog pokreta — Beograd, Nolita — Beograd, Prosvete — Beograd, Rada — Beograd, Kulture — Beograd, Progresa — Novi Sad, Svjetlosti — Sarajevo, itd.) evidentno je da je njihov interes za izdavanje povijesne socijalističke literature prilično malen. Nameće se konstatacija da to područje prijevodne knjige u našoj zemlji danas proživljava »nekonjunkturni« period, a da s bilancom možemo biti samo polovično zadovoljni. Težište je prebačeno na suvremenu svjetsku i domaću, marksističku i ostalu, prvenstveno eminentno

Pri izradi ovog plana vodilo se računa o ovim momentima:

— da se zamišljena izdavačka djelatnost Instituta komplementarno uklopi u organizaciju ostale predmetno slične realizirane i planirane izdavačke djelatnosti na hrvatsko-srpskom jeziku u našoj zemlji;

— da se u tu svrhu uskladi s planovima drugih izdavačkih kuća, kako bi se izbjegla ponavljanja.[3] Kad se pristupi realizaciji, neizostavno će se još jedanput savjesno provjeriti da li određeno djelo neka od njih namjerava štampati ili već štampa, da bi se tako ostvarila što potpunija koordinacija izdavačke djelatnosti Instituta s djelatnošću ostalih izdavačkih institucija.

Knjige iz domene svjetske socijalističke misli koje su u okviru svoje djelatnosti pod direktnim ili indirektnim utjecajem KPJ izdale napredne izdavačke kuće prije NOB-a i revolucije danas već predstavljaju raritete, pa činjenicu da su već jednom prevedene ne uzimamo u obzir, niti smatramo da se time ponavlja isti napor, pogotovu što uglavnom ne odgovaraju današnjim kriterijima kritičkog prevođenja i suvremene naučno-tehničke opreme. No u načelu držali smo se kriterija da se primarno planiraju ona djela koja su po odjeku i utjecaju na povijesnu praksu bila značajnija a još nisu ni jedanput prevedena na naš jezik, izbjegavajući pri tom krajnost i pretjeranu kritičnost prema onome što je već pozitivno učinjeno.

Autore i djela koje obuhvaća ovaj plan sistematizirali smo na slijedeći način:[4]

1. Predmarksistički period 1789—1850 (Preteče).

2. Period 1850—1890 (Razdoblje Prve internacionale. Kontroverze marksizma i anarhizma. Socijalna demokracija).

3. Period 1890—1914 (Razdoblje Druge internacionale. Osnovna dilema: revolucija ili socijalna reforma).

4. Period 1914—1939 (Oktobarska revolucija. Treća internacionala. Komunizam i socijalna demokracija. Socijalizam i fašizam. Staljinizam).

5. Suvremena socijalistička misao u svijetu.

6. Socijalistička misao u Jugoslaviji (prije, u toku i poslije revolucije).

7. Programski dokumenti.

---

filozofsku, sociološku, ekonomsku i u manjoj mjeri socijalno-političku literaturu. Jedino su izdavačke kuće Institut za izučavanje radničkog pokreta iz Beograda i Naprijed iz Zagreba zaokupljene, uz ostalu izdavačku djelatnost na tom području, velikom akcijom da prezentiraju, neka ponovo a neka po prvi put, na suvremen kritički i naučno-tehnički način, djela marksističkih klasika Marxa, Engelsa i Lenjina. Za ostalu povijesnu socijalističku literaturu ne postoji izrazitiji interes. U red aktivnijih izdavačkih poduzeća s obzirom na tu literaturu ide izdavačka kuća Rad iz Beograda, koja u biblioteci Revolucionari međunarodnog radničkog pokreta izdaje monografije o istaknutim socijalističkim piscima i borcima.

Biblioteka Radnički univerzitet izdaje seriju djela naših autora koji se bave problematikom naučnog socijalizma. Ekonomska i Sociološka biblioteka uglavnom su aktivne u domeni suvremenih djela.

Iz letimičnog pregleda aktivnosti i planova pojedinih izdavača može se naslutiti da područje socijalističke naučne literature neće ni u idućem periodu jače zaokupiti njihov interes.

[3] Potpuni pregled onoga što je u tom području knjige učinjeno od 1944. do 1964. pružila je Izložba marksističke literature održana prošle godine u Beogradu. To je fond od oko 1500 knjiga, brošura i časopisa iz klasične i suvremene marksističke ekonomske, političke, filozofske i sociološke literature.

[4] Djela koja predviđa ovaj plan ne izražavaju neku posebnu poziciju ili stav prema pitanjima povijesti socijalističke misli. On ima samo tehničko-koordinativno značenje pregleda još neprevedene literature koju bi zbog njezine povijesne važnosti trebalo prevesti.

1. PREDMARKSISTIČKI PERIOD 1789—1850.

Iz tog razdoblja čitav niz autora samo je posredno dostupan našem čitaocu i njegovoj kritičko-informativnoj potrebi da upozna i pojmi razvoj socijalističke misli u tom razdoblju. Ona će se u idućim periodima razviti u šarenu lepezu različitih pogleda i pravaca, čiji pojedini predstavnici imaju svoje preteče upravo u predmarksističkim misliocima.

Charles Hall (c. 1740 — c. 1820) — anticipirao teoriju klasne borbe koju razvija u djelu:

Effects of Civilisation (1805).[5]

William Godwin (1756—1836) — preteča anarhističkog komunizma:
An Enquire concerning Political Justice (1793).

Auguste Blanqui (1805—1881). Trebalo bi ga predočiti izborom iz djela (članaka, pamfleta i govora).

Moses Hess (1812—1875). Njegov utjecaj na Marxa često se zanemarivao. Po pogledima vrlo je blizak idejama francuskog socijalizma koje nastoji afirmirati u Njemačkoj. Trebalo bi prezentirati njegove radove iz razdoblja 1840—1845.

U predmarksističkom razdoblju na području ekonomske misli izdvajaju se po markantnosti i velikom utjecaju na kasniju naučnu socijalističku misao:

U FRANCUSKOJ:

Sismondi (1773—1842) — jedan od začetnika naučne socijalističke kritike kapitalizma:

Novueaux Principes de l'Economie (1819).

P. J. Proudhon (1809—1865) — sitnoburžoaski socijalist, utopist »začetnik anarhizma« (Plehanov); poznat je jedino na osnovi Marxove kritike njegovih ekonomskih i političkih shvaćanja:

Solution du problème social (1848),
Philosophie du progrès (1853),
Theorie de la propriété (1866).

U ENGLESKOJ:

W. Thompson (1783—1833) — Marxov preteča, blizak rikardoizmu i utilitarizmu koje revolucionarno tumači:

An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth most conducive to Human Happiness (1824).

---

[5] Zbog preglednosti projekta donosimo samo imena autora koje smatramo interesantnima, sažeto približnu ocjenu povijesne važnosti pojedinih autora u sklopu razvoja socijalističke misli i naslove djela koja bi prema našim indikacijama trebalo u okviru ove izdavačke i stručnoprevodilačke djelatnosti Instituta izdati. Popis djela koji će se tako dobiti nije definitivan, niti pretendira da bude potpun i iscrpan, već samo okviran i orijentacioni.

Th. Hodgskin (1787—1869) — Marxov preteča, najodlučniji socijalistički ekonomist među predmarksističkim piscima:

Labour Defended against the Claims of Capital, or the Unproductivness of Capital proved with Reference to the Present Combinations among Journeymen (1825).

J. Gray (1799—1850?) — Marxov preteča blizak utilitarizmu:
A Lecture on Human Happiness (1852).

2. PERIOD 1850—1890.

Marxov i Engelsov opus u cjelini i uglavnom najvažnija djela ostalih istaknutih socijalističkih mislilaca već su kritički prevedena i objavljena. Budući da je tzv. nemarksistički socijalizam iz tog razdoblja u našoj prijevodnoj knjizi gotovo sasvim zanemaren, to je u ovom planu stavljeno težište na tu marksističkom socijalizmu kontroverznu liniju. Ipak, da bi planirana biblioteka imala svoju unutarnju cjelovitost, treba svakako predvidjeti posebne reprezentativne izbore političko-teoretskih spisa **Karla Marxa** i **Friedricha Engelsa.**

K. J. Rodbertus (1805—1875):
Sociale Briefe an von Kirchmann (1850—1851).

Mihail Bakunjin (1814—1876). Linija anarhizma u svjetskom radničkom pokretu u našoj prijevodno-izdavačkoj djelatnosti potpuno je zanemarena, a učenja pojedinih anarhističkih teoretičara samo indirektno pristupačna. U cilju kritičkog upoznavanja s osnovnom anarhističkom literaturom trebalo bi predvidjeti za izdavanje njegovo djelo Država i revolucija (1873).

Petar Kropotkin (1842—1921) — Bakunjinov epigon. Trebalo bi izvršiti i prevesti izbor njegovih manjih radova.

Ferdinand Lassalle (1825—1864). Njegovo djelo, premda su njegova shvaćanja postala presudna i dominantna u kasnijoj njemačkoj socijaldemokraciji, kod nas je sasvim nepoznato. Posebno bi od interesa bili Lassalleovi politički spisi (govori, pamfleti, polemike) iz vremena njegove agitacije među radnicima u početku 1860-tih godina.

August Bebel (1840—1913) — jedna od najmarkantnijih figura njemačke socijaldemokracije:

Aus meinem Leben (1911).

Daniel De Leon (1852—1914). Američke socijalističke autore u nešto većoj mjeri počeli smo upoznavati tek danas. Specifične društveno-političke okolnosti u SAD nisu omogućavale neki poseban polet marksističke misli, tako da se ona javljala tek sporadično. Ova biblioteka svakako bi morala povesti računa i o američkom socijalizmu i obuhvatiti ga svojim planom. U tu svrhu trebalo bi izvršiti izbor manjih radova D. De Leona — sekretara američke Socijalističke radničke partije potkraj prošlog stoljeća:

Socialism and Anarchism (1901),
What Means This Strike? (1898).

Henry George (1839—1897) — najistaknutiji predstavnik rane američke ekonomske misli:

Progress and Poverty (1879).

3. PERIOD 1890—1914.

U tom razdoblju nastaju izrazitije nacionalno osebujne struje socijalističke teorije i prakse: austromarksizam, laburizam itd. S jednog ekskluzivnog marksističkog stajališta sve te struje su »heterodoksne«. Ali ako se gleda s aspekta pojedinih zemalja i njihovih nacionalnih i državno-povijesnih posebnosti, onda su one u tim zemljama bile često najefikasniji oblici društvenog napretka i socijalističkog pokreta.

Austromarksizam — marksizam koji zastupa austrijska socijalna demokracija — ima nekoliko prominentnih autora. Kod nas su međutim njihova djela vrlo malo prevođena, iako upravo za naš radnički pokret imaju veliko povijesno značenje. Austromarksistička misao naročito do 30-tih godina vrlo je rasprostranjena u našoj socijalističkoj misli i svakako je jedna od važnijih komponenti koje ju tvore.

Otto Bauer (1881—1935):
Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie (1907),
Der Weg zum Sozialismus (1919),
Bolschewismus und Sozialdemokratie (1919),
Kapitalismus und Sozialismus nach dem Weltkrieg (1931).

Max Adler (1873—1937):
Marxistische Probleme (1913),
Marx als Denker.

Karl Renner (1870—1950):
Mensch und Gesellschaft (1952),
Wandlungen der modernen Gesellschaft (1953).

Georgij Valentinovič Plehanov (1856—1918), osnivač ruskog marksizma i ruske socijaldemokracije. Plehanova bi trebalo prezentirati izborom teoretsko-političkih spisa.

Ervin Szabo (1877—1918) — lijevi mađarski socijaldemokrat. Trebalo bi izvršiti i prevesti izbor njegovih manjih socijalno-političkih radova.

Antonio Labriola (1843—1904) — istaknuti talijanski stvaralački marksistički mislilac:
Discorrendo di socialismo e di filosofia (1898),
Scritti vari di filosofia e di politica (1906),
Lettere a Engels (1949).

Georg Sorel (1847—1922) — zastupa revolucionarni sindikalizam s jakom dozom anarhizma. Njegova su djela kod nas uglavnom nepoznata:
Reflexions sur la violence (1908),
Les Illusions du progrès (1906),
La Decomposition du marxisme (1908).

Fabijanski socijalizam. Socijalistička misao u Engleskoj ima veliku tradiciju. Djela engleskog utopijskog socijalizma već su prijevodima potpunije ili nepotpunije kod nas prezentirana. Isto tako i kapitalna djela engleske političke ekonomije. Za našu širu javnost, međutim, fabijanski socijalizam još uvijek je nepoznanica, pa bi se u svrhu kritičkog upoznavanja s njim moglo prevesti djelo The Story of Fabian (1961) od *Margaret Cole.*

John Atkinson Hobson (1858—1940). Najpoznatije Hobsonovo djelo je monografija Imperialism (1902), i svakako bi ga trebalo prevesti i izdati. Koliko je djelo značajno govori i činjenica da je Lenjin svoj Imperijalizam ... umnogome bazirao na tom Hobsonovom djelu.

Karl Kautsky (1850—1938) — teoretski vođa Druge internacionale. Neka glavna djela K. Kautskog već su prevedena, pa ga u ovoj biblioteci treba predočiti izborom ostalih važnijih teoretsko-političkih, ekonomskih i sociloških spisa.

Rosa Luxemburg (1870—1919) — nije prevođena proporcionalno mjestu koje zauzima u historiji socijalističke misli. Trebalo bi svakako izdati izbor njezinih manjih radova, npr. Sozialreform oder Revolution? (1899) i neke druge političke pamflete.

Karl Liebknecht (1871—1919):
Reden und Aufsätze (1921).

4. PERIOD 1914—1939.

Sovjetski marksizam kao rukovodeća misao u razdoblju Treće internacionale, koliko god je bio i dominantna komponenta naše revolucionarne teorije, nije još uvijek našoj širokoj javnosti u potpunosti pristupačan.

Vladimir Iljič Uljanov Lenjin. Lenjinova sabrana djela izdat će Institut za izučavanje radničkog pokreta iz Beograda. U okviru ove biblioteke treba izdati izbor njegovih teoretsko-političkih spisa.

Josip V. Džugešvili-Staljin (1879—1953). Analiza teoretske strukture Staljinove ličnosti jest i nadalje zadatak koji stoji pred marksističkom kritikom. Pri tom ne potcjenjujemo dosadašnje napore i rezultate. Treba predvidjeti edicije njegovih teoretsko-političkih spisa.

Nikolaj Buharin (1888—1938). Njegov utjecaj bio je neobično jak na naše marksiste (Filip Filipović npr. piše svoje djelo Razvitak društva ... po uzoru na djelo N. Buharina Teorija historijskog materijalizma). On je u revolucionarnom razdoblju u Rusiji uz Lenjina »najviđeniji teoretičar boljševika« (Vranicki):

Ökonomik der Transformationsperiode (1920),
Das ABC des Kommunismus (1918) — koji je napisao u koautorstvu s Preobraženskim:
Die Politische Ökonomie des Rentners (1913).

L. D. B. Trocki (1879—1940). Staljinizam je pristrano minorizirao njegovu revolucionarnu ulogu. S obzirom na internacionalnu vrijednost i povijesni značaj Trockog i današnje napore da se preispitaju do sad važeće ocjene njegova političkog i teoretskog opusa i donese nova kritičko-marksistička ocjena o njemu, trebalo bi upoznati našu javnost s njegovim djelima: Izdana revolucija, Permanentna revolucija, Moj život.

Bela Kun (1886—1939):
Revolucionarni eseji (1919?).

György Lukács (rođ. 1885). Budući da će izdavačka kuća »Naprijed« izdati prijevod njegova djela »Geschichte und Klassenbewusstsein«, u ovoj biblioteci treba ga predočiti izborom teoretskopolitičkih radova.

Karl Korsch (?) — značajan po pokušaju da teoretski prevlada već povijesno prevladane ograničenosti njemačke socijaldemokracije. Kod nas je već u međuratnom razdoblju postojao interes za njegov teoretski rad (u Krležinoj Književnoj Republici izašli su prijevodi odlomaka iz njegova djela Marksizam i filozofija):
Marxismus und Philosophie (1923).

Antonio Gramschi (1891—1937) — istaknuti i utjecajni talijanski stvaralački marksist. Na prijevodu njegova opusa dosta je već učinjeno, međutim, trebalo bi ga kompletirati.

5. SUVREMENA SOCIJALISTICKA MISAO U SVIJETU

Praznine u našoj prijevodnoj literaturi ne samo da postoje već i neprestano nastaju.

U našoj prijevodnoj literaturi ne postoje samo naslijeđeni nedostaci nastali prije ovog rata uslijed negativnog odnosa vladajućih političkih faktora prema misaonoj produkciji socijalističkih mislilaca u svijetu i socijalističkim tendencijama uopće. I dan-danas još ne uspijevamo simultano pratiti prijevodnom knjigom ritam kulturnih zbivanja u svijetu.

Paralelno s poletom i uspjesima suvremenog radničkog pokreta u Italiji, marksistička misao i na teoretskom planu doživljuje poseban zamah i množinu kvalitetnih marksističkih naučnih radova.

Suvremena teoretska komponenta talijanskog radničkog pokreta početno našoj javnosti može se približiti prijevodom jednog kritičkog izbora iz djela prominentnih talijanskih marksista Antonija Banfija, Galvana Della Volpea, Cesara Luporinija, Culija Colletija, Marija Rossija, Nicole Badalonija, Umberta Cerionija). Izdvojeno treba planirati prijevode radova:

Palmira Togliattija (1893—1964) — dugogodišnje rukovodeće ličnosti talijanskog komunističkog pokreta,

Luigi Longa — Togliattijevog nasljednika, i

Pietra Nennija — predstavnika talijanskih socijalista.

Francuskoj suvremenoj socijalističkoj misli poklanjalo se više pažnje nego talijanskoj. Francuski marksisti ili promarksisti — H. Lefebore, J. P. Sartre, L. Goldmann, G. Friedmann — idu u red relativno više prevođenih autora kod nas. Više pažnje nego dosad zaslužuju neke vodeće ličnosti francuskog komunističkog pokreta — *R. Garaudy*, *Leon Blum* (1872—1950, lider KPF 30-tih godina), socijalist *G. Mollet*. Za ovu biblioteku još su naročito relevantni *Serg Mallet* i *Andre Gortz*.

Engleska suvremena marksistička misao nalazi se još uvijek izvan nekog življeg prevodilačkog interesa, premda je ona suvremenom marksizmu dala nekoliko vrijednih autora, kao što su H. Levy, M. Conforth, R. Meek, M. Dobb.

Naša prijevodna knjiga također ne pruža nikakve mogućnosti direktnog kritičnog upoznavanja s teoretskim osnovama engleskog laburističkog pokreta. U tu svrhu bilo bi nadasve korisno prevesti i izdati djelo *Antonyja Croslanda* Budućnost socijalizma (1956).

Staljinizmom izazvani »drijemež« slobodne misli ostavio je jake tragove i zakočio zamah stvaralačkog marksizma u istočnim socijalističkim zemljama. Proces destaljinizacije — procesualno napuštanje staljinističkih deformacija u teoriji i praksi — stvorio je nove mogućnosti za razvoj slobodnog znanstvenog duha, a u posljednjih desetak godina nisu izostali ni rezultati. Te nove tendencije svakako će trebati predočiti. Djelo *L. Kolakowskog*, najreprezentativnije za njih, treba staviti u prvi plan, a potom, u obliku zbornika tekstova, ostale važnije predstavnike poststaljinističke teoretskopolitičke misli u evropskim socijalističkim zemljama.

Napose treba prezentirati sovjetsku poststaljinističku misao i u tu svrhu ponajprije teoretskopolitičke radove *Nikite Sergejeviča Hruščova*, a onda, u jednom reprezentativnom izboru, i ostale značajnije autore s teoretsko-političkog područja misli.

Kineski marksizam danas je jedan od najmarkantnijih antiteza u suvremenim kretanjima socijalističke misli i prakse i stoga mu treba posvetiti znatniju kritičko-naučnu pažnju nego dosad. Najsvrsishodnije je predočiti ga izborom radova *Mao Tse Tunga*, glavnog predstavnika suvremenih kineskih socijalističkih shvaćanja.

Područje Latinske Amerike danas se izdvaja kao posebno područje naprednih pa i socijalističkih kretanja. Porast interesa za ta kretanja u našoj zemlji nije dovoljno popraćen poduzimanjem konkretnih mjera za premošćivanje kulturne nepovezanosti koje bi dovele do tješnjeg susreta naše i latinskoameričke napredne i socijalističke misli. Urugvajska, čileanska, argentinska, brazilska, meksička, kubanska itd. napredna i socijalistička misao za nas su još uvijek više ili manje nepoznanice. Ubuduće, a Biblioteka za povijest socijalističke misli to i predviđa, trebat će osigurati stalan i sistematičan naučni, stručno-prevodilački i izdavački interes za tu misao kako bi se riješio postojeći problem neupućenosti u nju.

6. SOCIJALISTIČKA MISAO U JUGOSLAVIJI (PRIJE, U TOKU I POSLIJE REVOLUCIJE)

Do radova jugoslavenskih socijalističkih pisaca nastalih prije rata danas se još uvijek teško dolazi. Dobar dio tih djela je rijetkost; neka još leže kao neistraženi rukopisi po arhivima, a većina je rasuta po tadašnjim časopisima, čijim se kompletima ili unikatima čitaoci mogu koristiti samo u knjižnicama, ili su vlasništvo individualnih biblioteka.

Ovo nije prva inicijativa da se domaća predratna socijalistička literatura ponovo izda. Takvih inicijativa bilo je podosta. Nešto je već i učinjeno, ali još uvijek nedovoljno.

U obliku antologija ili posebnih izdanja, već prema važnosti teoretskog opusa pojedinog autora, ova biblioteka prezentirat će socijalističku misao naših naroda u najširem smislu, u razvojnom rasponu od koncepcija prvih socijalista do izrazito marksističke i revolucionarne teorije. Da nas na tom području očekuje još dugotrajan rad govori i činjenica da je zasad čak i u orijentacionom smislu jedva moguće navesti sva relevantna imena (od Svetozara Markovića, Dimitrija Tucovića, Edbina i Antona Kristana, Ivana Ancla, Jurja Demetrovića, Vitomira Koraća, Stjepana Kavurića, Vladimira Bornemise, Ladislava Kordića, Augusta Cesarca, Miroslava Krleže, Božidara Adžije, Otokara Keršovanija, Ognjena Price, Veselina Masleše, Blagoja Parovića, Ive Lole Ribara, Triše Kaclerovića, Sime Markovića, Filipa Filipovića, Dušana Popovića, Moše Pijade, Borisa Kidriča, Vladimira Bakarića, Edvarda Kardelja do Tita).

Jedan od najprečih izdavačkih zadataka treba da bude prezentiranje izbora teoretskopolitičkih radova *Josipa Broza Tita* o provođenju socijalističke revolucije u sklopu drugog svjetskog rata i izgradnje socijalizma u višenacionalnoj zemlji, o međunarodnoj politici aktivne i miroljubive koegzistencije, popraćeno studijom o tom nesumnjivo originalnom i povijesno značajnom doprinosu marksističke teorije uopće.

U zamisao izdavačke djelatnosti ove biblioteke ulaze i originalni radovi naših marksista danas. Trebalo bi poraditi i na tome da se u okviru njezine djelatnosti neposredno angažiraju neki od njih i da monografijama o pojedinim temama iz povijesti i suvremenosti socijalističke misli nadomjeste nemogućnost da se pojedina djela direktno prijevodom prezentiraju našem čitaocu.

7. PROGRAMSKI DOKUMENTI

Jedan od zadataka Biblioteke za povijest socijalističke misli jest sustavno izdavanje građe za povijest svjetskog socijalističkog pokreta i njegova raznolika razvitka, konkretno:

a) programskih dokumenta I, II i III internacionale; b) programa važnijih svjetskih komunističkih partija (KP SS, KPI, KPF, KPK); c) materijala značajnih kongresa pojedinih komunističkih partija (npr. XX i XXII kongresa KP SS); d) posebno glavne programske dokumente, programe i materijale kongresa iz povijesti KPJ i SKJ do VIII kongresa SKJ.

Potreba i korisnost ovim planom predviđene djelatnosti Biblioteke za povijest socijalističke misli čini se neprijeporna. Njezini rezultati omogućit će mnogo širi pregled povijesne i suvremene socijalističke misli u svijetu i kod nas nego što nam to dopušta današnje stanje naše prijevodne knjige, a planski i organizirani pristup jednoj takvoj izdavačkoj djelatnosti garantira i veće rezultate od dosadašnjih.

Na kraju treba primijetiti da će se ova složena znanstvena, stručnoprevodilačka i izdavačka djelatnost Instituta moći realizirati samo velikim ulaganjem naučno-stručnih napora i razumijevanjem odgovarajućih društvenih instancija i naučne javnosti za materijalne i ostale probleme na koje će Institut neizbježno nailaziti u realizaciji te zamisli.

Znanstveno zasjedanje o životu i radu Augusta Cesarca

U okviru završne priredbe na kraju proslavne godine Augusta Cesarca bilo je 22. i 23. ožujka o. g. u Zlatnoj dvorani Instituta održano znanstveno zasjedanje posvećeno životu i radu tog istaknutog borca i literata. Prisustvovali su, pored učesnika zasjedanja, brojni kulturni, javni i politički radnici. Predsjedavali su Ivo Frangeš, Dragutin Tadijanović i Franjo Tuđman, koji je otvorio zasjedanje. (Pobliže v. na str. 97.)

I. G. Š.

Sudjelovanje suradnika Instituta na IV kongresu historičara Jugoslavije

Na IV kongresu historičara Jugoslavije, koji je održan pod pokroviteljstvom druga Rodoljuba Čolakovića u Sarajevu od 16. do 18. studenog 1965, sudjelovalo je devet suradnika Instituta, od kojih su sedmorica istupila sa svojim kraćim prilozima. Suradnici Instituta podnijeli su na Kongresu ova saopćenja:

Dr Miroslava Despot: Ekonomsko-društveno stanje Hrvatske u vrijeme Bachova apsolutizma,

Elza Tomac: Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije prema aneksiji Bosne i Hercegovine,

Vladimir Musa: O nekim prvim međusobnim vezama hrvatskih socijalista sa socijalistima Bosne i Hercegovine (od austrougarske okupacije BiH 1878. do Osnivačkog kongresa SDS Hrvatske i Slavonije rujna 1894),

Vlado Oštrić: O stavovima socijalista u Hrvatskoj prema nacionalnom pitanju do 1902. godine,

Ivan Jelić: O značenju I. konferencije Komunističke partije Hrvatske za njen dalji razvoj,

Matija Uradin: Rad članova KPJ u emigraciji između dva rata (1918—1941) i

Danijel Ivin: Razvoj stavova rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije o putovima socijalističke izgradnje od V do VI kongresa.

L. K.

Sastanak suradnika jugoslavenskih instituta za radnički pokret koji obrađuju period 1917—1921

Na inicijativu Koordinacionog odbora održan je u Beogradu 2. travnja 1965. sastanak suradnika jugoslavenskih instituta za radnički pokret koji obrađuju period od 1917—1921. godine. Cilj je sastanka bio da suradnici pojedinih instituta koji se bave proučavanjem i istraživanjem problematike radničkog pokreta i KPJ u navedenom periodu neposredno »na temelju iskustava i vlastitog istraživanja izlože probleme s kojima se susreću i svoja shvatanja i sugestije po svim otvorenim pitanjima«, da se analiziraju rezultati koji su do sada postignuti u istraživanjima navedenog perioda te da se uskladi i koordinira dalji rad. Kraće pismene teze o nekim važnijim, zasad još otvorenim pitanjima, koje su poslužile kao baza za diskusiju, pripremila je grupa suradnika Instituta za izučavanje radničkog pokreta iz Beograda dr Sergije Dimitrijević, Dragoje Živković, Jovanka Kecman i Vujica Kovačev.

Iz Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske na sastanku su aktivno sudjelovali suradnici Matija Uradin i Vojo Rajčević. Sastanak je pokazao da postoji još čitav niz neistraženih pitanja iz navedenog kao i iz drugih perioda, koja treba znanstveno istražiti i osvijetliti, i da je u tom cilju i ubuduće korisno održavanje sličnih sastanaka, i to ne samo za period 1917—1921. već i za druga razdoblja i probleme iz povijesti radničkog pokreta jugoslavenskih naroda, KPJ, socijalističke revolucije i socijalističke izgradnje.

L. K.

Savjetovanje u Privrednoj komori SR Hrvatske o organizaciji i radu dokumentacionih službi

Rukovodilac Centra za znanstvenu dokumentaciju dr Miroslava Despot prisustvovala je 17. lipnja 1965. sastanku održanom u Privrednoj komori SR Hrvatske. Tema sastanka bila je pitanje rada u postojećim dokumentacionim centrima na teritoriju SR Hrvatske. Posebno je istaknut problem obrade i prezentiranja dokumentacije sa sektora društvenih nauka. Sastanku su prisustvovali predstavnici zagrebačkih dokumentacionih centara, Instituta za kriminologiju, Centra Fakulteta političkih nauka i drugi, a i grupa dokumentarista iz SR Slovenije pod rukovodstvom dra A. Skabernea.

Donekle slično savjetovanje održano je u Privrednoj komori SR Hrvatske i 23. rujna 1965. godine. Tema tog savjetovanja bilo je pitanje daljeg razvoja i koncepcije postojanja centara za znanstvenu dokumentaciju i informacije na teritoriju SR Hrvatske. Tom su savjetovanju u ime Instituta prisustvovali Nikola Čolak i Dubravka Dediol.

Dr M. D.

Predavanja u Odjelu za suvremeni međunarodni radnički pokret

U okviru stalnog sistematskog rada na znanstveno-stručnom usavršavanju suradnika, koji se u Institutu permanentno odvija u raznim oblicima, u toku studenog 1965. održao je vanjski suradnik Instituta dr Ivo Vinski, naučni savjetnik Ekonomskog instituta SRH, za članove Odjela za suvremeni međunarodni radnički pokret ciklus predavanja s diskusijom »O položaju i strukturi nedovoljno razvijenih zemalja s osobitim osvrtom na zemlje Zapadne Afrike i Latinske Amerike« i dva predavanja »O nekim specifičnostima visokorazvijenih zemalja na primjeru Norveške«.

L. K.

Posjet dokumentarista iz Ljubljane

Centar za naučnu dokumentaciju Instituta posjetila je 16. lipnja 1965. god. grupa dokumentarista s područja društvenih nauka iz Ljubljane koju je vodio dr Skaberne. Cilj posjeta bilo je kraće upoznavanje s radom i problemima našeg Centra i međusobna razmjena iskustava. U razgovorima koje su vodili drugovi iz Ljubljane i rukovodilac Centra dr M. Despot iznesena su mišljenja o organizaciji, zadacima i problemima Centra.

L. K.

Veze Instituta s inozemnim znanstvenim ustanovama i s inozemnim znanstvenim radnicima

Od početka godine do kraja mjeseca studenog 1965. veze Instituta s inozemnim znanstvenim ustanovama i s inozemnim znanstvenim radnicima postale su u poređenju s prošlom godinom znatno razgranatije i intenzivnije. Očito je da paralelno s rastom Instituta kao znanstvene ustanove raste i jača njegova međunarodna afirmacija.

Već sumaran pregled posjeta Institutu iz inozemstva i boravka radnika Instituta u inozemstvu, ostvarenih u prvih jedanaest mjeseci g. 1965, daje sliku te afirmacije.

I

Među inozemnim posjetiocima prvi je bio Karel *Bartošek*, suradnik Historijskog instituta Čehoslovačke akademije znanosti iz Praga. Zadržavši se u Zagrebu dva dana (12. i 13. II), on je vodio razgovore s direktorom i još s nekim suradnicima i održao znanstveno-stručnom kolektivu predavanje o historiografiji i o inteligenciji u ČSSR-u danas.

Zatim je šest dana (18—24. II) radio u Institutu Paul *Shoupe*, profesor Sveučilišta države Virginia iz Richmonda. On predaje politikologiju, bavi se historijom II svjetskog rata, a u Jugoslaviji studirao je dulje vrijeme nacionalne odnose u toku NOB-a. Razgovarao je s direktorom i s grupom suradnika Instituta, među kojima i s akademikom prof. V. Bogdanovim.

Mjeseca veljače i ožujka u Institutu je bila u više navrata Božena *Dítětová Šťastná* iz Praga. Ona je boravila u Zagrebu na poziv Instituta za književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, a u vezi s korespondencijom A. Cesarca. U Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske imala je kontakte s načelnikom Arhiva, koji sređuje Cesarčevu ostavštinu, i s urednikom njegove političke publicistike i teorijskih djela. Imala je i intervenciju na znanstvenom zasjedanju o djelu A. Cesarca.

Boraveći dulje vrijeme u Jugoslaviji, svraćao je nekoliko puta između ožujka i lipnja u Institut Ante *Kadić*, profesor slavistike Sveučilišta države Indiana u Bloomingtonu. Razgovarao je s direktorom i s nekim suradnicima. Također je prisustvovao simpoziju posvećenom A. Cesarcu.

Između 31. V i 2. VI bila je u Zagrebu Růžena *Havránková*, suradnik Instituta za historiju socijalističkih zemalja Čehoslovačke akademije znanosti iz Praga, koja je u Jugoslaviju doputovala na poziv beogradskog Instituta. Ona se u svojoj ustanovi, u sastavu posebne ekipe, bavi historijom naroda Jugoslavije. U Institutu je razgovarala s direktorom i s tajnikom i imala konzultacije s odjelom za radnički pokret do g. 1918.

Vanjski suradnik dr Mario *Pachor*, publicist i historičar iz Milana, održao je 1. VI predavanje o suvremenom talijanskom radničkom pokretu. Prisustvovali su suradnici odjela za međunarodni pokret i drugi zainteresirani, a uz to također nekoliko javnih i političkih radnika i predstavnika štampe.

Od 2. do 4. VI zadržao se u Zagrebu general profesor Stanisław *Okęcki*, vodeći poljski historičar pokreta otpora, iz Varšave. Putovao je u Trst na simpozij o talijanskom pokretu otpora i bio gost Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije. U Institutu je vodio razgovore s direktorom i s nekim suradnicima i održao konferenciju za širi sastav o suvremenoj poljskoj historiografiji. Još je pohodio Kumrovec i Muzej revolucije.

Delegacija Instituta za historiju Komunističke partije Slovačke, i to direktor Bohuslav *Graca*, zamjenik direktora pukovnik Jaroslav *Šolc* i suradnica Zdenka *Holotiková*, učinili su službeni posjet Institutu od 15. do 22. VI. Za njih je bio spremljen opsežan program. U radnom dijelu programa gosti su upoznali strukturu i plan rada Instituta, a iznijeli svoju organizacionu shemu i svoja iskustva. Zdenka Holotiková održala je predavanje za cio znanstveno-stručni kolektiv o nacionalnom pitanju u ČSR-u između dva rata. Najzad, B. Graca i J. Šolc imali su razgovor sa članovima odjela NOB-a, a Zdenka Holotiková s nekoliko istraživača iz odjela za radnički pokret 1918—1941. Gosti su također razgledali Muzej revolucije i muzeje u Kumrovcu. Za vrijeme boravka u Zagrebu njih su primili dr Savka Dabčević — Kučar, sekretar CK SKH, i dr Josip *Hrnčević*, član CK i predsjednik Komisije za historiju KPJ CK SKH; nadalje dr Grga Novak, predsjednik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, u prisutnosti glavnog tajnika dra Miroslava Karšulina i akademika dra Vase Bogdanova i dra Ferde Čulinovića; napokon drug Marko Belinić, predsjednik Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata Hrvatske; uz to su imali i razgovor s predstavnicima štampe i radio-televizije. Na kraju, bili su u dvodnevnom posjetu Dubrovniku i Splitu, gdje su posjetili povijesne ustanove i znamenitosti.

Dr *Ján Sirácky*, znanstveni suradnik Historijskog instituta Slovačke akademije znanosti iz Bratislave, koji je bio u privatnom istraživačkom posjetu od 15. do 19. VI, pored razgovora prevodio je predavanje Zdenke Holotikové.

Potkraj lipnja, 23—24. VI, stigao je još jedan posjetilac iz ČSR-a, inače gost beogradskog Instituta: Bohumil *Pelikan*, suradnik Instituta za historiju Komunističke partije Čehoslovačke, šef Centra za znanstvenu dokumentaciju. On se zanimao osobito za Centar i za Biblioteku i vodio razgovore sa šefovima tih jedinica i s tajnikom, a pohodio je i Jugoslavenski leksikografski zavod.

U drugoj polovici srpnja (22, 28. i 29. VII) radio je nekoliko dana u Biblioteci Jozo *Tomasevich*, profesor ekonomske historije na državnom koledžu u San Francisku. Također je razgovarao s direktorom prof. F. Tuđmanom i s nekoliko suradnika.

Ludovit *Holotik*, direktor Historijskog instituta Slovačke akademije znanosti iz Bratislave, zadržao se na proputovanju kroz Zagreb 15. IX u Institutu i razgovarao s direktorom.

Između 21. IX i 2. X boravio je u Institutu i u Zagrebu dr Martin *Zöller*, šef odsjeka za historiju socijalističkih zemalja na Sveučilištu u Berlinu (DR Njemačka), koji je u Jugoslaviju doputovao kao gost beogradskog Instituta. Radio je u Biblioteci i u Arhivu i vodio razgovore s direktorom i s više suradnika. Bavio se osobito vezama njemačkih i jugoslavenskih komunista prije rata, zatim historijom jedinice »Ernst Thällmann« u NOB-u, najzad situacijom poslije 27. III 1941.

Direktor *Vass Henrik* i suradnik *Milei György*, članovi delegacije Instituta za historiju Mađarske partije trudbenika iz Budimpešte, došli su u Jugoslaviju na poziv beogradskog Instituta. U Zagrebu su boravili 22. i 23. IX. Pred širim sastavom Instituta izmijenjene su osnovne informacije o organizaciji i planu rada jedne i druge srodne ustanove i načelno usaglašeni oblici suradnje. Gosti su još pohodili Kumrovec.

Službena delegacija čehoslovačkih partijskih instituta koju su sačinjavali od Instituta za historiju KPČ iz Praga direktor Pavel *Rajman*, pomoćnik direktora Zdenjek *Bradač* i znanstveni tajnik Jiři *Čeh*, a od Instituta za historiju KPS u Bratislavi suradnica Ana *Štvrtecká*, vraćala je posjet jugoslavenskim institutima. Njihov boravak u Jugoslaviji organizirao je beogradski Institut, a u Zagrebu su bili 27—28. IX. I oni su pred širim sastavom Instituta prikazali organizaciju i planove rada svojih ustanova i saslušali analogno izlaganje direktora.

U isto vrijeme, 27. IX, stigao je u Zagreb Ljubomir *Liptak*, suradnik Historijskog instituta Slovačke akademije znanosti iz Bratislave, koji će u Institutu raditi tri

mjeseca, isto toliko koliko će na bazi reciprociteta boraviti u Bratislavi Dragutin Šćukanec, suradnik IHRPH. O toj razmjeni istraživača bit će detaljno riječi kad njihov rad bude završen.

Posljednji dan rujna pohodio je Institut Arne *Kokkvoll*, direktor arhiva za historiju radničkog pokreta iz Osla. On je na dvomjesečnom studijskom putovanju po evropskim zemljama i svratio je u Zagreb iz Beograda. Vodio je razgovor s tajnikom i sa šefom Centra, općenito o strukturi i radu Instituta i specijalno o Centru.

Po liniji Saveznog savjeta za koordinaciju naučnih djelatnosti boravili su nekoliko sedmica u Jugoslaviji i zadržali se u Zagrebu od 4. do 13. X dr Jaroslav *Opat* i Toman *Brod*, suradnici Instituta za historiju socijalističkih zemalja Čehoslovačke akademije znanosti iz Praga. Oni su se zanimali prvi osobito za NOB i socijalističku revoluciju i za poslijeratni razvitak Jugoslavije, drugi za jugoslavensko-čehoslovačke odnose u razdoblju 1938—1941. Radili su u bibliotekama Instituta i JAZU i u Muzeju revolucije.

Gost Saveznog savjeta bio je i Kiril Aleksov *Lambrev*, suradnik Historijskog instituta Akademije znanosti iz Sofije. Boraveći u Institutu 1—3. XI, on je studirao neke arhivske materijale koji se odnose na veze bugarskih i jugoslavenskih socijaldemokrata do god. 1912.

Samuel *Faltan*, suradnik Historijskog instituta Slovačke akademije znanosti iz Bratislave, također kao gost Saveznog savjeta za koordinaciju naučnih djelatnosti, radio je u Institutu između 22. i 24. XII. Pregledavao je arhivsku građu i štampu interesirajući se osobito za odraz slovačkog narodnog ustanka u štampi i u dokumentima NOP-a i u ustaškoj štampi.

II

Cijelu školsku godinu 1964—1965. proveo je Ivan *Babić* u SAD kao stipendist Fordove fundacije. Pripremao je doktorsku disertaciju, ali je također uspostavio mnoge veze u interesu Instituta, uz ostalo i s krugom ljudi oko American Institute for Marxist Studies u New Yorku.

Mjeseca travnja Šerif *Šehović* bio je član delegacije jugoslavenskih instituta za radnički pokret koja je pod vodstvom drugarice Milke Minić, direktora Instituta za izučavanje radničkog pokreta iz Beograda, pohodila srodne ustanove u ČSSR-u, konkretno institute u Pragu i u Bratislavi.

Potkraj travnja i na početku svibnja boravili su u Italiji direktor Franjo *Tuđman* i tajnik Josip *Štimac*. Profesor Tuđman bio je pozvan da na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Milanu održi predavanje uz diskusiju o oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji naroda Jugoslavije. Također je pohodio Instituto Gramsci u Rimu gdje je imao predavanje i vodio diskusiju o bitnim problemima jugoslavenskog NOP-a.

Najzad, potkraj ljeta sudjelovao je direktor prof. Franjo *Tuđman* na III međunarodnom kongresu za ekonomsku historiju u Münchenu (23—27. VIII) i poslije toga na XII međunarodnom kongresu historijskih znanosti u Beču (29. VIII—5. IX).

I. G. Š.

S a d r ž a j

TABLE DE MATIERES — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS — INHALTSVERZEICHNIS — CONTENUTO — CONTENIDO

R a s p r a v e i č l a n c i

TRAITES ET ARTICLES — НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И СТАТЬИ — STUDIES AND ARTICLES — ABHANDLUNGEN UND ARTIKEL — TRATTATI ED ARTICOLI — TRATADOS Y ARTICULOS

FEDORA BIKAR: Nacionalna politika Ugarske socijaldemokratske partije i nemađarski socijalistički pokreti — hrvatski, slovački, rumunjski i srpski — od 1890. do 1907. 7

La politique nationale du Parti démocrate-socialiste hongrois et les mouvements socialistes nonhongrois — croate, slovaque, roumain et serbe — de 1890 jusqu'à 1907

Национальная политика Венгрийской социалдемократической партии и невенгрийские социялистические движения — хорватское, румынское, словацкое и сербское — с 1890 до 1907 гг

The Policy of the Hungarian Social-Democratic Party towards the non-Hungarian — Croat, Slovak, Rumanian and Serbian Socialist Movements in the Austro-Hungarian Monarchy — from 1890 to 1907

Die nationale Politik der ungarischen Sozialdemokratischen Partei und die nichtungarischen sozialistischen Bewegungen — kroatische, slowakische, rumänische und serbische — von 1890 bis 1907

Politica nazionale del Partito socialdemocratico ungherese e movimenti socialistici nonungheresi — croato, slovacco, serbo, romeno — 1890—1907

Política del Partido socialdemocratico hungaro y los movimientos socialistas nohungaros — croato, eslováco, rumano y servio — de 1890 a 1907

BOSILJKA JANJATOVIĆ: Štrajk tekstilnih radnika u »Tivaru« godine 1936. . . . 55

La grève des ouvriers textiles à »Tivar« en 1936

Забастовка текстильщиков в »Тиваре« 1936 года

The Textile Workers' Strike in the »Tivar« in 1936

Streik der Textilarbeiter bei der Firma »Tivar« im Jahre 1936

Sciopero dei lavoratori tessili nel »Tivar« 1936

Huelga de los obreros textilos de »Tivar« en 1936

ZDENKA HOLOTIKOVA: Slovačko pitanje i Komunistička partija Čehoslovačke za vrijeme predminhenske Republike 81

La question slovaque et le Parti communiste tchécoslovaque pendant la République prémunichoise

Словацкий вопрос и Коммунистическая партия Чехословакии во время передмюнхенской Республики

The Slovak Question and the Communist Party of Czechoslovakia during the Pre-Munich Republic

Die slowakische Frage und die Kommunistische Partei der Tschechoslowakei zur Zeit der vormünchener Republik

Partito comunista cecoslovacco ed il problema slovacca nel periodo della Repubblica sino a München

Cuestión eslováca y Partido comunista checoslovaco en el tiempo hasta de Múnich

Prilozi i saopćenja

CONTRIBUTIONS ET COMMUNICATIONS — ПРИЛОЖЕНИЯ И СООБЩЕНИЯ — SUPPLEMENTS AND COMMUNICATIONS — BEITRÄGE UND MITTEILUNGEN — CONTRIBUTI E COMMUNICAZIONI — SUPLEMENTOS Y COMUNICACIONES

»Djelo Augusta Cesarca« 97

»L'oeuvre d'August Cesarec«

»Дело Августа Цесарца«

»August Cesarec's Work«

»Werk von August Cesarec«

»Opera di August Cesarec«

»Obra de August Cesarec«

IVAN GOTTHARDI ŠKILJAN: Politička publicistika i teorijska djela Augusta Cesarca 99

Les oeuvres politiques et théoriques d'Auguste Cesarec

Политическая публицистика и теоретические сочинения Августа Цесарца

August Cesarec's Political and Theoretic Works

Die politische Publizistik und die theoretischen Werke des August Cesarec

Pubblicistica politica ed opere teoretiche di August Cesarec

Las obras políticas y teóricas de August Cesarec

ZORICA STIPETIĆ: Nastup mladog Cesarca 103

Début du jeune Cesarec

Выступление молодого Цесарца

August Cesarec's First Appearance

Der Auftritt des jungen Cesarec

Ingresso di giovane Cesarec

Aparejo del joven Cesarec

STANISLAVA KOPRIVICA OSTRIĆ: Udio Augusta Cesarca u diskusiji o nacionalnom pitanju u KPJ 1923. godine 109

Contribution d'Auguste Cesarec à la discussion sur la question nationale à Parti communiste Yougoslave en 1923

Участие Августа Цесарца в дискуссии о национальном вопросе в КПЮ 1923 года

August Cesarec's Contribution to the Discussion on the National Question in the Communist Party of Yugoslavia in 1923

August Cesarec's Beitrag der Diskussion über die Nationalitätenfrage in der KPJ im Jahre 1923

Partecipazione di August Cesarec nella discussione sul questione nazionale in Partito comunista jugoslavo 1923

Parte de August Cesarec en la discusión sobre la cuestión nacional en el Partido comunista Yugoslavo en 1923

MATIJA URADIN: Iz političkog djelovanja Augusta Cesarca 120

Sur l'activité politique d'Auguste Cesarec

Из политической деятельности Августа Цесарца

From August Cesarec's Political Activity

Aus dem politischen Wirken August Cesarec's

Attività politica di August Cesarec

Actividad política de August Cesarec

IVAN RAMLJAK: August Cesarec u uspomenama revolucionara 125

Auguste Cesarec dans les mémoires des révolutionnaires

Август Цесарец в воспоминаниях революционеров

August Cesarec in the Memory of Revolutionaries

August Cesarec in den Erinnerungen der Revolutionäre

August Cesarec nei ricordi di revoluzionarii

August Cesarec en los recuerdos de los revolucionarios

HRVOJE ŠARINIĆ: O Ratnom dnevniku Augusta Cesarca iz 1939. godine 131

Sur le Journal de guerre d'Auguste Cesarec en 1939

О Военном дневнике Августа Цесарца 1939 года

On August Cesarec's War Diary in 1939

Über das Kriegstagebuch des August Cesarec aus dem Jahre 1939

Diario guerresco di August Cesarec dal 1939

Diario de guerra de 1939. de August Cesarec

Memorijalni simpozij o partizanskoj sanitetskoj službi na Petrovoj gori 138

Symposium mémorial sur le service sanitaire des forces partisannes à Petrova gora

Мемориальное совещание о партизанской санитарной службе на Петровой горе

Memorial Symposium on the Partisan Sanitary Service on the Petrova Gora Mountain

Memorialsymposium über den Partisanensanitätsdienst auf Petrova Gora

Simposio memoriale sullo servizio sanitario partigiano a Petrova gora

Simposio memorial sobre el servicio sanitario guerrillero a Petrova gora

JAKOV KRANJČEVIĆ BRADA I SAVO ZLATIĆ MIĆO: Partizanska sanitetska služba u okrugu Karlovac godine 1941. i u početku 1942, s posebnim osvrtom na prvu partizansku bolnicu na Petrovoj gori 140

Le service sanitaire des forces partisannes en district de Karlovac en 1941 et au commencement de 1942, avec compte rendu spécial sur le premier hôpital des forces partisannes à Petrova gora

Партизанская санитарная служба в округе Карловац 1941 года и в начале 1942 года и специальное упоминание на первую партизанскую больницу на Петровой горе

The Partisan Sanitation in the District of Karlovac in 1941 and at the Beginning of 1942 with Special Commentary on the First Partisan Hospital at Petrova Gora Mountain

Der Partisanensanitätsdienst im Bezirk Karlovac im Jahre 1941 und im Anfang des Jahres 1942, mit besonderer Rücksicht auf das erste Partisanenkrankenhaus auf Petrova Gora

Servizio sanitario partigiano nel distretto de Karlovac dal 1941. ed al innizio di 1942. con la considerazione speciale sulla prima ospedale partigiano a Petrova gora

Servicio sanitario guerrillero en circulo de Karlovac de 1941 en comienzo de 1942, con la osservación especial de primero hospital guerrillero a Petrova gora

CVETKA KNAPIČ KRHEN: O vezama hrvatskog i srpskog radničkog pokreta u razdoblju 1894—1903. 156

Sur des relations du mouvement ouvrier croate et serbe à l'époque de 1894 inogu'à 1903

О связях хорватского и сербского рабочего движения в период 1894 — 1903 гг

On the Relations between the Croat and Serbian Workers' Movement from 1894 to 1903

Über die Beziehungen der kroatischen und serbischen Arbeiterbewegung im Zeitraum 1894—1903

Relazioni del movimento operaio croato e serbo durante 1094—1903

Relaciones del movimiento obrero croato y servio en el tiempo de 1894—1903

ELZA TOMAC: O primanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije u Drugu internacionalu 161

Sur le rattachement du Parti Démocrate-Socialiste de Croatie et Slavonie à la Deuxième Internationale

О присоединении Социалдемократической партии Хорватии и Славонии к Второй Интернационале

On the Admission of the Social-Democratic Party of Croatia and Slavonia to the Second International

Über die Aufnahme der Sozialdemokratischen Partei Kroatiens und Slavoniens in die Zweite Internationale

Entrata del Partito social-democratico croato e sclavonico nella Seconda Internazionale

Adhesión a la Segunda Internacional del Partido socialdemocratico de Croacia y Eslavonia

VLADISLAV MUSA: O potrebi istraživanja veza izmedu makedonskog i hrvatskog revolucionarnog pokreta 168

Sur la nécessité de la recherche des relations entre les mouvements révolutionnaires macédonien et croate

О надобности исследования связей между македонским и хорватским революционным движением

On the Necessity of Research Work of the Relations between the Macedonian and Croat Revolutionary Movement

Über die Notwendigkeit der Forschung der Verbindungen zwischen mazedonischer und kroatischer revolutionären Bewegung

Necessità della ricerca di relazioni fra movimento revoluzionario croato e macedone

Necesidad de exominación de las relaciones del movimiento revolucionario macedono y croato

MATIJA URADIN: Prilog za biografiju Vladimira Čopića. (U povodu 25-godišnjice smrti, 1939—1964) 174

Contribution à la biographie de Vladimir Copić (à l'occasion de 25 anniversaire de sa mort, 1939 — 1964)

Данные для биографии Владимира Чопича (по поводу 25-годовщины его смерти, 1939 — 1964 гг.)

The Contribution to the Biography of Vladimir Copić (On the Occasion of the 25th Anniversary of his death, 1939—1964)

Beitrag zur Biographie des Vladimir Copić (anlässlich des 25. Todesjahres, 1939—1964)

Contributo alla biografia di Vladimir Čopić (in occasione del 25-anniversario della morte, 1939—1964)

Suplemento por la biografia de Vladimir Čopić (En la ocasión de 25-aniversario de la muerte, 1939—1964)

Iz arhiva Instituta

DES ARCHIVES DE L'INSTITUT — ИЗ АРХИВЫ ИНСТИТУТА — FROM THE ARCHIVES OF THE INSTITUTE — AUS DEM INSTITUTSARCHIV — DALL' ARCHIVO DELL' ISTITUTO — DEL ARCHIVO DE INSTITUTO

MIRA DIMITRIJEVIĆ: Problem rada s arhivskom i registraturnom građom redovnih sudova nastalom od 1850. do 1945. na području Zagreba 185

Problème du travail avec les matériaux d'archives et de registre des tribunaux ordinaires sur le territoire de Zagreb de 1850 jusqu'à 1945

Проблемы работы в связы с архивными и регистратурными материалами регулярных судов возникнувшие с 1850 до 1945 гг. на территории города Загреба

The Problem of Working with the Archives and Register Material of Regular Law-Courts on the Territory of Zagreb during the Period of 1850 to 1945

Das Arbeitsproblem mit den Archiv — u. Registraturquellen der ordnungmässigen Gerichte, entstanden von 1850 bis 1945 auf dem Gebiet von Zagreb

Problema del lavoro coi materiali di tribunali ordinarii a Zagreb, archivistici e registraturati, formati durante 1850—1945

Problema del trabajo con el material archivista y registratural de los tribunales ordinarios a Zagreb, formado en el tiempo de 1850 a 1945

Prikazi i bilješke

EXPOSES ET NOTES — КРИТИЧЕСКИЕ ОЧЕРКИ И ЗАМЕТКИ — SURVEYS AND NOTES — DARSTELLUNGEN UND NOTIZEN — RECENSIONI ED ANNOTAZIONI — DESCRIPCIONES Y NOTAS

LJERKA BARETIĆ: Dvije radnje o historiji četništva u Hrvatskoj 201

Deux travaux sur l'histoire des tchetniks en Croatie

Две работы об истории четничества в Хорватии

Two Studies on the History of Chetnik Movement in Croatia

Zwei Arbeiten über die Geschichte der Četnik-Bewegung in Kroatien

Due opere sulla storia dei Cetnizi in Croazia

Dos empenos sobre la historia de chetnikos en Croacia

FIKRETA BUTIĆ: Dva priloga o ustaškom pokretu i NDH (D. Biber, Ustaše i Treći Reich, JIČ, 1964, br. 2, 37—56; B. Krizman, Pavelićev dolazak u Zagreb 1941. godine, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 1963, br. 1, 133—223) 218

Deux contributions sur le mouvement oustachi et sur l'État Indépendant de Croatie (NDH). (D. Biber, Oustachi et Troisième Reich, JIČ, 1964, no 2, pp. 37—56; B. Krizman, L'arrivé de Pavelić à Zagreb en 1941, Recueil de l'Institut d'histoire de Slavonie, 1963, no 1, pp. 133—223)

Два приложения об усташком движении и НГХ (Д. Вибер: Усташи и Третий Райх, ЈИЧ, 1964 г., Но. 2, 37 — 56 ст.; Б. Кризман: Приезд Павелича в Загреб в 1941 году, Сборник Исторического института Славонии, 1963 г., Но. 1, 133 — 223 ст.)

Two Contributions on the Ustashi Movement and the Independent State of Croatia (D. Biber, The Ustashi and the Third Reich, JIČ, 1964, No. 2, pp. 37—56; B. Krizman, Pavelić's Arrival in Zagreb in 1941, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 1963, No. 1, pp. 133—223.)

Zwei Beiträge über die Ustascha-Bewegung und NDH (D. Biber, Die Ustaschas und das Dritte Reich, JIČ, 1964, Nr. 2, Ss. 37—56; B. Krizman, Die Ankunft von Pavelić in Zagreb im Jahre 1941, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 1963, Nr. 1, Ss. 133—233)

Due contributi al movimento di Ustashe e di Stato Indipendente Croato. (D. Biber, Ustashe e Terzo Reich, JIČ, 1964, N. 2, pag. 37—56; B. Krizman, Il arrivo di Pavelić a Zagreb 1941. Raccolta storica dell' Istituto per la storia di Slavonia, 1963. N. I, pag. 133—223)

Dos contribuciones sobre el movimiento de ustashis y Estado Indipendiente Croato (D. Biber, Ustashis y Tercero Reich, JIČ, 1964, no 2, 37—56; B. Krizman, La venida de Pavelić a Zagreb de 1941, Colección del Instituto historico de Eslavonia, 1963, no 1, 133—233)

VLADO OŠTRIĆ: Savjetovanje »Problemi privrednog i društvenog razvitka hrvatskih zemalja nakon ukidanja feudalizma (1849—1873)« 223

Consultation sur les Problèmes d'évolution sociale et économique des pays croates après l'abolition de féodalisme (1849—1873)

Совещание »Проблемы хозяйственного и общественного развития хорватских стран после отмены крепостного права (1849 — 1873 гг.)«

The Conference on the Problems of Economic and Social Development of Croatian Countries after the Abolishement of Feudalism (1849—1873)

Sitzung über die Probleme der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Entwicklung der kroatischen Länder nach das Aufhabung des Feudalismus (1849—1873)

Consultazione sui Problemi del sviluppo economico e sociale di paesi croati doppo di abolizione del feudalismo (1849—1873)

Consultación »Los problemas del evolucion social y economica de los territorios croatos despues de la eliminación de feudalidad (1849—1873)«

FEDORA BIKAR: Simpozij »Srpska socijaldemokratska partija« 225

Symposium sur le Partie Démocrate-Socialiste Serbe

Совещание »Сербская социалдемократическая партия«

The Symposium on the Serbian Social-Democratic Party

Symposium über die serbische Sozialdemokratische Partei

Simposio: »Partito socialdemocratico serbo«

Simposio: »El Partido socialdemocratico servio«

IVAN JELIĆ: Diskusija o »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije« u Titogradu 227

Discussion sur le »Précis d'histoire de la Ligue des communistes de Yougoslavie« à Titograd

Дискуссия о »Обзоре истории Союза коммунистов Югославии« в Титограде

The Discussion on »The Review of the History of the League of Communist of Yugoslavia« in Titograd

Diskussion über »Die Übersicht der Geschichte des Kommunistenverbandes Jugoslawiens« in Titograd

Discussione sul »Compendio della storia della Lega dei comunisti jugoslavi« a Titograd

Discusión sobre »Apuntes de la historia de la Unión Comunista Yugoslava« a Titograd

VLADISLAV MUSA: Zbornik na dokumenti od Antifašističkoto sobranie na narodnoto osloboduvanje na Makedonija (ASNOM), Skopje, 1964. godine 239

Recueil des documents sur le Conseil Anti-Fasciste de la Libération Nationale de Macédoine (ASNOM), Skopje, 1964

Сборник документов Антифашистского вече народного освобождения Македонии (АСНОМ), Скопле, 1964. г.

The Miscellany of the Documents of the Antifascist Assembly of the People's Liberation Movement of Macedonia (ASNOM), Skopje, 1964

Das Sammelband der Dokumente über den Antifaschistischen Rat der Volksbefreiung Mazedoniens (ASNOM), Skopje, 1964

Raccolta dei documenti sull' Assemblea antifascista di liberazione nazionale in Macedonia (ASNOM), Skopje, 1964

Colección de los documentos de Asamblea antifasciste de la liberación nacional de Macedonia (ASNOM), Skopje 1964

VLADO OŠTRIĆ: O nekim radovima E. Redžića s područja novovjekovne historije i razvoja nacionalnog pitanja 242

Sur quelques travaux d' E. Redžić du domaine d'histoire moderne et d'évolution de la question nationale

О некоторых работах Э. Реджича в области истории нового времени и развития национального вопроса

On E. Redžić's Certain Works dealing with the Contemporary History and the Development of National Question

Über einige Arbeiten E. Redžić's aus dem Bereich der neuzeitlichen Geschichte und der Entwicklung der Nationalitätenfrage

Alcune opere di E. Redžić sulla storia di epoca moderna e sullo sviluppo di questione nazionale

Algunos trabajos de E. Redžić sobre la historia de epoca moderna y sobre el desarollo de la cuestión nacional

VLADO OŠTRIĆ: Zbornik Historijskog instituta Slavonije br. 2, Slavonski Brod, 1964. godine 250

Recueil de l'Institut historique de Slavonie no 2, Slavonski Brod, 1964

Сборник Исторического института Славонии Но 2, Славонский Брод, 1964 г.

The Miscellany of the Historical Institute of Slavonia, No 2, Slavonski Brod, 1964

Das Sammelband des Historischen Institutes Slavoniens Nr. 2, Slavonski Brod, 1964

Raccolta storica dell'Istituto per la storia di Slavonia N. 2, Slavonski Brod, 1964

Colección del Instituto historico de Eslavonia no 2, Slavonski Brod, 1964

LADISLAV HOLDOŠ: Nad knjigama o slovačkom narodnom ustanku 257

Les livres sur la révolte nationale slovaque

Над книгами о словацком народном восстании

Over the Books on the Slovak People's Uprising

Die Bücher über den slowakischen nationalen Aufstand

Sopra i libri sulla insurrezione popolare slovacca

Encima los libros sobre la resurección popolar eslováca

MIROSLAVA VUKADINOVIĆ: Prikaz članaka objavljenih u poljskom časopisu »Z pola walki«, Warszawa, u br. 4. godine 1963. i br. 1—4. godine 1964 264

Compte rendu des articles publiés dans la revue polonaise »Z pola walki«, Varsovie, dans le no 4, 1963, et nos 1—4, 1964

Обзор статьей опубликованных в польском журнале »З пола валки«, Варшава, Но 4, 1963 г., и Но 1 — 4, 1964 г.

The Survey of the Articles Published in the Polish Periodical »Z pola walki«, Warsaw, No 4, 1963, and No 1—4, 1964

Besprechung der Artikel, veröffentlicht in der polnischen Zeitschrift »Z pola walki«, Warschau, in der Nummer 4, 1963, und in den Nummern 1—4, 1964

Recensione dei articoli pubblicati nella rassegna polacca »Z pola walki«, Warszawa, N. 4, 1963, e N. 1—4, 1964

Descripción de los articulos editados en la rivista polacca »Z pola walki«, Warszawa, no 4, 1963, y no 1—4, 1964

Iz Instituta

DE L'INSTITUT — ИЗ ИНСТИТУТА — FROM THE INSTITUTE — AUS DEM INSTITUT — DALL'ISTITUTO — DEL INSTITUTO

T. Š.: Plan izdavačke djelatnosti Biblioteke za povijest socijalističke misli 273

Projet d'activité éditoriale concernant la Bibliothèque pour l'histoire de la pensée socialiste

Программа издательской деятельности Библиотеки по истории социалистической идеи

The Publishing Plan of the Collection for the History of Socialist Thought

Der Grundriss der Verlagstättigkeit der Bibliothek für die Geschichte des sozialistischen Gedankens

Piano dell' attività pubblicistica della Biblioteca per la storia della pensiero socialista

Proyecto de la actividad editorial de la Biblioteca de historia del pensamiento marxista

I. G. Š.: Znanstveno zasjedanje o životu i radu Augusta Cesarca 281

Session scientifique sur la vie et l'ocuvre d'Auguste Cesarec

Научное заседание о жизни и работе Августа Цесарца

The Scientific Session on the August Cesarec's Life and Work

Die wissenschaftliche Tagung über das Leben und die Arbeiten des August Cesarec

Assemblea scientifica sulla vita ed opera di August Cesarec

Asamblea cientifica de la vida y obra de August Cesarec

L. K.: Sudjelovanje suradnika Instituta na IV kongresu historičara Jugoslavije . . . 282

Participation des collaborateurs de l'Institut au IV congrès des historiens yougoslaves

Участие сотрудников Института на 4 съезде историков Югославии

Participation of the Collaborators of the Institute at the Fourth Congress of Historians of Yugoslavia

Teilnahme der Mitarbeiter des Institutes auf dem IV Historikerkongress Jugoslawiens

Partecipazione di collaboratori dell' Istituto al IV congresso degli storici jugoslavi

Participación de los colaboraciones del Instituto a IV congreso de los historiadores de Yugoslavia

L. K.: Sastanak suradnika jugoslavenskih instituta za radnički pokret koji obrađuju period 1917—1921. 282

Réunion des collaborateurs des Instituts yougoslaves du mouvement ouvrier qui traitent la période 1917—1921

Собрание сотрудников югославских институтов рабочего движения которые обрабатывают период с 1917 до 1921 гг.

Meeting of the Collaborators of Yugoslav Institutes for the Workers' Movement Dealing with the Period 1917—1921

Sitzung der Mitarbeiter der jugoslawischen Institute für Arbeiterbewegung, die sich mit der Geschichte des Zeitraumes 1917—1921 befassen

Convegno di collaboratori degli istituti jugoslavi per la storia del movimento operaio elaborando il periodo 1917—1921

Reunión de los colaboraciones de Institutos yugoslavos para movimiento obrero los cuales tratan el período de 1917—1921

Dr M. D.: Savjetovanje u Privrednoj komori SR Hrvatske o organizaciji i radu dokumentacionih službi 283

Consultation à Chambre d'économie de la Croatie sur l'organisation et l'activité des services documentaires

Совещание в Промышленной палате СР Хорватии об организации и работе документационных служб

Consultation at the Economic Chamber of Croatia Concerning the Organisation and Work of the Service of Documentation

Beratung in der Wirtschaftskammer der S. R. Kroatien über die Organisation und Arbeit des Dokumentationsdienstes

Consultazione alla Camera di economia della SR Croazia sull'organizzazione e lavoro degli servizii documentarli

Consultación en Camara Económica de R. S. Croacia sobre la organización y el trabajo de los servicios documentaristas

L. K.: Predavanja u Odjelu za suvremeni međunarodni radnički pokret 283

Conférences dans la Section du mouvement ouvrier international contemporain

Доклады в Отделении современного международного рабочего движения

Lectures in the Section for Contemporary Workers' Movement

Die Vorträge in der Abteilung für die zeitgeschichtliche internationale Arbeiterbewegung

Lezione nella Sezione per la storia del movimento operaio internazionale

Conferencias en la Sección del movimiento obrero contemporaneo internacional

L. K.: Posjet dokumentarista iz Ljubljane 283

Visite des documentaristes de Ljubljana

Посещение документаристов из Любляны

A Visit of the Documentarists from Ljubljana

Besuch der Dokumentaristen aus Ljubljana

Visita di documentaristi da Ljubljana

Visita de los documentaristas de Lubiana

I. G. Š.: Veze Instituta s inozemnim znanstvenim ustanovama i s inozemnim znanstvenim radnicima 284

Rapports de l'Institut avec les institutions scientifiques étrangères et les savants étrangers

Связи Института с иностранными научными учреждениями и с иностранными научными работниками

Relations between the Institute and the Scientific Institutions and Scientists Abroad

Beziehungen des Institutes mit den ausländischen wissenschaftlichen Institutionen und mit den ausländischen wissenschaftlichen Arbeitern

Relazioni dell' Istituto con gli istituzioni scientifici e con gli scienziati dall' estero

Relaciones del Instituto con las istituciones cientificas y con los cientificos del extranjero

PUTOVI REVOLUCIJE 6

Autorskih araka 38

Stampanih araka 18½

Izdavač:

INSTITUT ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA
HRVATSKE, ZAGREB, OPATIČKA 10

Za izdavača:

FRANJO TUĐMAN

Za štampu priredio:

VOJO RAJČEVIĆ

Opremio:

EDO MURTIĆ

Tehnički urednik:

MILENA MIHALINEC

Lektori:

LJERKA PUŠTEK i NADA KRAJCAR

Korektor:

NADA KRAJCAR

Stampa i uvez:

GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE, ZAGREB
Rukopis predan u proizvodnju 1. prosinca 1965.
Stampanje dovršeno početkom ožujka 1966.

Naklada:

1.500 primjeraka